

ШАУАЛАНЫ
ХАСАН

ДУНИЯ ЖАХАНИМИ

РОМАН БЛА ПОВЕСТЬ

НАЛЬЧИК • ЭЛЬБРУС • 2003

Шаваев Х. И.

Ш Земной ад: Роман. Повесть. – Нальчик: Эльбрус, 2003.– 320 с.

ISBN 5–7680–1896–4

Новый роман известного балкарского писателя Хасана Шаваева повествует о наиболее жестоких страницах истории XX века, когда за репрессиями 30-х годов последовала Великая Отечественная война, а затем и сталинский геноцид народов.

В книгу также включена популярная повесть Х. Шаваева «Добрый вечер, любовь!»

Ш $\frac{4702100100\text{-}061}{\text{М } 125(03)\text{-}2003}$ 43-2003

ISBN 5-7680-1896-4

© Шауаланы Х. И., 2003

Дуния жаханими

РОМАН

Биринчи баплы

I

1932 жылны жаз башы эрттенликлеринден бири. Мылы туманнга тумаланнган ауур желчик Атабийни къошундан узакъ болмай ёсген чертлеуюк тереклени бутакъларын азмаз къымылдатады. Ол арыгъан-талгъан адамгъа ушайды, бирде терен ахтыннганча кёрюнеди. Къошну тар от жагъасында кюл да мылы болгъанды: кече белине дери ожакъдан жауун жауып тургъанды. Атабий, къуллугъун эртте тамам этген, – къыйыр къалакълары макъа табанындан кенг болмагъан эски къысхачны бирде – онг, бирде – сол къолуна алып, кюлню къозгъап кюрешгени да аны ючюндю. Атабий бурун сыртына кёмюр къара жакъгъанын да сезмеди. Ол, ёмюрде этмегенин этип, шонтугъуракъ бурунун да терк-терк тартады. Кечесинде, тынчайыргъа тебирегенинде (алай айтханлыгъыбызгъа, анга тынчайыр заман къайда, атасы тутулгъанлы, тёшекге тешинип кирмегенди), отну бек тынгылы кёмген эди. Алай жауун кюлге иги да ётгенди да, Атабий, бир ёлежакъ кесеу башны кюлден чыгъарып, аны къолуна алып, ары да, бери да айландырып, юфгюре кетди да, анга кючден жан кийирди. Сора аны юсюне къургъакъ жонгурчхачыкъла бла чырпыла салды да, от тиргизди.

Анга да къууанды Атабий, – алыкъа жашау жулдузу ёчюлюп къалмагъаннга санады ол ишин. Отха иги да жан киргенден сора, Атабий аны юсюне тёртжаргъан отунладан салды. Ол, тышына чыгъып къайтды да, мулжардан узакъ болмай, кёпчеги жерге, жаурлугъу ёрге айландырылып салыннган ат жерин ёрге алып, от жагъагъа жуукъ салып, аны кёпчегине олтуруп, къолларын, тобукъларын да жылытды.

Атабийни эрттеден да элден хапары жокъду: анда муну аягъын марагъанла аз тюйюлдюле, тукъум къарындашы Батырбий окъуна, аны къайдагъысын билсе, атасы Абдулкеримни ызындан мычымай ашыртырыкъды кёзкёрмезге. Аны себепли Тёбен элден кёп да узакъгъа кетип, къалын агъачны къатында къош къурап, жашайды. Бир ийнеги, тогъуз-он къою, жарагъан эшеги да бардыла. Къош керекле да жетишимли. Баям, бу кюннге къаллыгъын ангылагъан болур эди, къара-къатышлы къны кезиуюнде. Къолгъа тюшгюнчю Абдулкерим огъары къошда жашагъанды. 1930 жылны жаз башында къалын туман басхан къарангы кече, атына да минип, къошда Атабийни кесин къоюп кет-

ген эди Абдулкерим элге, юйюрюнден, дуниялыкъдан да хапар алып къайтыргъа, душманларыны къолларына тюшмезлигине толу ийнанып. Алай ол бегеуюлле кёзлерин аны юйюнден алмай тургъанларын къайдан биллик эди?! Къатыны Шерипа, кёз жашларын къоншуладан жашыра, кечесин, кюнюн да аман бла ашыргъанын а сезгенлей жашагъанды. Жигитлиги, ётю да болгъан эр кишини жолгъа атланыргъа таукел этдирген да ол сезим эди. Абдулкерим къызылла, акъла бла да къазанлашып кюрешмегенди. Батырбий кибикле: «Бизге къошул, къызылла тутхан – тюзлюкню жолуду»,– дегенлеринде,– «Ала берлик ахшы жашаудан къуру къалгъан мен болайым, тургъанымча турма къоюгъуз»,– дегенни айтып, къатларындан кери кетип къалгъан эди. Кетгенде да – узакълыкъны ёлчеми къычырым бла тергелген заманда таула таба бютюнда жуукъ ёрлеп, анда къош къурап, мал табылыннганын да ары сюрюп, Атабийни да кесине нёгер этип жашагъанды, ушкок, къылыч тауушдан да кери. Холамда Тёбен элден Абдулкеримни къошуна дери ат бла сау кюнлюк жол эди. Къолайлы жашай келгенлени малларын, мюлклерин сыйырыр заман жетгенде уа, Абдулкеримни къошуна да жол табылады.

* * *

Келгенлени бек алларындагъы акъ атлы Батырбий болгъанын арсарсыз таныды Абдулкерим. Ол анга жуукъ жаулукъ этерден артха турмазлыгъын эртте ангылагъанды эсли эр киши. Батырбий, ниетини къулу-къарауашы болуп тохтагъандан арысында, жангы власть бла кишиге бет этмезлигин ангылатханды. Халкъны аллына чыгъып, эки сёлешсе, ючюнчюге: «Совет власть эски жерде жангы жашау къурарыкъды! – деп, ёню къаныкъгъынчы къычырады. – Биз тутхан жол – тюзлюкню жолуду. Аны ангылагъыз».

Батырбий, акъылсыз, тергеусюз да тюйюлдю. Ёсюмлю, кенгжауурун, кенгмангылай, юсюне кийген мор чепкени, башында бухар бёркю, ышымлары, ышым баулары, гён чарыкълары да анга ариу жарашып, ол бек тизгинли жаш болгъанына шагъатдыла. Батырбийни, алгъын элде оноугъа къошулуп киши кёрмегенди. Къууанчлада уа – тойгъа жан салгъан: уста тепсеп, ариу жырлап, хар кимге кесин сюйдюрген эди. Аны башларына тийишли кёрген бийче къызла да болгъандыла. «Ата-анама бой салдырса, анасыны келини болургъа угъай дерик тюйюлме»,– деп окъуна айтдыргъан эди бир жол Къанамат бийни къызы Байханат къарауашындан. Ариу къыз эди Байханат, адеплиси, кесин кётюр-

меген, къолдан уста; кечеден тангнга тон тигерге къолундан келген, дунияда киши къыйыны бла жашамакълыкъны дурусха санамагъан. Юйде асламысында ийнек саугъан, аш этген да ол. «Байханатха кесибизни бир сыйлатайыкъ, – деп, Бызынгыдан Сюйюнчланы адамлары аз тигелемегендиле Холамда Тёбен Элге. – Бизни къызла андан юйренсинле хумужу хычинле этерге...»

Да Батырбий да тукъумсуз-жукъсуз, ырысхысыз юйюрден тюйюл эди. Иш былайды деп, сёз къаты салынса, баям, Къанамат бий уллу аякъ тиреп кюреширик болмаз эди. Алай алыкъа сёз ачыкъ болмагъан эсе да, Батырбийни Ахузатха къошханы жокъду. Ол Атабийни анасыны эгечинден туугъанды. Жууугъуму жууугъу – мени да узагъым тюйюлдю, дей болур эди Ахузат: той болгъан жерге Атабийни бла Батырбийни орталарында тохтап, къолтукъларына киргенлей баргъанды. Артха къайтханында да ол халда. Ахузатны атасы, анасы уллу магъана бермегендиле ол затха, «Батырбий, тыш адамды, аны къолтугъуна кирген къылыгъынгы къой», демегендиле. Атабий болгъан жерде къызны намысына тасха тюшмезлигине ийнаннгандыла. Керексиз ууалгъан, къубулгъан къызладан тюйюлдю Ахузат, айтырын артха салып кюрешмеген. Алай ауузундан бир заманда учхара сёз чыкъмагъан, субай санлы, узун бойлу къызды. Ёсюмлери Батырбийни да, аны да бирге аламат келишедиле. Ахузатны къулакъ сыргъалары, жюзюгю да бек багъалы кюмюшден ишленнгендиле. Атабий, атасы Абдулкеримни айтыуу бла Дагъыстаннга окъургъа барып, дин жаны бла билим алама деп, болалмай, артха къайтып тебирегенинде, эгечи Дюгерханнга да, Ахузатха да бирча саугъала, – къулакъ сыргъала бла жюзюкле алып келгенди. Ахузат да кесин таныгъанлы «Атабий ёлмесин»,– дегенлей жашайды.

* * *

Тейри, Батырбий Абдулкеримлагъа къонакъгъа бармай хазна ингир оза болмаз. Дюгерхан а, аны акъылын ангылагъанлы, ол босагъадан атлагъанлай, чабып барып, Ахузатны чакъырып келиучюдю; Ахузатланы юйлерини чорбаты Атабийланы юйню арбазындады. Бу жол, Ахузат, босагъадан атлагъанлай, Батырбий секирип ёрге турду да, къызны кёзюне къатды да къалды. Ахузат асыры жунчугъандан, аз-маз ышарыргъа кюрешип, сюелгенлей турду. Жукъа жаякълары, добар эринлери жинкча, къып-къызыл болдула да къалдыла. Къара кирпикли кёзлери уа бир кесек къыраугъа окъунамы тартдыла дерча эдиле.

– Эйлары, бир биригизни бюгюн кёрген кибик не аралгъансыз?– деди ариу лакъырдасы бла къайсы тенгин да хорлаучу Дюгерхан. – Батырбий, олтур жеринге, халкъны жунчутма да. – Ахузат, сен да бери атла да, тапчаннга чёк. Къуран окъургъа юйрене тургъанынгы билеме; дин ахлусу адамланы уа жерлери тёрде болуучуду.

– Кетчи, э-э къыз, не хапар айтаса? – деди Ахузат, Дюгерханны ол сёзюн артыкъ жаратмай.

– Бош ырыслайса ол затны, Къуран окъургъа юйренгенни не хатасы барды? – деди Батырбий, жунчугъан халындан бир кесек къутула. – Артда бизге да дерс берирге унутма, маржа.

– Санга уа дерс мен да берейим,– деди Дюгерхан, Батырбийни арт жанындан келип, боюнундан къучакълап, жаягъын жаягъына салып. Ол кезиучюкде Ахузатны къаны асыры терк жюрюгенден къан тамырлары атылып кетерге жетишдиле, къыз ол сейирлик ишни кеси жашауунда биринчи кере сезди. Дюгерханнга бла Батырбийге къарай керти да, кёзлери алас-булас кёрдюле, къулакълары уа жукъ эшитмей тохтадыла. Ол эки къолу бла кезиу-кезиу ууду кёзлерин. Къарады да биягъы суратны кёрдю: Дюгерхан жаягъын Батырбийни жаягъына къысып тура эди. Желча тынгысыз Шерипа да, бюгюн не болгъан эсе да, къурум басхан ожакъгъа жуукъ тохтап, кеси шапалыкъ этерге кюрешеди; ол жумуш буюрса, Дюгерхан Батырбийден мычымай айырыллыкъ эди. «Дюгерхан, чабырлыкъды бетинг»,– деди Ахузат ичинден.

Дюгерхан, аны айтханын эшитген сунар эдинг, чибин къапханча, элгенди да, Батырбийден айырылып, ёрге сюелди. Олсагъатчыкъда Ахузатны кёзлери, эринлери, бети да бирча ышардыла. Ол заманда бурун жанларында бек эс буруп къарагъан эслерча эки-юч тапчыкъ кёрюндю. Ахузат сабий заманында чечекден къыйын ауругъан хапарын айтыучудула, аны ызларыдыла ол тапчыкъла.

Дюгерхан анасыны къатына барды да, сабы къачан эсе да бирде отда кюйюп, иги да чубур болгъан къара чолпу бла къайнай тургъан къазанны булгъады; анда къакъ жёрмеле бише эдиле. Аны ариу ийиси саулай да ожакъ бла ёрге чыгъып кетгени себепли, къазанда не зат къайнагъанын Шерипадан бла Дюгерхандан сора киши билмейди. Шерипа, чыммакъ нартюх ундан этген тылысын къаты ийледи да, тегенени тылысы бла Дюгерхан таба тюртдю. Ол энди шапалыкъны сен эт, деген магъананы тута эди. Къыз а, женглерин артха къайтарды да, энишге чёгюп, тылыны жангыдан ийлеп, сора аны къыйырындан къората, хатламала этип, аланы къайнай тургъан къазаннга кезиу-кезиу акъыртынчыкъ атды.

Батырбий Ахузатны бюгече окъуна учурургъа хазыр эди. Къыз да аны ол акъылын ангыласа: «Мыстысызды сёзюнг, башынг-оноуунг»,– дерик тюйюлдю, – олсагъатдагъы акъылыны къулу-къарауашы болуп, Батырбийни къаратор, акътуякъ, бёрюкъулакъ атыны боюнуна къонуп ташайырыкъды Усхур элге. Ой, ала къалай учарыкъ эдиле, къанатлы кёкде учханча; Батырбий да къараторну жюгенин алгъа бошлап, баргъаны къадар барма къоюп. Алагъа битеу халкъ сукъланыр эди, экинчи кюн хапар элге жайылса. Ол сагъышлары бла ушакъ эте, къууанчына къууанч къошула тургъан сагъатчыкъда Гогай бла ахыр кере тюбешгени эсине тюшдю да, бетин эки къолу бла жапды. «Ант этеме, бюгюнден ары санга сёз къоратмазгъа», – деп, жаш Ахузатны къатындан думп болуп кетген эди, сюймекликни жюрегине къара къамасын сугъуп.

– Бар-бар, зугулбаш, къынгырбут, къысхабоюн, – деп, Ахузат да жюрегине сабырлыкъ берлик сёзлени бири-бири ызларындан тизип, атасыны хастаныны къатында сын къатып сюелгенлей турду, терлегенлери аркъасы бла энишге баргъанын толу сезип.

– Мен санга ахшылыкъны тежеп кюрешгенме сау жылны кёзюне, – деп къычырды Гогай, иги да узакъгъа кетгенден сора, дып деп тохтап, артха бурулуп, Ахузатха эшитдирип. – Къарындашынга берген атымы да къынкъ этдирмей сыйырлыкъма.

– Бар-бар! Аман кёзюнге жолугъайым, къарындашым сени атынгы тилеп алмагъанды. Аны керекли къалгъан ол болсун! Сен баштёбенсе!..

Ахузат, жыйрыкъ этеклерин тюбюне жыйды да, жерге – алысын юсюне олтуруп, башын тобукъларына салып, аямай жиляды. Гогай а алгъынча: «Этме кёлсюзлюк. Дунияда экибизден насыплы жокъду», – деп зыбыр къоллары бла къызны кёз жашларын сыйпай эди, чыммакъ къолчукъларыны сыртларын сылай эди. Ол заманчыкъда Ахузат, насыбы къачып кетерик сунуп, кёзлерин ачаргъа къоркъуп, тынгылауну ийгенлей олтурады. Гогай, Темиржаннга – элге кесин чаришледе биринчиликни алгъан адамча танытхан жашха, атын саугъагъа бере: «Антлы тенгим, чырт да жанынга тиймесин, жаным сау болуп, эгечинги къолгъа этмей къоярыкъ тюйюлме», – деген сёзлери да къулагъына эшитилгенча болдула. Алай Ахузат, башын ёрге кётюрюп, кёзлерин къол сырты бла сюртюп, тёгерегине къарады да киши кёрмеди.

«Бек игиди бусагъатда сени къатымда болмагъанынг, – деди Ахузат. – Ачыуум чёкгюнчю кёзюме кёрюнме, харам къан. – «Ашыкъмайыкъ, уллу ишни юсюнде сагъыш эте-

йик» дегенлигиме, не от тюшдю юйюнге? Тобагъа къайтыб'а бир кел къатыма, киши эсенг?! Тейри урсун, некяхсыз туугъанланы. Сен аладанса, Гогай. Эшитдингми? Ачыуумдан жаншай тургъан сунма, – кёлюм бла айтама. Сени таза сюймеклигинге не заманда да ишекли эдим. «Кёз-къаш берме, ол харам къаннга», – деп азламы айтдыла манга. Мен гаккыбаш а сени менсиниулюгюнгю, къакъды-сокъдуларынгы да кётюрюп. Не этериксе, адам жилянны, макъаны да сюеди, дейдиле. Мен да аллайланы бирлери. Генезирсе сен. Жансыз адамгъа айтадыла таулула алай. Келепенсе сен – жукъгъан ауруу. Жала сёлешген адамса сен – эки бетли...»

Къыз Гогайны ызындан не къадар аман айтды эсе да, жюреги къанмады. Ахырында кеси кесини ауазын ичи къуру затлай жалгъан зынгырдагъаннга да бир санады. Аны ол къадар айтханларын Гогай эшитмегени ючюн сунду алай.

Ол ачыуундан жаншагъанлыкъгъа, Гогай адам айып салырча жаш тюйюлдю; атасыны жылкъы сюрюую аны оноуундады, тизгинли жаш, бир кесек алашалыгъы болмаса, сыфатына да киши чурум табарыкъ тюйюлдю. Эбизеде жуукъларындан беш-алты адам былтыр жай чилледе алагъа къонакъгъа келип кетгенли уа, Гогай кесин таза гиназча жюрютеди. Элде, ол болмаса, сайлама къара сахтияндан башлы чурукъла хазна киши киймейди. Башха кийимлери да анга кёре. Эсириклиги барды,– «мен» деген къылыгъы. Алай болмаса, кюню, айы да, кёз жарыгъы да Ахузат болгъанына толу ийнанып жашагъан, бюгюн а, къыз ишни бир кесек артхаракъ созайыкъ, хар затны да оюмлап кёрейик, ашыкъмайыкъ, «ашыкъгъан суу тенгизге жетмейди», дегенликге, чибинлеген ажир кибик, бир жанына секирип кетгени неге ушайды, къызны да жанына тиер сёзле айтып? Къалай айыплы ишди ол, – сюйген къызыны къатында сабырлыгъын тас этмеклик.

Ахузат, Батырбийни омакъ сёзлерине, чырайына алданып, аны бла баш къошаргъа ыразылыгъын ангылатып тохтагъан эсе да, Гогайны акъылындан кетералмайды. Адам эшитип болмазча азап сынап жашайды, кече, кюн да. «Уоха-хай! Гогай, сенсиз кюнюм къарангыды!» – деб'а къычырлыкъ тюйюлдю, сюймеклик оту жандырып къойса да. Ол башын ёрге кётюрдю да, бир узакъ жолоучулукъдан къайтхан адамча, юйню ичиндегилени жокълап чыкъды. Ахузатны кёз къарамы ахырында Батырбийге жетип тохтады, сора кеси кесине арсарсыз былай айтды: «Сен этерик да олду. Гогай да айланыучу эди, тёгерегимде аякъ бюгюп. Дунияда кесинден гюняхсыз жан жокъ сунуп. Алай адам не тюрлю

хыйла къапха кирсе да, жашау, эртте-кеч болса да, аны керти бетин халкъгъа туура этмей къоймайды».

Ахузат, олсагъатда секирип ёрге турду да: «Мен бусагъат», – дегенден ёнге сёз айтмай, тышына суху чыгъып кетди. Къайтмады ол артха. Дюгерхан чакъыра да барды. «Заясына келгенсе, сау бол, бараллыкъ тюйюлме», – деп къойду анга да. Сылтауу уа белгисиз.

II

Абдулкерим, Батырбийни къауумун узакъдан кёргенлей, алайдан тайып, кесин тапдырмай къояргъа да боллукъ эди. Алай кимден да нек къачаргъа керекди бу?! Элде кёплени чалпытханларын эшитип къайтханды Абдулкерим. Батырбийни жыйыны аны да биле эди, болса да, анга тиймей, артха къайтыргъа онг бергендиле, къошу къайда болгъанын билир ючюн. Андан хапары жокъ эди Абдулкеримни, Атабийни уа бютюнда. Келгенле бла ёрелешир акъылда тюйюлдю Абдулкерим; не айтсала да, тынгылап турур акъылдады ол. Жаланда алай бла хорларыкъ сунады жангы властьны келечилерин. «Сизден сыкъгъан сунмагъыз» деб'а айтырыкъды, мардадан чыгъып тебиреселе.

– Ассалам алейкум, – деди Батырбий.

– Алейкум ассалам, – деди Абдулкерим.

– Къонакъ аламысыз?

– Да нек алмайбыз, къонакъ – Аллахны къонагъыды, Батырбий, – деди Абдулкерим. – Тюшюгюз атларыгъыздан... Атабий, къонакълагъа къара.

Атабий, Батырбийни дёрденин кётюрюрге кюрешгенин жаратмай, ол къол узатханда да къыйналып саламлашды. «Тейри, не бек къуллукъчу тарууш этерге кюрешсенг да, мен сени бир калак итден башхагъа санамайма», – деди ичинден Атабий, кёз-къаш бермей ол харам къаннга. «Бу энди сен таныучу Батырбий тюйюлдю,– деп шыбырдады бир сейирлик эр киши ауаз къулагъына. – Не айтса да, тёзген а эт. Бусагъатда аны халкъны ёлюм бла жаныгъандан ёнге иши жокъду. Кёплени аман сагъатлы да этгенди...»

– Къалайса жигит? – деди Батырбий, Атабийни инбашына къолу бла къатыла.

– Аллах-Аллах, не уллугъа кетгенсе, кишичик, – деди Атабий да анга. – Къаллайла сёлешесе? – Атабийни ауазы къалтырады.

– Бу итни ауузун тыяргъа боллукъмуду? – деди Батырбий бла келгенледен бирлери, жарытон, эскибёрк, къылбоюн, кёпгенкёз таулу; аны Атабий танымай эди. – Къонакълагъа, кесигиз угъай, итигиз да бюсюремегенди, Тейри.

– Угъай, итлери юргенликге, алыкъа кеслеринде уа аллай зат эсленмейди, – деди юсюню-башыны тозурагъаны ол биягъында сёлешген кишиден башха болмагъан алаша адам. Ол да Атабийланы элден тюйюл эди.

– Ит да жарлыгъа юреди, – деди Атабий, ол къансызланы айтханлары ачыуу тийип. – Былай къарайма да, адам сукъланыр жашаунг жокъду.

– Сизни кибиклени хаталарынданды ол алай,– деди Батырбий, жууукъ-тенг хатерни да унутуп. – Сиз, тау тюбюне къысылып, малларыгъызны Советская властьдан букъдуруп, жау-бишлакъ кекирип тургъанлыкъгъа, была халкъ ючюн, жангы жашау ючюн къан тёкген адамладыла. Мындан арысында ким бла къалай сёлеширге кереклисин билген этигиз!

– Батырбий, не жюрексинесе? – деди Абдулкерим. – Жангы жашау жууукъну – жууукъдан, тенгни – тенгден айырыргъа депми къуралгъанды? Жангы власть берген баш эркинлик олмуду? Мени тюшюм тюз эсе, сизни кибикле къурагъан жашау элхууургъа ушайды; болгъан ырысхыбызны, адыргы жашаубузну да, элтип, тенгизге къуярыкъды.

– Тейри, Абдулкерим, Совет властьха тутхан ниетинги ангылатдынг. Ол сёзлеринг тамамдыла юйюнгю тюп тамыры бла къурутургъа.

– Да, къарындашым, сен да ким болгъанынгы танытханса элге. Хар атламынг, хар ишинг белгилидиле манга.

– Сени кибик контурлагъа къарындаш болургъа деп турмайма мен, – деди Батырбий, Абдулкеримге ауазын кётюрюп. – Дуниянгы иги заманы озгъанды. Аны ангылагъан эт!

– Мени ырысхымдан юлюшсюз сен да болмагъанса.

– Тейри урсун, бир туурагъан харам гыржын ашагъанны.

– Харам ашагъанса демедим да. Ыразы болуп, сюйюп ашатханма кимге да ашымы. Сени кибик жууукъларыма уа бютюнда.

– Алан, Абдулкерим, мени атам сенден ырысхысыз, малсыз къачан болгъанды?! – деп ачыуланды Батырбий.

– Алай да айтмагъанма. Малынг, мюлкюнг да бола тургъанлай, къайда болса хаулелеге, баштакълагъа тенг болуп не айланаса?!

– Гаянгы жап, къантулукъ, – деп, келген сагъатларында Атабий бла демлеширге кюрешген жарытон, эскибёрк киши ушкогуна жабышды. – Кимди баштакъ?!

Батырбий, къолун ёрге кётюрюп, анга кёзюн-къашын тюйюп къарады да, терс сёлешгенин ангылатды. Алай ата-

сы тыймаса, Атабий, ол кишини тюбюне салып, керегин берлик эди.

– Биз, ырысхы ючюн угъай, тюзлюк ючюн кюрешебиз, – деди Батырбий.

– Алай эсе, ол тюзлюк болсун сени хуржунунга тюшерик ырысхы.

– Биз малларыбызны бир да къалдырмай колхозгъа бергенбиз. Къыралда халкъны асламысы ачдан къырыла тургъанлай, мен, бир жолгъа тёрт-беш ийнек сауып, жюзге жете къой кютюп, жылкъы да къурап къалай жашарма, бетиме уялмай?!

– Ёзден тукъумубузну башы бла ойнайса, иги жаш. Не уллу къуллугъу, байлыгъы болса да, къулну, къарауашны эндиге дери жюрюген аты ёмюрге да биргесине жашарыкъды, башын бедишге къалдыра.

– Къул, бий деген хапарны арталлыда унутуп къой, – деди Батырбий. – Сен, бери, агъачха кирип, дуниялыкъдан бир да хапарынг болмай жашай кёреме да; биреу биреуню къулгъа, къарауашха тутхан адетни тамыры бла къурутханбыз.

– Къарайма да, Батырбий, атанг кибик киши бла сермеширге да угъай дерик тюйюлсе, – деди Атабий. – Хатдан тая болурмуса?!

– Иги жаш, элни оноуу къолума тюшгенде, сизни юсюгюзден кёп ауур сагъышха киргенме, хауле къарыдашларым мени ташжюрекге санарла деп, – деди Батырбий, – сиз мени кёрюп болмагъанлыкъгъа, башыгъыз хатагъа тюшерин а сюймейме. Ненча тынгысыз кюн, жукъусуз кече ашырдым аны ючюн. Бир онг болса, бюгюн келип юсюгюзге сюеллик тюйюл эдим. Халкъдан бу халда юркюп жашасагъыз, башыгъызны отха сугъарыкъсыз. Кёп затдан къуру да къаллыкъсыз. Атабий, сен а бу гурмуклугъунгу къойгъан эт. Жангызлыкъ – жукъусуз да, айсыз да кечеди. Бу жер юйчюкню шошлукъ бийлегенине ишексизме. Алай сизни жашауугъузда уа шошлукъ, жюрек тынчлыкъ да жокъду. Аны ючюн айтама, халкъ бла бирге болугъуз деп.

– Жангы властьны къаранчхасына къарс къакъгъанла – кёзбаучу жут къауумладыла, – не этгенлерин, къалгъанларын билмегенле, – деди Абдулкерим. – Бир дерге бири къалмай къулла, къарауашла. Бир жангыз власть тойдураллыкъ тюйюлдю аланы. Бизни малыбызны, жерибизни бюгюн элтип, аланы къолларына бергенлигинге, кёзню ачып-жумгъунчу болгъанны къабып бошап, тамбла уа къара журтха къарап къаллыкъдыла. Сора сен аллайла бла элни ишин къалай жюрютюр акъылдаса?

– Аланла, кёремисиз, муну манга акъыл юйретгенин? –

деп, Батырбий нёгерлерине кезиу-кезиу къарады. – Ол жырынга киши эжиу этерик тюйюлдю, къарындашым. Акъылдан шашхан адамны бирде къабыр шошлукъ бийлейди, дейдиле. Сиз а тыхырдагъаныгъызны тохтатмайсыз, къатхан гыбытла кибик.

– Тейри, жаш, жангы жашау сени иги затха юйретмегенди, – деди Абдулкерим, – мени къатымда эки сёз айтыргъа уялыучу Батырбийге не болуп къалды олсагъатха? Миллет адетигизни, тёрегизни – намысны, сыйны аякъ тюпге уругъуз депми къысадыла сизни? Къулланы, къарауашланы къарынларын тойдурабыз, жамау шалбарларын тешдиребиз деп, башсызла, халкъны эки къауумгъа юлешип, къазауатха кирдигиз да, сабийлени ёксюз, тиширыуланы башсыз, халкъыбызны динсиз этдигиз. Олмуду дуниягъа насып тёкген революциягъыз?!

– Сизни бу былхымсыз сёзлеригиз башымы къайнатдыла, – деди Батырбий, атыны жюгенин биргесине келген тизгинсизледен бирини къолуна тутдуруп, ары бла бери терктерк атлай. Аны аякъларында башлы чурукълары, юсюнде къысха сахтиян тончугъу, башында къартузу бардыла. Гыртгыйныгында хомпура ичинде кероху да эсленди ол ары бери атлагъанында. Къара жамычысы уа тап чёргелип, аты ны къанжыгъасына къысылыпды. – Экигиз да малхуниясыз, айтдырмай къоймай эсегиз! Сиз мени башымы отха сугъаргъа айланасыз!

– Сен, бери келип, жаханимден хапар айтаса бизге, – деди Абдулкерим. – Жангы жашауну къураргъа кюрешгенлени кеслеринден эсе уста билеме, ол халкъгъа не кюн келтирлигин. Сиз жаханимни эшигин кенгнге ачып, халкъны жаны саулай ары жыйгъансыз. Сени кибикле жанлы болуп сюелгенлени Аллах урсун!

– Ол сыйынг бла бар артха, – деди Атабий, атасыны базыныулу сёзлери кюч-къарыу бере.

Батырбийни нёгерлери бир бирге къарашдыла.

– Мен бир мал да берлик тюйюлме колхозгъа, – деди Абдулкерим. – Властынгы хант къангасына олтургъанла махтансынла аны бла.

– Кесигизни башыгъызны отха сукъмагъыз, мени да юйюмю къурутмагъыз, – деп, Батырбий бир кесек жалыннган халда сёлешди. – Уллу палахладан кери болууну мадарын этген игиди, телисине аякъ тирегенден эсе. Совет власть кесини оноууна къажау сюелгенлени сюймейди. Суу билямукъдан тиш тюшерге боллукъду. Къачыб'а къутулаллыкъ тюйюлсюз, анда кюч бек залимди. Тюзю – ёлюм бла арагъызны айырыгъыз. Къазауатсыз сынарыкъсыз ол затны.

Алайда Атабий, Батырбий Къанамат бийни юйюрюне жетдирген къыйынлыкъны юсюнден эшитген хапарны эсине тюшюрдю да, «Къанынга боялгъынчы, кёзюмден думп бол!» дерге аздан къалды.

«Мычымай, бу мурдарны жанын алайым да, ол дуниягъа кеси ыразылыгъым бла кетейим, жаханим отунда жанарыкъ мен эсем да, – деди Атабий, тукъум къарындашы атасы бла алай адепсиз ёрелешгенин кётюралмай. – Кёремисе сен аны, ит межгитден жийиргеннгенлей, динин, жууугъун-тенгин да бёрю тюгюнлей кёрюп тохтагъанын. Дунияны хур къызыды Байханат. Бий Къанаматха – аны ырысхылы, мал къоллу да этген адамгъа, тутмакълыкъ сынатып, аллында тобукъландыргъанды. «Атамы башына эркин этер ючюн намысымы къара жерге сугъаргъа угъай дерик тюйюлме, – дейди Байханат, аны Батырбий болгъан жерге келтирген бегеуюллени тышына чыгъарларын излей. – Батырбий, бир арбазда ёсгенбиз. Туугъанлы да мени кёлюмю такъыр этип тургъан бир ангылашыныусуз сезим бар эди, кече, кюн да биргемден кетмеген. Ол неликден болгъанына тюшюндюм энди. Уллу Аллах бизни къыйынлыкъгъа эрттеден хазырлай кёреем. Палах жели жюреклерибизге тынчлыкъ бермей эди. Быллай кюннге къаллыгъыбызны кезиуюнде ангыласам, атха минип, къанлы урушха сени бла бирге кирир эдим. Сени бла уа къайры да... Хазырма бюгюн да. Жан аурут манга. Атамы башына эркин эт. Къыйын кюнюнде малы, мюлкю да башына жарамагъан жарлы атам... Батырбий, тилегими толтур. Мен да хазырма сени тилегинги толтуругъа... Кёлюнг кюлмесин. Манга кесими жанымдан эсе, атамы жаны багъалыды... Мен намысыма сакъ къыз бола келгеними кесинг бек уста билесе. Адамны ахшы муратлары кёкде учуп айланнганлыкъгъа, ёлюгю жерге салыннганын кёзюбюз бла кёрдюк...

О, не жарлы эдим мен, жаш жаным бу къыйынлыкъланы сынагъан. Бек къарт атамы эгечи Бурдухан, Гюржю патчах Тамараны анасы, бизни тукъумну адамларын Тау артына кёчюрюрге кёп кюрешгенди, деучюдюле. Насыбыз тутмагъанды. Алгъыннгы тёлюле къутулдула быллай къыйынлыкъланы сынамай. Уллу Аллахны буйругъу алай болур эди, битеу ачыуу бизни башыбызгъа жауду».

– Сиз да кёплени ачытхансыз,– деди Батырбий, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. – Халкъгъа этгенигиз жетгенди башыгъызгъа.

– Атам бек сюйюп тургъанды сени, – деди Байханат. – Бир кере хыны сёз айтып окъуна ачытмагъанды; жашындан кем кёрмегенди.– Аны унутуп жарамаз. Байханатны кёз

жашлары келдиле. Тышында да сакъ жаууп жауун башлады, бу къыйынлыкълагъа бушуу этген кибик.

– Советская властьны жиляп алдаяллыкъ тюйюлсе, – деди Батырбий ёхтем ауаз бла.

– Санга туугъанлы да жюрегим таза эди, – деди Байханат кёлсюзлюк этгенине жарсып, кёзлерин кезиу-кезиу сюрте, къарыкъгъан ауаз бла.

– Ариу къыз, хапарчыкъларынга тынгылап турама да, мени мында ким болгъанымы алыкъа да англамагъанса. Сени атанг Къанамат, бизни элни алгъыннгы бийи, инсан урушну заманында ырысхысын, насийхат сёзюн да аямагъанды буржуйладан, бизни къанлы душманларыбыздан, туугъанлы да къара халкъны къанын ичип жашай келген малгъунладан. Не къадар большевикни асмакъгъа асхандыла ол итле! Сора мен, аллай затланы унутуп, Къанаматны башына эркин этерге керекме да? Алаймыды? Тамбла Нальчикге ашырлыкъбыз атачыгъынгы. Анда этсинле къантулукъну оноуун. Ол бир жаны, экинчиси, мен, керти большевик, Совет власть ючюн аямай къан тёкген бир тюз адам, сени кибик къахмелеге алдатыучуладан тюйюлме. Аны эсингде тут.

...Байханат къычырыкъдан къырып жиляды. Чачынбашын жыртып чыкъды тышына...

Ол заманда бир ауаз: «Ариу бала, кесинги къолгъа ал»,– деп къычыра эди...

– Жаш, бу адамланы къошха кийир да, айран да ичир, бир ауузланыр зат да бер, – деди Абдулкерим кеси сагъышларыны тенгизине боюнуна дери батылып тургъан Атабийге. Ол кёзлерин ачханында, хар ким да алгъыннгы жерлеринде сюелип тургъанларын кёрдю. «Мурдар, Байханатны намысына ушамагъан сёзле айтханынгы ёмюрде кечмем, – деди Атабий кеси акъылында. –Тюз аны сарнатханынгча, сарнай ашыр жалгъан, хыйла дуниянгы».

Алыкъа онжети жылы толмагъан Байханатны ол ишге базыннганына да сейир этди Атабий... ахырында.

* * *

Келгенлени ол кюн артха къайтырыкълары бла къаллыкълары белгисиз эди Абдулкеримге бла Атабийге. «Малымы сыйыргъанлыкъгъа, ёзден тукъумуму уа сыйыралмазсыз, харам къанла!» деп айтыргъа кесин эрттеден хазырлагъан Абдулкерим, Батырбийни юсюнде бетсизликни шартын ачыкъ кёргенинде: «Къарачы, бу харам тулукъгъа сен?!» – дегенлей турду кеси акъылында, иги кесекге дери ауузундан сёз чыгъаралмай. – Мындан ары мен тёзе-

рик жокъду, – деп да бир айтды эринлерин ачытхынчы чайнай. «Къанынга боялгъынчы, думп бол былайдан дейим энтта да».

Башын ёрге кётюрюп, кёпчюген да этип, мылы да болуп тургъан кёзлерин уллуракъ ачып, Батырбийге бла аны нёгерлерине кезиу-кезиу къарады да, башында къайнагъан сёзлени тышына чыгъармагъанына къууанды.

– Батырбий, биреуге этген хатанг, эртте-кеч болса да, кеси башынга жетмей къалмайды, – деди Абдулкерим, бу арт эки жылда иги да чал болгъан сакъалын сылап. – Жуукъну-тенгни бир биринден изгилтин этгенсиз. Сен, мени экиге айланнган къарындашымы жашы, юсюме былай сюелликсе деп, эслеп эсимде да жокъ эди. Сен а, харам тулукъ, къуру мени угъай, саулай тукъумубузну башы бла ойнадынг да. Хо да, тукъумгъа тиймейик, аны намысына тийишли окъуна болмам мен, таматалыкъ бетими окъуна эталмадынг. Ой, хомух а, сангадамы аман болгъанма мен?! Былайда сюелген (Атабийни кёргюзтюп) жашдан кем кёргенмеми мен сени?! Аны анасыны къолундан аз туз-гыржын ашамагъанса да. Ёлюп жерге кирген кёп да игиди андан эсе...

«Акъылдан шаша турады бу, – деди Атабий, атасыны ол жалыныу ауазлы сёзлери мыйысына ётюп. – Бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёллюкбюз, намысыбыз бла кетейик ары да, ахыры да иш ол чекге жетип тура эсе. Ёлюп жерге кирген жанны уа несин аллыкъдыла была? Атам, кёремисе, сени кёлсюз сёзлеринг бу келепенни башын ёрге къалай кётюртдюле. Ушкок керек эди манга, быланы барысын да бирден уруп, къаплап къоярча...»

Атабий, атасыны кёзюне жютю къарады да, башын арыбери чайкъады, кёлю тола. Баям, «Батырбийге жалыныр кюннгеми къалдынг» дегенлиги болур эди.

Жаууруннарын жыйырып, къол аязларын ары-бери бурду да, башын энишге бошлап, теренден ахтынды Абдулкерим. «Жашым, къарыусузну душманы – кёп, досу – аз,– дерик эди ол, Кязимни сёзлерин юлгюге келтирип. Алайда сюелген бегеуюлледен кенгирекде болса. – Не бек таукел болургъа кюреше эсек да, бюгюнлюкде бизден была къарыулудула. Чалгъы тутаргъа, сабан сюрюрге, мал кютерге сабийликден юйренген къолларыбызны эркин ойнатыргъа жарамагъан заманнга жетип тохтагъанбыз. Къоллары-быз, аякъларыбыз, табу, башыбыз окъуна тюйюлдюле бизникиле. Сора малларыбызны сыйырадыла деп, жаныбызгъа нек тиеди? Къара кюнле жетдиле халкъыбызгъа».

– Жаш, бу адамланы къошха чакъыр, – деди Абдулкерим, башында къара къалпагъын къолуна алып, аны бла

мангылайыны терлегенин эки да, юч да айландырып сыйпай. – Ач, суусап да болурла... Эшитемисе? Тынгылама, хайда.

– Керексиз буруш акъыллы киши бир заманда да игиликге тюбемегенди,– деди Батырбий, Атабийни къатына жуукъ атлап, аны аркъасына къолу бла угъай, къамичиси бла къатыла.

– Сен манга акъыл юйретирча киши къачан болгъанса? – деди Атабий, Батырбийни къамичисин, сермеп, къолуна алып.

– Эл таматасы болгъанлы!

Батырбий, къолун Атабий таба узатды, къамичисин артха алыр муратда. Алай ол аны бермеди. Кенгнге сызып жиберирге бир болду. Алайда Абдулкерим, жашланы акъылларын башха жанына бурур муратда:

– Экигиз да бери терк атлагъыз, – деп, хыныракъ окъуна сёлешди.

Да алай этмесе да, Батырбийни нёгерлери Атабийни, мычымай, ортагъа алгъан эдиле.

– Туугъанлы да кесингден батыр, жигит адам жокъ сунуп жашайса. Кетгендиле ол заманла. Бизни власть сени кибиклени къанларын бек терк сууутады. Алайчыгъын унутма.

– Ёлюм бла къоркъуталлыкъ тюйюлсе; халкъны палах тузагъына тюшгенин кёре жашагъандан эсе, ол дуниягъа кетген кёп да игиди. Жерни башы къара шайтандан бла жинден толгъанды. Ала халкъгъа угъай, кеслерине да жаханим отун жая айланадыла.

– Эслеп сёлеш, тилинги хатасындан бир абынсанг, ёрге киши къобармаз, жан татлыды, сени ючюн кесин жойдурур адам табылмаз!

– Быллай бир айтдырмагъыз, киригиз къошха, – деди Абдулкерим, Атабийни бла Батырбийни ёрелеширге хазыр болуп тургъан халларын жаратмай.

– Кирмейбиз къошха, – деди Батырбий, къамичиси бла кесини чурукъ башына къатыла. – Биз бюгюн бери сизни былхымсыз сёзлеригизге тынгыларгъа угъай, къырал жумуш бла келгенбиз. Бу дунияда къайгъысыз жашаргъа сюе эсегиз, тамбла эрттенликден озмай, малларыгъызны, бир ийнек бла бир эшекден къалгъанларын, энишге сюрюп, колхозгъа ётдюрюгюз. Ненча атыгъыз, ийнегигиз, ёгюзюгюз, башха къысыр тууарыгъыз, къоюгъуз, эчкигиз, эшегигиз болгъаны, къалмай, чотха алыныпды. Артда эшитмегенме демегиз, бир жангызын шашдырсагъыз, экигиз да тюрмеде чиририксиз.

Ол кезиуде Батырбийни ариу чолпан кёзлери хыйла ышардыла, къарагъанны жюрегин юшюте.

– Да, Батырбий, сен айтмасанг да, билебиз тузакъгъа тюшгенибизни. Алай тюзлюк не кючлю бугъоуну да юзе келгенди: сени кибиклеге ышаннган власть узакъ бармаз, Аллах айтса.

– Сынжыргъа тагъылгъан парийлеча юресиз экигиз да.

– Манга, ата къарындашынга, акъ кекелли кишиге алай намыссыз сёзлени айтдыргъан сиз къурагъан власть болгъанын ангылаяламыса, бетсиз?! Айып болсун санга. Къуллукъ амалтын миллет адетни жерге нек сугъаса? Мен бу дунияны къонагъы болгъанымы билеме, ёлюм кимге да хакъды. Кёрге бюгюн кирлик болсам да, сени кибик къанжухла тукъумуму башы бла ойнагъан чакъда тёзюп туралмам. – Абдулкерим къамасына узалды да, Батырбий таба хыны атлады. Бу жол атасын жашы тыйды.

III

Абдулкеримланы малларын сыйыргъанлыкъгъа, кеслерин колхозгъа алмадыла: контургъа санап тохтадыла. Былайда ишни бокълагъан, бир тюрлю ишексиз, Батырбий эди. Абдулкерим кибиклеге элни жербаш юйлери бютюнда алаша, орамлары алгъындан кёп да тар кёрюнедиле.

Элни межгитин клуб этгендиле, медиресесин а орус школгъа тюрлендиргендиле. Кесин да, жашы Атабийни да жыйыннга къошаргъа унамайдыла. Къаршы тенг-жуукъ окъуна ала кибикледен жол ташлап тебирегендиле. Шерипаны жашыртын сыйыты окъуна эритирикди Холамны ташларын. Аны ол халын кёрген Абдулкерим, къалай тапсын жюрегине тынчлыкъ?! Дуния жаханими къолгъа этгенди Малкъарда тау ауузланы. Угъай, Абдулкерим Совет властьха кёл ашамайды, аны жюрегине къара къама ургъан Батырбий кибиклени халкъгъа этген артыкълыкъларыды; ёмюрде да кеси къыйынлары бла жашай келген ненча адам жокъ болуп къалды кечеден тангнга. Юйлерин, жерлерин къоюп, башларын алып къачып кетгенле уа?!

Абдулкеримни, бу жол болмаса, кёз жашлары чыкъмагъанды не уллу къыйынлыкъ сынагъанында да. «Къыйынлыкълагъа тёзерге юйрен, – бушуугъа окъуна, – деп, атасы Шабаз айтхан сёзлени унутмагъанды ол бюгюнда. – Жан эзген ачы хапарланы да жюрекге алыучу болма, – къыйынлыкъны аякъ тюбюне тюшюп къаллыкъса. Мени тюз ангыла, ташжюрег'а болма, къыйынлыкъда къыйнала бил, малынг къорагъанлыкъгъа адамлыкъны тас этме, – малы

болгъанны малы къорайды. Бек башы – адам къорамасын...»

Абдулкерим, бир затха да къарамай, кетип къаллыкъ эди, юйюрюн да алып, башы кечинир жары. Не медет, къайры барсын, ёмюрюн таула арасында ашыра келген таулу. Атабийди бир кесек окъууу болгъан, къабарты, дюгер тилде тилманчсыз сёлешаллыкъ, ол элни медиресесинде Локъман хажиден эки жыл дерс алгъанды, Къанамат бийде сюрюучю болуп ишлеген къабартылы Хабала, дюгерли Таймураз бла бёлек жылны антлы шуёхлукъ жюрютгенди. Атабийни хайырындан ол эки жаш да малкъар тилде эркин сёлеширча болгъандыла. Абдулкерим башха жары жол тартыр акъылгъа келгенинде, жашыны ол ышанлары аны кёп затха базындыргъандыла. Алай алыкъа аны таукеллиги жетишмейди; къоркъма, мен айтханны эт, деп да киши сюелмейди къатында.

* * *

Аллай жукъусуз кечелеринден биринде жаз башыны къалын туманы да бауурун мылы жерге къаты къысып тургъан сагъатда, Абдулкеримланы юйню эшиги акъыртын къагъылды. Ол Батырбий бла къарындашладан туугъан Оразай эди. Аны бу къарангы кече хунадан хунагъа таяна, бери келиуюню себеби алыкъа Абдулкеримге белгисиз эди. Оразайны къайгъылы къарамы, тышына тынгысызлыгъы Абдулкеримни бютюнда сагъайтды. Оразай, жаунда-сууда угу-жугу болгъан кёксюл къалпагъын онг къолу бла ёргерек этди, къалын къара къашларын бегирек керип, Абдулкеримге кёлю бла къарады. Ол къарамда «бир мадар этмесек, ишибиз кыртыды» деген акъыл ангылашына эди.

Оразай ата-анасындан эртте айырылгъанды. Къарындашы, эгечи болмагъандыла. Кесини да жыл саны эки жыйырмадан атлагъанлыкъгъа, алыкъа къатын алыр акъылгъа келмегенди. Абдулкерим тукъум бетинден анга бир заманда да аман болмагъанды; анга билеклик этерден къалмагъанды не заманда да: биченде ол да, Атабий да юч-тёрт кюнлерин андан аямагъандыла жыл сайын, – малы уа кёп эди, колхоз сыйыргъынчы алагъа къууана жашагъанды, тёлюсюнден къоранч этерге къызгъана. Бюгюн а къара журтха къарап къалгъанды Оразай, малларын колхоз ыстауатлада кёрсе, жюреги жарылыргъа жетип. Ол, Абдулкеримге бла аладан иги да арлакъда, таулу от жагъагъа жуукъда, кеси ишлеген алаша шинтикчикге олтуруп, бирде таматала таба къарай, бирде отну ышыра тургъан Атабийге кезиу къарап чыкъды; шапалыкъ эте кюрешген Шерипагъа бла

Дюгерханнга да акъыл бёлдю. Ол Атабийни къайын отунланы чыхырларыны къызыулукълары къызартхан толу ууртлу бетине экинчи кере да эс бурду. Олсагъатчыкъда жашны кёзлеринде къалай эсе да бир ишеклик эсленди: Атабий Оразай кечени бу заманында алагъа бош келмегенин ангылагъанды, ол сюймей эди атасы Абдулкерим элде жангы низам бюсюремезлик ишлеге къатышырын. Оразай Батырбийге бек чамланнганын а эшите-эшите тургъанды. Бир жол ол: «Ит къутурса, иесине чабады»,– деп окъуна айтхан эди, жерни кеси кибик ауур сагъышларындан къутула, кёз гинжилери эрттен чыгъынлай жылтырай. Батырбий аны эшитсе, таматалыгъына да къарамай, тилин къапдырлыгъы сёзсюз эди. Ол затланы кёрюп, билип турады Атабий. Тукъум къарындашлары Оразай, кесини малы, мюлкю ючюн кимге да, – атасы ол эсе да! – аманлыкъ этиуден артха турлукъ тюйюлдю. Атабийни акъылында башха оюмла туугъандыла арт кезиуде; бай, бий тукъумланы адамларындан окъуна жангы жашаугъа жакъ басханла чыкъгъандыла. Ала бир зат билмей эте болурламы дейсе алай? Беш да тау элге аты айтылгъан тарыхчыбыз Абайланы Мусосну окъуна кёрмейменг, – деди Атабий кеси акъылында, ол жыллада Холам-Бызынгы ауузунда айланып, халкъыбызны жарыкъландырыу, аны билимин ёсдюрюу, ниетин игилендириу – была бары да Шимал Кавказны жамауатын айныуну кенг жолуна чыгъарыргъа боллукъдула деп сюелгенин. Мусос кесини халкъын таза кёлю бла сюймесе, алай айтырыкъ тюйюл эди. Ол халкъланы арасында шуёхлукъ ниетлени кёп жаяргъа кюрешгени ачыкъ сезиле эди. Аны себепли, халкъына, ёз миллетини даражасына аз да учузлукъ берлик затха тёзюп амалы болмазлыгъын ангылатханлай тургъанды.

Ол эсли адам тиширыуну унукъдурууну, осал тёрелени, адепсизликни кёрюп болмагъанды. Окъуп, билим алырча тиширыулагъа, эр кишилеге да тенг эркинлик берилирге керекди деп, халкъ асламланы жарыкъландырыу жанлы болгъанды. Да, Аллахны сюйген къулу, Совет власть излеген да ол тюйюлмюдю?!

Мусос кибик адамларыбызгъа да уллу кёллю болгъанбыз биз. Ол 1928 жылда киши жеринде – Дагъыстанда кетгенди дуниядан. Мусос этген оюмла, ол тутхан ниет ёчюлюп къалмазгъа керекдиле...»

Олсагъатда Атабийни акъылын бийлеген сагъышлада жарыкъ – мудах – къайгъылы жырланы макъамлары эшитиле эдиле. Аны билимин кеси аллына окъуп ёсдюрюрге кюрешгени да болушады анга дуниялыкъны терс фатыуаларына алдатмазгъа.

– Башханы къой, ёмюрлюк къаяларыбызны да оюп башлагъандыла, – деди Оразай, акъылында болгъанны чорт салып къояргъа базынмай, – Аллах юйлерин къурутурукъла, не бла чачдыра эселе да, букъуларын кёкге бардырадыла.

– Да ала халкъгъа игилик этебиз деп, кюрешедиле, ёмюрде адам аягъы басхан угъай, башлары бла къанатлы учмагъан жерлеге жолла ишлетип, – деди Атабий, башын ёрге кётюрмей, къысхач бла отда кесеулени бир бирлерине жууугъуракъ тюрте. – Халкъ тынч жашар ючюн этилген ишледиле ала барысы да.

– Тейри, жаш билмейме... Сен айтханда да болур бир магъана... Алай, энди бизни да жойду къадар деп, сарын этгеннге уа ушайдыла къаяларыбыз, – деди Оразай.

– «Игиликни ёлюм бир заманда да алмайды», – деучю эди аппам. Мен аны бир да унутмайма... Жангы властьха тохтамай сёгюм салып тургъандан магъана чыгъарыкъды деп билмейме. Бусагъатда бу тау ауузда ишлене тургъан жол халкъгъа ёмюрден ахыргъа къуллукъ этерикди. Аппам аллай зат ючюн айтхан эди игиликни ёлюм бир заманда да алмаз деп.

– Жаш, не даулашыргъа къалдынг мени къарындашым бла,– деди Абдулкерим, бюгечели да тынгылап тургъаны ючюн болур эди, къарыкъгъан ауаз бла. – Жолу, башы да керек тюйюл эди бизге. Ол къыллы къалгъан биз болгъа эдик. Атаны – балагъа, къарындашны – къарындашха жау этди, малыбызны, мюлкюбюзню сыйырды. Къазауатда жоюлгъан адамларыбызгъа жиляй, кёзлерибиз кюйдюле. – Абдулкерим ол сёзлени тамагъы буулуп, тили кючден айлана айтды.

– Атам, мен сени жанынга тиерге сюймей эдим...

– Сен Оразайгъа алай хыны сёлеширге къалай базындынг?!

Олсагъатда Атабийни жюрегин бир жашыртын сезим бийледи: къоркъууну, элгениулюкню да сезими.

– Начас! – деди Оразай.

Жашына ол сёзню айтылгъанына ыразы болмады Абдулкерим; олтургъан жеринде ары-бери аны себепли тепчиди эки-юч кере да, жугъ'а айтмады.

– Сизни къатыгъызда эссиз сёз айтып, айыплы болургъа сюймей эдим, – деди Атабий, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле, къысхачны да от жагъада таш къабыргъагъа таяндыра.

– Хо да, хата жокъду, биз да артыкъ хычыуун сёзле айтмагъанбыз санга, – деди Абдулкерим, бир тюрлю ишексиз, Оразайны «начас» дегенин жаратмагъанын жангыдан къатлай. – Сюрюучю, сыбызгъысын тартып, кесине эс бур-

дургъанлай этгенсе. Биз айтханладан эсе уа ол кёп да хычыуунду. Былас кючю хорлап, элни тозуратды эсе да, тиширыу жилягъанын кёрюп эригенле кёпдюле алыкъа, насыпха. Не къыйын сагъатда да башынгы тас этмезлигинге ийнанама. Хауле айланнганладан, заячыладан да тюйюлсе. Аллах айтса, сизни кибиклерибиз сау болсала, Холам башы сыртлада кесибизни будай сабанларыбыз баш къусуп, сютден къызып, шош аязчыкъда акъыртын чайкъалгъанларын энтта да кёрюр халкъ.

– Сюймеклик макъамы алдамаса, – деди Оразай, ол сёзле акъылына келгенлерине къууанып, жауурунчукъларын кезиу-кезиу ийлей.

* * *

Атабий, суусапдан жюреги жанып, алай чыкъды тышына, атасыны къатында Оразайны айтханлары да терлегенлерин бардыра. Энди ол, Оразай кетгинчи, Уллу юйге кирлик тюйюлдю, таматала ушакъ эте тургъанлай, кеси отоуна кирип тынчайыргъа уа бети жетмейди. Дюгерханнга тилеп, бир аякъ айран келтиртиб'а ичди. Сора, отоуунда кётюртмеге бауурундан тюшдю да, сагъышлы тынгылады. Ол кезиуде бир сейирлик, шош, хычыуун тиширыу ауаз, анасыны бешик жырын къатлагъанча эшитилди къулагъына, аны жашаууна гюняхсыз сабийлик мычымай сингди; бирде кёкге учду ол, боз туманланы башларында жюзе, бирде, андан къарап, жерде шаудан сууланы, къар тюбюнден чыгъа, энишге саркъгъанларын кёрдю. Ол затла жаз башын ашыкъдыргъаннга ушай эдиле, кюнню кёзю да жылыта жерни, къарангы тау ауанала да мудахлыкъларын бир жанына ата. Бир кезиуде жылы жаун да жауду, кийиз накъышлы гюлле да сабийча жууна анда. Кюмюш бетли къайын агъачны къатында талада гылыучугъун да чапдырды Атабий, гылыуну угъай, кесини терлегенлери бара. Тунукъ тауушу кенгнге эшитилген черек жагъасына да барды ол, кёкбашчыкъны жортдуруп; анда уа суу, ташладан секире, саркъа эди энишге.

Алай эте, къалкъыды да къалды Атабий. Сора ёмюрюнде акъылында болмагъан затны кёрдю тюшюнде: Байханат къатына келип сюелди да, къалтыраукъ чилле жыйрыгъыны этеги аны бетине тийди. «Иги жаш, бош жукълайса, бюгече мени бери сюймекликни алдау жоллары келтиргендиле», – деген ауаз бирде жаз башында къалын агъачда къанатлыны жырыча, бирде кюз арты терекни шыбырдаууча эшитилди. Оразайны: «Сюймеклик макъамы алдамаса» дегени да эсине тюшдю Атабийни.

«Не сейир-тамашады бу?» – Атабий Байханат муну тюшюнде серлендире тургъанын ангылайды, кёзлерин ачып, башын жастыкъдан айыралмайды ансы. «Къой, ариу жан, мени тынчлыгъымы алма. Сени ауазынг не жарыкъ эсе да, манга бир мудах жырча эшитиледи; жанынга тиймесин, жылыусуз да сунама аны, – ишлемей арыгъан санларыма къыйынлыкъ берме».

«Керексиз хапарланы къой да, кюз артында къуру къалмаз ючюн сабанчы сабан сюрюрге кереклисин унутма».

Атабий эринлерин къалакъ тишлери бла къаты къысып ачыуланды тюшюнде, – кёзлерин ачды да, ит чибин къапханча элгенди. Секирип ёрге туруп, тёгерегине къарады, киши кёрмеди. Байханат алайда болса, асыры уялгъандан, жерге кирирге да угъай дерик тюйюл эди...

Атабий Байханатха тюбемегенине жарсыгъанмы этди, огъесе уа къууаннганмы этди? Аны къалайлыгъын кеси да ангылаялмады. Ол билген жаланда бир затды: Къанамат бийни Нальчикге элтип бара тургъанларынлай, зорчуланы къолларындан къачыргъандыла да, ким айтады – Къанамат бий бусагъатда Дагъыстанда бугъуп турады деп, кими уа: «Бийни Бакуда жашагъанын кёзлери бла кёргенле бардыла»,– деп, ишексиз ийнандырадыла халкъны, Малкъардан къачхан бийлени барысы да анда болгъанларын да таукел белгилеп. Къанаматны юйюрюн да кеси болгъан жерге тапдыргъандыла кечеле бла, жолсуз жолла бла дейдиле халны иги билгенле, акъылларында болгъанны тышына чыгъаргъанларына къоркъа, ауузларындан сёз чыкъгъаны сайын тобукълары къалтырай, туугъанлы жолоучулукъдан арымагъан къан тамырлары кючден тебе, тылпыулары тыйылыргъа жете. Жуукъулукъ-тенглик жалгъан сёзге сатылгъан, жер бушуун кётюралмагъан, тиширыуча сарнагъан кезиуде алай болмай амалы да жокъ эди.

* * *

Атабий тышына чыкъгъанында, танг тюбюнден белги бере башлагъан заман эди. Кёк кенглигинде анда-мында кючден эсленнген жулдузла да арыгъан-талгъан адамгъа ушай эдиле. Жаболаны къала уа – озгъан ёмюрлени деу къаясыча, ёхтем сюеледи. «Бу къарт къала да термиле болур тенглик жюрюучю заманлагъа, – деди Атабий, жютюлюклери жерленнген ушкокга ушагъан кёзлери бирде жарыкъ жана, бирде мудах бола. – Акъсакъал, кече-кюн да сагъышлы сюелгенинг тамамды, халкъгъа бир кёл этдирир сёз айт. Бирлик ючюн алгъыш аякъ кёп жерледе кётюрюлгенликге, жокъду бирлик. Ол а эссизлени эссиз оноулары-

ны хатасынданды – аны кертилигине ийнан. «Энди уа атангы аман кёзюне» деп, Батырбий кибиклени юслерине ачыкъ сюелирча кюч-къарыу бер бизге. Ийнанамыса, мен жангы жашаудан алай бек изгилтин болмайма; ол тутхан жол тюз сунама. Кязим:

Биз тюзлюк жолда болайыкъ,
Большевикге саналайыкъ,
Таукелсизликни къояйыкъ, –
Зулму къаланы ояйыкъ! –

дей эсе, сора биз андан нек къачаргъа керекбиз?! Алай былайда да мен ангыламагъан бир зат барды, ол «Зулму къаланы ояйыкъ!» дегени не магъананы тутады? «Кеси кесинги алдама, – деп шыбырдады ауазы кече шошлугъуна ушагъан бир белгисиз адам Атабийни къулагъына, – Хажи большевиклени жакълай эсе, ёмюрлени дуниялыкъгъа тынчлыкъ бермеген къантулукъланы – байланы, бийлени къалаларын оягъа чакъырады сени, мени да. «Суугъа кетген таш къармар», дегенлейди бусагъатда бийлени ишлери. Оразай да, Абдулкерим да алагъа терилте турадыла кеслерин. Атангы терс жолдан тыягъа кюреш. Угъай, мен хакимме, хыйла сёз айталлыкъ тюйюлме, сен анга бир зат да эталлыкъ тюйюлсе, Абдулкерим да, аны нёгерлери да кеслерине, халкъгъа да уллу къыйынлыкъ жетдирликдиле. Сен а белинги къаты къыс да, кёпчюлюкню ызындан бар, – мени сёзюме ийнансанг – жангылмазса».

Атабий, башын ёрге кётюрюп, къарт къалагъа жангыдан къарай кетди да: «Баям, шаша турама мен, – деди. – Огъесе, ахыр заманыммы жетгенди? Угъай, алыкъа жашаргъа керекме, – кёлсюзлюк этмейим».

Ол кеси кесин жапсарыргъа кюрешгенине кёзге кёрюнмеген бир ышаннгылы кючден уялды; Атабий, анга кёп хапар айтып, акъыл юйретген эр киши къатында сюелип, аны башында болгъан оюмланы барын да чотха алып, шыбырдауларын эшитип тургъан сунуп уялды.

IV

Къыйын эди жангызлыкъ: башха болмай, – ёлгенлени ызларындан жиляй къалгъан ёксюз сабийге ушай эди Атабий. Кёпден бери атасыны къайдагъысы белгисиз эди анга, анасыны, эгечини юслеринден да хазна хапары жокъду. Ол атасыны къадарына бютюнда тынгысызды; анга энди сауэсен тюберигине ийнанмай башлагъанды. Оразай кибикле жуукъ жаулукъ этгендиле анга, аллайланы жалгъан фа-

тыуаларына терилип, башын отха сукъгъанды атам, деген сагъышладан а кече, кюн да къутулалмайды. Батырбий бла ол – бир тукъумну адамлары, бир арбазда ёсгенле, бир сюрюуню ызындан таякъ сюйреген жашла – бюгюн бир бирни къанлы жаулары болуп къалгъанларын а бир затха да келишдиралмайды Атабий. Аллай затладыла аны жангы властьны адамларына бютюнда бек чамландыргъан. «Иймансызла, шашханла! Сиз халкъгъа берген къыйынлыкъла жерни титирете турадыла. Дагъыда, уялмагъанлай, кесигизни жангы мурдарлыкъгъа хазырлай жашайсыз. Тукъум къарындашы Оразайны илишаннга салдыргъан, мени атама тутмакълыкъ сынатхан Батырбий неден уяллыкъды, неден къоркъурукъду?! Аллайланы оноуларына къызыл байракъ такъгъан власть кимге игилик этерикди? Намысыбызны, насыбыбызны да аякъ тюбюне малтар ючюн къоймады начас. Къара чёпге тюшгенлени башларын жаханим отуна сугъуп тохтагъандыла; мюлксюз, малсыз къоюп, кесигиз колхоздан, сабийлеригиз а школдан кери болугъуз деп, сёзню къаты салып. Ол, налог деген палахлары уа? Битлеринми берликди къуру журтха къарап къалгъан таулу?! Жерден да чыгъар, аны бла властьны иши жокъду. Бермесенг а, жолунг – Сибирьгеди. Ол себепден а, экисинден бирин сайла – не налогунгу бер, неда кесинги Сибирьге хазырла.

Бу жашау жашау тюйюл эди Атабийге; ата-ана къайгъылы «тюйюл», элде жуукъдан-тенгден хапары жокъ. Кеси башын а къурт-къумурсха да кечиндиреди. Аллай къайгъылы сагъышла суугъа секиртирге жетишдирген кезиуледен биринде ол анасыны ауазын эшитди: «Атабий, жангыз таянчагъым, акъылынгы башынга жый. Элге табыл. Бусагъатда мында бизни адамгъа санагъан жокъду. Иш бу барыудан барса, эгечинг да, мен да бу дуниядан эсе ол дунияны сайлап тохтарыгъыбызгъа ишексиз бол. Атангдан а бир тюрлю хапарыбыз жокъду. Биз ангылагъандан, бусагъатда мында Батырбийни къолундан келмезлик иш жокъду. «Жашау сюйген жалынчакъ» дейдиле, кел да, кечгинлик тиле, атангы башына эркин этдир, кесинги да колхозгъа алдыр. Мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, керексиз гынтты кишиге игилик этерик тюйюлдю».

«Анам, жолдан чыгъарма мени, – деди Атабий, анасыны ауазын эшитгенине къууаннган эсе да, айтханларын арталлыда жаратмай. – Тюз аллына баргъанымлай, Батырбийни айтырыгъы бирди: «Атангы аман кёзюне жолугъайым», – дерикди. Анам, ол итни аллына баргъандан эсе, кесим болайым ит».

«Къара шайтан къаргъагъан балам. Кесинги ёхтемли-

гинги хатасындан, бир иймансыз жанлагъа азыкъ болурса деп къоркъама».

«Къоркъма, бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме. Ма бусагъатда, сени ауазынгы эшитип, кёп затха таукел болдум: бу жаханим дунияда ажымлы жоюлгъанладан иги киши тюйюлме мен. Анам, ёлгенлени жиляуларын этип, арыгъаннга ушайды ауазынг, жарсытма мени. Андан эсе, экибиз да атамы эсибизге тюшюрейик да, аны ёзенледен тау киришлеге эшитилиучю жырларына тынгылайыкъ да, бар къыйынлыкъларыбызны унутуп, дуния зауукълугъун алайыкъ.

Анам, сенден къалай жашырайым керти сёзюмю: Аллах жолларындан шашдыргъан иймансызлагъа – мурдарлагъа жалынып, къалай къалырма бу дунияда адамлай?»

«Сени бош ауананг окъуна багъалыды манга битеу дунияны ырысхысындан да».

«Къайгъы этме, жюрек кючюбюзню кюйюне тынгылайыкъ да, игиликге кёлленейик. Жашау былай турмаз».

* * *

Атабий не кёл салып кюреше эсе да, ол сюйгенча жанмайдыла отха салгъан отунлары, тютюн этип тургъан болмаса, – от жагъа да, Атабий да бирча мудахдыла. Анасыны ауазын эшитгени ючюнмю, огъесе башха сылтауму барды, – жюрегинде тынгысызлыкъ дунияда болгъанын, къалгъанын окъуна унутдура турады. Эрттен, ингир аязы кюйдюрген къаралдым-моргъа тартхан, къолларын ёрге кётюрдю да, Уллу Аллахдан жанына бир ырахатлыкъ беририн тиледи. Бу жол къолларыны къалтырагъанларын ачыкъ сезди. «Ой, къайдама мен, не болгъанды, эмиликни къуйругъундан тутуп тыйыучу Атабий, санга?» – деп окъуна айтды кеси кесине; жаш Аллах аны бир уллу сынаугъа хазырлай тургъанын ангылап, битеу кючюн салып, ёрге кётюрюлюрге кюрешди. Алай, тобукълары бир къылыкъсыз къалтырадыла да, болалмады. Сора биягъы къалтырай тургъан къолларын ёрге кётюрюп, тилек этди. Алай аны эки кёзю энди жукъ кёрмей башлагъандыла – эрттен жулдузлай ёчюле турадыла. «Жаш, кёлсюзлюк этме,– деди бир эр киши ауаз, – тур, ийнекни да сау, къошунгу да тизгинин жый. Кесинги уллу ишге – къыйын даулашлагъа, ушакълагъа хазырла. Бир затдан да къоркъма. «Сен – сен эсенг, мен а – менме!» – деген оюмну акъылынгда тут да, эр кишича сёлеш. Сизге этгенлеринден уллу палах эталлыкъ тюйюлдюле; палах желин тыярча кюч жокъду сенде».

Олсагъатда Атабий, секирип ёрге турду, тышына чыгъып,

къол-бет жууду, ийнегин да сауду. «Ой, мен къыйынлыны элимден айырды жазыуум,– деди Атабий. – Жылла озадыла: алтын кюз арты, кём-кёк жаз башы окъуна кёл этдиралмайдыла манга. Элибизни адамлары бирлик, тенглик ючюн алгъыш аякъ кётюре жашадыла, тойлада аякъ бюге, чаришледе ат терлете, жангы жылны ахшы жолгъа тебирете. Не от тюшдю дуниягъа; хар ишибизни Уллу Аллах кёзю бла кёрюп тура эсе, къалайда чыкъдыкъ тюз жолдан, Уллу Аллах, кеч бар гюняхларыбызны, тилейме, терс ишибизни онгуна бур».

Атабий энди толу ангылап тохтагъанды бу дуниягъа жаланда къыйынлыкъгъа деп туугъанын. Да алай тюйюл эсе, бу тынгысыз кюнле, жукъусуз кечеле мындан ахыры да айырылмай ызындан сюргенлей нек айланадыла, жюрек тамырларын ашаргъа жаратылгъан жаныуар кибик? Жангызлыгъы ючюн окъуна болур, баям, ол алай; жангызлыкъ бир байтамал жерде жояды адамны. Аллахха шукур, эрттеден бери элден хапары жокъ эсе да, ач, жаланнгач тюйюлдю; картоф бахчачыкъ этеди – агъачны теренинде, ачыкъ талада Кюнлюм сыртда, кеси аллына битген ашлыкъдан да кереклиси тенгли бирни жыяды кюз артында, жауу, бишлагъы, айраны жетишимлидиле. Кийим жаны бла да къайгъысызды: мор чепкен къумачдан тигилген кёнчегин бла ариу ийленнген тери кёнчегин кезиу-кезиу киеди. Жарагъан къочхар тону, чепкени, къапталы, ышымлары,гён чарыкълары, чабырлары, къара къой териден жылы бёркю. Жатар жерини, башха къош хапчукларыны да бир сюрюучюге айыбы жокъду. Алай дуния ачыуундан тогъуп жашагъан жашны кёзюне бир зат да кёрюнмейди: мал, мюлк, табу, тюзлюк окъуна адамны душманлары болгъанларына ийнанып тохтагъанды ол. Болсада, насыпха, энди неден да не манга деп, кёлсюзлюк этиб'а тохтамагъанды алыкъа. «Дуния былай турмаз» – деген оюмну кеси кесине терк-терк къайтарады. Бюгюннгю эрттенлик да аны мудахлыгъына эришгенча, мутхуздан-мутхуз бола барады; тауладан, къалын агъач табадан иги да суукъсуратхан мылы хауа тартханлай турады. Насыпха, от иги жанып, андан ургъан жылыуу Атабийни белин тюзетирге, жауурунларын ийлерге онг берди, къалын ууртлары да къызгъылдымгъа тартып, чырайына чырай къошхандыла. Ол эрттеден бери да жюлюнмей тургъан къап-къара сакъалын эки къолу бла кезиу-кезиу къашыды. Бир кесекден къапталыны ёшюн тюймелерин тешди да, тюклю кёкюрегин да къашыды. Атабий кирсиз да, тизгинли да жашды, не жунчуулу кюнде да кесини чархын

таза жуумай къоймаучуду суукълугъу мыйынгы ачытхан тау суу бла; сакъалын бла кёкюрегин а, баям, суукъсурап туруп жылыннганы ючюн къашыды. Ол чакъда башын басхан ауур сагъышлары сылхыр этерге жетишдире, къошну эшигинден тышына къарагъанлай турду. Атабийни жашауунда аны кесине окъуна таша затла кёпдюле. Къуу тереклей, къайда болса да, жангызлай атылып къалырма деб'а ёмюрде акъылына келмегенди. Тейри шагъатды, кеси билип, адамла бедиш этерча иши болмагъанды. Жангы «жашауну» хатасындан жашаугъа термилип жилягъанланы кёргенинде да, ёмюрлюк къаяларыбызча, бек да, тёзюмлю да болуп сюелгенлей тургъанды; да жокъ эди этер мадары. Къолундан келсе, атасын къутхарлыкъ эди палахдан. Ауузу от чакъгъанладан бир заманда да болмагъанды Атабий. Ол ышаны бла да кёп кере тобукъландыргъанды былхымсыз, жала сёзлери сер желге тенг болгъан душманларын. Атабий, эссизлени даулашларына-дауурларына бир магъана бермей, тынгылап къойса, ала жаралы жан ёлюр аллында солууун тартханча, бурун тешиклери кенгере, айтыр сёзлери тамакъларында къала, аз кере тохтамагъандыла тилсиз болуп. Аны ол халы Батырбий кибиклени бютюн бек чамландырады: «Атабий акъыллы да, сабыр да нек болургъа керекди?!» Аллах алай жаратханды деб'а айталмайдыла.

– Танг къызартхан тауланы кёрюрге термилген жарлы атам, къайдаса?– деп, кесини ауазын кеси кючден эшите кётюрюлдю ёрге Атабий. – Кенгеширге керекбиз. Бюгюн жюрегим, къабындан чартлап, чыгъып кетеди, – сени оноуунг керекли болуп турама. Тынгылама. Сёзюнгю эшитдир. Мен, кесими халымдан жукъ ангылай эсем, дуниядан гунч болургъа хазырлана турама. Аппаны: «Бир аягъым – кёрде, бир аягъым – мында»,– деучюсюн унутханмыса? Ол ахыр ауалы жетген сагъатда айтыучу эсе да ол сёзлени, мен а тыкъсый тургъан жерибизде жашлай ууалгъан жюрегими ачыгъанын кётюралмай айтама. Ийнан, сезип турама сени тапмазлыгъымы; алай бизни къоюп кетмезлигинге уа умутчума. Энтта бир кере эшитдир ауазынгы. Тюшюмде окъуна кёрюн, бир кесекчикге окъуна къонакъ болуп... Баш уруп тюберме санга. Юй от жагъангы менден да бек кюсегенинги биле тургъанлай айтама ол сёзлени. Амалсыз жашауумуу амалсыз жилтиреген жилтинчигиди ол. Анга да къууанама – кёкде жулдузланы ёчюлюп къалмагъанларына, айны, кюнню кёргениме.

* * *

Эки атлы къошну аллына келип тохтадыла. Атланы пырх-чырх тауушлары элгендирди Атабийни. Ол олтургъан жеринден тепмей турду иги кесек заманнга дери. Олсагъатда аны башына келмеген тюрлю оюм къалмады. Бек башы – келгенле аны душманлары болгъанлары даулашсызды. Ала кючлюдюле, – ушкокларын эслегенди Атабий. Анга палахдан къачып къутулургъа онг жокъду. Сермеширге, демлеширге да алай. Бой салып, сиз айтханнга боюнум къылдан иничкеди деп къояр акъылдан да кенгдеди. Атасынданмы иги кишиди ол, – къыйынлыкъ ормай-сормай келди эсе, аны кёзюне чынтты эр кишича къараргъа керек болады. Ол да эрликди.

– Атабий, къарайма да, къонакъларынга бюсюремединг, – деди сабыр ауаз бла чюйбаш бёрклю, чубур къара тону юсюне тап ушагъан, къалынбет, къысхабоюн, жютюкёз, иги да кёкюрекли къара шинли таулу жаш.– Ой хомух, ёрге окъуна кётюрюлмединг да, юсюнге келип сюелгенибизде. Къоркъма, биз санга хата этер адамла тюйюлбюз. Мен Къаспотма, Къашхатауда ОГПУ-да къуллукъ этеме, бандитизмге къажау кюрешген адамладан бириме. Бу уа Удовду, мени таматам...

Удовну кючбюсюреу адам болгъанын бетине жангыз къарагъанлай окъуна ангылагъанды Атабий; адамлагъа сен – ким, мен – ким деген оюмда болгъаны къансыз, жукъажаякъ бетинде жазылып турады. Аны юсюнде да къысха къара тону, узунбаш къара сахтиян чурукълары, башында къулакълы кёксюл бухар бёркю. Кёксюл жюн халыдан согъулгъан жылы боюнлугъу да барды, – жылны бу заманында таулада хауа суукъ болуучусун ангылагъан адам болур, бир даулашсыз. Ушкогу иер къашына тагъылыпды. Аны Къаспотдан дагъыда бир энчилиги, – тапанчасыны хомпурасы гыртгыйныгы табада къалакъ бел бауна къаты къысылыпды. Инбашына атылгъан жылтыраукъ къайишни бир къыйыры онг жанында, экинчи къыйыры аркъасы бла энишге тартылып, бел бауна бегитилипди. Баям, тапанчасы ауурлукъ этип, бел бауна энишге тартмасын деп жарашдыргъан болурла ол затны аскер кийимле не магъананы тутханларын иги ангылагъан адамла. Тейри, омакълыкъгъа уа салынмагъанды ол айыл. Удовну бёркюню ал жанында жылтыраукъ Къызыл жулдузу да барды. Къаспотну бёркюню мангылайында да барды жулдуз. Алай ол быстырданды.

Бу «къонакъла», ол заманда Батырбийни къаумуча ёрелеширге хазырланып тюйюлдюле, – саутха-сабагъа узал-

гъан къайгъы да жокъ, сёзлери да жумушакъ. Атабий тынгылауну басханлай сюеледи; ол алайда битип къалгъаннга ушайды. Къаспотну айтханларын да эшитмейди. Ол а, тохтамай, бир затла айтады. Бир заманда Къаспот, атындан секирип тюшдю да, жюгенин Атабийни къолуна тутдуруп, Удов таба атлап, аны къолтугъуна жабышып тюшюрдю атдан. Ол кезиуде Атабий келгенлеге кезиу-кезиу къарады; аны ангылауунда, Къаспот Удовдан тамата эди жыл саны бла. Атабий, Удовну мыйыкъчыкъларын киштик къуйругъундан кесилип жабышдырылгъаннга ушатды да, кюлюрге аздан къалды, – мыйыкъланы тюклери да чюйре айланып эдиле, – аны огъурсузлугъуну дагъыда бир ышаныны шагъатларыча. Атланы къошну къатында чертлеуюк терекге такъдыла, ушкокланы бла артмакъланы уа къошха кийирдиле.

Удов алыкъа ауузундан жангыз бир сёз чыгъармагъанды. Къаспот а бардырады, тёгерекге-башха да тынгысыз къарай:

– Тейри, Атабий, къошунгу уа, келип, ёмюрде адам аягъы басмагъан жерде ишлегенсе, – деди Къаспот. – Тюнене ингирден бери жолдабыз. Дуния азабын сынадыкъ.

– Да мен сизден юркюп келгенем бери, – деди. – Сиз а бош къыйналгъансыз. «Жилян дугъуманы сюймей эди, ол а аны тешигинде бите эди» дегенлей.

– Хо да, дугъума, жилян да болмайыкъ, – деди Къаспот. – Биз хаталы адамла тюйюлбюз. Кечеги башыбызны къолубузгъа алып, сени бла оноулашыргъа-кенгеширге келгенбиз.

– Ол а бек сейирди.

– Бу азирейлини не айтханын манга да ангылат, – деди Удов Къаспотха, олтургъан жеринде ары-бери тынгысыз тепчий, къамичиси бла кесини чурукъ бурунларына къатыла.

Аны Атабийге тапсыз сёз айтханын иги жаратмады Къаспот. Алай кесини ол халын нёгерине билдирмезге кюрешди. Болса да мындан арысында аллай затла айтсанг, къурала тургъан ишибизни оярыкъса, деген магъананы кёзю-къашы бла ангылатыргъа уа кюрешди.

Атабийни уа орус тилден ангылауу жокъ эди; къабартыча, дюгерча да тилманчсыз сёлешаллыкъды.

– Нек тынгысызды таматанг? – деди Атабий.– Ач, суусапмы болгъанды? Ашлыкъ гыржыным, жарагъан айраным да барды.

– Угъай, бусагъатда аллай къайгъыбыз жокъду. Кёп болмай, жолда тохтап, къол-бет жууып, ауузланнган да этип келебиз.

– Нёгеринги юсюнде адам сюер тюгю жокъду.

– Ол хапар санга, манга да керек тюйюлдю, – деди Къаспот. – Сарыуекни ауузуна къолунгу сукъма. Кеси акъылына, билимине бюсюреген адамды да, оноууна киши сёз къошса, сюймеучюдю, андан ансы, аман адам тюйюлдю. Болсада ачыкъ айтып къояйым, была бла ойнагъан, жашаунг бла ойнагъандан башха тюйюлдю.

– Акъылынгы ангылатдынг: патчахны ёлтюргенле санга, манга да игилик этерик тюйюлдюле, – деди Атабий, къонакъларына бети тюрленип къарай.– Бу сизни кибикле къулу-къарауашы болуп айланнган жангы жашауну патчахыбыз кеси къурагъан болса эди, хар оноуугъузгъа баш урурем. Мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, патхчахха къол кётюрмеклик – файгъамбаргъа къол кётюргенден башха тюйюлдю. Николай патчахны заманында бизни элде къыралны хатасы жетип жоюлгъан адам болмагъанды. Сизни уа аягъыгъыз басхан жер ичине оюлуп барады. Элни ахшыларын жойдугъуз, динибизни, ахшы адетлерибизни, тёрелерибизни сыйырдыгъыз. Энди уа комсомол деп бир зат чыгъаргъансыз да, аны хатасындан жашла, къызла уятсыз ишле этедиле деп окъуна эшитгенме.

– Сабийлик этме, къанынгы суууг, – деди Къаспот, Атабийни къызадан-къыза баргъанына тынгысыз болуп.

– Бу телини быллай бир нек сёлешдиресе? – деп чамланды Удов, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. – Мен муну кёзлерини ойнагъанларын жаратмайма. Шытыларыны чачылгъанлары уа сени кёкюрегинге дери жетедиле.

– Тамата, сен тынгысыз болурча бир зат да жокъду, – деди Къаспот. – Ата, анасыны къадарларындан хапары жокъду да, алагъа къайгъы этеди.

– Да атасыны ызындан жиберейик... Сёзню узакъгъа созма да, ишни болушун ангылатып къой. Бу диммону жапсарыргъа келмегенбиз бери.

– Бусагъат... жууашдыра турама.

– Бюгюн сизден жаланда бир зат тилерик эдим; жашырмай айтыгъыз атамы къайдагъысын. Аны дурусун билсем, атамы ызындан барыргъа хазырма. Нек келгенигизни билип айтама ол сёзлени. Эртте-кеч болса да, анга келген кюн манга да келликди.

– Сени ишинг «жел къоркъуун тёбеннги этер», дегенлейди. Бизни акъылыбызда болгъаннга да бир тынгыла, нек келгенибизни да ангыла. Товарищ Удов бла мен айтханны этсенг, дуниягъа эркинлик да, жарыкъ жашау да келтирген Совет властьны эрке уланы боллукъса. Угъай-угъай деп, аякъ тиресенг а, бизден кючлюле илишаннга салырла, неда асмакъгъа асарла.

– Жаным саулай, келип, сыйрат кёпюрюню къулагъына тирелип тургъанымы сен айтмасанг да билеме, – деди Атабий, ауазын алгъындан жумушагъыракъ эте, шошуракъ. – Сиз тобагъа кёплени къайтаргъаныгъызгъа ишексизме. Къояйыкъ ёлюм бла къоркъутханны, – ол да хакъды, барыбыз да Аллахны къолундабыз. Бу хаух дунияда атама къошханым болмагъанды. Кёлсюзлюк эр кишиге тёре тюйюлдю, алай, атам эсиме тюшсе, кёзлерим сокъур болуп къаладыла, тилим артха тартылып. Ансыз дуниям къарангыды, жюрегим чанча жашайма, къулакъларыма тохтамай бир аман хапарла эшитиле. Тынчлыкъ жокъ не кече, не кюн, не тюшюмде, не тюнюмде... Жашау бу барыудан барса, мен тёзаллыкъ жокъду, жоярыкъма кесими. Бир да къуруса да атама тюберме анда.

– Ненча жыл болады санга?

– Кёп болады. Жангы жашауну хар жылын экиге санасагъ'а – къарт болгъанма.

– Ахшы сора. Акъылынгы башынга жый да, манга эс буруп тынгыла. Айтмаз затымы айтдыраса... – Къаспот, артмагъындан моргъулдум сахтияндан тигилген, уллу бохчагъа ушагъан бир затны чыгъарды да, аны атны айылларыча бауларын тешди да, ичинден тап бюкленип салыннган къагытланы чыгъарып, алагъа кезиу-кезиу къарай келип, бирине кёзлерин тиреп тохтады. Ол кезиуде Удов да энишге ийилди; онг къолуну балан бармагъын аны бир жерине тиреди да, Къаспотха, былайына эс бур деген магъананы англатды.

«Быланы халларын жаратмайма, – деди Атабий кеси акъылында. – О, башыма ат ургъан тели, быланы кёргенлей, агъачны теренине нек къутулмадым? Таша мурдарлыкъгъа юйреннген адамладыла бу уубетле. Къаспот а таза да макъакёз кёреме. Секирип ёрге турайым да: «Думп болугъуз былайдан! Жангыз ургъанлай, жерге сойландырып къоярыкъма», – деп сюелейим юслерине. Бу итле сауутсабагъа къармашхынчы экисине да къан къусдурургъа къолумдан келликди. Неда: «Жаншай келгенлеге кюн келгенди, къаллай бир сюе эсегиз да, аллай бир жаншагъыз!» – деп, тынгылауну басыпмы турайым. Быллайланы хаталарындан къарындашланы араларында окъуна сатхычлыкъсуукълукъ тёрге ётюп, къаты аякъ тиреп тохтагъанды. Кёрмеймисе, Батырбий чабырлыкъбетни? Ёмюрюбюз бир къазаннга къарап ёсгенбиз. Мени ызымы ызлап, бюгюн быланы бери жиберген да олду, бир даулашсыз. Да бир харам тил этмеген эсе, тонгузла къайдан биллик эдиле мени къайдагъымы? Аллахха тууранда не ишими да къоюп, Батырбийни ызындан боллукъма».

– Бир бирге къажаулукъ чача турады эли, къыралы да,– деди Атабий сагъышларындан къутула, макъа кёзлерин къагъытлагъа тиреп тургъан Къаспотха. Ол Атабийни, айтханын эшитмеди. «Ма начас, начас десенг, – деди Атабий, Къаспотну тынгылап къойгъаны ачыу тийип. – Адам болмагъан жерде тюберик болгъа эдинг, атанга эр туугъаненг да, былхымсыз хайыуан».

– Бизни жолубуз жаланда тюзлюкню жолуду, – деди Къаспот Атабийни акъылында болгъанны билип тургъанча. – Алай жашыртын къапхан итле Совет властьны ишин ояргъа кюрешедиле. Аллайланы, ата-анабыз окъуна болсунла, артларын этгинчи тынчайырыкъ тюйюлбюз. Жанларыны саулай сугъарыкъбыз башларын кёрге.

– Олду сора сагъышынг? – деди Атабий.

– Оюмлу иш этмесенг, юйюнге-башынга зукку чибин да тюшмез, иги жаш.

– Юйсюз-кюнсюз къырал жанлы болуп ким сюелликди? Кёзюме алай огъурсуз нек къарайса? Ургъан тели уа мен да тюйюлме.

– Мен кимме, сени акъылынга кёре? – деди Къаспот, секирип ёрге турургъа аздан къалып. – Терк айт, кимме мен?!

– Ёмюрюмде бюгюннге дери атынгы эшитмегенме, кимге баш ура айлана эсенг да, анга махтан, – деди Атабий, ёрге кётюрюлюп, къошдан тышына чыгъа.

– Артха къайт! – деп, Къаспот аны ызындан болду. Удов, жашланы кеслерин жюрютюулерин жаратмай, тапанчасына жабышды.

– Биз бери санга душманлыкъ этерге келмегенибизни ангылатханбыз, – деди Къаспот, бир кесек сабырлыкъ ала. – Алай сен Совет властьха уллу дерт тутханынгы ангылатханса... Бизни властыбыз оюлмазлыкъ къалады. Аны алайлыгъын битеу дуния биледи. Ол затха ишекли болгъанла уа юйлерине къан жаудурадыла, башларын отха сугъадыла. Биз айтханны этмесенг, санга жаланда эки сайлау барды дегенме да. Огъесе, олсагъатха унутупму къойдунг?! Ёмюрюнгю жесирликде ашырлыкъса неда жаханим отунда жанарыкъса.

– Ой сизни кибикле да, бюгюн кирпилдегенликге, ёмюрюгюзню кюлге аунай, букъугъа булгъана ашырлыкъсыз бир ишексиз. Жашамай келир сизге къартлыкъ, бетигизни, башыгъызны тозурата, – деп, Атабий, шош атлай келип, олтурду жерине.

– Бери эс буруп тынгыла, бёрюден туугъан ит, – деди Къаспот, къагъытларын жангыдан къолуна ала. – Сенде уа

бар кёреме да гынтты? Кюлде ким аунарыгъын кёргюзтейим бусагъат.

Атабий да, Къаспот да бирча секирип турдула ёрге. Къаспот Атабийни кёзлерине жютю къарады, не аманлыкъдан да артха турмазлыгъын ангылатды ол халы бла. Атабий а кёкюрегин аны кёкюрегине тиреди. Ол, солуун кючден ала, эринлерин чайнады. Алай аланы ачыгъанларын окъуна сезмеди.

Удов тапанчасын Атабийни мангылайына тиреди.

– Къанынгы суут, ит бандит! – деп, орус тилде чамланды Удов. – Былайда къанынг жерни боярыгъындан хапарынг бармыды?! Киминг жокъларыкъды? Юйюнден, элинден изгилтин бола айланнган итсе сен.

Атабий бир жанлыракъгъа тепчиди. Къаспот да, солуун теренден ала, кёпчюген кёз тюплери къалтырай къарады Удовха. Алайсыз да къансыз Удов, бети асыры чыммакъ болгъандан, сау адамгъа ушамай эди. Эринлери, къоллары да бирча къалтырай сюеледи ол.

– Олтур жеринге! – деди Къаспот Атабийге, кеси энишге чёге. – Жангыз бир былхымсыз халынгы сездирсенг, къанынгы тёгерикме. Адамлыкъ этерге жарамай кёреме да санга уа! Ауузумда тюкюрюгюм къуругъунчу кюрешеме бюгюнлю, кенгеширге-оноулашыргъа келгенибизни айтып. Сен ким болгъанынгы билген эт. Бюгюн бери бизден башхала келселе, эндиге дери кёз акъларынг кёкге айланып турлукъларын билеменг?!

– Сени кибиклени аллай бир учхара сёзлерине тынгыларыкъма деп акъылымда жокъ эди.

– Акъылдан шашарча этейим бусагъат. – Къаспот Атабий таба огъурсуз бет алып къарады да, аны кёзлеринде: «Баям, ахыр уахтым жетди» деген сёзлени окъуду. Удов, ёрге туруп, тапанчасын къолуна алып, анга «аякъ бюкдюргенлей» турмаса, Атабий аллай бир тюрленирик болмаз эди,– жан татлыды, ол Къаспотха бла Удовха кезиу-кезиу къарагъанлай турду, кёзлери чыгъып кетерге жетишип. Бирде анга жер тёгерек айланнганча, бирде таула оюлургъа хазырланнганча кёрюнедиле. Аллай кезиуде кёзлерин къаты къысады. Дагъыда, акъылын башына жыйып, кёзлерин ачып, «къонакъларына» жангыдан эс буруп къарады. Болсада аланы сыфатларында аз да адамлыкъ ышан эсленмеди, – аланы кёзлеринде къара булут эслене эди, къутсуз сыфатларындан а суукъ жел ура эди. Была жан эзген ачы хапар айтырыкъларына ишексизди Атабий. Алай кёз жашларын къол аязы бла сылар чекге жетмезге уа кюреширикди. «Тёммегим къаргъагъа, къузгъуннга азыкъ болуп къаллыкъ эсе да, алай тынч бой салыб'а къоймам», – дейди ол кеси

кесине, акъылындагъын тышына чыгъарып къояргъа къоркъуп.

– Бери, манга, эс буруп тынгыла, – деди Къаспот, къысха боюнун ёргерек созуп, къара бетине уу жайыла, Атабийни оноуу аны къолунда болгъанын ангылата.

«Дёрденинги не бек кёпдюрсенг да, сени кибик бир ассыгъа алай бош бой салып къоярыкъ киши тюйюлме мен. Айт не айтырыкъ эсенг да. Абызырагъанса да андан чыгъаралмайса ауузунгдан сёз. Макъа кёзлеринги хыйла ышарыуларын кёргюзтюп, къанымы къыздырып турма да, айт айтыр затынгы. Атангы аман кёзюне!..»

Атабий, тишлерин къаты къысды да, этер ишлерин акъылына алды. Бусагъатдан, секирип, Удовну юсюне илячинча атылып, тапанчасын сыйырып, экисин да жерге къапласын да къойсун. Ол чакъда аны ачыулу бетинде арталлыда нюрю къалмай, чыммакъ болду. Эринлери уа къалтырагъанлай турадыла. Ол ёрге хыны кётюрюлдю; кючюн-къарыуун жыйды, аякъларын жерге къаты-къаты ургъанын а сезген окъуна этмеди. Бусагъат Къаспотну жулдузун ёчюлтюрюкдю, киштикмыйыкъ Удовну уа уу бетин къара къанына боярыкъды.

Къаспот а олтургъан жеринден тепмегенди; асыры жунчугъандан, борбайлары къыйылып, тили тутулуп къалгъанды. Удов да, ишни болушун иги ангыламай, армау болуп сюеледи. Къаспотну халына къарайды да, анда бир тюрлю тынгысызлыкъ эслемейди. Аны себепли сюеледи, тапанчасын Атабийни желкесине тиремей.

«Жаным саулай жаханимге кирир акъылда тюйюлме, – деди Атабий кеси акъылында. Бу уубет киштикмыйыкъны бусагъат тунчукъдурама. Андан сора уа Къаспотунгу сау кёрейим...»

«Атабий! Акъылынгы башынга жый, – деди бир эр киши ауаз ол чакъда. – Жойдураса кесинги. Сен ол уубетни тапанчасын башынгамы урлукъса, не жерлей, не атдыра билмейсе. Энишге олтур да айтырыкъларына тынгыла. Кесинги къолгъа ал, къыйынлыкъланы кётюрюрге бюгюн юйренмегенсе. Адам сукъланыр жашауум жокъду деп, кесинги жояргъа ашыкъма. Бусагъатда кимни барды адам сукъланыр жашауу, жюрек тынчлыгъы болгъан жокъду. Сени къошунгда олтургъанла окъуна жанларын къолларына алып айланадыла. Хайт де, алыкъа алда сени кёп сынаула сакълайдыла, – бир адам бир кюннге айтып тауусалмазча палахла, къан ырхыланы ичлеринде окъуна айланырыкъса, – кюн сайын ёлюмню кёзюне къарагъанлай. Кесинги жояргъа ашыкъма, Кюн да, Ай да жаланда кесинг ючюн

чыкъгъан суннган заманлагъа да жетериксе, бу хаух дунияда бир адам сынагъан насыпны сынап...»

Желкесине тирелип тургъан бир суукъ зат элгендирди Атабийни. Ол Удовну тапанчасыны бырггъысы эди.

– Муну къолларына бугъоу, аякъларына да сынжыр кишен сал, – деп буюрду Удов Къаспотха. – Тамамды муну бла ойнагъанынг. Эшитемисе мен айтханны?!

Къаспот аны айтханларын Атабийге ангылатды. «Сен, харам къандан жаратылгъан жаныуар, кимле бла ёрелеширге кюрешгенинги ангыламагъанмыса энтта да?! Бусагъат ангылатайым»,– деп, Къаспот ушкогун сермеп къолуна алды да, аны жерлеп, Атабийни кёкюрегине тиреди.

Энди бир затдан да къоркъмайды Атабий. «Урсала урсунла, ёлтюрселе ёлтюрсюнле, – дейди ол. Мени жаным быллай бир багъалыды деб'а турмагъанма; сауутларын бири желкеме, экинчиси кёкюрегиме тиреп. Бу ассыдан туугъан ассыланы этгенлерин кёрмейсе? Тёммегим былайда тургъанлай жаным къачып кетерик суна болурла... Кёзлеригизни ачып къарагъыз дуниягъа! Уругъуз да ёлтюрюгюз, сизни кибиклени кёре жашагъандан эсе, кёзкёрмезге кетерге хазырма. Нек турасыз?!»

Атабий жюрегини ургъан тауушу кесине эшитилгенине ишексиз эди. Бир-бирде чыгъып кетерге жетишеди ол. Къоллары-аякълары мыдыхдан чыгъарылгъанча къызадыла, къулакъларында уа черек сууу саркъгъан сунарса. «Сизни кибиклени хаталарындан къыяма айланмай да иги турады, – деди Атабий, – бетлери болмагъан бетсизле!»

Аны ол айтханларын эшитселе, арсарсыз урлукъдула – экиси да бир жолгъа. Эндиге дери тёзгенлери да тамамды.

Удов тапанчасын артха алды. Къаспот а турады ушкогун Атабийге тирегенлей. Атабий Къаспотну кёзюне къарады да, аз ышармыш этди. Ол а Къаспотха бек ачыу тийди. Болса да Атабий, аны ушкогун сол къолу бла бир жаына тюртдю да, къошну эшиги таба эки атлам этди. Быкъыгъа тагъылып тургъан гыбытны къолуна алды да, андан гопанны толтуруп, айран ичди. Сора, артха, къошну тёрю таба атлап алгъыннгы жерине олтурду. Къаспот Атабийни ол халында «Сиз айтханнга боюнум къылдан иничкеди» деген магъананы ангылады, аны къатына чёгюп, ол къагъытлада жазылгъан жазыуланы ангылатып башлады, мычымай.

– Сени атанг Абдулкерим, 1919 жылда, Серебряковну башкеслери бла бирге онсегиз большевикни асмакъгъа асханды. 1923 жылда, Холам-Бызынгы ауузунда болгъан къозгъалыулагъа башчылыкъ этип, тогъуз къызыл аскерчини, бизни - ОГПУ-ну адамларындан да онтёртеуленни илишан-

нга салгъанды. СССР-ни ОГПУ-суну оноуу бла Батырланы Абдулкерим илишаннга салыннганды...

Кёз кёре Атабийни бурун жанлары, кёз тюплери, эринлери да къарала башладыла. Ауузун ачып бир затла айтыргъа кюрешди. Алай, эринлери къымылдагъан болмаса, ауазы эшитилмеди. Атабийни энди кёзлери да кёрмей тохтадыла. Башын ёрге кётюрюп, Къаспот таба къарады. Алгъа аны бетин экили кёрдю. Артда уа бир къара ауанала жюзюп турдула кёз аллында. «Ётюрюк айтаса, итден туугъан. Битеу айтханларынг жалгъан даудула!»– дерик эди, кёзлери Къаспотну кёрселе, тили айланып, акъылындагъын ангылаталса. «Сени битеу айтханларынгда хыйла акъыл барды... Атамы ким болгъанын билмеймеми мен? Ол бу сен айтхан затладан бирин да этмегенди; Оразайны хатасындан ит жыйыннга къошулгъан кезиую болгъанды. Аны да колхозгъа берген малларын кесине кютерге къоймагъаныгъыз ючюн этгенди. Кишини ёлтюрмегенди, жоймагъанды. Инсан урушну заманында бир жанына да къатышмагъанды... Битеу айтханларыгъыз ётюрюкдюле. Ол аны жолдан чыгъаргъан Оразай а, анда да бир ёлсюн».

– Акъылынгы башынга ал, белинги къаты къыс. Атасы-анасы бла ёмюрден ахыргъа киши да жашамайды, – деди Къаспот... – Аллай ата ючюн артыкъ кюер-бишер кереклиси да болмаз, Тейри, мен жукъ ангылай эсем, аманлыкъны жолуна тюшгенди да, аманлыкъгъа тюбегенди. Кёп гюнях-сыз адамланы жанларын алгъанды, кёп сабийлени ёксюз этгенди. Аны да алдыла жанын андан эсе кёп да кючлюле, халкъгъа игиликни, баш эркинликни,– ахшы жашауну излегенле.

Атабий, жукъудан уяннганча, сескенди да, секирип ёрге турду. Къаспот бла Удов да, баям аны мурдарлыкъдан артха турмазлыгъын ангыласала керек, мычымай, аякъ юслерине болдула! «Не бек кюрешсе да, бизден къутулаллыкъ тюйюлдю, къачса уа – иши битди», – деген магъананы кёзюбашы бла ангылатды Къаспот нёгерине. Атабий, тёгерегине шашхан адамча бир къужурла къарады. Сора: «Атам! Атам!»– деп, тауну-ташны титирете къычырды да, мулжаргъа бауурундан тюшюп, ёгюзча ёкюрюп жиляды.– «Къайдады, мени атамы ёлтюрген малгъун?! Къайдады ол харам?! Сен а болурмуса ол, ит къан, – деди Къаспотха, жатхан халында башын ёрге кётюрмей. – Огъесе къатынгдагъы уубетмиди?! Айтыгъыз тюзюн! Алай тюйюл эсе, не сизни, не кесими ёлтюреме!»

– Сенден къалсын башыбыз, – деди Къаспот. – Сени кибик кёплени къанларын суутханбыз. Акъылынгы башынга жый да, биз айтырыкъгъа тынгыла. Эшитемисе? Къой

бу сарнагъанынгы, къатын кибик. Революция – «къан тёгюу», деген сёздю. Хорлам алайсыз келмейди. Сени атангы, аны нёгерлерини да болур эди кеслерине толу ийнандыргъан ниетлери. Аллай ниет ючюн а кюреширге, къан тёгерге тюшеди. Ала не зат ючюн къан тёкгенлерин англамагъандыла деп, киши да айталлыкъ тюйюлдю. Аллахмы, адаммы жангылтхан болур,– жангылгъандыла. Ала тутхан жол тюзлюкню жолу болмагъанын жашау кёргюзтдю,– терсликлерине жолукъдула. Энди аланы жиляуларын этип тургъандан хайыр жокъду. Алыкъа Совет властьны аягъын марагъанла аз тюйюлдюле. Аллайланы тюп тамырлары бла гунч этгинчи, бизге тынчлыкъ боллукъ тюйюлдю... Тюзюн билирге сюе эсенг, сени атангы жойдургъанла да аладыла. Сен бизге чамланма да, дертинги аллайладан алыргъа кюреш... Биз да болушайыкъ. Мен, сёз ючюн, къатынгда къая болуп сюелейим.

... Атабий, башын ёрге кючден кётюрдю да, белин тюзетирге кюрешди. Мулжардан ёрге уа турмады. Тынгылауну ийгенлей турду, акъдан-къарадан жукъ айтмай. Ол англай эди аны къошунда олтургъанла этип айланнган ишлени огъурсузлукъларын, айтхан сёзлерини хыйлалыкъларын. Алай, ала бла ёрелешип, жукъ эталмазлыгъына да тюшюне башлагъанды.

– Сенден тилей кюрешмей, ишни болушу былайды, аны юсюнде борчунгу толтургъа керексе деп, сёзню къаты салып къоягъа да боллукъбуз. Айтханыбызны этмей къоягъа мадарынг да жокъду. Мухтар-Паша, Совет властьны къанлы жауу, сени къошунгда бола-бола тургъанын билебиз. Аны бла байламлыкъ жюрютгенле Мухтар-Пашадан башха тюйюлдюле бизге... Аны англагъан эт. Ол мурдарны тутаргъа болушсанг, уллу нохтабау къоллу боллукъса. Бек башы уа, ёмюрден ахыргъа Совет властьны бек керти адамына саналгъанлай жашарыкъса.

– Сен, ахырысы-къысхасы, ким болгъанынгы толу англатдынг, – деди Атабий, солуун теренден ала, кёзлерин женг къыйырлары бла сюрте. – Этген ишигиз, айтхан сёзюгюз да хыйладан топпа-толудула.

– Бу мен айтханланы къулагъынга алсанг, кесинге игиди, – деди Къаспот, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, тонуну этеклерин къагъа, бел баун тешип жангыдан къыса. – Товарищ Удовда не къадар тёзюм да, адамлыкъ да болгъанын англап тургъанынгы сеземе. Мен да сейир этеме бюгюн аны быллай бир тёзюмлюлюгюне, аны орунуна бюгюн былайда башха адам болса, ушкок бла уруп итни ёлтюргенча ёлтюрюп кетип къаллыкъ эди. Удовну бла Къас-

потну къарамлары бир бирге тирелдиле. Баям, Удов нёгери атын айтханына бюсюреген болур эди.

Атабий, тишлерин къаты къысып: «Барыгъыз да тюп болугъуз!» – дерик эди, къолундан келсе.

– Мен ол сиз айтхан адам бла байламлыкъ жюрютген угъай, бюгюн болмаса, атын да эшитмегенме, – деди Атабий, къош ичинде ары-бери атлай.

– Атынгы аманнга чыгъарма, тап жашаргъа кюреш. Хар атламынг да белгилиди бизге, – деди Къаспот.

– Мындан кёп муну бла хапар айтып турургъа заманыбыз жокъду, – деди Удов, башын иги да ёрге кётюрюп, сол къолу бла мыйыкъчыкъларын сылай, тапанчасы уа онг къолундады, аны алыкъа хомпурагъа сукъмагъанды.– Муну жомакъларына тынгылап тургъаныбыз тамамды. Бу суубашха мен айтханланы толу ангылат (ол Къаспот таба къарап айтады), Мухтар-Пашаны къолгъа этгенибизлей, къоркъмай, буюкъмай, элге барып жашасын кеси да. Колхозгъа да аллыкъдыла муну. Аны юсюнден этген оноуубузну да ангылат. Кийик жаныуар кибик, келип, мында, агъач ичинде, баш кечиндиргенден магъана жокъду. Бизни айтханыбызны да этсин, халкъгъа да къошулсун да, халкъча жашасын.

– Мен сиз айтхан адамны ким болгъанын билмейме. Бу тийреге сизден башха адамны аягъы басмагъанды.

– Биз ётюрюк сёзню кёрюп болмайбыз.

– Да мен айтханнга ийнанырыкъ тюйюл эсегиз, соруула берип нек кюрешесиз? Бир жангыз жалгъан сёз айтырыкъ тюйюлме. Алайсыз да, бу къатыш-къутуш дунияда аз гюняхлы иш этмегенбиз... Энтта да къайтарып айтама, мен былайда къош салгъанлы сизден башха адамны аягъы басмагъанды бу жерге.

– «Ажал жетсе, болжал жокъ», деп эшитгенмисе, кесинги жойдурургъа айланаса? – деди Къаспот Атабийни башындан аягъына дери огъурсуз къарамы бла уу жая.

– Сен биле да болмазса, атамы малыны, мюлкюню хыйсабы жокъ эди. Энди уа мал, мюлк да жокъ, атам да жокъ. Адам не кёп ишлесе, жашаса да, барыр жери бирди. Алай къарыныбыз тойгъан заманда аны унутуп къоябыз ансы; неден да не манга, – жашамай жашаудан тюнгюлдюм. Анама, жангыз эгечиме жаным ауруйду ансы...

– Атабий, акъылынгда болгъан зат халынгдан танылып турады, – бу дуниядан эсе, ол дунияны дурус кёрюп тохтагъанынг ачыкъды, – деди Къаспот, – сен ёлгенликге элинге бир уллу хата келлик суна эсенг, жангыласа. Бюгюн бизге тюбегенинге отдан кёлек кийип тургъанынгы да билеме; иесин тас этген ит кибик, андан сахиник болгъанлай тураса.

– Мени башым бла бек кёп ойнадынг бюгюн, – деди Атабий, башын бир жанына буруп, ёрге кётюрюле, тынгысызлыгъын Къаспотха билдирмезге кюрешип... Аны санлары зызылдадыла, къанын къартыкъгъа сыйындыралмай, зыбыр къолларын бир бирге уугъанлай турду. Ол жаш адамды, – алыкъа жыйырма жылы да толмагъан. Алай жашау къыйынлыгъы асыры ийлегенден, аны иги танымагъан адам жетген кишиге санарыкъды; не десенг да, аллай бир заманны элден узакъда жашагъан адамны... Атасына, анасына, башха жуукъларына къайгъы этгенлей тургъаны уа, барын да унутдургъанды. Энди уа, бу къаражух Къаспот, атасыны хапарын айтханлы, ауузу сёлеше, кёзлери дуния жарыгъын кёре тургъанлай, жюреги сарнаудан къутулмайды. Ол сарнауну тауушун кесини къулакъларыкъ окъуна эшитедиле. Алай ол ийнанмайды атасыны жоюлгъанына, бу мурдарла айтханларына бой салдырыр ючюн мадар излеп кюрешедиле деген акъылдады. Быллай итлени аякъ ызларын белге жетген къарда тапмазса, – хыйладан толуду ичлери.

– Билеме, сиз манга игилик этерге келмегенсиз бюгюн бери, – деди Атабий, къолларын биягъындача, кезиу-кезиу уа, къан тамырларын игирек ишлетирге кюреше. – Дуниягъа жиляу салдыгъыз – жюрегигиз а къанмайды. Сейир тюйюлмюдю ол?!

– Ары къара! – деп, Удов ачы къычырды. – Ары къара! – Къаспот да, Атабий да кёрдюле агъач ичинден олсагъатда чыкъгъан тёрт атлыны. Удов бла Къаспот ушкокларын сермеп къолларына алдыла да, мычымай жерлеп, къазауатха кирирге хазырландыла. Ала экиси да къош артына секирдиле. Атабий а жеринден тепмей сюеледи, алайгъа битип къалгъан кибик. Агъач ичинден дагъыда эки атлы чыкъды, келгенле алтаулан болдула. Атабий эс жыйды да, тюклю бетин эки къолу бла жапды. Ёхтемлигин, жигитлигин да тас этди бир кесек заманнга; къулакъларына сыйыт, хадагъа тауушла эшитилдиле. «Тейри, эсимде болмагъан ишге тюбей турама, – баям, ууахтым жетген болур. Къалай болады да алай, жашап да башлагъынчы не ууахты жетген хапарды ол?!» – Атабий кеси акъылында оу-шау этди.

Атабий кёзлерин ачды, ачы сагъышларындан бир кесек къутулду. Ол атлыла жуукълаша келедиле. Удов бла Къаспот агъач ичине ташайгъанларын эслегенди. Алайда къан тёгюллюгюне ишексизди Атабий. Ол аякълары, къоллары ишлемей тохтап къалгъан сунады; тебалмайды жеринден, къаны къан тамырларында уюгъанча. «Бу эки къызтекени уа кёрдюнгмю, – деди Атабий Удовха бла Къаспотха – кишилигигизни манга кёргюзтгенликге, кесигизден кючлю-

лени кёргенлей, Тейри, башыгъызны алып къачдыгъыз. Ол болсун мындан арысында да кёрюр сыйыгъыз. Сизни кибиклеге ышаннган жарлы власть... Къанытгъызда къатышыгъыз дунияны былай къатышдырдыгъыз эсе. Аллах башыгъыздан эки къолу бла урсун. Къаспот, сизни ким болгъаныгъызны иги билген адам Совет власть жанлы къалай болур? Аллай бир хомухлукъ къалай этесиз?!»

Атабий ол сёзлени ауазын иги кётюрюп айтды. Алай аны киши эшитмеди, – Къаспотлары алайдан иги да кери кетген эдиле. Баям, олсагъатда алагъа неден да кеси жанлары багъалы болур эди.

... Атлыла къош аллына келип тохтадыла. Сауутлары-сабалары, халларына кёре, битеу дунияны оноуу къолларында суннганла. Бек алдагъы атлы къара чырпа бёркюн тешди да, къолуна алды. Аны башы сыйдам жюлюнюп эди, сакъалы къап-къара, башы уа – чыммакъ. Кёзлери жандыраукъла. Атабий таба жютю къарап: «Ассалам алейкум, ахшы улан, – деди. Атабий да алды аны саламын. Олсагъатда атладан Атабийни бурунуна бир кючлю терлеген ийис урду. Баям, узакъ жол жюрюген болурла ансы, атла терлеп, къара къасмакъ болгъандыла. Атабий келгенледен бирлерин да танымайды; аланы элден тюйюл эдиле.

– Кимсе, не адамса? – деп, хыны сорду сыйдамбаш Атабийге, онг аягъын ёзенгисинден чыгъарып, ёрге, иер къаш таба кётюре.

– Мен соругъа керекме сизге, кимсиз деп.

Жаланбашдан къалгъан атлыла харх этип кюлдюле, кими желкесин къашый, кими энишге ийилип, жухун аты-ны жалкъасына жетдире.

– Къарайма да, иймансызладан болурса дейме. Алаймыды?! Жаланбашны ол сёзлеринде «мени ким болгъанымы къалай билмейсе», деген магъана ангылашынды. – Санга «кимсе, не адамса?» деп сорама.

– Тюзюн айтсам, бюгюнлюкде кесим да билмейме ким болгъанымы,– деди Атабий, келгенле тюз боюнлу адамла болмагъанларын ангылап, бир кесек жунчуду.

– Бизни жанлымыса, огъесе, къызылла жанлымыса?!

– Биригиз жанлы да тюйюлме.– «Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме» деген акъылгъа келген болур эди ансы Атабий алай базыныулу сёлеширик болмаз эди, баям.

– Биригиз жанлы да тюйюлме. Бармыды дауунг?

Атлыла аман залим сагъайдыла; сыйдамбаш жангыз бир сёз айтханлай, атларындан секирип тюшюп, Атабийни санларын бир бирлеринден айырлыкъдыла.

– Мен санга сорама, итден туугъан!..

– Мен жаланда Аллах жанлыма, – деди Атабий, онг къолу бла къошну чалы эшикчигине таяна.

– Да сора бизни жанлыса!

– Сизни кимле болгъаныгъызны билмейме.

Атабийни ёню къалтырады. Ол неликден болгъанын жаш кеси да англамады.

– Биз Аллах сюйген къуллабыз – большевиклени къанлы жаулары; аланы тюплери бла тюп этгинчи тынчаймазгъа сёз берген таулу жашла. Ангыладынгмы?!

– Хау. Алай ол мен кёргенле да алай байтамал бой салып къоярыкълагъа ушамайдыла. Халкъны ахшысын бир да къоймай жойгъандыла, – алагъа баш кётюрюр адам къалмагъанды. Ала сизни кибиклени юйсюз-кюнсюз мискинлеге санайдыла.

– Сени бу былхымсыз хапарларынгы жаратмайма мен, – деди сыйдамбаш, къарасакъал, ушкогундан эсе, эки кёзю алгъа атыллыкъгъа ушагъан атлы. – Сен бу учхара сёзчюклеринги терк тохтат да, богъурдагъынга бичакъ салынгынчы, ким болгъанынгы ачыкъ эт бизге.

Сыйдамбаш атындан тюшдю. Къатындагъы нёгери да секирип тюшдю да атындан, таматасыны – энди Атабий сыйдамбаш келгенлени командирлери болгъанына ишексизди, – атыны жюгенине жабышды. Тамата уа, чырпа бёркюн башына кийди да, къош арты таба атлап, къалын агъачны къыйырында чертлеуюк терекге тагъылып тургъан атланы кёрдю да, тынгысыз болду; кёзлери от чакъдыла. Нёгерлерине къолу бла белги берди да, артларындан терк тюшерлерин изледи. Аланы барысы да бир жолгъа секиришдиле атларындан.

– Быланы иелери къайдадыла? – деп, къарасакъал сабыр сорду Атабийге, къамичисин атла таба узата. – Тынгылауну басып къутулаллыкъ тюйюлсе менден. Биз къан безиреп айланмайбыз, юйсюз-кюнсюз болуп, халкъны, жерни палахладан къоруулайбыз; сени кибик желбыдырла баш эркинликлерин, динлерин тас этмез ючюн кюрешебиз. Къызларыбызны эл бедишлиги эте тургъанланы башларын жерни жети къатысына сугъар ючюн сермешебиз.

Келгенлени таматалары къызланы сагъыннганда Батырбийни юсюнден эшитген хапары эсине тюшдю Атабийни.

Батырбий элге Совет властьны кесини боюну бла келтиргенледен бирлерине саналгъан Къумукъну къызы Иллеуканы аллыгъы элге ачыкъ болгъандан сора, атасы Кичимай жашына ачыкъ айтханды:

– Ол къыз башына къызыл жаулукъ къысады – Аллахха ийнанмагъанын халкъгъа ачыкъ этип. Аллайла, эр киши кийимле кийип, атлагъа минип, дунияны къыдырып айла-

надыла. Аллай къызны аягъын арбазыма басдырлыкъ тюйюлме. Бош кюлесе, мен саулукъда ол иш боллукъ тюйюлдю.

– Да, атам, – дегенди Батырбий, ёхтем, базыныулу сёлеше, – комсомолчу къызла башларына къызыл жаулукъла къысып, Аллахха угъай, партиягъа ийнанганларын, сен айтханлай, ачыкъ кёргюзтедиле. Бек биринчиден, ол затны болурун биз излегенбиз. Аллай къызладыла Совет властьны кючлерге болушханла, жаш тёлюню окъургъа – къарангылыкъдан къутултургъа жол ачханла. Сора сен айтханны этип, къурала тургъан ишими жилтинчигине суу къуйсам, ол мычымай ёчюлсе, артда аны алай нек болгъаныны сылтауу ачыкъланса, манга не кюн келлигин билемисе? Сен, акъыллы атам, мени башымы отха сугъаргъа айланнганынгы билемисе?

– Угъай, билмейме. Билирге да сюймейме. Жаным саулукъда къызылбаш къызны келин этерик тюйюлме.

– Сен адам айтханны нек ангыламайса? Мен да аллайладанма, – Аллахха ийнанмайма.

– Ол а бютюнда оу. Ёлсем да юйюмю капыр жыйыннга алдырлыкъ тюйюлме.

Кичимайны айтханы чотха алынмады, – келтирдиле Иллеуканы Батырбийге. Алай ол кече окъуна Кичимайны юйюне от салдыла, таш къабыргъаларындан къалгъан затлары къап-къара кесеу башла болуп чыкъдыла тангнга.

Кичимай Аллахдан кечгинлик тилеп жиляды. Батырбий а угъай – Совет властьны душманларына сарыуу къайнай – ашырды кечелерин, кюнлерин.

Атабий ол хапарны кеси акъылында къатлап, башын ёрге кётюрюрге, келгенлени таматалары, аны эшик юсюнден бир жанына тюртюп, къошха суху кирди. Удовну бла Къаспотну артмакъларын суху къозгъады да, бир тап бюкленнген къагытланы алып чыкъды тышына.

– Жаш, окъучу быланы, не хапар айтадыла? – деп, нёгерлеринден бирлерине узатды.

Ол алгъа ичинден окъуду да былай айтды.

– ОГПУ-ну къагытларыдыла, – барып тохтагъан итлени атлары жазылыпды.

– Ол дегенинг?

– Бизнича айтханда, ГЕПОУ-ну къагытларыдыла, сени, мени жояргъа айланнганланы, Холам-Бызынгы ауузунда тутуллукъ адамланы атлары жазылыпды мында, – деди жаш, жюрексинип.

– Мени атым жазылыпмыды анда? – деп кюлдю сыйдамбаш. Башхала да кюлдюле.

– Тейри, Исхакъ, бош къууанаса ансы, сени атынг бек башында жазылыпды мында, – деди жаш.

– Не дейсе?!

– Аллах урсун, тюз айтмай эсем...

Сыйдамбаш, къутургъан бугъача, къарады тёгерегине, кёзлерине къан чапды, башыны къан тамырлары атылыргъа жетишдиле, бир кесекден а чыммакъ башы къызгъылдымгъа тартды, ууртлары макъа быдырыча, тепгенлей турдула. Къошну чалы эшигин эки къолу бла сермеди да, бери къобарып алып, узакъгъа сызды. Ол заманда кесини аты юркюп бир жаныракъгъа секирди. Сора, керохун къабындан чыгъарды да аны сабы бла Атабийни жухуна бир бек къылыкъсыз урду. Атабий, иги да тентирей барып чёкдю. Сыйдамбаш, аны таба секирди да, жухуна табаны бла урду. Гён чарыгъыны балчыкъ жугъу табаныны ызы Атабийни бетинде ачыкъ танылды.

Ауузу-буруну къаннга боялгъан Атабий тёгерегине къараргъа кюрешди; алайдагъыла анга къара ауанала болуп кёрюндюле. Ол ёрге кётюрюлюрге кюрешди, алай башы кёзю тёгерек айланып, тобукълары къалтырап, жеринден тебалмады. Келгенле уа анга кёл кенгдирип сюеледиле. Тамата буйрукъ берсе, Атабийни къолун-аягъын байлап, къаядан атарыкъдыла. Атабийни доп-допларын аланы бири да жаратмагъанды. «Большевик болгъанын» билгенли уа, асмакъгъа асаргъа да угъай дерик тюйюлдюле. Олсагъатда Атабий, Къаспотладан окъуна болушлукъ тиледи кеси акъылында. «Итден туумагъан эсегиз, бу итлени мени юсюмден айырыгъыз, – деди, ичинден ургъан къызыу хауа къургъакъсытхан эринлерин кючден бла бутдан къымылдата. – Кишилигигизни манга танытханлыкъгъа, бу мурдарланы кёргенигизлей а, аякъ ызыгъызны бек терк тас этдигиз, – эки къаумугъуз да дуниядан тас болур эсегиз». Атабий ол сёзлени терк-терк къайтарады къыйынлыкъгъа тюшгенли.

– Нёгерлеринг къайдадыла, тонгуздан туугъан тонгуз? – деди биягъы сыйдамбаш. – Тынгылагъандан хайыр жокъду. Мыллыгынг былайда къушла азыгъы боллугъун билемисе?!

Атабий тынгылайды; бет тюклери чюйре айланнгандыла, ауузу-буруну къызыл къанына боялгъанлыкъгъа, бети асыры агъаргъандан ичинде жаны болгъан адамгъа окъуна ушамайды. Ол, тишлерин къаты къысып, тырнакъларын мылы жерге беклеп, кесин жангы палахха хазырлайды. Энди анга неден да не: ол тынгысыз болуп сакълагъан келди, аны ангылауунда энди андан къутулуу жокъ. «Элимден керексиз изгилтин бола айланмай, ажалымы ата юйюмде

табыуну мадарын излерге керек эдим. «Къоркъакъ къоркъгъанына жолугъады», дегенлери керти болгъанын кёрдюк... Угъай-угъай, нек болама мен къоркъакъ? Душманым болсун къоркъакъ. Аллах къарыу берип, аякъ юсюме болалсам, манга бу къыйынлыкъны берген харамгъа къан къусдурлукъма. Билек кючге жетгенде, мен андан къарыусуз болмам, таланнган. Аман акъыл этейим да, кел, нёгерлерими кёргюзтейим деп, агъачны теренине элтейим. Сора иш кесин кёргюзтюр: не ол ёлюр, не мен ёлюрме».

– Муну ёрге сюегиз, – деди жыйын тамата.

Экеулен Атабийни къолтукъларына жабышдыла да, аякъ юсюне сюедиле.

– Ким жанлы болгъанынгы толу ангыладыкъ, – деди келгенлени командирлери, керохун Атабийни ауузуна тиреп...

– Мен жаланда Аллах жанлыма, – деди Атабий, солуун бир кесек эркин ала башлагъанына къууанып.

– Кена, анангы алгъын огъесе, сен Аллах жанлы тюйюл эсенг!

– Анангы сен ал, итден туугъан, – деди Атабий, сыйдамбашны керохун сол къолу бла бир жанына тюрте.

Келгенле бир бирлерине къарашдыла; сейир этдиле Атабийни алай базыныулу сёлешгенине.

– Ахыр сагъаты жетгенин ангылап, сант эте турады, – деди таматалары, эки кёзю къандан толуп, къылыкъсыз ачыуланып. – Алма терекде кертме битип кёргенмисиз? Бу динлерин, халкъларын сатханланы хар къолгъа тюшгенлерини жюреклерине къама уруп, харам къанларын тёкгенлей барыргъа керекбиз. Кёремисе муну сен, «Аман ит артдан юрюр» дегенлей.

– Атангы аман кёзюне, эталлыгъынгы аяма. – Баям, ол «жаудан жалынып къутулмазса», деген акъылгъа келген болур эди.

Сыйдамбашны ачы къычырыгъы тау башлада эшитилди. Сора, керилип, керох сабы бла Атабийни жухуна алай къаты урду, ёкюргени Сыйдамбашны къычырыгъын тунчукъдура ауду жерге. «Таулуну жаны тазады, ол тауда туугъанды, ёлген да анда этеди. Ажымлы жоюлгъан а... Атабий биринчи тюйюлдю, – кёкден учуп келген шибиля кёплени урходук этгенди, ызында къалгъанланы жилятып. Атабий а кеси ёхтемлигинден жоюлду, элиядан да кючлю эди анга тийген зат; «Бёрю, ашаса, ашамаса да, ауузу къанды», дегенлери кертиди. Сыйдамбаш Атабийни юсюне къарагъанлай сюеледи, – керохун жерлеп, къалайындан урса кёлю иги кенгерин чотха ала. Атабий а жатады, тамагъына темир ыргъакъ бекленнгенча, солуун алалмай, кёзлери жукъ кёрмей.

– Ач итча, чулгъанып жатаса, жашауунгу ахыр сагъаты келгенин ангылагъанча, – деди биягъы Сыйдамбаш. – Тели ёхтемлигинг жойду сени! Аман бла кетдинг бу хаух дуниядан.

– Сабыр бол, Исхакъ, – деди къошдан Удовну бла Къаспотну артмакъларын чыгъарып келген жаш, керохун Атабийге тиреп, аны сампалын басаргъа хаппа-хазыр болуп тургъан таматасыны акъылын кесине буруп, бу артмакъланы иелери тышындан келген адамладыла; жол азыкълары, сапынлары, жан жаулукълары, жюлгючлери... Сен бусагъатда бу къаражухну ёлтюрсенг, биз артмакъланы иелерин хазна табайыкъ...

– Кёремисе, муну жапысын?! – деп, Исхакъ Атабийге табан жетдирди. – Ала ёмюрде табылмай къаллыкъ эселе да, мен бу кирлини сау къоярыкъ тюйюлме. – Муну айтхан сёзлери къан тамырларымда жюзюп айланадыла, жюрегими тебиуюн тохтатыргъа жетишдирип.

– Сагъыш эт...

– Быллайланы учхунларын да къоймазгъа керекбиз дунияда.

– Сант эте турады, – деди жашладан бирлери. – Тейри, сен керох бла урмасанг да, мынга болуру болгъанды... Бу ким эсе да, факъырны юйюн къурутхансыз.

– Жанынгмы ауруйду? – деди Исхакъ. – Жийиргенчлини башын кёкюрегинге къыс да, ариу айт, ол жийиргенчли жухун жуу, суучукъ да уртлат...

– Сен къакъды-сокъду этгенликге, хар аллыбызгъа тюбегеннге бу кюнню берип барсакъ, бизни жанлы боллукъла бек аз табылырла халкъда,– деп, базыныулу сёлешди ол къошдан артмакъланы чыгъаргъан жаш. – Халкъны кесибизден изгилтин этмейик. Бу да не адам болгъанын билейик.

– Бюгюн душманынга жан аурутсанг, тамбла ол сени жанынгы аллыгъын унутма. Бу кирли ким болгъанын тюз тюбегенибизлей окъуна ангылатханды, – деди Исхакъ. – Артмакъланы иелери уа, эртте-кеч болса да, былайны жокъламай къоярыкъ тюйюлдюле. Сакълайыкъ – марайыкъ, таукел таудан ауады; жаш, сен бу кёлсюзлюгюнгю къойгъан эте тур. Бюгюн биринчи кере сезмейме сени къызыллагъа жан аурутхан къылыгъынгы.

– Тюз тюйюлсе, Исхакъ, – деди биягъы жаш. – Мен къызылла жанлы болсам, юйюмден кетип, жашаусуз болуп, жанымы къолума алып айланмаз эдим. Исхакъ, бир-бирде сен къыйынлыкъда нёгер тутхан къыйматны унутуп къояса. «Жарлы жети элни сагъышын этер» деп эшитгенмисе?

– «Эринчекге иш буюрсанг, акъыл юйретир» деп да эшитгенме.

– Сенден эринчек тюйюлме.

– Эринчексе! Мен сени гыз-гызынг къуруп кёрмегенме. – Исхакъ керохун Атабийни мангылайына тиреди. Аны бла демлешген жаш, терк къымылдады да, Исхакъны аллына сюелди.

– Мени ёлтюр, бу жарлыны уа жашама къой, – деди. – Ёлтюр, жаханимни менден толма къой. Бютюнда сизге нёгерлик эталмай эсем.

– Бир бирни ангылап жашагъан жашланы былай тынгысыз нек этесе? – деди башха жаш. – Былайда бизге тюз оноу керекди.

– Эт сен тюз оноу, мен айтханнга бюсюремей эсегиз, – деди Исхакъ, артхаракъ атлап, керохун къабына сугъа. – Этигиз оноу, мен сизге тынгылайым.

Барысы да тынгылашдыла. Атабий а аз эс жыйды. Ол Аллахдан жаланда бир зат излейди – кесине ажал. Олсагъатда аны къулакъларында бир сейирлик желни тауушу улуду; ол жерни талайды, тереклени аудурады, элни жербаш юйчюклерини адам энишге ийилип кючден кириучю эшикчиклерини къадаулары бла къобарып, бияры быргъайды, – кёкге учурады; тёгерег'а къаппа-къарангы. Кёкден жауун угъай, буз жауады. «Уллу Аллах, къуй юсюбюзге буз, къар да, – деп шыбырдайды Атабий. – Бир жаннга да жан аурутма, жаханим жашауну къыяма бла алышындыр. Бу мурдарланы ёлгенлерин кёзюм бла кёрме къой да, сора мени урходук этип, кёкге окъуна суур, жаным саулай жерни жети къатысына сукъ. Энди манга дуниялыкъдан бир зат да керек тюйюлдю, – жаланда ёлюм излейме кесиме. Быллай бир ыспассызлыкъ сынарыкъма деп, жаным саулай бир итни аякъ тюбюне тюшерикме деп ёмюрюмде акъылыма келмегенди. Къыйынлыкъгъа тюшген сагъатымда, ачы къычырыкъ этгениме уялдым, агъач, таш да манга кюлген сундум. Къалай игиди, бу халымы ахшы адамла кёрмегенлери. Ол мынафыкъ Батырбий кёрсе, аз кёл кенгдирмез эди. Анам, эгечим а, тобукъларын тюйюп жиляр эдиле... Ой, Уллу Аллах, сен да мурдарла жанлыса бусагъатда; шо ачы къычырыкъ этгенимде да, киши жан аурутмады манга. Бу итлеге быллай бир эркинликни нек бересе? Бу бузну бютюнда къаты жаума къой... Бу желни бютюнда къаты урма къой; жунчут бу итлени, – ёлсюнле, Уллу Аллах, мурдарлагъа жол бермезлигинги кёргюзт къандан толуп тургъан кёзлерине... Элия бутагъын бошла башындан...»

– Бу итни ол атладан бирине миндиригиз да, къолунаягъын иерге байлагъыз, жыгъылып кетмезча. Экинчи атны

да адежге тутугъуз. Артмакъланы эшекге жюклегиз, ийнекни бла бузоуну аллыгъызгъа этигиз, – деди Исхакъ. Ызы бла бир кесек тынгылады да, – къошха от салыгъыз, – деп къошду. – Экеулен а, былайда бугъуп, атланы иелерин сакълагъыз. Ала, эртте-кеч болса да, былайгъа къайтмай къаллыкъ тюйюлдюле.

V

Атабийни ичин суукъ къалтыраукъ алгъанды. Кёзлери алас-булас кёредиле. Башы тутмайды; сагъыш этерге – къайдагъысын ангыларгъа кюрешеди, болалмайды, – юсюнде жашау илишаны жокъду, борбайлары тутмайдыла. Къолтугъуна жабышып тургъан адам аз да бир жанына тепчисе жерге доп деп ауп кетерикди. Бир заманда кёзлерин къырау этип къарады да, къошун таныды. «Айран. Ауузум толу бир айран уртлатыгъыз»,– деп къан жугъулары кетмеген, тулукъча кёбюп тургъан эринлерин кючден бла бутдан къымылдатды.

– Не зат дейсе? – деп сорду аны къолтугъуна жабышып тургъан жаш... – Не зат айтаса?

– Айран...

Ол жаш нёгерине тиледи да агъач аякъ бла айран келтирди. Атабий, аякъны жухуна тиреп тургъан болмаса, айрандан бир да уртламайды. Къатында сюелген жаш, кюреше кетди да, иги кесек айран ичирди Атабийге.

– Биз къайдабыз? – деди Атабий, ауазы алгъындан эсе бегирек чыгъа. – Къайдабыз? Сен кимсе?

– Ауузунгу тый, анангы алгъын огъесе, жанымдан этдинг эсе, – деди ол жаш Атабийге.

– Турмагъыз! – деди Исхакъ. – Атланы берлакъгъа тартыгъыз. Къошха от салыгъыз...

– Сокъур тонгуз, не хапар айтаса? – деди Атабий.

– Кимди сокъур? – деди Исхакъ.

– Сенсе... сен сокъур тюйюлмюсе да? Сокъурса! Ма, кёзюнгде къара байлаунг.

– Да мынга болуру болгъанды, – деди Атабийни къолтугъуна жабышып тургъан жаш. – Муну ары-бери элтип айланнгандан магъана жокъду.

– Къолун-аягъын байлап, къошуну ичине кийиригиз да, отда жанма къоюгъуз, – деди Исхакъ. – Бир телини аркъабызгъа жюк этип нек айланыргъа керекбиз?

– Аллах бла тилейме, ариулукъ бла кетигиз мындан, – деп сёлешди Атабий, Исхакъ таба атларгъа кюреше, хар къымылдагъаны сайын тобукъларын бюгюле... – Сен ким болуучу эдинг? Мени атамы ёлтюрген харам къан сенмисе?

– Ма, санга кереги бу болур да, – деп, Исхакъ, керилип, Атабийни жаягъына урду. – Атангы жанына барыргъа сюе эсенг – бар.

– Ёлө тургъан адамгъа къол кётюрген айыпды, – деди ол Атабийни жанында сюелген жаш. – Таулу тюйюлмюсе? Таулугъа аллай бир зарауатлыкъ жетдирирге жараймыды?

– Бу не таулу, не адам тюйюлдю, – большевикди, – адам къанындан къанмагъан итледенди, – деди Исхакъ ачыуланып, быллайлагъа жакъ басхан – манга нёгер тюйюлдю деген магъанаиы ангылата. – Дунияны ары-бери булгъагъан къайгъылы жашауну была келтиргендиле бизге. – Исхакъ, барып, алайда гебенден къучагъы толу бичен алып келди да, къошну ичине кийирди. Экинчи да къайтып, дагъыда аллай бир бичен келтирди. Сора шалбар хуржунундан чакъгъыч таш да, къуу да чыгъарып, биченни тюбюнден от къабындырды. Аякъ юсюне кючден бла бутдан кётюрюле келген Атабийни бетине отдан бир хычыуун жылыу урду, санлары, жюреги да жылындыла аны, кёзлери уа сейирлик жандыла. Къатындагъы жаш аны кёзлерине къарады да, къоркъуп артха секирди: ол Атабий анга бир палах этеригине ишексиз эди. Олсагъатда Атабий аямай кюлюп башлады. Хайда кюл, хайда кюл – къыркъынжик болургъа жетишди.

– Хей, адамла! Бу сырыйна сокъгъан кимди? – деди Атабий алайда сюелгенлеге кезиу-кезиу къарап. – Тынгылачыгъыз ол аламатлыкъгъа. Мени къошум согъа болур дейме сырыйна. Тынгылачыгъыз... Тепсеригим, жырларыгъым келеди. Сиз да жырлагъыз. Къалай иги адамласыз: бу сейирлик сырыйна сизни хайырыгъыздан согъулады. Къалай иги адамласыз сиз... Кена, анагъызны алыгъыз сиз, иги адамла болмасагъыз. Сиз мурдарласыз. Бюгюннгю зарауатлыгъыгъыз элге элия ургъанча эшитилир. Ол заманда сизге къан къусдурлукъ адамла табылырла.

– Бу харам къан, кесин тели кибик этдирип, бизге не къадар аман айтып барады, – деп, Исхакъ, керохун чыгъарып, Атабийни арсарсыз урургъа таукел болду.

– Угъай-угъай, мен башха адамлагъа жангылып юре турама, ит юргенча, – деди Атабий. – Сиз кесибизни адамласыз, мени атамы ёлтюргенлеге дерт жетдирирге келгенсиз. Берчигиз манга да ушкок, – къыйырдан тутуп къырып барайым сиз айтхан адамланы, – къызылланы, акъланы да. Керек эсе, сизге да къан сийдирейим.

Исхакъ, табаны бла къарынына уруп, аудурду Атабийни. Андан сора ол ёрге кётюрюлмеди; экеулен аягъындан, къолундан тутуп, Удовну атыны иерине ба уурундан салдыла. Барысы да Исхакъны буйругъун толтура, жолгъа ат-

ландыла; алайда киши да къалмады, артдан Исхакъ аллай оноу этген эди – къошну къатын сакълар кереклиси жокъду деп. Баям, Къаспот бла Удов, бугъуп, тап тюшерин марап тургъан болур эдиле: Исхакъны жыйыны къошну къатындан арлакъгъа айырылгъанлай, эки ушкок да бир жолгъа атылды да, экеулен атларындан, къычырыкълары элия чартлагъан тауш эте жыгъылдыла. Удовну аты да бир къылыкъсыз юркдю да, Атабий жерге бауурундан тулукъ тауш этип тюшдю, ат а, узакъ кетмеди. Исхакъны къауумунда Къаспотха бла Удовха къажау сюелир онг жокъ эди: большевикле – ташада, ала уа – ачыкъ жерде. Ёлюклерин киши излеп тапмазлыкъ узакълыкъда къачып къутулгъандан башха къарыулары жокъду. Энди Исхакъ жаланда кеси къайгъылы эди; атыны жюгенин бошлап, Аллахдан болушлукъ тилегенлей барады... Аланы ызларындан ушкокла дагъыда атылдыла. Кёкню кюкюретип, тауушлары къара булутланы ичлерин жыра. Алай атлыла келген жоллары бла къалын агъачха ташайдыла.

* * *

Къаспот, Атабийни башын ёрге кётюрдю да, къол жаулугъу бла бетинде уюп тургъан къан тамгъаланы сыйпады. Къулагъын кёкюрегине салып тынгылады, жаны ичинде болгъанны ангылагъанда къууанды.

– Учхунлары юзюллюкле, бу жарлыгъа быллай бир къыйынлыкъны къалай жетдиргендиле? – деди Удов, энишге ийилип, Атабийге жаны аууругъанын Къаспотха ангылата.

– Мурдар мурдарлыкъ этеди. Алада айып, гюнях да жокъду, бизбиз терс, муну къайгъысын кёрмей, кеси башыбызны алып къачханбыз.

– Да, былайдан алай терк таймасакъ, ала барыбызны да жоярыкъ эдиле, – деди Къаспот, Атабийни башын кесини кёкюрегине бегирек къыса. – Муну эси къайтырыкъ болурму?

– Къайдан билейим, мен врач тюйюлме. – Удов бу жол Къаспотха хыныракъ сёлешди. – Мен бу ёлгенлени хуржунларын бир къозгъайым, документлери бар эсе уа. Анда, ол эшекни сыртындагъы артмакъла уа бизникиле болурла дейме.

– Хода, къара, ким биледи, бу бир кесек эс табар эсе уа, къатындан кетмейим, – деди Къаспот. – Бу жарлы, аллай бир къыйынлыкъ сынагъан жаш адам, акъылдан шашмай да иги къалгъанды. Биз атасыны хапарын айтхан чакъда окъуна къоркъгъан эдим, кесине бир хата этеди деп.

– Атабий Совет властьны къанлы жауу болгъанын унут-

ма, – деди Удов, Къаспотну жашха жан аурутханлай тургъанын жаратмай. – Ёлсе ёлсюн, кесигиз айтыучулай, жаханим андан толсун, дуния энтта да бир бандитге кем боллукъду. Аны не хатасы барды?

«Эслеп сёлеш», – деди Къаспот кеси акъылында. Удовха бети тюрленип къарады. Неге ушагъан ишди ол, – ёле тургъан адамгъа кёл кенгдирмеклик? Бу итден туугъан ит эсе да, туура алай а жарамайды».

Жарлы Атабийни къулакълары чюуюлдей; бир тауушла, ауазла эшите башладыла. Кёзлерин а ачалмайды, къолларын ёрге кётюралмайды, аякъларын къымылдаталмайды. Кесине бир кесек келе башлагъанлай, аланы ачыгъанларын бекден-бек сезе башлады. Атдан жыгъылып тийген заманында болгъанын ууатмагъан эсе, кёкюрек къангасы да асыры ачыгъандан, солууун айландырыргъа къоймайды; солуп башлагъанлай, биз чанчханча ачыйды кёкюрек къангасы. Башында уа къазан къайнайды. «Бир кюйсюз жан мени жанымы ала турады, – деди Атабий, – атам, сен бар жолунга, манга къайгъы этме. – Юйге бар да, анамы, эгечими къатларында бол, бу къыяма заманда. Аланы кюнлери къарангыды, кечелери жукъусуз. Жалан кийинипсе, атам, суукъ кюндю, ауруу табып къаллыкъса».

«Хайт де жаш, алыкъа санга ёлюрге эрттеди, – деди Атабийни атасы. – Манга къайгъы этме, – жашаудан бир кесек юлюшюмю алгъанма. Алай зулму кюч кёп ахшы умутларымы юздю, юйюрюмю аллында борчуму толтуралмадым. Ким биледи, кесимми болдум терс? Алай этген ишиме сокъуранмайма. Мен Батырбийге тенг болалмадым. Ол, хауле итча, хар кимни ызындан къуйрукъ булгъап айланады. Тилбаракъды. Ол а эр кишиге арталлыда келишген иш тюйюлдю. Ол малхуния бизден тюйюлдю, – алыкъа аны ууу кёплеге жетерикди. Бир мадар табып, аны къатына жуукъ барма. Бусагъатда жашау къазауатды. Къазауат аягъын Аллах байласын. Хайт де, жаш. Кёл эт, аякъ тире, бу харам къанла бла элге тигелерге кюреш...»

Атабийни сант этгенине Къаспотну жаны ауруду. «Айран». Алай, Къаспот Атабийни ол тилегин толтуралмады, – энди алайда къош да, айран да жокъ эди.

Экинчи башы

I

Колхоз да жерин табып, кёпле билим алыргъа итинип, элде жашау бир кесек тюзелген эсе да, жапылары адамланы элгендирген къауумла аманлыкъдан артха турмайдыла: кеслеринден онглуланы аякъларын марайдыла; гюнях-

сызны гюняхлыгъа санап, игилени къанларына бояладыла. Онгсузладан налог излеп, бютюнда онгсуз этедиле, ийнеклери, къозлап, ёрге тургъунчу, бузоуун контрактха аладыла, кёзлери къарагъан тиширыуланы власть бла къоркъутуп, айтханларын этдиргинчи тынчаймайдыла. Ачыгъындан сюелмей эселе да, Атабийге тузакъ салыргъа кюрешгенле аз тюйюлдюле, окъургъа баргъан жеринден юч кере къыстатхандыла, – бу да, айлана-жюрюй кетип, кесин школгъа салдыр, муну сюймегенлери, ызындан тюш да, андан къыстат. Сылтаулары: «Жарлылагъа керекди окъуу, – мындан арысында дуниягъа ала оноу этерикдиле. Атабий а Совет властьны къанлы жаууну жашыды. Аллайла жангы жашаугъа къан къайнатыуларын бир кюнде да тохтатмайдыла, – ала бек къоркъуулу элементледиле, алагъа ышаныу жокъ». Окъуп да артыкъ тереннге киралмайдыла таматала, кичиле да. Билгенлери: «Нёгерлик – социализмге биринчи атламды!», «Бизге бу жарыкъ жашауну берген Ленин жашасын!», «Биз Совет властьны душманларын жокъ этербиз!..»

Жахилликни жокъ этиуню юсюнден халкъ комиссарланы совети энчи оноу этгенден сора, Атабий кибиклеге да бир кесек жол ачылды.

Жыл санлары оналтыдан къыркъ бешге дери жетген адамланы барысы да жаза, окъуй билирге керекдиле.

Алай, Батырбий башчылары болуп, былагъа учузлукъ сынатырдан къалмайдыла: тюшге дери школгъа жюрю, андан сора уа, эшек бла агъачха бар да, сельсоветге, школгъа отун келтир, ишлене тургъан хамамгъа таш ташы.

Атабий, баям, алгъын эфендиден алгъан дерси жарагъан болур эди, окъууда тенглерини къайсысындан да онглу болуп, халкъны кёзюне алгъындан да бек кёрюне башлады. Алай аны акъылына, билимине бюсюрегенлерин ачыкъ айтыргъа киши базынмайды, жан татлыды. Абдулкеримни жашы ючюн кесин жойдурургъа киши да сюймейди. Ансы Атабий школда кеси кибик жашлагъа, къызлагъа дерс берирге, неда колхозда, сельсоветде бек жууаплы ишни айыпсыз толтурургъа къолундан келликди. Ол, учузлукъну барысын да иги ангылагъан жаш, халкъгъа къатышмайды. Аны жаланда бир къууанчы – кёп сылтауланы башлары кесилгенден сора, колхозгъа алгъандыла. Ол, школдан къутулгъандан сора, Тёбен Холамгъа жюрюп, кеслерини элге почта ташыйды, ауур артмакъны баулары инбашларын кесе. Асыры арыгъандан ингирликде ёлген ёлю болуп, жыйышады юйге. Шерипа бла Дюгерхан да, ол келгинчи, колхоз ишде тюйюлгенлерин да унутуп, арбазда ашырадыла заманларын, ауузларындан сёз чыгъармай, акъылларында бол-

гъанны бир-бир кёзлерине мудах къарамлары бла ангылата. Бу юйюрге къан къайнатханла бардыла элде, – адамлары Абдулкеримни къолундан жоюлгъанына арталлыда ишекли болмагъанла. Ала, былайды деп, Атабийни юсюне сюелирге базынмай эселе да, тап тюшсе, аманлыкъ этиуден артха турлукъ тюйюлдюле. Юйде Шерипа ол затны сагъынса, Атабий тынгылагъанлай туруучуду, ичинден а: «Анам, жарыла тургъан жюрегиме тот бичакъ урма»,– деп тилей. Шерипа, ол сёзлени эшитмегенликге, жашыны халындан ангылап, кёп заман тыйгъанды аман къууум этгенин. «Аллахны налаты болсун, бизни бу кюннге къалдыргъаннга», – деп да айтыучуду бир-бирде, кимге чамланнганын иги ангыламагъанча кёргюзтюп кесин. «Жалчыны жалын бер да, жанын ал», дегенлери кеппе-кертиди, Аллах бирди!» – деп аз кере айтмагъанды ол адамлагъа эшитдирип окъуна. Шерипа жангы власть жарлы халкъны алдап, жолдан чыгъарып, «ит, къутурса, иесине чабады», дегенлей этгенин ангылатханды ол оюму бла. Бюгюн да аладыла халкъгъа чапханла, къуллукъ кибиклерине къоркъуп, не аманлыкъдан да артха турмагъанла. Къумукъну жашы Жашау а, Абдулкеримни бандитлерини къолларындан жоюлгъан къарындашы Шакъманны дертин алгъынчы, тынчайырыкъ тюйюлдю. Энди элни таматасы Батырбий, туугъан киеую болду, – ол не уллу ишинде да Жашаугъа билеклик этерикди: Жашау Атабийни жойгъанлыкъгъа, элни таматасы анга былай нек этдинг деп сюелмик тюйюлдю. «Иги этдинг, аллайла саулукъда бизге тынчлыкъ жокъду», – деп къоярыкъды Батырбий. Жашау аны алай айтырыгъына ишексизди.

Ол тюрлю жашыртын ишле Атабийни да элгендиредиле. Аны ангылап тынгысыздыла Шерипа бла Дюгерхан да. Бир жол Къаспот, келип, элни уллусун, гитчесин да жыйып, биченнге чыгъар заман жете тургъанын ангылатып, ол ишден баш тартхан адам игиликге жолукъмазлыгъын да айтхан заманында, Къумукъ, ортагъа чыгъып:

– Оллахий, Къаспот, биченнге чыгъар заман жетгенин ангылатханынгы иги этдинг ансы, биз а шёндю жылны къайсы кезиую болгъанын билмей тура эдик. Ийнеклени не заманда сауарыгъыбызны да юйрет,– дейди.

Жыйылгъанла кюлдюле. Къаспот а къаны къартыкъгъа сыйынмай къарады Къумукъ таба.

– Биз анабыздан туугъанлы тюйюлбиз къара ишде, къатхан чабырларыбыз аякъларыбызны берч эте, къол аязларыбыз ырхы талагъан бахчача, чачакъ-чачакъ болуп, – деди Къумукъ алгъа сёлешгенинде халкъны кюлгенине

кесин алдатып. – Совет власть келгинчи къан сийип жашагъанла ишлесинле.

– Къумукъ, бюгюннгю сёзюнгю жаратмадым, – деди Къаспот, сагъыш эте да турмай. – Совет властьны сен да, мен да сыртыбыздан жатып турургъа деп къурамагъанбыз. Бусагъатда алгъындан эсе жюз кере кёп ишлемесек, властыбыз къарыусузгъа айланып къаллыкъды; сюймегенлерибиз ол заманда оноуну къолгъа алырла да, экибизни да илишаннга салырла... Къумукъ, сен бюгюн халкъны акъылын терсине бургъанынгы ангыладынгмы?! Сени кибиклени дурус кёрмейди бизни властыбыз. Контур деген затла ма сен айтханча сёзлени мурдорларында къураладыла... Ишни сен айтханча этсек, тамбла бу элден биченнге киши чыгъарыкъ тюйюлдю. Сен, Къумукъ, Совет власть ючюн къан тёкген адам, бюгюн да эл ауузунга къарагъан большевик, бек терс сёлешдинг. Къалай болады алай.

Батырбий, сёз да айталмай, амалсыз болду; бир залим сыкъды факъыр: къайын атасыны палахы бек алгъа анга жетерикди. Жашау да ангылагъанды Батырбий сынай тургъан къыйынлыкъны. Аны ол палахдан къутхарыр ючюн не мадар этерге билмей, эринлерин чайнагъанлай турду. Сора, жаун, кюн дуния азабын сынатхан саргъылдым къалпагъын къолуна алды да, алгъаракъгъа эки-юч атлам этип, былай айтды:

– Жамауат, баям, биз Къумукъну айтханына тюз багъа бичмегенбиз, ол мени атамды деп, анга жакъ басып сёлешген сунмагъыз. «Жылны къайсы кезиую болгъанын ангылатханынгы иги этдинг деп, кесини антлы шуёхуна, инсан урушда биргесине айланнган большевиклени партиясына бир кюн алыннган нёгери Къаспотха эркеленип айтханды. Ансы, аны бизге келлигин эшитгенлей окъуна, асыры къуаннгандан, башы кёкге жетгенча болгъанды. Байла, бийле ишлесинле дегени да башха магъанаиы тутады. Элде колхоз ишден албугъартханла бардыла. Бизни колхозгъа алыргъа унамагъандыла деп, аны сылтаугъа тутуп, бюгюн да малны бизден эсе кёп тутхан ала, жайлыкъны, чаллыкъны мажалын хайырланнган да ала. Нек болургъа керекди ол алай? Абдулкеримни жашы Атабий элде большевиклени жашлары бла теппе-тенг эркинликде нек жашаргъа керекди?! Ма ол затладыла Къумукъну ичин кюйдюрген. Ансы кече-кюн да насийхат сёзюн юйюрюнден угъай, башхаладан да аямайды: «Ишлегиз, къыралны кючлегиз!» – дегенлей турады. Сабийлери комсомол болгъунчу тынчаймагъанды. Иллеука, Къумукъну къызы, элибизни таматасы Батырбийни къатыны, мени эгечим, бизни жаш тёлюбюзню тюз жолгъа салыр ючюн кюрешгенча ким кюрешгенди?!

Айтыгъыз. Былайгъа жыйылгъанлада: «Сёзюнг ётюрюкдю», – деп сюеллик бармыды манга? Жокъду да, андан тынгылайсыз.

Къумукъ жашыны алай залим сёлешгенине къууанды; жауурунларын керди, башын ёрге кётюрдю. Батырбийге да бир кесек жан кирди, жыйылгъанла уа тынгылауну басадыла, энди ким не айтырыкъ болур деп, тёгерекге сагъайып.

– Жамауат, биз бюгюн былайгъа даулашыргъа жыйылмагъанбыз. Колхозугъуз районда кёпледен онглуду. Аны бютюнда кючлер ючюн къаты кюреширге керексиз. Биченнге чыгъар заман жуукълашханын менден эсе иги ангылагъаныгъызгъа да къууандым. Мени шуёхум Къумукъну лакъырдасына да бюсюредим. Алай биз бусагъатда тойда къолубузгъа боза аякъ алып, бир бирге алгъыш эте олтурмайбыз – къыралны къуллугъун толтурабыз. Сен а, иги жаш, Жашау, Атабийге кёл ашагъанынгы къой. Атабий бизни адамыбызды, акъланы къолларындан мен къутхаргъанма аны. Ала мынга жетдирген азапларын кишиге жетдирмегендиле. Атасы терс болгъан эсе, терслигине жолукъгъанды. Атабийни Абдулкерим бла иши жокъду. Атабий, элге, журтха жарарыкъ жашды, аллайларыбызгъа сакъ болургъа керекбиз.

– Къаспот, Абдулкерим улуна жанынг ауруй эсе, элт да, кесинг болгъан жерде къуллукъгъа сал, – деди Жашау, – мында кимни ким болгъанын тышындан келгенледен эсе биз иги билебиз. Мен, большевик Къумукъну жашы, Абдулкеримни жашы Атабийни тенгнге тутарыкъма десем, былайгъа жыйылгъанланы барысын да алдарыкъма.

– Сен керекли къыллы къалсын ол!

– Атабий адам айып салыр жаш тюйюлдю.

– Мен Атабийни юсюнден Къаспот айтханнга бек бюсюредим.

– Жашау, кесинги башхаладан бийикге салгъанынгы иги этмейсе...

Ол сёзле жамауатны асламысы Абдулкеримни юйюрюне тутхан ниетни ангылатдыла.

Къумукъ, кетип къалыргъа да болмай, къарамын аякъ бурунларына тирегенлей турду. Жашау да, не бек къыл чайнай эсе да, алгъынча керилирге къоярыкъ тюйюлдю халкъ, – ол да, атасы да ниетлерин ангылатхандыла. Бек уллу къыйынлыкъ сынагъан Батырбийди: Къумукъ бла Жашау аны намысына уллу тасха тюшюргендиле. Къумукъну колхозгъа председатель этер акъылда эди район. Энди уа хазна. Батырбий да кесини намысына тасха тюшюргенлеге бет этип къоярыкъ тюйюлдю, партиядан къоркъмаса, «Къумукъ, къызынгы юйюнге элт», – деп окъуна къоярыкъ-

ды, неге керекди анга айтырын-къайтырын билмеген къайын ата, уллу-гитче билмеген Жашау. Баям, Батырбий сёз айтыргъа Къаспот бла келишген болур эди, ёрге кётюрюлдю да, жыйылгъанлагъа иги да эс буруп, къарап чыкъды. Жыйылгъанлада олтургъан адам жокъду, къартла окъуна ёрге сюелипдиле. Акъсакъалла биченни юсюнден айтылгъанын ангылагъандыла, башха сёзлени уа угъай, даулашладан атыш-тутушладан эрикгендиле ала! Атабийни махтагъанланы айтханларын окъуна хазна акъылларына алмагъандыла. Абдулкеримни кишилигине бюсюрегенле да бар акъсакъаллада, халкъ айтханча, кёп адамны жойгъаны керти эсе уа – жаханимли болсун дегенле да бар.

– Батырбий, сабыр бол, – деди Къаспот, сёз айтыргъа башлагъан комиссарны тыя. – Бюгюн былайда Атабийни кёрмейме. Къайдады ол?

Адамла тёгереклерине къарадыла. Жугъ'а айтмадыла.

– Быллай жерге келмеучюдю ол, – деди Батырбий.

Тюз эди Батырбий, Атабий, анасыны эгечинден туугъан Ахузат Гогайгъа къачар ингиринде не бек тилеп кюрешген эсе да, биргесине барыргъа унамагъанды; атасын жойгъанла, эртте-кеч болса да, аны да сынсытырыкъларына ишексиз эди. Батырбий окъуна, жууукълукъ бетин да этмей: «Сени кибик маскечиклени юргенлерине тынгылар заманым жокъду», – деп къойгъан эди Атабийге, эл бригадир анама, эгечиме зарауатлыкъ жетдиреди, халкъдан артыкъ ишлерлерин излейди, намысларына ушамагъан сёзле айтып, жюреклерин къыйнайды, эс бур деп тилегенинде. «Не уллу парий эсенг да, бу жашау сени да сынсытыр эртте-кеч болса да, Аллах айтса»,– деп бурулуп кетген эди Атабий а. «Сени кибиклени асмакъгъа асмай, кёзлерин чыгъармай, тынч жашаргъа онг жокъду!» – деп къычыргъан эди Батырбий да аны ызындан. – «Ёлгенле даучу болуп сюелирле аллынга». – Атабий артха туракълап айтды ол сёзлени, Батырбийге эшитдирип.

...Былайда Къаспот бир кесек сагъышлы болду «Нек къатышмазгъа керекди Атабий халкъгъа? Болмаймыды юркюп айланнганы?»

– Батырбий, сизни хатагъыздан а болурму Атабийни халкъгъа жууашмагъаны? – деди Къаспот, шош, айтханын башхалагъа эшитдирмей...

– Хоу бир да. Сен суннганча адам тюйюлдю ол, – деди Батырбий, энишге ийилип, жухун Къаспотну къулагъына жууукъ тутуп. – Келепенди. Оллахий-билляхий, барып тохтагъан ибилисди.

– Къыйынлыкъгъа тюшген адамгъа кёл этдирир, жапсарыр сёз айта билирге керекбиз. Кесине да артмакъла кё-

тюртюп айланмагъыз да, мычымай, къойчу къошлагъа жиберигиз ишлерге. Къошлада чотну андан тынгылы киши да жюрюталлыкъ тюйюлдю.

– Къумукъну къойчулагъа таматагъа салыргъа деп турады правлен, Атабий бла ол жарашып ишлеяллыкъ тюйюлдюле.

– Бир акъылгъа келип ишлерча этигиз. Аллай затха жарамазлыкъ болуп, не керилип айланасыз?

Былайда Къаспотну айтханлары Батырбийге ачыу тийдиле. Жууап этерге уа базынмады; ёрге сюелип, халкъгъа айтыр сёзюн акъылына жыйышдыралмай, бирде эринлерин чайнап, бирде онг къолуну къарыулу бармакълары бла кенг мангылайын уугъанлай турду. Аны ууртлары къызардыла, бурун жанлары агъардыла. «Бу къызылжагъаны бизни колхозубуз бла атасыны башымы барды, – биченнге къачан чыгъарыгъыбыз, къаллыгъыбыз бла да? Барсын да, кесини къуллугъун этсин, баппубет, къарабет, хыйлакёз... Сени оноунг керекли жерибиз жокъду».

«Киши эсенг, кесине эшитдирип айт ол акъылынгы», – деди бир тиширыу ауаз Батырбийге. Ол сёлешген адамны бирде Шерипагъа, бирде уа Байханатха ушатды, тёгерегине тынгысыз болуп къарады, ала къатында сюелип тургъан сунуп, — ала алайда жокъ эдиле.

– Жамауат, бусагъатда Батырбий сёлешеди, – деди Къаспот, жеринден ёрге кётюрюлюп. – Бу тыш адам мында оноу этерге нек къалды, деп келмесин акъылыгъызгъа. Мени бери партия жибергенди – большевиклени партиясы. Ол айтханны этмезге уа бир инсанны да эркинлиги жокъду.

– Товарищ нёгерле! – деп, къычырып башлады Батырбий сёзюн. – Кёлюмде болгъанны билирге сюе эсегиз, былайда бизни сыйлы къонагъыбыз, халкъ ауузуна къарагъан большевик, контурланы жанларын алгъан Къаспот нёгер айтханнга бизни къошар затыбыз жокъду. Муну кибик адамларыбыздыла халкъны жашаргъа, ишлерге, сёлеширге, тейри, контурланы-кулакланы тюп этерге да юйретген. Сора, Къаспот кеси былайда тургъанлай, аны акъылын кесибизге бурурча сёз хазна айталмакъ, тейри. Аны себепли, барыбыз да Къаспот нёгер айтхан затланы бир дерге бирин къоймай толтурлугъубузну кёлюбюз бла билдирейик анга. Ахырында айтырым, багъалы нёгерле, элден, колхоздан къысталыргъа сюймегенле барыгъыз да, ишге къаты сюелип, биченни не къадар кёп этиуню къайгъысын кёрюгюз. Алыкъа контурла баш кётюрюрге боллукъдула, – биз барыбыз да иги болушсакъ, ма былайда, сизни аллыгъызгъа къырал иш бла келип тургъан Къаспот нёгер, аллайланы тамырларын бек терк кесерикди.

...Сора, былайда бюгюн бир-бирле оздуруп сёз айтхандыла. Кимни ким болгъанын билирге заман болгъанды бизге; тёбенден келген къуллукъчуну намысын кёрмеген адам, Совет властьны намысын да кёрлюк тюйюлдю. Ахырында уа аллай адам контургъа саналып къалыргъа болукъду. Ол а элибизге айып келтирлик ишди.

Халкъдан бир жанлыракъ кетип, «жугъурбет» ташны юсюне олтуруп, киеуюню сёлешгенине багъа биче тынгылагъан Къумукъну башы энишге ийиле барды да, тобукъларына тирелди. Бир кесекден элиядан элгеннгенча алынды да, башын ёрге кётюрюп, къарамын Батырбий бла Къаспот таба бурду. «Ма алай керек эди санга Къумукъ, – деди ол кеси кесине. – Айланчы, Совет властьны келтиреме деп, къан тёгюп, кюн сайын ёлюмню кёзюне къарап. Былайда Батырбийни окъуна менденми уллу къыйыны барды къыралгъа?! Инсан урушда бизни жумушчубуз бола айланнганды, бюгюн а ол эл таматасы, Къумугъ'а аны кибиклени барчы-келчилери. Угъай, алай жарарыкъ тюйюлдю, кимни ким болгъаны ачыкъланыргъа керекди. Тейри, аякъ тюпге атылыб'а къалмам, жаным саулукъда».

Къумукъ, ёрге суху къопду да, алайдан кетип къалды. Батырбий, аны халын жаратмай, сагъышлы болду. Кёк кюкюрегенча, элия бутакълары тёгерекни жарытханча кёрюндюле анга; бир кюйсюз иш болуп къалмагъа эди деп къоркъду. Алай, Батырбий алай бош киши тюйюлдю, – кесине жетсе, къайын ата, къарындаш деп да къарамаз. Аманнга кетерге ушайды аралары. Ол кезиуде Батырбий: «Акъылынгы башынга жый, – деди кеси кесине. – Акъылынгы башынга жый. Сен эл башчысыса, женгиллик этерге жарамаз. Алай, Къумукъну бла Жашауну манга заранлары жетсе, артда кёргюзтюрме кюнлерин», – деп къошду ахырында Батырбий.

II

Батырбий не бек кокаланды эсе да, Къаспот къабыргъасын жарашдыралмайды; халкъгъа, къыралгъа хазна игилик излеген адамгъа санамайды аны. Отузунчу жылланы башында ол кулакладыла деп, кёплени юйлерин къурутханы эсиндеди Къаспотну. Къабарты-Малкъарны ОГПУ-суну гаматаларындан бири Раевни жол башчысы болуп, бу тау ауузун къыдырып чыкъгъан кишиди Батырбий, кеси къыйынлары бла жашай келген кёп таулу юйюрню байладыла, колхоз къурауну къанлы жауларыдыла дегенни айтып, атларын къара тизмеге жаздырып. Къалай кериле эди ол, тиширыуланы жилягъанларына, эр кишилени, армау болуп, къайгъылы сагъышха кетип сюелгенлерин кёрюп. Аны

ангылауунда – Совет властьны «душманлары» не къадар аз болсала, Батырбий ол къадар бир насыплы жашарыкъды. Аланы жилягъанларын а къулагъына да алмайды, – инсан урушда жан тенглери буржуй окъдан жоюлгъанларында Батырбий да тюз ма алай жилягъанды; дуния кезиуюдю. Былайда Къаспот билмеген бир иш да жокъду. Ол Раев Шимал Кавказны ОГПУ-суну таматасыны экинчиси Рудь Петр Гавриловичге жазып жиберген къагъытыны магъанасы окъуна эсиндеди. «Товарищ Петр Гаврилович, – деп жаза эди ол 1930 жылда 26-чы январьда, – мен кулакланы бу жерледен кёчюрюрге хазырланнганыбыз бла байламлы оюмуму айтып, аны юсюнден сизни акъыллы сёзюгюзню эшитирге сюеме. Былайда башха миллетлеге, областьлагъа къатылмай, жаланда Къабарты-Малкъардан хапар айтырыкъма, бизни областьда башхаладан кёп айырмалыкъла бардыла; кулакла бла бирге къатынларын, сабийлерин да кёчюрлюкбюз.

Таулула иги ангылайдыла тюрме эр кишиге деп ишленнгенин. Сибирь а алагъа окъуна бек къыйын сынауду; таулу эр кишилени ёмюрледен бери да кеслерини от жагъаларына аламат къаты юйренчек болуп жашагъанлары, бу жерледен тепгенлей дунияда бир кюн да жашаялмазлыкъларына ийнандырады. Таулу эр киши, Сибирьге къысталгъандан эсе, кеси жеринде тюрме ишлетип, анда он жыл турургъа угъай дерик тюйюлдю, – ол тюрмени терезелеринден къарап, кюн сайын тауланы кёре турлукъду да андан. Тиширыула уа ол ишге да бек жарсыулу къарайдыла.

Былтыр мен Калмыков бла бирге Малкъарны эллеринде болгъанма. Тюбешиулерибизде кулакланы кёчюрлюгюбюзню юсюнден айтханбыз. Ол элледе тиширыула жиляп, онгубузну алдыла. «Бизни жерибизден беш чакъырым узакълыкъгъа кёчюрсегиз, ол жерлени айтхылыкъ жайлыкълары, къышлыкълары бар эселе окъуна, жюрегибиз жарылып, ёлюп къаллыкъбыз»,– деп, сытыла эдиле ала.

Ала ата-бабалары жашагъан жерлеринден тепмезликлерин ангылатыргъа кюрешгендиле. Алай аланы айтханларын ким эсге алады. Болсада, мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, бу ёхтем халкъ, аны миллет адети, тёреси бла ойнагъаннга кечип къоярыкъ тюйюлдю; диннге ийнаныу, мюлк жюрютюу, тиширыуну намысын кёрюу адетлерини тамырлары терендедиле. Ол себепден бу жолгъу ишибизни тынгылы эталмай къалырбыз деп къоркъама – къозгъалыула башлансала, тыйып къолдан келлик тюйюлдю, халкъны саулай да къырып къоймасанг. Тиширыуланы бла сабийлени мында къоюп, эр кишилени кеслерин кёчюрсенг,

бютюнда ɪалах – юйде эр киши болмаса, ала къалай баш кечиндирликдиле – мычымай, къырылып кетерикдиле.

Сизге, хар зат да бийикден иги кёрюннгенине ишексизме. Бу мен айтханнга тийишли багъа бичип, оюмугъузну билдириригизни тилейме. Алай мени, мында болумгъа арталлыда багъа бичалмай, жунчугъан этген сунмагъыз, Востокну жашауундан хапарым барды: Холам-Бызынгы ауузунда жашагъан, бетин къара жаулукъ бла жабып айланнган таулу тиширыуну Сибирьге ашыргъан тынч болмагъанын а ким да ангыларыкъды. Аны юсюнден Калмыков бла да ушакъ этгенме. Ол, капиталист жашаугъа жакъ басхан, Совет властъха къажау сюелген къауумлагъа ёлюм сынатыудан бир заманда да артха турмагъан адам окъуна, бу ишни ахырына къалай жетдирирге боллугъун билмей, терен сагъышлыды; кёбюсюнде арсарлыкъ хорлайды аны. Алай таулуланы кеслерини къоллары бла тамамларгъа керекбиз ол ишни деген оюмуму тюзлюгюне уа ийнанады...»

Батырбий кибикле болгъандыла бу ишни байрагъын Кавказ тауланы бийиклигине кётюргенле. Халкъ биле эди аны, Къаспот а бютюнда бек. Алай алыкъа Батырбийни, харам ишлерин ачыкъ айтып, юсюне сюелген жокъду. Ол Совет властьны оноуун толтургъанды. Сора аны терслесенг, большевиклени партиясын саулай терслерге керексе дегенле бардыла хар затны иги билгенлени араларында. Батырбий кибиклеге сёгюм угъай, махтау салынганын ангылатып. Батырбийни хар атламын базыныулу этген да олду. «Аланла, жууукъну-тенгни харам этип, властьны къуйругъундан къаты тутуп тохтагъан адам, эртте-кеч болса да, анга да игилик этмезлигин а ангыларгъа керек эдиле бу халкъны дининден айырыргъа кюрешген ассыла», – дегенле да бардыла къартланы арасында, – жашарымы жашагъанма, мында аякъ тиреп мен этерик болмаз дегенле, арсарлыкъларын, таукелликлери хорлагъанла. Ёмюрлерин мурлжарда ашыргъанланы арасында да аз тюйюлдю озгъан жашауну кюсегенле. Кёбюсюнде Батырбийге аллайланы тобукъландырыргъа Шакъманланы жырлары билеклик этиучюдю.

Шакъманлары Холам элде жашайла,
Жарлы халкъны къой этинлей ашайла.
Инжилтелле, къаныбыздан тоймайла,
Адамланы намысларын къоймайла.

Мал семизин сарыуекча жуталла.
Арбаз толу къарауашла туталла.
Мал иймейле къышлыкълада къауданнга,
Жибермейле элде жангыз шауданнга.

Келинлени ал кечелерин марайла,
Бёрюлеча, келин отоугъа къарайла.
Бий Омарды Шакъманланы башлары,
Жарлылагъа тюйюледи къошлары...

Ким не айтса да, халкъны аллында айтырын-къайтырын билген адамды, «алайда уа тохуйлатдынг, итден туугъан», деп, бир киши борбайларындан туталлыкъ тюйюлдю. Бюгюн да, кёресе да, сёзню бири-бири ызындан къалай тап тизип айтады, тейри, тёбенден келген къуллукъчудан – Къаспотдан, окъуна онглу сермеди. Аны алайлыгъын жыйылгъанланы уллу эс буруп тынгылагъанларындан окъуна ангыларгъа боллукъ эди ким да. Батырбий, Нальчикге чакъырылып, анда колхозчуланы съездлеринде сёлешгенин махтап, газетледе этилген жазыула да кёплеге белгилидиле. Контурлагъа бир жерде да аякъ урдурмазлыгъын айтып башласа уа, къулач жетмеген кёкюреги гыбыт къобузча кёпчюйдю да, кесини ауазы кесине жигитлеге аякъ бюкдюрген къобуз тауушча эшитиледи. Да сора аллай адамгъа сен былайса деп, сюелирге кюрешгенлени айтханлары гитче маскечикни юргенича кёрюнмей не этерикди? Чырт къоркъгъан да этмейди аллайладан. Ол угъай эсенг, кёбюсюн кёзкёрмезге ашыргъанды; жанларына къоркъгъанла бир бирлерин терк сатханларын Батырбий ол тюрлю маскелени юслеринде кёргенди: «бирле сау тукъумлары бла учхунсуз окъуна болсунла, кесим хата кёрмей жашайым ансы»,– дегенлени.

– Тейри, товарищ Къаспот, сени акъылынг къалайды ансы, биз контурладан энтта он жылдан да къутулаллыкъ болмакъ, – деди Батырбий, жыйылыудан къутулуп, сельсоветге жыйышханларындан сора. – Кёплени кёп терсликлерин кечебиз. Бюгюн окъуна кёрдюнгмю анда ол къанбузланы? Аллайла халкъны акъылын терсине бурадыла. Аллай затла уа, бири бирине къошула кетсе, ахырында киши оймазча палах болуп сюеледи къатыбызда – жумдуругъун богъурдагъыбызгъа тиреп. Биз а, ол итден туугъан итлени басхан жерлери ичине оюла баргъанын кёре тургъаныбызлай, бир жанына бурулуп кетебиз...Мен акъылымы ангылаталдыммы санга? – Батырбий, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, Къаспот таба аралгъанлай турду, эки къолуну баш бармакъларын жассы бел бауна сугъуп, къызылжагъа аны иги да махтарыгъына ишексиз болуп. Къаспот а тынгылайды, уллу буруну алгъындан да уллу болуп, къурта къулакълары бирде кезиу-кезиу тебе. – Жашыртын къапхан итле да кёпдюле, – деди Батырбий, Къаспотну тынгылап

къойгъанын иги жаратмай. «Кесинге не бек бюсюрей эсенг да, сен да бек къанбуз мыртазакъса, – деди Батырбий кеси акъылында. – Бир-бирде айтхан сёзлеринге тынгылап турама да, хыйла уясы болурса деп келеди кёлюме. Атабийге жакъ басхан, аны нёгерлигин излеген адам, бизни кибиклеге игилик этмезлиги даулашсызды. Тейри, иги жаш, жюрегингде болгъанны букъдуруб'а къутулмазса большевикледен. Сени кибиклени ёз жашауларындан сокъуранырча этерге къолубуздан келликди. Бюгюн айтхан сёзлеринг ючюн тобагъа къайт да, Атабийни юсюнден бизни оюмубузну тюзге санап, аны элден думп этиуню къайгъысын кёр. Алай тюйюлмюдю – аны да, сени да оноуларыгъызны мен этерикме, бюгюн халкъны аллында айтхан сёзюнг тамамды Сибирьге жол табаргъа. Элим а, сени угъай, мени жанлы боллукъду...»

Батырбий, сагъышларындан къутулду да, аллында Къаспотну олтуруп тургъанын кёрюп, шайтанлы болургъа жетишди, – ол битеу айтханларын эшитип тургъан сунду. Ичин суукъ къалтыраукъ алды. «Аланла, мен акъылдан шаша турама, – деди ол. – Бу не ишди?» Батырбий бетин эки къолу бла жапды.

– Айтханынг тюздю, – деди Къаспот, онг бутун, сол бутуну юсюне сала, – контурладан алай женгил къутуллукъ болмакъ, тейри... Бюгюн халкъны къанын сени къайын атанг бла къайынынг буздула, начасла... Былайда манга ётюрюк сёз айтаса дерик болмазса да? Бу ишни юсюнде кёплени акъыллары былайды: «Къайын атасына бла къайынына оноу эталмагъан Батырбий, элни оноуун къалай жюрюталлыкъды?» Угъай, терссиз деп даулашаллыкъ тюйюлме ала бла. Сени къайын атанг мени ауузума чапхан заманда аны кёзюне къарап, жангыз бир сёз айтмагъанса, – не хапар айтаса деп сюелмегенсе юсюне... Ангылайма, къайын атанга хурмет этерге керексе. Алай къайын атамды деп, Совет властьны менме деген къуллукъчусуну намысы бла ойнагъан адамгъа тынгылап къойсакъ, биз тутхан иш ахырында не чекге барып тиреллигинден хапарынг бармыды? Тейри, ишибиз оюлур.

– Къумукъну бизден аз къыйыны жокъду Совет властъха, – деди Батырбий, къоркъмай-буюкъмай. – Ол угъай эсенг, алай эркин сёлешгенине къууаннган окъуна этдим. Колхозну ишини, элни жашаууну юсюнден кеси акъылын айтхан адамны ырбыннга тыяр кереклиси болмаз, баям.

– Былайда сен акъыллы, мен тели болуп чыгъабыз. Алаймыды?

– Ой юйюнге, къалай айтырма мен алай. Биз ишлерге,

жашаргъа, тейри, сёлеширге да сени кибиклерибизден юйренебиз... Къумукъну уа, ийнан, бюгюн айтхан сёзлерине сокъурандырырма... Сени башынг бла бир кишини да ойнатырыкъ тюйюлме, туугъан къарындашым ол эсе да.

* * *

Къаспот Батырбийни тюзлюгюне ишексиз эсе да, харам къан болгъанын кимден да иги ангылайды, – ол себепденди анга базыныулу сёлешгени да, тил этсе, ачытыргъа боллугъун ангылай да тургъанлай. Къайын атасыны учхара сёзлерин къайтарып айтып, борбайларындан чёкдюрюрге кюрешгени да бошдан тюйюлдю, – аны борбайларындан чёкдюрюп, ауузун, жанлы ауузун байлагъанча байларгъады акъылы Къаспотну. Алай ол жангы жашауну жели ургъанлы тау ауузлары элия ургъанча болуп къалгъанларын а кёзю бла кёрюп турады. «Азатлыкъ келтиребиз деп, азатлыкъны жерни жети къатысына сукъдукъ, – деп аз кечелени шыбырдамайды ол жукъу арасында. Кёплени ожакъларын, тыпыр ташларын суутдукъ. Кёк да алгъынча кюкюремейди, – тауушу аркъа жиклеринги титиретеди, жауунла да жылы тюйюлдюле, – суукъылукълары жиликлеринге жетедиле. Баям, дуниягъа башкеслени дуниясын келтиргенбиз». Башлары бузукъла законну малтап башлагъанларына кюеди Къаспот. Берекетлирек жашагъанланы, халкъдан айырып, къара чёпге салдыла да, налогну толтурмагъанса деп, мюлклерин сыйырып, юч жылгъа жаханимге, – ГУЛАГ-га, жибердиле, андан сау къутулгъанланы жангыдан тутуп, артха ашырдыла, кимлени уа юйюрлери бла Орта Азиягъа ийдиле.

Къаспот, башын ёрге кётюрдю да, Батырбийге жютю къарады; ол, къаш-баш тюйюп, кёзюнде огъу болса, аны урурча чекге жетишди. Анга чамланыр сылтаула кёп эдиле. «Бу итден туугъан ит, ачыуланнган чагъында атасын жоягъа да угъай дерик тюйюлдю», – деп келди Къаспотну кёлюне. Батырбий а бир хапарла айтадыы, эки къолун да кенгнге жайып, аланы хауада кезиу-кезиу ойната. Къаспотну башында уа къазан къайнайды, – Батырбийни жангыз сёзюн да эшитмейди, санлары уа, кепге салыннганча, эркин къымылдамайдыла. Батырбийден эсе тёзюмлю да, адепли да кёргюзтгенлиги болур, баям, ауузундан сёз чыгъармайды; угъай, башын басхан ауур сагъышладыла аны акъылын башха затха бурургъа къоймагъан, ач, суусап болгъанын унутдургъан да. 1930 жылда, 17-чи февральда Чегем ауузунда болгъан къара-къатышлыкъ да тюшдю Къаспотну эсине. Ачлыкъ, жаланнгачлыкъ, динсизлик, къылыкъ-

сызлыкъ борбайындан алгъан халкъ жангы низамгъа къажау кётюрюлгенди. «Колхозла, большевикле жокъ болсунла!» – деп къычыра эдиле жыйылгъанла.

Алайда къан тёгюллюгю ачыкъ эди, – тау ауузу кечеден тангнга къызыл жагъаладан толады. Алай болмай амалы да жокъ эди: 18-чи февральда Калмыков Сталиннге ийген телеграммада быллай сёзле къырал башчыланы сагъайтхандыла, мычымай: «Чегемде, Малкъар округну таматасы Гемуев Акону элинде, къайгъы кётюрюлгенди, большевиклени къырадыла...»

СКВО-ну башчысы генерал Белов, алты самолет, эки рота аскер, Шимал Кавказны ОГПУ-суну таматасы Пиляр, дагъыда юч полковник жетедиле Чегем ауузуна, – къан тёгерге, дуниядан ким кимни къурутуругъун кёргюзтюрге. Калмыков а барыргъа унамады ары: «Ако къозгъагъанды, ол барсын!» – деп къойгъанды... Къан тёгюлдю, халкъны игилери илишаннга салындыла. «Ёлюм! Дерт! Неге ушагъан ишди бу?!» Ол заманда Батырбийни къызылжагъаланы арасында кирпилдеп айланнганы кёзюне кёрюндю Къаспотну. Ол кесине жетмеген ишлени этгени да. Къаспотну жюреги чанчып-чанчып аны ючюн урду, башын жангыдан ёрге кётюрюп, Батырбийни ёхтем сюелгенин кёргенде: «Телилени, акъыллыланы да бир тизгиннге сюеген жашау». Къаспот ол сагъышлары бла чыкъды тышына; сора сельсоветни юйюню къаты бла энишге саркъгъан тау суучукъгъа ийилип, къош ууучу бла андан алып ичди да, дуния зауугъун сынады. Тышына аны ызындан чыкъгъан Батырбий а, къонагъыны халын жаратмай, ёлген ёлю болуп сюеледи; бети ийленмеген чабырлыкъча жыйырылды, кёз ачып-жумгъунчу. Къаспот андан да тынгысызды: Совет властьны юсюнден учхара оюмларына сокъуранып, кеси кесине айып этди: «Керекмиди ол манга? – деди солуун теренден ала. – Мен бу жашау ючюн къан тёкгенме, кёп жуукъ-тенгни харам этгенме. Тамблабызны тауушлугъуна ийнаныргъа керекбиз, Совет власть бла кишиге да бет этмезге!»

Тобагъа къайтхан, айтханынга чогъож болмакълыкъ эр кишиге ушагъан иш тюйюлдю. Аны Къаспот кеси иги ангылайды. Тергеу этип айтылмагъан сёзле андан кючлюлени да сокъурандыра келгендиле.

– Сиз Совет властьны къанлы жауларына жакъ басасыз, – деди Батырбий, суучукъну юсю бла ары, Къаспотха жууугъуракъ атлай. – Мен ол затха тёзюп тураллыкъ тюйюлме. Ким болса да, къыралны къайгъысын этмеген адам керек тюйюлдю манга, атама, анама айтырыгъым да олду. Къайын атама да этерик тюйюлме бет. Мен аны алайлы-

гъын ангылатханма, бир сёзню эки къатламагъанымы уа барыгъыз да билесиз...

– «Барыгъыз да» дегенинг?

– Сен да, бирсиле де.

– Бу сёз къозгъаргъа кюрешип тургъанынгы иги ангыламайма, – деди Къаспот, бурун сырты къызара, ачыуланнган заманында болуучусуча, къурта къулакъларыны тепгенлери билине. – Ёзге айтыр затынг жокъ эсе, тынгылап къойгъандан игиси жокъду; аманнга чыгъарма атынгы; районда аты айтылгъан адамса... Мен да санга хурмет этмесем, сёз къоратырыкъ тюйюл эдим... Совет властьны жауу – ким, досу – ким болгъанын тынгылы билир ючюн алыкъа кёп иш этерге керекбиз биз, – сен да, мен да. Бу мен айтханланы башынга алсанг, кесинге игиди. Керексиз сёз, оюмсуз сёз адыргы жана башлагъан чырагъыбызны ёчюлтген этерикди. Сени нек чамланнганынгы ангылайма. Атасы ючюн жашын жауларгъа эркин этмейди Совет власть. Атабийни, тюз адам болгъанына ишекли тюйюлме. Аллайланы бырнак этсек, ишибиз оюлур, – душманларыбыз кёпден-кёп бола барырла. ... Айтдырмай къоймай эсенг, биз бири бирибизге окъуна ишеклибиз... Угъай дечи?! Аны алайлыгъын ангылагъан жаубуз жер къан этер экибизни да.

Къаспотну кёлю бла ачыуланнганын сезди эл тамата. Аны, мында тохтамай, жолгъа атланыргъа ашыгъып тургъанын да ангылагъанды, – киши да ойнамасын Батырбий бла, Калмыков къолун къаты тутуп махтагъан адамды ол. Болсада Батырбий, кесин не акъыллы, оюмлу, батыр адам сундурургъа кюреше эсе да, къызылжагъала бла ойнаргъа жарамагъанын ангыламагъан киши да тюйюлдю; «къоркъакъ алгъа урур» дегенлей эте турады ансы.

– Къумукъгъа айтып ангылатхан эт, – деди Къаспот, энишге ийилип, тау суучукъ бла бетин жууа. – Ол адамланы бизге къозутады, бизге тиргизген жаханим отунда кеси кюер, тейри санга да жетер уллу палахы.

– Тейри, билмейме, – деп Батырбий бир кесек жунчуду. Алай, акъылын мычымай башына жыйды. – Ол сёзню бюгюн айтырдан къалмадынг, Къумукъну хатасы манга не хыйсапдан жетерге керекди, алан?! Аны къызы республикагъа айтылгъан комсомолчуду, айтдырмай къоймай эсенг... «Атасы ючюн баласы жууаплы тюйюлдю» деген сен тюйюлмюсе?

– Ол башха ишди. Элде халкъны акъылын терсине бурургъа кюрешген адам бар эсе, анда терслик сени боюнунгдады.

– Терслени терсликлерине жетишдираллыкъбыз. Аллай уакъ-тюек адамланы Совет властьны аллында тобукъ-

ландыралмазлыкъ болуп, нек жашайбыз кесибизни большевикге санап?

Батырбий къайын атасын ууакъ-тюек адамгъа санагъаны Къаспотха иги да ачыу тийди, – аны ангылауунда, Батырбий былхымсызлыгъын былайда да кёргюзтдю. Андан кёп турургъа сюймеди ол Батырбийни къатында, – мындан Бызынгыгъа, ызы бла Шыкъыгъа ёрлеригин айтды, халкъны биченнге къурау ишде уллу кёллюлюк этген адам кесин Сибирьге хазырларгъа керегин энтта ангылатды Къаспот; ол бир жаннга да бет этерик тюйюлме, деген магъананы тутханын а ангыларыкъ эди ким да.

«Угъай, алай этерге жарарыкъ тюйюлдю, атам кесини къойчукъларындан бирин союп, сени, мени да сакълап турады», – деп айталмады Батырбий. Ол кёзлери, битеу жапысы бла да Къаспотха таза кёлю бла жалыннганын билдирди. «Сен, адам ышанырча адам тюйюлсе», – дей эдиле Къаспотну сагъышлы кёзлери уа; аны жюреги бир къужурла тыпырдады олсагъатда, ызы бла чанчды. «Кюйсюз заман, тынчлыкъ тапмагъан жюрекле!»

Ючюнчю башы

I

Озгъан заманланы иги тюшюнде кёре келген Шерипа, не къыйын кюнюнде да жунчумагъанды бу жолча; аны къайгъыдан къутулмагъан жюреги къыйын сезим отунда жанды. «Хар ким да аманлыкъны кеси юйюне излеген заманда, башха къыйынлыкъларыбыз да жетерик эдиле, – деди Шерипа, босагъа юсюне олтуруп, къачан эсе да бирде Абдулкерим кеси къолу бла ишлеген алаша эшикчикге гуппуруракъ аркъасын таяндырып, къара чикилясындан бери къарап тургъан къалын къара чач гызмасын артха жыяргъа да унутуп. Жыл саны эки жыйырмадан атлагъан эсе да, ол къадар къыйынлыкъ кёргени бла окъуна алыкъа чачына акъ кирмегенди. – Манга къайгъы сёз бергенча, алай ачы, алай огъурсуз нек къычырдынг? – деди Шерипа, андан ары, тар арбазда жангыз алма терекге къонуп, къайгъыдан къыргъан къара къаргъагъа. – Не уа къан уруш башланнганыны хапарынмы айтаса манга жангыдан? Уллу Аллах нек ууатыргъа керекди мени быллай бир? Аталарыны ачыуу азды деп, жангыз баламы да къолумдан алыргъа хазырланмасанг. Кимни кимден къорууларгъа керекди мени Атабийим? Тау кибик атасын жойгъан властьны Гитлерден къорууларгъа керекди, сиз айтханнга кёре. Не уа, къан жуусун кёзюгюзню. Жангыз бир атлатырыкъ тюйюлме,

къолумдан келсе. Барсын, ма алайда къан сие айланнган Батырбий, къуллукъ ючюн жууукъну-тенгни, динни да унутхан мажюсю. Барсын Къумукъ, жашын да аллына салсын да. Хамзатла-Мамзатла да барсынла... Мени жашымы уа жеринде къойсунла. Ауур сагъышларым бла ушакъ эте, ненча жукъусуз кече, шургулу кюн ашырдым Атабийни атасы юйден чыгъып кетгенли? Я, Уллу Аллах, ол тамам тюйюлмюдю мени кибик бир борбайсыз тиширыугъа, жашаун къыйынлыкъла жукъартхан жарлы жаннга?! Бусагъат жюрегим къабындан чыгъып кетеди; эртте ёлген къарт анамы сарнагъан тауушу къулагъыма огъурсуз боранны сызгъыргъаныча эшитиледи. Кёл этдирген бир эр киши ауаз бла эшитиледи суу тауушлары. Аны Атабийни атасыны ауазына да ушатдым бирде. Ол ауаз кёл этдирирге кюрешеди манга. Алай, кёзлерими ачып, тёгерегиме къарасам, кёк кёкюреклерин керип сюелген жютюжух таулагъа илинедиле кёзлерим бек алгъа. Ой анам, мен жарлы, ала да мудахдыла, бушуу этген кибик».

Бир заманда жыр, къобуз тауush эшитилди элни огъары жанындан. Ол Шерипаны сагъайтды. Къалай гюняхсызды тиширыу жырчыны ауазы; ол Шерипаны башын сылхыр этерге жетишдирген сагъышларын унутдурду, кёзню ачып-жумгъунчу. Бир субай къыз, базыкъ чач эшмелери ёшюнюн ёнчелей, токъ ууртчукълары чумлача къызарып, бурун сыртыны терлегенлерин сыйпаргъа да заман тапмай, къобуз да согъуп, жырлагъан да эте келеди ташлы тик жол бла энишге. Жашла бла къызла уа тёгерегинде тойну къыздыра тигелейдиле сельсовет табагъа; жолну тиклиги, ташны кёплюгю да чырмау болмайды алагъа. Сюймекликге махтау берген жыр айтады къыз, таулада боран тауушда анга эжиу этгенча эшитиле, тёгерекге жырчы айтхан сёзлени мычымай къатлай. Тойчуланы бек алларында келген Батырбийни таныгъанлай, Шерипа башын бир жанына бургъа кюрешди, алай кёз къыйырлары бла анга къарагъанлай турду. «Мени къолумдан ашагъан гыржынынг харам болсун, – деп шыбырдады Шерипа. – Не этериксе, юйюрюмю аз эсепсиз иши болмагъанды, – ол да аладан бири. Батырбийни итлигин иги ангыламай, тёрге ётдюрюп жашагъанбыз. «Бизге он бармагъынгы тиреп нек тохтадынг? – дегенимде, ол а: «Багъалы келиним, душман бла кюрешде да барды зауукълукъ»,– деп къойгъан эди, эки макъа кёзюн манга тиреп. Алай итден туугъан итни жюрек тынчлыгъы болмагъаны уа толу ангылашынады; эринлери кюле тургъанлай, къысыкъ кёзлери тёгерекге тынгысыз къарагъанлай турадыла, бет къаны да кетип. Башха болмай, къапханнга тюшген жаныуаргъа ушайды. Аллай кезиуюнде

жаныуар да жалынчакъды». Бюгюн эл урушха ашыргъан жашланы бек алларында аякъ бюге келгенинде да барды хыйсап, – халкъгъа кёл этдирирге, ариу кёрюнюрге кюрешеди, элни таматасы той этип ашыра эсе жашланы урушха, ала ёлюрге угъай, душманны хорлап, артха сау-эсен къайтыргъа барадыла. Да сора жиляу-сыйыт неге керекди? Ол ырысды; жанлары саулай жашланы жиляуларын этген неге ушагъан ишди?! Быллай кюнледе халкъны аллында сёлешген заманында аз айтмагъанды Батырбий ол сёзлени. Алай, не ары-бери десенг да, ол Жашаугъа аман кюн келтиргенли бютюнда тынчлыкъсызды. Бу ишни юсюнде да кёпле кёп тюрлю айтадыла; Жашауну кесин терсге санагъанла аз тюйюлдюле. Атабий бла Жашау, Исси-Суугъа барып, эки жылны анда туруп, окъуулу болуп къайтханларындан сора, Атабийни колхозда къой къошлада эсеп жюрютюрге салгъандыла. Жашау а уллу къуллукъ излегенди, районда, элде да болсун, башха тюйюлдю, ол, акъылы, билими болгъан адам, большевикни жашы, халкъ ауузуна къарарча къуллукъда ишлерге керекди. Анга тийишли жалнасы да болсун. Атабий андан кёп да билимлиди, немис, орус тиллени аныча билген жокъду тенглерини арасында. Элни школуну немис тилден устазы Галина Харитоновна аланы юйде жашайды кёпден бери да, Атабийни жаныча кёрген, аны окъуулу, билимли болурун сюйген, ол ишге уллу къыйын да салгъан, Шерипаны кесини туугъан эгечине санагъан тиширыу. Дюгерханны къара таныргъа юйретген да олду. Шерипа, башхалача, сабийлерин орус школгъа жюрюрге къоймагъанладан тюйюлдю, жашау тюп-тамыры бла тюрленди эсе, анга кёре болсун хар зат да, аны акъылында Мухтар-Пашаны жойгъан къырал не залимни да тобукъландыраллыкъды. Сора кимге да кёкюрек тирегенден не магъана. Абдулкеримни ачыуу да жетерикди Шерипагъа, ёмюрюн кёз жашларын сыйпай ашырыргъа. Энди уа жашы, къызы жолдан шашмасынла, – барсынла халкъ баргъан жол бла. Туугъанлы да жарыкълыкъны къулу-къарауашы бола келген Шерипа сарычач къобузчу къызны сейирлик тартыуына тынгысыз болуп тынгылайды. Ол да жашын жолгъа ашырлыгъына ишексизди, урушха, ёлюм отуна. Шерипа ол жолоучулукъгъа жашларын, къарындашларын той этип ашыргъанлагъа сейир окъуна этеди. Инсан урушну заманында Батырбийни бир айтханын да эсине тюшюрдю Шерипа: «Ёлгенлени ызларындан жилягъан тёре тюйюлдю большевиклеге», – деген эди ол, халкъны аллына чыгъып. «Кёрдюнг аны, харам къанны, туугъан къайынын кёзкёрмезге ашыртханын, – деди Шерипа, тойчула аланы юйню къатына жуукъалашханларында.– Мени Атабийими да

шагъатха тутаргъа кюрешип... Ол къарабет, тиширыугъа ушаш, тёппекёз, неден уяллыкъды? Аллах шагъатды, Жашау да тюйюлдю тюз – киеуюню аягъын марамазгъа керек эди... Да аны эгечи Иллеука: «Бизникиле эрлерин ёлтюрген тул къатынла, къуйрукъ къатдырып, ойнакълап башлагъандыла, – къара шайтан ызларындан тиш билей, биреу а кюле, хыликкя эте»,– деп да айтханды, мени кибиклени къагъып. Менлей, кюе-тыкъсый жашасын. Къарындашын кёзкёрмезге ашыргъандыла да, бир амалы бар эсе, ангылагъан болур, аллай къыйынлыкъны ауурлугъун».

* * *

Не заманда да гынттысы элге сыйынмаучу Жашау, окъуун бошап келгенли, тюз да комиссарлача кийинип, жер да, кёк да дуниягъа кеси ючюн жаратылгъан сунуп тохтагъанды; элде Батырбийни жеринден башха бир къуллукъгъа да бюсюремейди, алашадыла анга башха къуллукъла. Районнга жол тартып тохтагъаны да аны ючюндю. Райисполкомну жангы таматасы Къаспот, Жашауну, аны атасы Къумукъну да иги таныгъан адам, жангыдан келип тохтагъанында, комсомолчугъа ушамагъан ишлени этип айланнганын айтып, партия бла, комсомол бла къоркъутур акъылгъа келди. Алай ауузу от чакъгъан Жашау кеси айтхандан чыкъмады. Бу жол сабыр, оюмлу сёлеширге кюрешди Къаспот.

– Бюгюн къанынг бек бузулупду, нек эсе да, – деди Къаспот, арлакъда артлы шинтикге олтуруп тургъан Жашауну къатына жуукъ атлай, кекелин къолу бла артха сылай. – Жанынга ким тийгенди? Баям, жолда арып келгенсе? Бетинг да кетипди. Юйде уа тынчмыдыла атанг, ананг, къалгъанла?

– Бир хатам жокъду, – деп, Жашау хыны сёлешди олтургъан жеринден ёрге кётюрюле, Къаспотну соруулларына жууап да къайтармай. – Къуллукъну оноуун этерге керекбиз.

– Сен жаш адамса, атынгы аманнга чыгъарма. Сен Атабийден иги жаш тюйюлсе: айтхан ишлерине тохтагъанды ауузундан жангыз сёз чыгъармай. Районну байлыгъы – малыды, колхозну фермаларындан бирлерине тамата бол.

– Сен, Къаспот, райисполкомса, къаллайла сёлешесе, сагъыш этмей? Атабийни бла мени бир тизгиннге къалай саласа? Мен комсомолчума, Къумукъну жашыма.

– Хо да, ангылатдынг муратынгы, – деди Къаспот, жерине олтуруп, къаламын къолунда ойната, сол къолу бла уа къулакъ артын къашый. – Ташада угъай, кёзюнге айтама,

сагъыш эт, акъылынгы башынга жый да, тап жашаргъа кюреш... Бусагъатлыкъ дунияда къуллукъгъа жан атмакълыкъ – игиликге элтмейди. Къуллукъчу керек болса, табарла сени.

– Алан, Къаспот! Окъуп, билим алып келгенме мен.

– Къой хапарны, Батырбийни киеулюк хатерин эт, – деди Къаспот, бети тюрленип. – Мен анга бир уллу жакъ басып кюрешген сунма, алай ишге кёл салгъан коммунистди.

– Ол иги адам тюйюлдю, кёплени ачытханды:

Къызыл журун тагъып сен билегинге,
Къажау болуп келдинг ёз миллетинге,
Жалгъан даула айта эллилеринге,
Ненчауланны ашырдынг сен Сибирьге?.. деп, халкъ анга жыр этгенинден хапарынг бармыды?

– Барды. Кёплеге этилгендиле жырла. Жарсыугъа, жангы жашаудан эсе, буржуй жашауну сайлагъанла аз тюйюлдюле, – алгъыннгы къулланы, къарауашланы араларында окъуна.

– Ол сылтау тюйюлдю. Ишни ачыкъ эт манга.

– Башха элге жиберейик. Неда школгъа бар, устаз болуп.

– Ол харам тулукъ къурусун элден, мен нек барыргъа керекме башха элге?

– Мени быллай бир тынгысыз нек этесе? Кел да, ма бу шинтикге олтур.

– Алайда да сенден кем ишлерик тюйюлдюле.

Къаспот, ёрге секирип турду да, тишлерин къаты къысып, кесини столуну тёгерегине айланнганлай турду, жумдурукъларын да ташча къатдырып. Ол мурдарлыкъгъа кирирге да угъай дерик тюйюлдю, халына кёре, буруну алгъындан да узун болду, бети туар бауруча къаралып, къалтырагъанлай турады. «Бу гыбышыны башым бла быллай бир нек ойнатдым? – деди Къаспот, кёзлеринде от чагъа. – Бусагъат жерин тапдырайым да, тюрмеде чириме къоярым. Аны анасы да этсин манга жыр. Бу кёкбет, жаны саулукъда кишиге тынчлыкъ берлик тюйюлдю. Мында не бет, не адамлыкъ жокъду. Бу хайыуанды. Батырбий билсин муну этип айланнган бетсизликлерин...»

Бир бирге уру къазгъан жашау келип орналгъанын Къаспот кимден да иги ангылайды. Аны ючюндю киши бла демлешмей, биреуге ачыгъындан къара сабан сюрмей жашай, къуллугъун айыпсыз эте келгени. Угъай, инсан урушда уа кёплеге къан къусдургъанды; ёз эллилерине окъуна бет этмегенди. Ол затла эсине тюшсе уа: «Революция» деген сёз «къан тёгюу», деген магъананы тутады» деп, кесине кёл этдирип къояды, – къанны юсюнде кёп кере той

этгенин унутургъа сылтау излей. Гюняхсыз сёз керекди, ким да болсун, ёлгеннге бушуу а этгенди, – жашыртын, къанлары бла бирге жаратылгъан ниетлерин революция тюрлендирген, большевикле тутхан ишни ангыламай, не аманлыкъдан да артха турмагъан къан тулукъладан кенгирекге кетип, Къаспот, ол халын билдирип, башхаладан учуз болургъа сюймей эди.

Аны къой, жыйындан чыгъарып, сен бизни жанлы тюйюлсе деп, илишаннга салып кетерге боллукъ эдиле. Бюгюн да алайды, кесине къоркъгъанлай жашайды; власть, кётюре келип, тау бийигинден атса, харбызлай чачыллыгъын биледи. Ол зат болур ючюн а кёпмю керекди? Ма былайда олтургъан этбаш Жашау, «райисполкомну таматасы, Совет властьны сёгюп, буржуй жашауну махтагъанды» деп, барып тарыкъса, Къаспотну иши битди. Ол сёзлени айтханы уа ётюрюк тюйюлдю: «Жангы жашаудан эсе, буржуй жашауну сайлагъанла бардыла», – дегенди тюз бусагъатчыкъда, Жашаугъа акъыл юйретеме деп. «Тобагъа къайтхандан магъана жокъду», – деди Къаспот. Тамагъы буулгъанча болду. Жашау а, суу басхан гысты кибик, олтурады, аз да тепчиген окъуна этмей, ичинде жаны болгъан адамгъа окъуна ушамайды, ол къара бетини, кёпчюген эринлерини къанлары арталлыда къуруп къалгъандыла, – Къаспотну айтханлары мыйысына ётюп, сёзню андан арысында неден башларгъа билмегенлей, сын къатып тынгылагъаны аны ючюндю. Жашауну акъылында артыкълыкъды бу иш, – къуллукълагъа тийишли адамла тюшерге керекдиле. «Мен, башына ат ургъан а, – деди Жашау, кеси кесине шыбырдагъаны тышына окъуна эшитиле, – Исси-Сууда неда Нальчикде къалып къалсам эди уа, эндиге дери къызыл ысхарла бла тышланнган столда олтуруп турлукъ эдим, халкъ кёзюме къарап, – менден оноу излеп, айтханымы жерге салмай».

– Сен, районну таматасы, айтхан сёзюнге табылыргъа керексе, – деди Жашау, къаны къартыкъгъа сыйынмай тургъанын ким да ангыларча халгъа келип.

– Не затла жаншайса сен былайда?! – деп, Къаспот, элия бутагъы элгендиргенча, Жашау таба къылыкъсыз хыны бурулду. – Не хапар айтаса сен?!

– Айтхан сёзюнге табылыргъа керексе, – деп, Жашау бир кесек шошуракъ сёлешди... – Бизни окъургъа ашыра туруп айтханларынг эсингдемидиле?

– Не айтыргъа керек эдим мен санга?

– «Ой, бизни халкъыбызгъа окъуулу, билимли адамла керекдиле» деген сен тюйюлмю эдинг? Тюз артха къайт-

ханлай, бирер иги къуллукъгъа тохтарыкъсыз деген да сен тюйюлмю эдинг?

– Ол заманда мен райисполкомда ишлемегенликге, бек тюз айтханма. Элингде малчы жыйыннга башчылыкъ этсенг – аманмыды? Школда устаз болуп ишлемеклик – къуллукъ тюйюлмюдю?! Къанымы бузма! Къанымы къыздырма мындан бек. Къарап турама да, сени эшеклеге сюрюучю этерге окъуна жарарыкъ тюйюлдю.

– Сени ызынгдан баргъан, ким да болсун, ёмюрюнде онгмасын ол, – деди Жашау, Къаспотдан да бек къычырып. – Аллах айтса, сени кибикле аякъ тюбюмде гумулжуклача айланыр заман келир.

– Бусагъатчыкъдан чыгъып кет мындан. Кёзюме кёрюнме! – Къаспотну эринлери, ууртлары, къоллары да бирча къалтырадыла. Керохуна да бир узалды. Алай Жашау андан къоркъмады, кёзюне къарап, хыйла ышарыуун этгенлей турду, Къаспотну бютюнда къозутуп. Алай Къаспот, аны аркъасындан тюртюп, букъусун бардырып чыгъарды кабинетинден, къызылжагъала бла ишлей келген адамны къарыуу, сермеширге усталыгъы да бар эдиле.

II

Батырбий биле эди Жашау этип айланнган ишлени, хауле ит кибик, эл тюбюнден жыйылмай, анга уру къаза айланнганын. Батырбийни бла Жашауну аралары аманнга кетеригин сезгенле элде да аз тюйюлдюле. Батырбий Жашауну суукъ аулакъда айланнган ач бёрюге санай эсе да, тынчлыгъы уа кетгенди; ол къайынына аманлыкъ этиуден артха турлукъ тюйюлдю, – къыл чайнайды, ачыуланып. «Къайгъырмаз, – дейди Батырбий, – мен аны эгечин жиляmукълары кёзлерин кюйдюрюрча этерме. Ол суубаш, жауун къатыш къаралып, кюкюреп келген уллу желде жокъ болуп къаллыгъын ангыламайды. Тюзлюгюм сермеп, тюпге урлугъун ол къаштюй атасы да ангыламайды. Угъай, мен алай бош киши тюйюлме, хар затны да жик-жиги бла ангылатырма, борбайларындан чёгюп, ёмюрде ёрге къопмазлыкъларын сезип, тиллерин къабарча этерме...»

Былайда Батырбийни эсине Абдулкерим да, ажымлы жоюлгъан башха къызылла, акъла да тюшдюле. Ол бирде тишлерин къаты къысды, бирде бети тюрленди. Аланы кёбюсю кеси отларында кюйгенлерине Батырбий бюгюн да ишексизди. «Аманлыкъны ызындан сюрген аманлыкъгъа жолугъадыы», – деди Батырбий, Абдулкерим кибикле сайлагъан жолну жангылыч болгъанына толу ийнанып. Ол Жашауну аман жерде жоюллугъуна да ишексизди, алай

кеси къолу бла жоймаса, кёлю чёгерик тюйюлдю. Батырбий мурдарлыкъ ишин ачыуу чёкгюнчю этип къояргъа да угъай дерик тюйюлдю. «Угъай, мен не тели, не мурдар тюйюлме, – деди Батырбий, эки жумдуругъун бирге къошхан тенгли бир сыйдам ташны стол кюбюрчегине сала, – алай душманларыбызны аллыбызда тобукъландырыргъа бизни партия юйретгенди. Биз аланы тобукъландырмасакъ, ала бизни тобукъландырырла. Сора сау кёрейим... Ол заманда битеу къыйыныбыз канкурак. Жашауну кеси къарындашыма санаргъа эди акъылым: къайда да онг берирге, кётюрюрге, намысын кёрюрге. Энди уа анасын алдырыргъа хазырланама, Даулетни, жашымы, анасыны туугъан къарындашын кёзкёрмезге ашырыргъа керекме. Жашым артда манга кёл ашамазча этерме ишни. Угъай, бу жол киши къолу бла ханс жыртырыкъ тюйюлме, кеси къолум бла къан къусдурлукъма, – айыу бла кертме ашаргъа жарамагъанын ангыласын...»

«Тохта бир, телиге тенг болуп, сен женгиллик этме, – деди бир эр киши ауаз. – Акъылдан шашма. Къуллугъунгу кётюралмай, сер бола бараса. Ол иги тюйюлдю. Сен Жашауну жойсанг, элде сени жангыз бир адам къарт эшекни жауурлугъуна санарыкъ тюйюлдю».

«Кимди, бу манга акъыл юйретген?!»

«Къанынгы суут, Батырбий!»

«Мен, кесими угъай, Жашауну къанын суутурукъма, – алайсыз тынчлыкъ жокъ. О Аллах, кюч-къарыу бер манга къыйынлыкъны хорларча».– Батырбий, коммунист болгъанлы, Аллахны биринчи кере эсгерди. Атасы Мусса аны эшитсе, сабийча къууаныр эди. Ол айтханын бирле эшитген сунуп, кёзлерин уллу ачды да, тёгерегине тынгысыз къарады. Кабинетде адам болмагъанын кёргенде, жан кирди анга. Болса да къабыргъада Ленинни уллу суратына кёз жетдирди да, уялгъандан бла къоркъгъандан жерге кирлик болду. Ол терслигин да Жашаудан кёрдю, аны хатасындан сант эте турады; халкъгъа оноу этген башы шашаргъа жетишип. «Бизни жокъдан бар этген, дуниягъа кёз ачдыргъан Аллах, бу жол манга батырлыкъ, кюч-къарыу да бер, – деп тиледи, шинтигинден ёрге кётюрюлюп, терезеге жуукъ барып, Холам тауларына жут къарай. – Кёкню Бийик Къачы, сен жаратхан жерни хатери бла да тилейме, бу жол мен этерик ишни таушун тышына чыгъарма, терслигими кишиге билдирме. Билеме, жашауум, намысым бла да ойнайма бу жол. Иллеуканы, Даулетни жерге къаратырыгъымы да билеме, жан татлыды; башым бла ойнагъанлагъа тынгылап къойсам, сора мени кесимде, юйюрюмде да не намыс къаллыкъды? Жашау – ит къан, битеу адамларындан кёлю-

мю къачырды, – бирлерин да кёрюп болмайма; ариу Иллеуканы окъуна кёзюне адамыча къараялмайма; ол, кокаланып тёгерегиме чапханлыкъгъа, келепен сыфатлы кёрюнеди бирде...Бу жолгъу ишим тап болса, тынчайырбыз...»

Батырбий, жерине олтуруп, столуну кюбюрчегин кеси таба тартды да, ол сыйдам ташны «желкесин» онг къол аязы бла сылады. Жашау кёп турмай келирге керекди анга. Тышында ким бла эсе да хапар айта тургъан ол эсе да алайды... Батырбийни къоллары къалтырадыла, къаны иги жюрюмегенин сезди; тюклю, къарыулу билеклери бир ауур кёрюндюле анга. Батырбий столну кюбюрчегин хыны этди ары, ташны бирле кёрселе, эшиги жабылып къаллыгъына ишексиз болуп. «Таукел болайым, таукел! – деди Батырбий. – Кел бери, этбаш! Нек тураса, кир термилген кабинетинге. Бу шинтикге олтур да, манга оноу эт, къантулукъ. Кир бери дейме да, теркирек кир!»

Келмейди Жашау. Батырбий а эки кёзюн кабинетини эшигине къадагъанлай турады. Не сейир, башха адам окъуна келмейди эрттенли анга жумуш бла.

Жашау бюгюн Батырбийден къутулмаз. Алай эл тамата-ны мурдарлыгъы районнга белгили болса, иши битди, – сау кёрейим, сюймегенлери анга ёлюм тежерле. Юйюрюне да аман кюн келир.

III

Эшик хыны къагъылды. Батырбий, жукъудан уяннганча, сескенди. Аны бирде борбайларын къыйгъан, бирде таукеллиги тау башына къаратхан, бирде тели болургъа жетишдирген сагъышлары къалын ёзен туманнга ташайгъан атлыча, жокъ болдула да къалдыла. Ол Жашау кабинетге кирген заманда ёрге кётюрюлмеди, – столну кюбюрчегин ачып, сыйдам ташны чырмаусуз сермерге хазырлады кесин.

– Белинг чанчханмы этерикди, ёрге кётюрюлсенг? – деди Жашау, аягъы киргинчи таягъын кёргюзте. – Иллеука менден кичи болгъанын билемисе? Кюйсюзлюкню ишин этесе мен таныгъанлы да. Олду сени ахшы адетден изгилтин этген, къарауаш къылыкъларынгы халкъгъа туура этген.

– Биз къарауаш ёмюрде да болмагъанбыз, – деди Батырбий жеринден ёрге кётюрюле. – Биз – атыбыз айтылгъан къара ёзденлебиз.

– Да сени партиягъа къалай алгъанды Совет власть? Элге таматагъа къалай салгъанды?

– Мен Совет власть ючюн къан тёкген кишиме. Аны ючюн бюгюн жан берирге да угъай дерик тюйюлме.

– Хапарны аз эт да, мени бери нек чакъыртханынгы айтчы, – деди Жашау, андан эсе кёп да онглу жаш болгъанын ангылата. Алай ол акъыллы адам кесин алай жюрютмезлигин а ангыламайды.

– Сен этип айланнган ишледен хапарым барды, – деди Батырбий, шош оюмлу сёлеширге кюреше. – Сен этгенни къанлы жауум да этерик тюйюлдю. Мени къуллугъумдан ёнге къуллукъ къурупму къалгъанды санга?! Мени башым бла ойнаргъа кишини да къолундан келмегенди бир заманда да. Аны алайлыгъын кесинг иги билесе. Ийнан, ёз башыма жетген жерде бир кишиге бет этерик тюйюлме; санга угъай, атанга, ананга да! Айтдырмай къоймай эсенг, эгечинге да.

– Бек уллу палахны жаланда кесинге этериксе, – деди Жашау, сабыр къарамын Ленинни сураты таба буруп. – Туугъанлы да кеси башынга палах излегенлей жашайса, башхалагъа этген аман ишлеринг кечилип къаллыкъ тюйюлдюле да, аны ючюн айтама ол оюмну, адам биреуге къазгъан урусуна, эртте-кеч болса да, кеси тюшмей къалмайды... Ол затны кюсемейме; эгечим тул, сабийи ёксюз болурларын сюймейме. Санга келлик аман кюн эсиме тюшсе, аркъа жиклерим къалтырайдыла. Сен, эртте-кеч болса да, жоюллукъса. Аны ангылап тилеген эдим: «Эгечим, Батырбийге барма!» – деп. Былайдан ариулукъ бла кетип къалсанг, иги эди кеси башынга, халкъны кёзюнден ташаракъда болсанг, этген хаталарынг бир кесек унутулурла, адамла аллай бир тиш билемезле санга.

– Этбаш, манга жанынг аурумайды сени, кесинг ючюн къарынынг бурады, – деди Батырбий, сёзню ачыкъдан салып, алгъыннгы дертлерин да эсине тюшюрюп. – Инсан урушха дери да кёп къанымы бузгъанса сен. Элни маллары урлап, Эбизеге аудуруп, ол ишни Батырбий этгенди деп, халкъны манга къозутхан жаш сен тюйюлмюсе?! Къанамат бийни тирменине от салып, аны Батырбий этгенин кёзюм бла кёргенме, деп сюелген киши сен тюйюлмюсе?! Бюгюн а аманлыкъ ишле кечилип къалмайдыла деп, акъыл юйретесе манга. Сен кимсе мени столуму марларча? Бусагъатда муну бла уруп, къанынгы тёгейимми?! – Батырбий, керохун къабындан чыгъарыргъа хазырланды.

– Да юйренмейми къалгъанса. Турма.

Жашау эшик таба атлады. Баям, Батырбий керохун къолуна алгъанлай, эшикге чыгъып, къычырыкъдан къырып, халкъны юсюне жыярыкъды. Сора ол заманда кёрюрсе, Батырбийге келлик кюнню. Батырбий да, аны акъылын ангылагъанча, керохну къабындан чыгъармады. Столу таба атлады да, ол таш болгъан кюбюрчекни алгъындан уллу-

ракъ ачды. «Жекбаш, уялгъан эт», – дей эдиле Жашауну Батырбийге аралып тургъан кёзлери. «Бусагъатдан анангы къара къатын этдирейим», – деп шыбырдай эди Батырбий а. Ол, ташны сермеп алды да, аны бла Ленинни суратын уруп, муру-чуру этди да къойду. Жашау кабинетден къачып чыгъар умут этгенлей, сермеп билегинден тутду; Жашау андан къарыусуз тюйюл эди, Батырбийни тюртюп жиберди да, эшик юсюнден столуна дери жетдирди. Батырбий тынгылы аякъ юсюне болгъунчу, Жашау, алайдан терк ташайды; ол Батырбийни хыйла ишин ангылап, аны ючюн къачхан эди. Болсада Жашау кесин алдай эди, алайда бютюнда уллу ишеклик туудурду башына – аны къачханы керек эди Батырбийге, ол Ленинни суратын ууатып къачханына башхала ийнаныр ючюн .

– Эр киши эсенг, къачма,– деп къычырды Батырбий Жашауну ызындан. – Къачып жерге кирсенг да, табарбыз сени.

* * *

Кюн сайын тыкъсый тургъан жер бу жол да кёрдю жалгъан дауну хорлап чыкъгъанын, – Ленинни суратын ууатып, бачамагъа, Совет властьха къол кётюргенсе, буржуй ниетлеринги дуниягъа туура этгенсе деп, он жылгъа Сибирьге ашырдыла Жашауну. Аны атасы, анасы кюйдюле, Иллеука уа: «Мени халкъ ауузуна къарагъан эрими жояргъа кюрешгенди да, кеси жоюлду», – деп къойду, къарындашына кёл кенгдирип. «Иймансыз жан эди» деп, Жашауну жоюлгъанына артыкъ кюймегенлерин ангылатханла дагъыда бар эдиле элде.

* * *

Шерипа, ачы эсгериулеринден къутулуп, жыйрыкъ этеклерин къагъа кётюрюлгенинде, жашланы урушха ашыра чыкъгъанла аланы къатларындан иги да узайып эдиле. Ол, аз заманчыкъгъа сагъышлы сюелди да, сора юйге ашыгъышлы кирип, кюлден олсагъатда чыгъаргъан уллу от гыржынын ариу сыйпап, ызы бла бир ариу жан-жаулукъгъа чёргеди да, къолтугъуна сукъду, кёксюл жюнню халысындан Атабийге деп эшген чындайланы да къолуна алып, жашланы ызларындан къууулду. Батырбий Шерипагъа тюберге сюймеди, – баргъанланы бек алларына ётюп, кёзден ташаракъ болургъа кюрешди. Да Шерипа да аны кюсеп тургъан жери жокъ эди; ол баргъан къызыуу бла ташайды адамланы араларына. Сора урушха кетип баргъан юч жашны бири бири ызларындан къучакълады; уллу нартюх гыр-

жынны алда баргъан жашха узатды да, ючюсю да жол азыкъ этерлерин тиледи. Чындайланы уа бек кичилерине берди, бирси экисине уа, эшип, ызларындан жиберлигин айтды. Шерипа къобузчу къызны да кесине хыны тартып, къаты къучакълады, къып-къызыл ууртларындан кезиу-кезиу уппа этди. «Халкъгъа жарыкълыкъ салгъан ариу бала, ёмюрюнгде мудахлыкъ сынама», – деди Шерипа къобузчу къызгъа.

Шерипаны тамата эгечи Жулдуз, бир жол ушакъ эте келгенлеринде, бу къобузчу къызчыкъны Атабийге жоралап тургъанын ангылатхан эди. Алай Шерипа, андан ары ауузун да ачдырмагъан эди эгечини, жангыз жашын къобузчу къызгъа деп ёсдюрмегенин ангылатып, кеси да сапсарыды, таулу къаны жокъду деп. Бюгюн а Шерипаны жаны кирип къалды къобузчу къызчыкъгъа.

Тёртюнчю башы

I

Эл Батырбийни, Атабийни, Гогайны бир кюн ашырды урушха. Аллай кезиуде адамларыны ызларындан жилягъанланы ауузуна ашаучу Батырбий, бу жол анасы, башха жуукълары аны кезиу-кезиу къучакълап сарнагъанларында, тынгылауну басханлай турду ансы, этмегиз алай демеди. Къайынларындан да уялмай, Иллеука да жиляды Батырбийни ызындан. Къумукъладан а адам келмеди Батырбийни ашыра. Ала ол Жашаугъа сынатхан къыйынлыкъны ёмюрюнде да унутурукъ тюйюлдюле. «Бети болмагъан бетсизди ол, – деп къойду Иллеуканы анасы, – мурдарлыгъына жолукъсун, мурдар. Аны атын эшитсем, кюе тургъан жюрегим ишлеуюн тохтатыр чекге жетишеме. Сора, ачы жел уруп, мени кёкге учургъанча болама... Мени жашыма сынатхан тутмакълыкъны ёз башындан сынасын».

Жашау тутулгъанлы Къумукълары Иллеука бла да сёлешмейдиле.

Атабийни ашыра чыкъгъанла кёп эдиле, Батырбийни ашыргъанладан эсе. Алай жиляп кюрешген хазна кёрюнмеди. Шерипа бла Дюгерхан окъуна сытылмадыла. Алай жашла арбагъа минерге хазырланнган кезиуде Дюгерхан, Атабийни бир жаныракъгъа тартып: «Анда къайда да бу суубуруннга хорлатырса»,– деди кёзю-къашы бла Батырбийни кёргюзтюп.

– Тюз айтады, бу къанжилик улуна хорлатсанг, эшитмегенме деме,– деди Шерипа да, сарнап жилярггъа аздан къала.

II

Шерипа, насыпдан тюнгюлюп, жарсыулу ашырады кюнюн-кечесин. «Не хата этгенем мен Уллу Аллахха, – деди бирде Шерипа, жашын эсине тюшюрюп, – къыйынлыкъла бир бирлерин къууа-оза, жарлы жанымдан болдум да. Энди уа не хадагъа этейим, адамла?! Айтыгъыз бир зат, – жюрегими жапсарырча». – Жарлы тиширыу, бир бек элгенди да, тёгерегине тынгысыз болуп къарады, киши кёрмегенине къууанды. «Сабий кибик, не тели-мелиле сёлешеме, – деди сора, – къаллайла сандырайма? Бюгюнлюкде менден башха холамлыла уа къобуз согъупму ашырадыла кюнлерин, – палах ызындан сюрюп айланмагъан адам жокъду, къыйынлыкъ барыбызгъа да бирча тюшгенди. Угъай, угъай! Мени ишим башхаракъды, – Атабийни атасы къатымда тюйюл. Ол былайда болса, жашына да, бизге да кёл этдирир эди. Жарлы баламы ол кюннгю мудахлыгъы кёз юсюмден ёмюрде да кетерик тюйюлдю. Бизге уруш ачхан Гитлер уруш отунда кюйсюн. Аны хатасы болмаса, мени жангыз жашым нек барыргъа керек эди урушха? Бара эселе да, Совет власть ат оюн этдиргенле барсынла, – мени жашым а атасын жойгъан къырал ючюн жаннган отха нек кирирге керекди? Нек тынгылайса, жамауат?! Атасын большевикле жойгъанланы юйлерине къайтарлыкъдыла, дегенлери кертимиди? Аны тюзюн айтырыкъгъа нохтабауум хазырды, аллайдан жанымы да аярыкъ тюйюлме».

– Анам, сюйюнчюнг мени, – деди тышындан суху кирген Дюгерхан, от жагъада башын да тобукъларына салып, тёрт гуппушчукъ болуп тургъан Шерипаны къатына чёгюп, къаты къучакълай.

Шерипаны кёзлери бютюнда къарангы этдиле, – жер да, кёк да тёгерек айланып, жана тургъан отха ауып кетерге аздан къалды. Болсада Дюгерхан аны къаты къучакълап эди да, кесинден ычхындырмады.

– Сора артха къайтаргъандыла жашны? – Шерипа ол сёзлени кючден айтды.

– Кимни къайры къайтаргъандыла, анам? – деп, Дюгерхан, анасы сант этген сунуп, жаягъын жаягъына бютюнда къаты къысды. – Кимни хапарын айтаса?

– Аталары тутулгъанланы артха ашырлыкъдыла деп, эшитген эдим. – Дюгерхан абызыраулу къарады анасы таба. Биринчиден, мен эшитмегенни къайдан эшитди бу деген магъананы тута эди Дюгерханы жунчуулу да, сейирсиниулю да къарамы; экинчиден а, къарындашы артха къайтып келсе, эл аланы бютюнда бырнак этеригини тынгысызлыгъыны шагъаты эди. Ол сагъыш Дюгерханны жангыдан

элгендирди. «Ма санга! – деди къыз кеси акъылында. – Аллах сакъласын аллай къыйынлыкъдан. Андан эсе ёлюп къалайым. Айтдырмай къоймай эсенг, аллай къарындаш керек тюйюлдю манга... Уллу Аллах, сенден тилейме, къайгъылы сагъышларымы менден кери эт. Мындан арысында дунияда аланы, излеп, киши тапмасын. Элия уруп кюйдюрсюн аланы, огъурсуз жел узакъгъа алып кетип, къая жарылгъанлагъа буштукъ этсин аланы, бир заманда да кюн жарыгъын кёрмесинле».

– Сени айтханларынгы ангыламадым, – деди Дюгерхан, анасы болгъан жерден артхаракъ тепчий. – Сен айтдынг эсенг да, Аллах айтмасын ол затны. Адамгъа эшитдирме бедишлик сёзлеринги... Аны санга айтханны юйю арты бла къурусун.– Дюгерхан, къыз намысына келишмеген сёзлени айтханын ангылады эсе да, сокъураннган а этмеди. – Ол оюмну санга айтхан гажай, ким эсе да, бизни башыбыз бла ойнайды, жанынга къурман болайым, бир кишиге сагъынма бусагъатда манга айтханынгы. Дунияны къалай боллугъун бир киши да билмейди; сени кибикле, Гитлер хорлап, алгъыннгы жашауну къайтарлыкъды деп, къанат битип, кёкге учаргъа хазыр болуп айланадыла. Ол мен таныгъан къызылжагъала, аллайланы чотха жашыртын алмагъан суна эсенг, уллу жангыласа.

– Охо, маржа, охо! – деди Шерипа, ёрге кётюрюлюп, этеклерин эки къолу бла да къагъа. – Кёгетсиз терекге таш сызмайдыла, ол керти сёз болмаса, жайыллыкъ тюйюл эди халкъгъа.

– Анам! Тилейме, ауузунгдан чыгъарма ол сёзлени, – бюгюнден арысында ичингде чиритип къой. – Дюгерхан, Атабийден келген къагъытны къоюнундан чыгъарды да, Шерипаны тапчаннга олтуртуп, кеси да аны къатына чёгюп, ауазын иги да кётюрюп, назму окъугъанча окъуду:

«Анам, кюнюнг ахшы болсун! Тюзюн айтсам, бу къагъыт къолугъузгъа ингир къарангысында, андан да кечирек тюшерик эсе да билмейме. Алай, ариу анам, кёлюнг, жашауунг да кюнча жарып турурларын бек сюйюп айтама «Кюнюнг ахшы болсун!» деп. Элибизден, юйюбюзден узакъда турургъа эртте юйреннгенме мен. Алай сизге бу жолча тансыкъ бир заманда да болмагъанма. Дюгерхан, бусагъатда мени тансыкъ къагъытымы окъугъанынгы тохтатып, анамы къучакъларынгы тилейме. Ол айтырыкъны да эсинге салайым: «Не этелле бу телиле!» – дерикди ариулугъуна, адамлыгъына да жан жетмеген кючбюсюреу анабыз. Не къыйын кюнюбюзде да анабыз кёл этдириучюсюн бери келгенли бютюнда кёп эсгереме: «Телини, къарыусузну душманы болмайды»,– деучю эди, жауларыбыз бизни тобукълан-

дырыргъа кюрешген сагъатда. Бир арсарсыз, ангылап къоюгъуз, Совет Союз Германдан кёп да къарыулуду да, андан жаулукъ этеди ол бизге; болушу алайды. Кеси башына къан жаудурургъа атланнганды Герман. Керексиз къайгъы, къаугъа этип, жаныгъызны къыйнамагъыз. Душманны жюрюшю алгъады бусагъатда. Алай, узакъ бармай, къан къусдурлукъбуз. Акъылдан шашхан фашистле киндик къаныбыз тёгюлген жерибизге уллу халеклик салгъанларына къарыусуздан тёзген сунмагъыз, – керексиз къан тёгюуню тюзге санамайды Сталин бачамабыз. Ол, Ленинни осуятын тюз толтургъан адам, бусагъатда бизни бир кесек артха кетерибизни тийишли кёргенди. Артдаракъда уа, битеу кючню жыйып, уруш этерге да игирек юйренип, сора алай тебиперикбиз алгъа, ол заманда мени жаум кёрсюн фашистлеге келлик кюнню! Мен а къыралым ючюн жанымы берирге хазырма.

Багъалы анам! Къожакъ хажиге жаздыргъан дуангы биргеме бек сакъ жюрютеме. Аллахды болушурукъ, ол дуагъа, сени тилеклеринге да толу ийнанганлай жашайма, санга да, Дюгерханнга да бушуу сынатыргъа сюймейме. Эндиге дери кёрген къыйынлыкъларыгъыз да тамамдыла. Аллах жангы бушуудан сакъласын сизни; кесимден эсе сизге бек къайгъы этеме. Биз Ростовха келип тохтагъанбыз. Юйрениулени кече, кюн да бардырабыз. Кеси колхозубуздан келген ат тюшгенди манга. Ол сейир тюйюлмюдю?! Бек ариу къашхачыкъ. Жигитлиги илячин бла эришген, адам тилин ангылагъан, иесин къыйын сагъатында къоюп кетмезин бир керти тенгича ангылатхан хайыуан.

Хайт дегиз. Къыйынлыкъдан кери болугъуз. Манга къайгъы этмегиз. Сюйсек, сюймесек да, къыйынлыкълагъа тёзмей мадар жокъду. Дюгерхан, мычымай письмо жаз, элден толу хапар айтып. Сау кёрюшейик!

Атабий.

1942 жыл, 2-чи апрель».

– Оу, кюнюм, мен акъылдан шаша турама, – деди Шерипа, къалтырай тургъан инбашын къызыны аркъасына тирей. – Дунияда жашагъанымы унута турама, кёзлерим жукъ кёрмейдиле, башымда бир къашыкъ акъылым къалмагъанды, ол дуниялыкъдан жукъ ангыламайды. Я Аллах, сен мени къара жерге къаратма.

– Анам, не этесе?

– Шо быллай бир къыйынлыкъ сынап жашагъандан эсе, бу дуниягъа туумай къалгъан мен болгъа эдим.

Дюгерхан, анасын къаты къучакълап, къычырыкъ этип жиляды, къоншуланы окъуна сагъайтырча.

– Жиля, аямай жиля, – деди Шерипа, кёзлери угъай, эзилген жюрегини жиляй тургъанын толу ангылап. – Не этейик, Аллахны буйругъу алай болур эди .

– Анам, не болгъанды?! – деп къычырды Дюгерхан, тюкюрюгюн кючден бла бутдан жута. – Айт не болгъанын, кесими жойгъунчу.

– Экибиз да бир болуп, Атабийни жойгъанбыз.

– Не затла айтаса?!

– Урушда къайда да Батырбийге хорлатырса деп, акъылсыз сёзле айтханыбыз эсингдемиди, Атабий кетип тебирегенинде? Энди ол, анга эришеме деп, кесин алгъа уруп, аман кюн келтирликди башына, – деди Шерипа, жюрексингенин тыялмай. – Кёремисе аны жазгъанын: «Къыралым ючюн жанымы берирге да угъай дерик тюйюлме» деп.

– Кет-кет ары, жанымы алдынг да. Мен а керти окъуна акъылданмы шашдынг деп. Ой юйюнге, алай жараймыды да?

– Кесинги сабийлеринг болса, кёрюрсе, алай этерге жарагъанын бла жарамагъанын, – деди Шерипа, кесин бир кесек къолгъа ала.

– Сен да сабийлеринги менича урушха ашыра жаша дегенлигингмиди ол?

– Кет, э къыз, къаллайла жаншайса? – Шерипаны бети къып-къызыл болду, ариу къара къашлары, эринлери да бирча къалтырадыла.

* * *

Анасыны тынгысызлыгъы борбайдан бек къаты алгъан эсе да, аны кишиге билдирирге сюймейди Дюгерхан. Къумукъ колхозгъа председатель болгъанлы, Шерипаны тынчлыгъы бютюнда кетгенди. Аны бу къуллукъгъа салыргъа унамай тургъандыла, жашы Совет властьны душманыды дегенни айтып. Алай, кесини къыйынын да эсге алып, элде оноучу болургъа тийишли адам къалмагъанындан да хыйсап этип, колхозну айыбын Къумукъну боюнуна андан сора салгъандыла. Дюгерханны да школгъа устаз этип адам табылмагъандан сора алгъандыла ансы, Абдулкеримни къызы аллай намысха тийишли болмагъанын тёбен къуллукъчуланы барысы да биледиле. Да алай болгъандан арысында уа – Дюгерхан кимден да иги ишлерге, Совет властьны, партияны, комсомолну юсюнден керти да, ийнаныулу да хапар айтыргъа кереклисин биледи. Уруш башланнганлай, аланы юйлеринде жашаучу устазла кетип къалгъандыла

ансы, ала мында болсала, Дюгерхан бир затдан да жунчурукъ тюйюл эди, – сынаулу устазла анга болушурукъ эдиле. Анса да ала берген билимни хайырынданды устазлыкъ ишни къолгъа кимден да базыныулу алгъаны. Батырбийни орунуна алгъын Дюгерханны устазы болуп тургъан тиширыуну – Жулдузханны, салгъандыла да, ол да кёз-къулакъ болады къызгъа.

Жулдузхан, Совет власть келгенлей, башына, бек биринчи болуп, къызыл жаулукъ къысхан къызладан бирлеридиди. Алай, ораза тутасыз, намаз этесиз деп, къартланы юслерине ачыгъындан сюелгенлени юслерине ол да ачыгъындан сюелирге къоркъмагъанды: «Сиз Совет властьха душманлыкъ этесиз, – халкъны биз тутхан жолну тюзлюгюне ийнаныуларын суутасыз. Сизни кибиклени хаталарындан, ата-аналарыбыз окъуна: «Ассыдан туугъан ассыла!» – деп сюеледиле юсюбюзге. Ой анам, мен жарлы, хар биригизге кезиу-кезиу къарайма да, къыяма нек айланмай тургъанына сейир этеме!» – деп болгъанды Жулдузхан.

Ол заты ючюн анга аман кюн келтирирге кюрешгенле аз тюйюл эдиле. Алай Жулдузхан, не менме деген адамны аллында да айтхан сёзюнден къайтмазлыгъын англагъанларындан сора, кеслерин къысып къойгъандыла. Аллайла бюгюн а айланадыла: «Жулдузхан ёлмесин!» – деп; хар ким да толу англагъанды Жулдузхан халкъгъа игилик излеген адам болгъанын. Аны ючюн айтадыла: «Батырбийни башы Жулдузханны аякъларына къор болсун! – деп. – Жулдузханны сураты сау къыралгъа жайылсын! Анга къарагъанла Холамда жашагъан таулулагъа сукъланснла, Жулдузханны уа ариулугъуна да, адамлыгъына да!»

Жулдузхан Бийбертге эрге чыкъгъанында, кёпле тамашагъа къалгъан эдиле. Ол бир затдан ийис англамагъан гулочбурун, эки аягъына тууар териден чабыр чыкъмагъан, жандыраукъкёз, къысхабоюн, тизгинсиз да жаш болгъаны уллугъа, гитчеге да туура эди. Да сора ариулугъуна, акъылына да эл бюсюреген Жулдузхан нек этди алай? Бир тюрлю даулашсыз, Жулдузхан къызыл жаулукъ къысып чыкъгъанындан арт заманда кёплени кесинден изгилтин этген эди. Алай, хар зат да жерин табып, жангы жашаугъа халкъ игги да юйреннгенден сора кёрдюле ол жаш тёлюню окъутуугъа, юйретиуге салгъан къыйынны хайырын. Бийбертни юсюнде уа ол бир кишини айтханына бой салмагъанды, – кесине ёмюрлюк нёгерни сагъыш этип сайлагъанын, ол ишине ёмюрде да сокъуранмазлыгъын англатханды жуукъгъа, тенгнге. «Бийберт тюнене ким эди, бюгюн къаллай залим адам болуп тохтады аллыбызда, – деп, сейирге-тамашагъа къалып башладыла холамлыла; тизгин-

ли, ауузундан бир оюмсуз сёз чыкъмагъан жаш – Бийберт, элде намысы-сыйы жюрюгенледен бирлери болуп тохтагъанды. Ол эссиз адамгъа бир заманда да саналмагъанды, хыжымыттыйлыгъы эди аны намысын эниш этген. Жыгъышып, элде аны киши хорламагъаны ючюн а бийле окъуна биргелерине элтип тургъандыла Къабартыгъа, къонакъгъа барсала, къарынын иги тойдурсакъ, бизни айыплы этерик тюйюлдю дегенни айтып.

Бийберт, ликбезге жюрюп, бир кесек жазаргъа, окъургъа да юйреннгенди. Отузунчу жылланы ал кезиуюнде колхоз аны къысыр тууарлагъа къарагъан фермагъа тамата этип жибергенинде, сёзсюз, ол затны чотха алгъан эди. Бийберт, комсомол жыйынны башчысы, Жулдузханны эри, энди кёп малы болгъан фермагъа оноу этерикди. Бийберт, ары – оракъ, бери – чалгъы бола айланнганладан тюйюлдю; ол иш тиширыугъа окъуна ушамагъанын иги биледи кеси да. Аны себепли, биринчи кюнден окъуна колхозну оноучуларына айтханы былай болгъанды: «Фермада ишни алгъа барырын сюе эсегиз, керексиз тырманыгъыз бла башымы жалкъытмагъыз. Ахырысы – къысхасы, ферманы манга ышандыгъыз эсе, аны айыбын манга къоюгъуз... Бюгюн кийдирген бёркюгюзню, мычымай, сыйырыр мурат этсегиз да унарыкъ тюйюлме. «Болалмайма!» деп, мен тарыгъып келгинчи, жеримден тепдирмегиз».

Аны алай ачыкъ сюелгени ачыу тийгенле да болдула. Да ойнагъанмы этесе, ары дери элде киши намысын чыгъармагъан Бийберт, кюн да, ай да кеслери ючюн чыкъгъан сунуп тургъан мыртазакъ къуллукъчулагъа алай айтыргъа базыннганы ачыу тиерик эди.

– Андан ары сёз къошма, – деген эди Жулдузхан Бийбертге, колхозну оноучулары бла алай къаты сёлешгенин жаратмай. – Сен комсомолчу болгъанынгы не кече, не кюн унутма. Мен комсомолну намысы бла атама да бет этерик тюйюлме.

– Охо, сени бла юйде сёлеширбиз, – деди Бийберт, аямай кюлюп, ызы бла уа онг къолу бла сакъал тюбюн къашый.

– Мен комсомол бла кишиге бет этмезлигими ангылатханма да, – деп, Жулдузхан секирип, ёрге турду. – Баям, бу адамны юсюнде жангылыч иш этгенбиз. – Жулдузхан колхозну, элни оноучуларына кезиу-кезиу къарады.

Бийберт кесин сагъышха хорлатыучу жашладан тюйюл эди да, айтылгъан сёзню тюз болушунлай ангылап, къатынына да, башхалагъа да тюз жан алыучуларынача къарады, бирде огъурсуз бет алып, бирде къоркъуп, жалыныулу. Къысха заманчыкъны ичинде аны алай тюрленнгенин Жулдузхан жаратмады, – Бийберт алайда болгъан адамланы бары-

сыны да аналарын махтарыгъы ишексизди. Ол заманда боллукъду да оюн; олсагъатда Бийберт Жулдузхан суннганча оюнла кёргюзтсе, жаш юйюр чачылып кетерге боллукъду. «Къуллукъчула барысы да бир итни къуйругъудула» деди Бийберт, кеси акъылында, къатыныны ачыкъ сюелгени ачыу тийип. Бийбертни тынгылагъаны отоудагъыланы барысын да сагъайтханды. Жулдузхан ахтыннган окъуна этди. Бийбертни айтханлары тюз болгъанлыкъгъа, ала тутхучсуз эдиле, ол себепден аны жанлы болуп киши сюеллик тюйюлдю. Бир къуллукъчу да сюймейди жууапчы адамны.

– Сиз, къуллукъчула, барыгъыз да сейирлик адамла кёреме, – деди Бийберт, – тюз сёзню терсине нек тартасыз? Сау болугъуз, манга эсимде болмагъан намысны этгенигиз ючюн... Алай ол зат Жулдузханны айтыуу бла этилген иш эсе, колхозну правленини оноуун къабыл кёрмезлигими тюз ангылагъыз.

– Биз быллай уллу ишни комсомол организация бла кенгешмей этемейбиз, – деди Батырбий, элде комиссардан уллу къуллукъчу болмагъанын ангылата. – Алай къырал ишни юсюнде жуукъ, тенг деген зат арталлыда чотха алынмайды. Ол акъылны бизге партия бергенди, – партия айтхандан чыгъаргъа уа бирибиз да эркин тюйюлбюз. Сенден да аны излейбиз – биз айтхан санга закон болургъа керекди... Энди уа жолгъа атлан, халкъны, партияны аллында да бет жарыкълы бол. Фермагъа дери биргенге адамла барлыкъдыла. Малланы иги санагъыз. Ол затда жангылыч болмасын. Турма, жолгъа атлан!

Бийберт, акъдан-къарадан жангыз бир сёз айтмай, чыгъып кетди. Ол керекли, керексиз затны юсюнден да сагъыш этип, кесин уллу къыйнагъан адам тюйюл эсе да, бу жол Жулдузханны айтханындан чыкъса, жангызлыкъны чуунундан тутуп къаллыгъын а ангылай эди. Жокъ эди аны атасы-анасы, эгечи-къарындашы да. Алай Жулдузхандан айырыллыкъма деп, анга къоркъуп, башы бла кишини ойнатырыкъ тюйюлдю, – гынтысы элге сыйынмагъан Батырбийге окъуна.

III

Энди Бийберт бла Жулдузхан халкъ насыбын кеслерини насыплары бла ёнчелей эдиле, жангы юйлери, кенг арбазлары, юйлерин кюн таякъларыча жарытхан сабийлери – жаш бла къыз. Ала билмей эдиле экисин да уллу къыйынлыкъ сакълагъанын, Жулдузхан эрини жиляуун этеригин, ёмюрюн ёксюз сабийле ёздюре ашырлыгъын. Кеси

ёмюрюнде киши сыртын жерге салмагъан Бийбертни бир гитче къоргъашин тугулчукъ жыгъарын. Кимни эсинде бар эди, Совет власть низамны алай къаты тохташдыргъан кезиуде, бир къауум адам, саууг-сабалары бла Тау артындан ауып, Бийбертни къошуна чабыууллукъ этерикди деп. Малланы сюрюгюз, малчылагъа уа тиймегиз деялмагъандыла аланы жолгъа атландыргъанла. Бек алларында келген къарамыйыкъ ачханды от, башын жуукъларыкъая ыранлада излей айланыр эселе. Бийберт аны аллында кюн къайтхан эди Нальчикден, 1935 жылда май айда Къабарты-Малкъаргъа Ленинни ордени берилгенине аталгъан къууанчха барып, иги ишлегени ючюн махтау да алып.

Тау артындан аугъанла сыйлы къонакълача келдиле къошха. Алай сундула Бийбертлары. Аны ючюн эди, къошдагъыла, тышына чыгъып, атларындан тюшюп, сыйлы къонакъ болурларын тилегенлери. Алай ала кимле болгъанларын терк танытдыла – барысы да эриусюз, мурдарлыкъны атына минип айланнганла эдиле, малсюрле. Ала, атдан да тюшмей, ушкокларын къолларына алып тохтагъанларында, Бийбертлары сормай ангыладыла ишни болушун. Бек алдагъы атлы, бёкем адам, ушкок бла атып, Бийбертни эки нёгерин къаплады. Бийберт – ол ауур адам, илячин женгиллик бла жетди мурдорну къатына. Сора, сермеп атдан алды да, тюбюне салып, боюн урчугъуну тауушун нёгерлерине эшитдирди. Алай, башына тийген окъ, аны кеси ёлтюрген мурдарны юсюне аудурду. Деменгили таулу, деменгили умутлары бла бирге жоюлду.

Эл Холам-Бызынгы ауузунда жол ишлеген таулула къырылгъан кюн къалай сарнагъан эсе да, тюз алай сарнады:

Дуния къаргъышы жетсин
Бу къыйынлыкъны бергеннге!
Сарнай-улуй чыкъдыкъ
Бюгече биз тангнга...

Жулдузхан сарнай эди халкъны кесине тынгылатып. «Хурметли жамауат! Биз кюе-бише жашаргъа туугъанбыз бу дуниягъа! Я Аллах, кёз жашларыбыз бетибизни кюйдюрмеген заман боллукъ болурму?! – деп, къайгъы сёзге келгенлени да жилята эди Жулдузхан. – Оу, мен ёллюк, тау кибик Бийбертни, кёзюгюз къыйып, къалай сугъарыкъсыз къара жерге?!»

Жулдузхан комсомолчу болгъанлы Аллахны атын биринчи кере сагъынды. Аны кеси сезмеди, эс бургъанла уа болдула аны фатыуасына къулланып жашагъан къызланы арасында. Тап тюшсе, бир заманда аны Жулдузханны кеси

эсине салыргъа угъай демезликле. «Бир сёзюнгю бурмай айтабыз» дерикле. Жулдузхан: «Низамсыз юйюр – тамата-сыз къош кибикди,– дерге ёчдю комсомол жыйылыулада, – аны себепли мени оноумдан чыгъаргъа эркин тюйюлсюз. Эфендиле бизни идеябызны бузаргъа кюрешедиле; – алагъа бет этсек, кесибиз бедишлик болуп къаллыкъбыз; партия да, комсомол да къоймазла ол заманда... Къартлагъа уа тиймегиз; оразаны, намазны ишин этген жаш адамлагъа жол бермегиз. Сиз айтхан сёзле аллайланы боюнларын бууаргъа керекдиле. Айтылгъан сёзню кючю андады».

– Барыгъызны да жаныгъызгъа къор болайым, бир айтыгъыз, мен Уллу Аллахха не этген болур эдим?

– Кесинге сабырлыкъ ал, харип. Аллахха ийнанмайса да, олду санга къыйынлыкъ жетдирген, – деди Шерипа, Жулдузханны къатындан бир жаныракъгъа тепчип.

Аны айтханын эшитмеген кибик этип къойдула къайгъы сёзге келгенле. Алай комсомолчу къызла уа бир бирге къарашдыла. Шерипаны керегин берирге керекбиз деген акъылгъа келип. Болсада сёз башларгъа киши базынмайды, къыйын эди бу ачы бушууну юсюнде дауур къозгъагъан.

– Жиля, харип, жиля, сен жилямасанг, кими жилярыкъды жарлы Бийбертни, – деди Шерипа. Сабырлыгъы сары алтыннга тенг бола келген анасыны бюгюннгю халын Дюгерхан да ангыламады, – халкъны ичи бла жол ызлап, анасыны къатына барып, кесинги тый дерге онгу жокъ, акъылында болгъанны кёзю-къашы бла ангылатырыкъ эсе да, Шерипа аны таба бурулуп да къарамайды: Шерипа – тёрде, Дюгерхан – эшик артында.

– Жамауат! Мен не этейим энди? – деди Жулдузхан, жилягъанын сабыр этип, жюрексиннгени кёкюрек къангасын тепдире. – Жарлы ёксюзню, халал жанны къара жерге киргенине не айтдыгъыз? – Ол жангыдан сарнап башлады.

Дууагъа келген эр кишиледен биреулен, кийиннгени, сыфаты да гиназгъа ушагъан адам, олтургъан жеринден ёрге сабыр кётюрюлдю да, гулоч таякъчыгъын бир къолундан экинчисине ала, юйню эшигине жуукъ барды. Ары кирирге базынмагъанлыкъмы эди, огъесе Жулдузханны сарнау жырын бузмаз акъылгъамы келди, эшик юсюнде бир кесек мычыды. Алай таукел болду да, юйге кирди. Тиширыула, бири да къалмай, гур деп, ёрге турдула. Баям, ол киши тышындан келген адам болур эди; тиширыула аны танымай, бир бирге къарашдыла.

– Айып этмезигизни тилейме, – деди эр киши тиширыулагъа,– жерни башын кёрген, тюбюн да кёрмей къаллыкъ

тюйюлдю, бу ишден киши да къутулмагъанды; дуниядан файгъамбарла, патчахла да кетгендиле... Бийберт жашлай жоюлду. Ол халкъы ючюн, эли ючюн ёлгенди. Аллах жаннетли этсин. Тейри, лязим, аллай огъурлу адам жаннетли болмай амалы да жокъду... Ёлгеннге жилягъан тёреди. Алай артыкъ къылыкъсызлыкъ этиуню къабыл кёрмейди динибиз. Бу тау ауузу кёп къыйынлыкълагъа тёзгенди арт жыллада. Ол жол ишлей тургъанлай къырылгъанланы эсигизге тюшюрюгюз. Алагъа этилген жыр айтылгъан заманда, къарт башым бла мени жюрегим да жиляйды. Быллай кюнледе ол адамланы кеслерин, жырларын да эсгеригиз да, кесигизге бир кесек сабырлыкъ алыгъыз. Биреуню жаны башхагъа жарамайды, алай къыйынлыкъда къыйынлыкъны эсгериу керек.

Эр киши тышына чыкъды, тиширыула жерлерине олтурдула. Комсомолчу къызладан бирлери уа таза да сарнагъан ауаз бла «Холам жолчуланы жырларын» айтды:

Сиз а тынгылагъыз, мен а айтайым
Холам жолчуланы жырларын.
Холам ёлюкле толтуруп туралла
Бу секиртмелени къырларын.

Холамгъа жолну биз а чыгъарабыз,
Мешинала бла жырдырып.
Бизге уа мындан не хайыр болур, хей,
Жаш тёлюбюзню уа къырдырып?

Холамгъа жолну биз а чыгъарабыз –
Жолубуз а «орайдады» деп.
Гитчемай, чыгъып, алай а сёлешди:
«Мени эки жашым къайдады?» – деп.

Биреулен, чыгъып, алай сёлешди:
«Бири отха къазан асханды».
Дагъыда бири алай сёлешди:
«Экисин да къая басханды».

Къатына адам къоймайды дей, хей,
Чабакълы кёзлеуню ийиси.
Къая ташына жабышып къалгъанды,
Бу Абдуллахны да мийиси.

Оноубузну эте тура эдик, хей,
Биз отха къазан асханлай,

Ол харип Хажи къалай жан алды,
Бу харам къая басханлай.

«Холам жолчуланы къая басханды», – дей,
Малкъарлы жашла уа жетдиле.
Жашаулу болсунла малкъарлы жашла,
Таза да кишилик этдиле.

Малкъардан жашла жыйып келген эди
Ол Газайланы уа Абдуллай.
Гитчемайны эки жашы къалгъан эди
Хурула тюбюнде табылмай.

Кюнюбюз энтта тие келеди, хей,
Бу харам къаяны ташына.
Баракалла болсун, машалла болсун
Уллу Малкъарны да жашына.

Да быйыл иги сейир битген элле
Огъары Холамда сабанла.
Бир зат да эталмай, кетип баралла
Бу къашхатаучула аманла.

Ой, жылтырайдыла, ой да жаналла,
Холам къатында алтынла,
Бир бирлерине жиляп келгендиле
Тёбен Бызынгыдан къатынла...

Жаш къызчыкъны сейирлик бушуу макъамы тышындагъыланы да сагъайтды, бир-бирле, кёз жашларын жашыра, кёзлерин башлыкъ къанатлары бла жабып, бирле уа башларын тобукъларына тиреп. Жулдузханны бушуун унутуп, кеслерини ол заманда ёлген адамларыны жиляуларын этгенле болдула. «Алача ажымлы жоюлдунг, жарлы Бийберт»,– дегенле да бар эдиле ол тиширыуланы арасында. Жулдузхан а тилсиз адамча болуп къалды; жилягъанлагъа, сарнагъанлагъа кезиу-кезиу къарагъанлай турду.

IV

Къумукъ Шерипаны арбазына, атыны тютюню кёкге бара, кесини дауурy тийрени сагъайта кирди. Ол, туугъанлы да, бёркюн алчи киерге сюйюучюдю, бюгюн да ол халын тюрлендирмей чанчылады ат белинде, ары-бери къаймише, кеф адам кибик. Дунияда къуллукъгъа жетген даража болмагъаныны ангылагъанлы уа – гынттысы элге сыйынмайды аны;

байлыкъ да, намыс-сый да олду – къуллукъ! Да, ичинде жаны болгъан, аны айтханын жерге салып кёрсюн, чынтты киши эсе. «Бу къанжухлу боллукъгъа не керекди?» – деди Шерипа, жербаш юйню жарыкъ терезесинден кенг арбазларына къарай. Абдулкерим, къолундан келген, байлыгъы, кишилиги да болгъан адам, топуракъбаш болгъанлыкъгъа, тынгылы журт ишлегенди кезиуюнде, кеси жоюлуп, юйюрю ансыз къаллыгъын эртте окъуна ангылагъанча. Шерипаны Къумукъдан къоркъур жери жокъду, жашы урушда, къызы школда учитель, кеси колхозну алчы адамларындан бири. Жулдузхан кёп даулашханды Къумукъ бла Шерипалагъа атланырдан алгъа.

– Сют фермада ийнек сауууучула жетишмейдиле, – деди Къумукъ, элни, колхозну оноуун жюрютгенлени кабинетине жыйып. – Энди ары кесибиз барып ишлемей эсек, башха мадар къалмагъанды.

– Ол деген не сёздю?

– Биз саулукъда санга аллай жумуш жетмез, тейри.

– Юй, сабий ауаралары болмагъан тиширыула бардыла элде, – дедиле жыйылгъанланы бир бирлери, – кими чолакъ, кими акъсакъ, – урушха жиберирге жарамагъанла.

– Тюз айтасыз, – деди Къумукъ, кёк бухар бёркюн, тешип, стол юсюне сала. – Мени акъылым да алайды, – фермагъа тиширыула жиберирге керекбиз.– Ол бир кесек заманны тынгылады, акъылына келген бир сейирлик оюмла бла даулашханча, уку кёзлерин къысып, сыйдам жюлюнген башын къашый. Ол кезиуде Жулдузхан аны бармакъларыны бла тырнакъларыны ариулукъларына эс бурду. Ёмюрюн мал къыйырында ашыра келген эр кишини бармакълары ариу бийче къызны бармакъларына ушай эдиле: узун назикле, тырнакълары уа, къына жакъгъанча, жылтырап. – Мен, бюгюнден озмай, Шерипаны фермагъа барырча этейим. Сиз да, элге жайылыгъыз да, бирер адам табыгъыз.

– Шерипаны фермагъа жиберирге жарарыкъ тюйюлдю, – деди Жулдузхан, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, бети иги да тюрленип. – Ол башында уллу къыйынлыгъы болгъан адамды.

– Бирси тиширыула уа кюн сайын той этип айлана болурла, – деди кабинетдеги эр кишиледен бири, дёрденин алгъаракъ чыгъара, боюнун ёрге соза, жыйылгъанлагъа Къумукъ жанлы болгъанын ангылата. Аны эски къара бёркю уллу къулакъларындан энишге басып, гуппуш этип эди. Баям, ол адам туугъанлы да бёркюн ол халда кие болур ансы, бёркюн, тешип, къолуна алгъанында да – къулакъларыны къыйырлары ёрге кётюрюлмедиле.

– Атам ёлмесин, бек ариу жырлайса – деди Жулдузхан,

къолунда къаламын бармакъ орталарында тепсете. Жулдузхан, ишде къаламын къолундан хазна кетермеучюдю, – окъуулу болгъаныны шагъатыча жюрютсе керек аны. – Барыгъыз да он бармагъыгъызны Шерипаны юйюрюне салып тургъаныгъызны къачан къоярыкъсыз? Сиз эр киши-ле тюйюлсюз!

– Тейри, Жулдузхан, – деп, биягъында сёлешген эскибёрк ёрге кётюрюлдю. Жулдузхан да олсагъатда аны акъылында не болгъанын ангылагъанча:

– Олтур жеринге, сенден къалсын башым, – деди, чыммакъ ариу добар къолларыны жумдурукъ этип, стол юсюне сала. – Шерипаны жашы урушдады, къызы сабийлерибизни окъутады; колхозда, элде не тюрлю ишден да артха турмайды: чалгъы жетсе – дырыннга барады, ханс жетсе, кюнюн картоф, нартюх бахчалада ашырады, эл тюбюне жайылып, жылы чындайла, юс кийимле жыйып, фронтдагъыларыбызгъа ашырады. Энтта да къайтарып сорама: бу юйюрден излегенигиз неди сизни?!

Жулдузхан эри ёлгенли башындан къара жаулугъун тешмеген эди. Энди уа, сельсоветни таматасы болгъанлы, чачын да къыркъма этип, кабинетинде жаланбаш олтурады, анга алай ариу ушайды ол зат; сюйдюмюне, ариулугъуна да къарап турурса. Элде хар къыз да аны кебине келирге сюеди, алай, не медет, акъылы, билими, сёзю, кесин жюрютюую бла да Холамда анга жетген жокъ эди. Жулдузхан, алгъынча, диннге чюйре келген затланы ачыкъ айтыуун да къойгъанды, Бийберт дуниядан кетгенли, дин бла байламлы акъдан, къарадан жукъ сагъынмайды.

Эскибёрк башын стол тюбюне сугъаргъа жетишди. Жулдузхан чамланнгандан сора жаланда Къумукъ эди сёлешген.

– Тейри, лязим, Жулдузхан, бу юйюрге асыры жакъ басхандан, ырмах боллукъса, – деди Къумукъ, къоюн хуржунундан ючгюл бюкленнген къагъытны чыгъара.

– Сизге уа не аманлыкъ этгенди ол юйюр? – Жулдузхан жюрексинип сёлешди.

– Абдулкерим халкъгъа бла Совет властьха этген хатаны бир киши да этмегенди, жолдаш комиссар. Ол затны менден эсе сен иги билесе.

– Совет власть атасы ючюн жашын, неда жашы ючюн атасын жауламайды, жолдаш председатель! – деди Жулдузхан да. – Жашынг ючюн терсленсенг, колхозгъа таматагъа салынмаз эдинг.

– Таза кёлюнгде болгъанны айтдынг бу жол, – деди Къумукъ, олтургъан жеринден секирип ёрге туруп, – иги къыз, бусагъат тилинги къапдырайым. Ма, муну къолунга

ал, къычырып окъу, бизден эсе сен билимлирек болурса. Ал къолунга, къычырып окъу!

Къумукъ ол хуржунундан чыгъаргъан къагъытны Жулдузханны къолуна тутдуруп кюрешди. Ол а унамады, онг къолуну бармакъ къыйырлары бла Къумукъ таба тюртюп къойду: къагъытынг да, сен да дуниядан тас болугъуз деген магъананы ангылата.

– Ма бу къагъыт тюнене Жашаудан келгенди,– деди Къумукъ.– Бусагъатда ол къайдады деп сорлукъсуз, билеме. – Мени жашым бусагъатда фронтдады! «Мени терслигим болмагъанын ачыкълап, башыма эркин этип, урушха ашыргъандыла. Атам, анам, башха жуукъларым, мени ючюн башыгъызны эниш этмегиз! Толу хапар билдиримре жуукъ заманда», – деп жазады Жашау! – Мени жашым фашистле бла уруш этеди, жолдаш комиссар. Ангыладынгмы?!

Къумукъну кабинетинде олтургъанла бары да бир бирге къарашдыла. Сора эр кишиле, терк окъуна эс жыйдыла да, секирип ёрге туруп, Къумукъну къатына барып, аны кезиу-кезиу къучакъладыла. «Аллах насыбынгы алмасын!» «Сау-эсен жыйылсын къолунга!» «Мен биле эдим анга жалгъан дау этилгенин!» – дей эдиле ала.

«Ол келепен сауду сора?» – деди Жулдузхан а кеси акъылында. Бир кесекден а, Жашауну письмосун алды да, кабинетдегилени кесине тынгылатып окъуду. Ызы бла уа:

– Элли жашыбызны ариуланнганы иги болду,– деп, тышына чыгъып кетди...

Тенглерини ушакъларына жан салыргъа, дунияларын шургулу ашыра келгенлени къайгъыларын чачаргъа да къолундан келген Шерипа сёзю бла къантулукъланы ахырат юйлерине ашырыргъа да боллукъду. Арбазда ат тепсете тургъан Къумукъну да керегин бераллыкъды. Бютюнда айтыр зат а табарыкъды. Къумукъну жашы – тюрмеде, Шерипаны Атабийи уа – урушда, Ата журту ючюн къан тёге.

– Жуукъ бол, Къумукъ, – деди Шерипа, эшикге чыгъып, босагъа юсюнде тохтап, башында къара жаулугъуну, ал жанын акъ мангылайына жууугъуракъ тарта, – Баш Тёбеден бусагъатда тигелегенме, картоф бахчада ханс юлюшюмю артып бошадым бюгюн. Аллах шагъатды, Дюгерхан болушмаса, бек къыйналлыкъ эдим. Жаз башында сюргюге мешхутну аямай къуя кетгендиле да, бахча ёресине ханс болуп къалгъанды.

Къумукъ бир сёз айтмай тынгылайды, баям, ол Шерипаны «жаншагъанларын» хазна къулакъгъа алмайды; аты уа тынгысызды, – бир такъыйкъаны окъуна жеринде тын-

чайып туралмайды. Къумукъ, бирде атыны боюнун къашыйды, бирде жалкъасын сылайды. Аллай кезиуде тор къашха ажир бютюнда безирейди, тепсейди, ауузлугъун чайнайды. Пырхылдагъан заманында уа акъ кёмюклю шытылары арбазгъа чачыладыла. Къумукъну, къалын къашларын бирге жокку этип, мангылайы да тууар быдырыча жыйырылып, жукъа бетинден уу жайыла тынгылагъанын жаратмады Шерипа. Ол, Совет власть тохташханлы, Абдулкеримни арбазына биринчи кере киргенди. Шерипа бла Дюгерхан, сынагъан къыйынлыкъларыны ауурлугъун да тарыгъусуз кётюрюп, арбазларын, алайда бахчачыкъларын да алай тизгинли тутханларына зарланды Къумукъ. Дагъыда, акъылын терк окъуна башына жыйды да: «Да Абдулкерим, не заманда да башына бизден эсе сакъ болуучу эди, – деди. – Юйдегиси да андан кёргенин эте болур. Была, насыпдан къуру къалгъан эселе да, бюгюлген а этмейдиле. Тейри, Абдулкерим къанымы кёп бузгъанды, тап тюшсе, баям, илишаннга салыргъа да угъай дерик болмаз эди... Къайгъырмаз, сени къанынгы адамларынгдан алырма, жаным ичимде болгъан къадар бирде...»

– Шерипа, ханс юлюшюнгю тамам этгенинг игиди, колхоз сени кибиклеге махтау бериуден артха турлукъ тюйюлдю. Алай, эсингде болсун, контурланы къатынлары экиюч адам ючюн ишлерге керекдиле, кече-кюн да тохтамай, – деди Къумукъ, ат белинде ары бла бери атындан эсе бегирек чайкъала. – Сизни кибикле салгъан жараларыбыз алыкъа да сау болмагъандыла, – бюгюн да атыгъызны эшитсек, жюрегибизни ишлеую тюрленнген этеди.

– Да бизни сюймеген бизни кёрмез жерге тюшсюн, – деди Шерипа, босагъа аллында атлауучладан энишге атлай. – Бу элде сени жашынгдан уллу контур чыкъмагъанды, айтдырмай къоймай эсенг. Сизни кибикледен къоркъуучу заманыбыз озгъанды. Сизни кибиклени хаталарындан кёп юйюрледен жел сарнатхан ожакъла, мурса басхан арбазла къалгъандыла, адамлары къырылып. Хар ким жарлы къолайына кёре, ох деп, жашап тургъанлай, акъылларын терсине буруп, юйлерин къурутдугъуз! Тюп болугъуз барыгъыз да. Бюгюн да дунияда къан сизни кибиклени хаталарындан тёгюледи... Кёремисе аны манга айтханын. Сени жашынгды контур да, бандит да!

– Мени жашым урушда къан тёкгенин билемисе, къанынг тёгюллюк фыргъаун. Мени жашым Жашау урушдады. Ма андан келген къагъыт.– Ол письмону къоюн хуржунундан чыгъарып, ёрге тутуп, хауада ары бла бери ойнатды. – Тамбла, битеу элни жыйып, Жашауну письмосун халкъны аллында окъутурукъма, башха адамгъа угъай, сени

ёребаш къызынга окъутурукъма. Ангыладынгмы?! Ма бу письмо Жашаудан келгенди – фронтдан! – Ленинград областьдан.

– Кет, жашынга да, санга да кюлейим.

– Ким кимге кюллюгюн кёргюзтюрме санга.

– Къарыуунга бош базынаса, сенден кючлюле да табылырла. Сен ким да бол, тиширыу бла демлеширге уялмагъан эр киши.

– Тамбладан озмай, фермагъа барлыкъса. Ийнек сауууучу керекди бизге. Анда ишлегенле фронтха кетгендиле. Кечекюн да анда турлукъса. Жатар жеринги, ийнек саугъан, сюрюуню ызындан баргъан заманда киерик кийимлеринги да биргенге элтирге унутма. Анда аш-азыкъ керекли уа боллукъ тюйюлсюз. Ангыладынг да?!

– Фермагъа ол къалакъбет къатынынгы жибер, – деди Шерипа, арбазда кесини ауанасындан къарамын алмай. – Ол, борбайлыды менден эсе, туугъанлы да онглуланы къарауашлары бола келген тиширыу.

– Телиликди телиге ачыуланнган.

– Мен тели болмагъанда, телиле сакълап къалсын босагъангы.

– Тели болмасанг, колхозну председатели бла аллайла сёлеширик тюйюл эдинг. Кюйсюз адамса. Санга тенг болсам, тюз бусагъатдан озмай, жеринги тапдырыр эдим; бусагъатда битеу совет халкъ фронтха ишлейди. Ол борчдан баш тартхан адамны илишаннга салыргъа деп закон чыгъарылгъанды. Бу затны юсюнде оруу-соруу боллукъ тюйюлдю, – къыралгъа къажау сюелген – мычымай илишаннга салынырыкъды. Ангыладынгмы?!

– Къатынынгы жибер фермагъа.

Къумукъ ажирге къамичи жетдирди. Ол а, алгъа секирип, Шерипаны ёшюню бла уруп, бияры чартлатды. Шерипа бир къылыкъсыз жыгъылды жерге; таш атлауучлагъа жагъылыргъа аздан къалды. Сора, оу-шау эте, кётюрюлдю ёрге.

– Тамбла эрттенликде эртте къошха ёгюз арба барлыкъды. Хаппа-хазыр болуп тур, – деп, Къумукъ, Шерипа таба бурулуп да къарамай, чыгъып кетди арбаздан.

* * *

Не медет, палахдан къачып къутулур онг жокъду, къуллукъчулада кюч уллуду, жууап этсенг, къыжырыкъланып, ауузларына ашар чекге жетишедиле, бу жол Шерипа ишлерге фермагъа бармаса, Къумукъ аны кёзкёрмезге ашырыргъа угъай дерик тюйюл эди. Шерипаны сабий къыз-

лагъа тенг этип нек жиберирге керек эдиле фермагъа дегенлик болмаса, къазауатны заманында жангыз бир инсан баш тартмазгъа керекди ишден, – угъай, не сюйсенг, аны этерикме дериг'а туумагъанды алыкъа дуниягъа. Совет власть халкъгъа игиликге деп жаратылгъан эсе жер башына, аны айтханындан чыгъыу – ата-ананга къол кётюргенден башха тюйюлдю. Айтдырмай къоймай эсенг, андан да огъурсузду. Ол – сатхычлыкъды. Аллайгъа уа ёмюрде да кечирим болмагъанды. «Байлыгъымы сизни кибикле ашапичип, мулхар этип, къалгъанын да къара жерге малтадыла. Бизге берген кюнюгюзню табыгъыз»,– деп сюелген эди Шерипаны туугъан эгечи Шакъбийче къантулукъ Жашауну юсюне, малларын алларына этип, мирзеулерин арбагъа жюклеп алып кетгенлеринде». Алай Шакъбийчени, мычымай, думп этген эдиле элден, – колхозланы къуралыуларына къажау сюелгенди, малын, мюлкюн берирге унамагъанды деп, менме деген эр кишиле да Жашау жанлы болуп, жалгъан шагъатха сюелип. Ол, ёгюз арбагъа минип, таш жоллада башы къалтырай, артына къарап, тарала ташайгъан эди элге келген тик жол бла энишге. Юч таулу эр киши алып кетген эдиле аны – арба башчы, эки бегеуюл. Ол кюнден берисинде онбир жыл озду, Шакъбийчеден а хапар жокъ. Шерипа уа эрини, эгечини жиляуун бирден эте ашырады кюнюн, кечесин. Угъай, кёл кенгдирлик адамланы къатларында ол тасхасын кишиге билдирмейди. «Шакъбийчеден бир хапар болмай къалдымы?» – деп соргъаннга да барыбызны оноубуз да Аллахны къолунда болгъанын ангылатып къояды. Бу жол аллай бир аман айтханын Къумукъ къалай кётюрюп къойгъанына да сейир этеди Шерипа. Тюзю, таза да адамлыкъ шекелинден чыгъып къалмагъанын а ангылагъанды ол; эгечини ызындан ашырып жиберсе, не этерик эди жарлы жаны? Шерипаны мында да ишге бирсиледен эсе игирек къармашханында да барды магъана, – фермада тиширыуланы къайсы биринден да ол таматады, – аны себепли башхалагъа иги юлгю кёргюзтюрге керекди. Андан тышында да, къыралгъа не къадар кёп эт, сют берилсе, къызыл аскерчиле аллай бир токъ боллукъдула. Аны акъылында, анасы саугъан сютден Атабий да юлюшсюз къалмайды. Сора жашына жанын окъуна нек аяргъа керекди Шерипа, – бираз заманын окъуна бошуна жибермегени аны ючюндю, ийнек саугъанда, мал кютгенде, бичен ишде да анга жетген жокъду. Шерипаны къызына тынгысызлыгъы уа бир-бирде жашыны къайгъысын окъуна унутдурады; сабий къыз, жеси жангыз кечесин къалай ашыра болур? Алай ол кёбюсюнде Ахузатлагъа барып, алада къалгъанын билмей эди. Дюгерханны заманында кёп жаш тилегенди. Ёх-

тем къыз эди Абдулкеримни Дюгерханы; кишиге бюсюремегенди – анга тийишли адам алыкъа дуниягъа жаратылмагъан суннганды. Атасы жоюлгъандан сора уа муну къатына келирге киши базынмагъанды; алгъын бу калак итге санамаучула окъуна кенгнге юркгендиле. Тюзю, акъсакъ, сокъур къауум болмаса, элде жаш атына киши къалмагъанды – табылыннган урушха кетгенди. Къызны болгъанды жашыртын сюйген жашы – Жашау. Не сыфаты, не акъылы, не билими бла башха элли жашладан бир тюрлю башхалыгъы болмагъан Жашау Дюгерханны сабий жюрегинде кесине эркин жер алып, кечесин – жукъусуз, кюнюн – тынгысыз этип тохтагъанында да, къыз аз да тасхасын бермегенди жашха. Жашау да, андан умутсуз тюйюл эсе да, иш былайды деп, айтыргъа базынмагъанды, – андан да игилеге кака кётюрген Дюгерхан аны сёзюн къулагъына да алмай, хыликкя этип къоярыгъына ишексиз эди Жашау. Ансы, къызны аллына тобукъланып: «Ёмюрден ахыргъа къулунг-къарауашынг болуп жашарма» дерге окъуна угъай дерик тюйюлдю. Баям, ташада къалгъан сюймеклик кючлю, таза болур, туурагъа чыгъып, бирде халкъ сёзлюгю бола, бирде суукъ жел учуруп, эски хуна тешигине буштукъ эте айланнгандан эсе, бу иш туурагъа чыкъса, Дюгерханнга кёпле кёл кенгдирликлерине сёз жокъ эди – Абдулкеримни ёхтем къызы ахырында келепен, салпыкъулакъ, къанбуз Жашаугъа ауузкъабын болду дерик эдиле. Да ол сёзледен керидиле экиси да – Дюгерхан да, Жашау да, сюймекликлерин тышына чыгъарыргъа базынмадыла, – ахшы умутларын ичлеринде чиритип къойдула. Гюняхсыз эди аланы сюймекликлери.

V

Дюгерхан анасына асыры тансыкъдан – жашаусузду. Бюгече аны тюшюнде эки кере кёргенди. «Къызым, бюгюн сен берликсе манга сюйюнчю, – Атабийден письмо алгъанма!» – деп къычыргъанды да, Дюгерхан тёшегинден секирип къопханды. Ишни болушун ангылагъандан сора, Ахузатны къозгъай да айланмай, тёшегине жангыдан кирип, жукълаялмай кёп тургъанды, башын тюрлю-тюрлю сагъышла бийлеп. Тюз къалкъыгъанлай а ким да сейир этерча тюш кёргенди: анасы Шерипа, фермада тойчу жыйын къурап, къызланы кимин жырларгъа, кимин тепсерге юйрете. Кеси да бир сейирлик жыр айта, таула, ташла да анга тынгылай! Бирде сарыннга, бирде сюймеклик кюйдюргеннге ушай эди аны ауазы.

Ой-ой, кюнюм, ой-ой, кюнюм, ой кюнюм,
Унутулуп къалгъанмыды той кюнюм?...
Аягъыма гён чарыкъла киерме,
Белиме къара жаулукъ тюерме.

Къолума да темир таякъ алырма,
Жиляй-сарнай, тёрт дуниягъа барырма.
Кийик болуп, айланырма жоллада, –
Чауурлада, хурулада, къоллада...

Абдулкеримим ёлген жерни табарма,
Оу, мен жарлы, алайда жер къабарма.
Жиляй-жиляй, мен ол жерни жарырма,
Хан Абдулкеримни къатыныма, жарлыма...

Ах кюнюм, не этесе, анам? – деди Дюгерхан тюшюнде. – Башынгы отха сукъма,– бусагъатда Абдулкеримни къатыны болгъанынга махтаныр жеринг жокъду. Сен айтхан жыр кеси да Гошаях бийче Къаншаубийге этген кюйдю».

Шерипа, къызыны сёзюн къулагъына да алмады, бурулуп окъуна къарамады Дюгерхан таба. Алай ёпкеледи къыз анасына; аны этгенин кётюралмай, аямай жиляды... Дюгерхан уяннганында, керти окъуна, жилямукълары ёшюнюн жибитип тура эдиле.

Къыз анасыны жырлагъанын ырыслады, – таулулада ол иги тюйюлдю – тюшюнгде тойгъа, жыргъа къатышхан. Шерипаны ариу жырлагъанына уа къууанды: «Анамы аллай фахмусун эндиге дери нек билмей тургъанма?» – деп окъуна айтды. Алай ол, Ахузатны уятама деп да къоркъмай, кеси аллына сытылып тебиреди; тюшюнде анасыны жырлагъаны игиликге болмагъанын жангыдан къайтарды да, бек алгъа Атабийге къоркъду. «Жангыз билегими уллу Аллах сакъласын!»– деди, тюкюрюгюн тузлу жилямукълары къатыш жута, сора, халкъда жюрюген хапар эсине тюшдю да, тышына чыгъып, тюшюн багуш тёбеге айтды. Артха къайтханында, Ахузат да, уянып, сабийине ёшюн салыргъа хазырлана тура эди.

– Нек тынгысызса? Не болгъанды? – деп сорду Ахузат.

– Бюгече мен сынагъан къыйынлыкъны айтмай къой. – Дюгерхан тюшюн башындан ахырына дери айтып берди Ахузатха.

– Да телибаш, фермада той-оюн къыздырып тургъанларын эшитмегенмисе? Сени ананг уста жырлагъанын айтып тауусмайдыла.

– Алдаукъ?

– Гогай сау келсин, тюз айтама.

– Ёмюрюмде анамы жыр айтып эшитмегенме.

– Мен да эшитмегенме Шерипаны жырчы болгъанын.

– Жырчы болуб'а бу! Сен да оздурма, Ахузат. Жарлы кюнюне, къайгъыларын алай бла чачаргъа кюреше болур.

– Дюгерханны кёлю толду; Ахузатны жунчутмайым деди, баям, сарнаи жилярггъа башлап, дагъыда кесин тыйды. Ол кезиучюкде арбаздан бир эр киши ауаз эшитилди. Ол: «Ахузат! Ахузат!» – деп, эки-юч кере да къычырды. Тышына Ахузатдан эсе Дюгерхан бек сагъайды. Алай Ахузат, сабийин ёшюнюнден айырып, кеси жатхан ундурукъда тёшекге салды да, жыйрыгъыны кёкюрек тюймелерин этип, тизгинин жыйып, тышына ашыгъышлы чыкъды. Ахузат башына жаулукъ къысаргъа унутханын, бал бетли къалын чачын эрттен аяз шош тарагъанында сезди. Аязчыкъ аны чачын баппахан тёбечикге ушатды. Ахузат эки къол аязы бла бирге жапды чачын. Алай ол кезиуде аяз жыйрыкъ этеклерин ёрге кётюрдю да, тиширыуну келгенни аллында бютюнда жунчутду.

– Тейри, Ахузат, къара булутла таудан энишге айланнгандыла; жаугъан этерик болур, баям, – деди элде почта жюрютген Мурадин, тиширыуну жунчугъанын ангылагъанча, аны акъылын башха жанына бурургъа кюрешип. – Оллахий, таллахий, тюнене ингирден бери излейме Дюгерханны, – тапмайма. Сизде хапарын эшитип келеме, танг атмай, – Атабийден къагъыт келгенди.

– Атам ёлмесин, ол а уллу къууанч хапарды, Мурадин, – деди Ахузат, эки къолун башындан энишге бошлай. – Эрттеден бери да хапар жокъ эди Атабийден; Дюгерхан а биздеди. Бусагъат чакъырайым.

– Чакъыр, маржа, – деди Мурадин, жангыз къолу бла артмагъын инбашындан алып жерге сала.

Мурадин, эртте, эмилик атдан жыгъылып, болгъанын ууатып, ёлюрге аздан къалгъанды. Бир билегинден ол заманда айырылгъанды, онг къолу ишлемейди. Энди уа элде почтачы болуп турады. Ол, къыралгъа къыйынлыкъ тюшгенде, тенглери бла бирге болмагъанына ачыудан ёле, фронтдан иги хапар келсе – къууана, ачы хапар келсе уа – тиширыула бла тенг жиляй жашайды.

– Аллах бирди манга бош ышанмагъанлыкъ этесе, – деди Ахузат. – Атабийни мен да узагъы тюйюлме.

– Билеме-биле, Ахузат... кесини къолуна берейим письмосун.

– Ангыладым. Дюгерханны бюгече тюшюнгде кёргенсе да, танг атмай андан келгенсе.

– Ант ызынгдан болсун. Эриусюз адамса, Ахузат. Уялтма мени; Дюгерхан эшитсе, жанына тиер.

– Бош ырыслайса, сенден башхала да кёп болгъандыла алай, кесибиз сынагъан затды сюймеклик, – деди Ахузат. – Телилик тюйюлдю ол: сюймеклик – жашауну жюрек тебиюдю.

Ол зат Мурадинни акъылында болмагъанды бир заманда да. Аллах-Аллах, къайда анга аллай насып?! – Дюгерхан Мурадин бла сёлеширге да кюсемез. Ол, письмону Ахузатны къолуна тутдуруп, арбаздан ашыгъышлы чыгъып кетди. Ахузат а почтачы жашны жанына тийгенине ишексиз эди. Босагъа юсюнде иги кесекге дери сагъышлы сюелгени аны ючюн эди, шош аяз чачын сылай.

* * *

Дюгерхан Атабийден быллай тыкъ письмо бу жолгъа дери бир кере да алмагъанды; кёп тюрлю сагъыш келди башына. Алай письмону тышында хатны таныгъанды, ол Атабийни къол ызыды. Письмону ашыгъышлы ачды да, ичинден окъуп тебиреди.

«Дюгерхан, письмода жазылгъан затланы анабызгъа толусунлай билдирип кюрешме. Окъуй барсанг, кесинг ангыларыкъса алай нек айтханымы. Салам айтыргъа унутуп къойгъан сунма, чексиз уллу, бек тансыкъ салам айтама барыгъызгъа да. Анамы къаты къучакъла да, кёкюрек жылыууна къысылгъанлай тур иги кесекге дери. Анамы кёкюрек жылыууна жетген жылыуу жокъду дунияда. Дюгерхан, сакъ бол анабызгъа.

Письмонгу алып, бек къууандым, – элден толу хапар жазгъанса, сау къаллыкъ. Ахузатны сабийчигине да бек къууандым, – жашар сюекли болсун. Гогайдан хапар бар эсе, къайдагъысын манга билдиригизни тилейме.

Дюгерхан, бусагъатда мен Исси-Сууда госпитальда жатама. Харьковда ауур жаралы болгъанма да, андан келтиргендиле бери. 115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизияны 17-чи атлы аскер корпусха къошханларындан сора бизни Ростовну къатына жыйышдырадыла. Аны юсюнден эндиге дери да жазгъан болурма дейме санга? Къызыл Аскерни Харьковда сермеши жетишимли бошалса, Юг фронтдагъы аскерчиле, аны хайырланып, алгъа барыргъа керек эдиле. Жарсыугъа, биз муратыбызгъа жеталмадыкъ. Гитлерчи командование, уллу кюч жыйышдырып, алайда алгъа ёшюн ургъанды. 17-чи атлы корпус а, бизни аскерчилени алгъа барыуларын жалчытыр орунуна, душман танклары алларына тюшюп къалгъанды. Алай, санга тюзюн айтайым, бизни дивизияны аскерчилери фашистлени алларында жунчумагъандыла, кёп танкын жокъ этип, кеслери сермеш-

ген жерде аланы алгъа барыуларын тохтатхандыла. Эгечим, аны къой, Ростов областьны Мартынов районунда бир ненча элни гитлерчиледен сыйыргъанбыз, алайда Лысый деген бийикликни да къолгъа этгенбиз. Бизни аскерчиле Несмедновка станцияда, Крепянка, Уллу, Гитче Мартыновка эллени тийрелеринде таза да эрлеча сермешгендиле. Туугъан журтубузну эркинлиги, жалынчакъсызлыгъы ючюн уруш эте, бир адам ёлюмден къоркъуп артха турмагъанды.

1942 жылда, онунчу майда ауур жаралы болгъанма; къайдагъымы билмей жатханма сау айны ичинде. Анама не затны билдирмезлигинги ангыладынгмы?

«Ахшы умутла ышыргъан отубуз амалсыз жана жашайбыз» деп жазаса письмонгда, Дюгерхан. Ол тизгинлени окъугъанымда, кёлюм толду. Аллах айтса, келир ахшы умутларыбыз толгъан кюн. Бусагъатда хар адамгъа юйюрюн, халкъын, жерин сакълагъандан уллу иш болмаз. Аны ючюн а кече, кюн демей, душманны ууатыу!

Бюгюн эртте уяннганма да санга письмо жазаргъа заманым кёпдю. Ол себепденди урушда болумну санагъаным да. Бусагъатда, бир кесекчик солуюм деп, кёзлерими къысханма да, ачаргъа сюймейме – акъылыма кёп тюрлю затла келедиле, элибизни орамларында айланып, адамла бла саламлашып зауукъ этеме. Кюн таякълары, бийик ёсген къайын тереклени бутакъларыны, чапыракъларыны аралары бла ётюп, палатамы терезесинден бетиме тийгенлерин сеземе. Аланы хычыуунлукъларына тынгылап, дуния зауукълугъун алама, – кёзлерими уа ачмайма. Танг атханды жюрегимде. Алай уруш аулакълада жоюлгъан аскерчиле да акъылымдан кетмейдиле. Фашист ёлюкле окъуна. Ийнанамыса, Дюгерхан, алагъа да жаным ауруйду. Жокъму сунаса аланы уа адамлары – ызларындан жилягъан? Болмай а! Къолумдан келсе, дунияда атамы ёлтюргенледен башха бир инсанны ачытмаз эдим... Дюгерхан, бусагъатда кёзлерими ачдым да, ала асыры къамагъандан дагъыда къысып къойдум. Бизге бакъгъанла дауур-дууурлары бла кирип келедиле палатагъа. Мени игиге айланнганыма атам-анам къууаннганча къууанадыла ала.

Бир затны айтыргъа унутуп барама. Душманладан иги кесек адамны къолгъа этгенбиз. Аланы таматаларына соруу этселе, тилманчха мени чакъырадыла. Айып этме, тенглерими арасында ол къалай къууанчлы ишди манга! Ойнагъанмы этесе, бизни аскер бёлюмде менден сора немис тилни билген жокъду. Кесими да офицер этгендиле. Бусагъатдагъы аскер кийимлерим бла элге барып, хар кимге кесими кёргюзтюп къайтыргъа уа бек сюе эдим; сен да махтаныренг, – къарындашым офицер болуп келгенди деп.

Дюгерхан, ынналадан да хапар билдириринги тилейме. Къаспотдан да алай! Ахузатха жашынга Атабий атагъанынг ючюн сау бол де. Саугъасын артда этерме. Хайда, эсен кёрюшейик!

Атабий.

1942 жыл, июнь ай.
Пятигорск.»

Бешинчи башы

I

Жайны къан къайнатхан кезиуюдю; кюн къылыкъсыз къыздырады, колхоз ишде бел тюзетген жокъду, – биченде, сабанда, малда да. Алай элде мудахлыкъ къара жаулукъ къысхан таулу тиширыуну кёзлерине ушайды. Турна кюйюнлей эшитиледи эрттенликни жылы аязыны шыбырдауу окъуна. Жаш келинча, башларына акъ ау жабып сюелиучю ёхтем таула да энди къара ботагъа чёргелгенча кёрюнедиле, алгъа аккунуракъ болуп, бушуу кёз жашларын тауускан анача, хар зат да тюрленнгенди, – алгъынча тюйюлдюле таш да, агъач да, саулай жашау да. Бетинден кюн жылыуу уруучу Дюгерхан окъуна да тюрленипди бюгюн. «Бу дуниягъа жиляй-жиляй туугъаныбызча, кетген да алай этерик болурбуз, – деди ол кеси акъылында. – Къыйынлыкъ адамланы бирикдирген этеди деп эшите келгенбиз тамата-ладан – эслиледен. Бусагъатда уа алай тюйюлдю; от жинклери чартлагъанча чартлайды бир-бирлени ауузларындан чыкъгъан ачы сёзле. Насыпха, кёпдюле кёкде жулдузладан, жерде терекледен, гюлледен да урушну бошалырын, халкъгъа ырахат жашау келирин кече, кюн да тилегенле».

Сюйген жашларыны аман хапарларын эшитип, алагъа кюй этип, ёнлери къарыгъып, халкъны жилягъанын кёрюп, кёп кере таралгъан Дюгерхан а, анасыны ачы сёзлерин кётюралмай, бирде кёлю тола, бирде Шерипаны юсюне ачыгъындан сюелип, жюрегинде болгъанны айтып, кёлюн чёкдюрюр мадар излейди. Алай дунияда бир затха тенг этмеген анасыны жанына къалай тийсин? – айтмазын айтса, бек алгъа кеси къычырыкъдан къырып жилярыгъына ишексизди къыз.

Шерипа къошдан тюнене ингирде тигелегенди, – юсюмде кийимими да бир алышындырайым, къызымдан да хапар алайым деп. Жашаугъа аман кюн келгенин а элде эшитгенди. Ол, юйге кирип, къызын тансыкълады – къучакъла-

ды, эркелетди. Сора, юсюнде къош кийимлерин тешип, эшикден кирген жерде агъырыкъгъа тагъа айланмай, юй тюбюне бир мюйюшде тёбе этди да, къол-бет жууып, анасы бернеге берген къулакълы тапчаннга олтурду да, Дюгерхан бла ушакъгъа кирди. Къызы Атабийден бири-бири ызындан эки къагъыт алгъанын айтып къууандырды. Ызы бла уа: «Жашауну хапарын эшитгенмисе? – деди, кёлю тола. – Айтылгъан жерден кери болсун, Къумукъ улуну юйю къуругъанды дейдиле. Жашлай кетди факъыр, экибиз да къайгъы сёзге бармай мадарыбыз жокъду... Атасы жашым урушха кетгенди деп, асыры къууаннгандан, башы кёкге жетгенча болуп айлана эди».

Шерипа, къызыны жюрексиннгенин жаратмады. Бу ол итден туугъан ит ючюн не кесин ёлтюреди деген магъананы ангылатды кесини огъурсуз къарамы бла. Дюгерхан ёмюрюнде биринчи кере кёрдю анасыны кёзлери от чакъгъанча жаннганларын, ариу къыйма къашлары бирге жокку болуп, иги кесек заманны жерлерин тапмай тургъанларын. Эринлери да бир къужурла къалтырадыла.

– Ёлген эсе, ол дуния андан толсун, – деди Шерипа. – Адамлагъа аманлыкъ излеген жаны излегенин тапды, Аллахха шукур, махтанчакъ анасы жер къапды.

– Къаллайла сёлешесе, анам?! – деп, Дюгерхан секирип ёрге турду. – Жашынга ырысламаймыса?!

– Аллах сакъларыкъды мени жашымы, тамамды сынагъан бушуубуз. Ёмюрлеринде жауурлукъларын юслеринден алмагъан къулла сатмай сёзюн бермеген жашыма къыйынлыкъ сынатырдан къалмагъандыла. Атагъызны жойгъанла да аладыла.

– Да не этейик да, – деди Дюгерхан, андан ары айтыр сёзюн акъылында бишире... – Атамы ала жойгъан эселе, кеслерине да аман кюн келди; аманлыкъны аманлыкъ бла къууаргъа жарамайды, – биз аладан онглу болгъаныбызны кёргюзтейик. Ол заманда халкъ бизге ыспас этер, алагъа уа айып салыр, жангыдан къайтарып. Не менме деген алф кючле уа ууаладыла; къан безирей айланнганлагъа да келди аман кюн. Мени жангыз билегими быллай къыйынлыкъдан Аллах сакъласын...

Шерипаны кёлю толду; Дюгерхан а анасына акъыл юйретип сёлешгенине уялды.

II

Эртенлик танг жарыгъын ийнакълайды. Аны бешигин а хычыуун аяз тебиретеди. Холамлыла, жюрек тынчлыкълары болмагъандан табийгъатны ол ариулугъундан да

зауукълукъ алалмайдыла; тышына сагъайгъанлай турадыла, – урушдан хапарны аманын болмаса игисин сакъламайдыла. Къумукълада сау кечени узунуна чыракъ ёчюлмегенди; къоншуну-тийрени адамлары да эрттенликге дери аладан кетмегендиле. Элде алай кёп адам да жокъду, – жайлыкъдадыла. Жыл санлары келген эр кишиле, эллилени ийнеклеринден сюрюуле къурап, жайлыкъгъа чыгъып, анда турадыла. Ала, алгъадан сёз тауусуп, анга кёре, адамлагъа жау, бишлакъ жыядыла, айранны уа ыйыкъдан бир кере, гыбытла бла эшеклеге жюклеп, элге тигелетип, хар кимге жетежагъын берип къайтадыла.

Малларын сюрюуге къыстагъанла жангыдан Къумукълагъа жыйыла башладыла. Аланы араларында колхозну председателине кокаланнганла да бар, жашлай жоюлгъан Жашаугъа терен бушуу этгенле да бар. Шерипа алгъа айтханларына сокъуранды, баям, къайгъы сёзде башха тиширыулагъа къошулуп, аямай жиляды. Кетип тебирегенинде уа, Жашауну анасын, эгечлерин кезиу-кезиу къучакълап, алагъа жюрексиннгенин тыялмай, бушуу сёзюн айтды: «Муну унутур ачыу бермесин Аллах сизге», – деди. Ол кезиуде Шерипа Къумукъ ат ёшюню бла уруп бияры чартлатханын да унутду.

Эшикге чыкъгъандан сора да, къызы бла уа сёлешмейди Шерипа, – тынгылауну басханлай келеди. Дюгерхан да, анасыны кёзюне къарап, айтмаз сёзлерин айтханына сокъураннганды. Туугъанлы да анасыны акъылына, халаллыгъына сейир эте жашагъан къыз, Жашау ючюн анасыны жанына нек тиерге керек эди?! Ол анасы бла кенгеширге деп тургъан ишини юсюнден сёзюн окъуна башлаялмайды: «Атабий, Исси-Суудан кетгинчи, бир мадар этип, барып кёрюп келейик», – дерик эди. Тынч тюйюл эди алагъа бу къайгъылы заманда тиширыу башлары бла ары барып къайтмакълыкъ. Дюгерхан кеси барып да къайталлыкъ эди ары; тили бар, билими бар. Алай Шерипа, боюнун кессенг да, къызын кеси жангыз иерик тюйюлдю: «Балтасы суугъа кетген, сабын да ызындан ата эди дегенлей», – деп, Дюгерханны сёзюн чорт кесип къоярыкъды. Анасы къошха кетгенлей, анга жукъ билдирмей да атланаллыкъды жолгъа, алай ёмюрюнде, анасына сормай, эшикге чыкъмагъанды.

– Тюшлеге элден ёрге арба барлыкъды, – деди Шерипа, олтургъан жеринден кётюрюле, къызы бла сёлеширге онг тапханына къууана, алай кёзюне уа иги къарамай, – аны бла кетмей, амалым жокъду. Ийнеклерими сиз сауа туругъуз деп, къызлагъа тилеп кетгенме, къыйнала болурла. Шерипа юйюрюню жумушундан эсе колхоз ишге бегирек къайгъыргъанын ангылатды. Шерипа Дюгерхан жууып, къуру-

туп жыйгъан быстырларын Абдулкеримден къалгъан сахтиян артмакълагъа жыйды. – Ол жарлы Жашаугъа да жаным ауруду, – деди Шерипа андан ары, – ким биледи, тутмакъда турса, быллай кюн келмез эди факъыргъа. Атасы жюрюй кетип чыгъартхан эди тутмакъдан дейдиле, ол затны баямын билгенле; тауукъ кеси боюнуна бичакъ салгъанлай болгъанды быланы ишлери. Кюйсюздю заман! Ары бурулсанг да – палах, бери бурулсанг да – палах. Биз эртте юйреннгенбиз кишенде турургъа; бу эркинлик, ол келтирген урушну палахы да керек тюйюл эди бизге. Турабыз энди уа тангны атханына къууана, ахшы умутлагъа элтген жолну уа узакълыгъына жарсый. Мудах болур жерибизде къууаннган окъуна этебиз бир-бирде, акъылдан жарты адамгъа ушап. Хыйла сёзге къараб'а не къадар инсан эшигин жапды, ары – оракъ, бери – чалгъы бола. Энди уа турабыз: «Ала да, ала да от тёбеси болсунла»,– деп. Адам улу азмы абынды аллайланы хаталарындан. Жыргъа тынгыласакъ, ёмюрде аны ахыры болмазлыкъ сунабыз. Къыйынлыкъ келсе да, аны ёмюрлюк сунабыз, – ма алай кюйсюздю жашау! Экинчи кере айтама ол оюмну. Алай халкъ башындан бусагъатда басхан къайгъыдан къууанчны окъуна кёре билмейди, – аллай кезиуде ол сокъур да, сангырау да болуп къалады. Башлары бла ёмюрде къанатлы ётмеген таулары быз окъуна, алгъынча бийиклей турмай, энишгерекге чёкгеннге ушайдыла...

Дюгерхан, анасыны сёзюн бёлмей, сейир-тамашагъа къалып тынгылайды. «Бу не ишди? – деди ол кеси кесине,– шашамы турады жарлы анам? Угъай, алай болур амалы жокъду. Аны сёзлеринде магъананы теренлигин кёрмеймисиз? Не окъуулу адам да бичаллыкъ тюйюлдю жашаугъа аныча багъа».

– Суу да барып турмайды бир ыз бла, анам, – деди Дюгерхан, анасы айтхан оюмла бла байламлы кеси да бир затла тизер акъылда, – дуния кезиудю дейдиле, къулла хант къангаларына къусаргъа ушап турадыла, бир-бирле тутхан ниетлеринден къуйрукъ булгъап башлагъандыла, атлары чочуп, аланы жерге къапларгъа хаппа-хазыр болуп турадыла. Партком – халкъны ариу халгъа юйретирик адам, къатыны бла даулаша келип, чекден иги да чыкъгъанын кёрдюм кёзюм бла. «Сени уунг юйюрюме угъай, сау элни къара кесеу этерикди, – деп къычыра эди ол, мен жашчыкълары сау ыйыкъны школгъа жюрюмегенини сылтаун сурай баргъанымда. – Сен къанчыкъса! Сен гажайса! Кюйсюз! Не айтырынгы, къалырынгы билмеген бетсизсе, – бедишлик ишлеринги терен ауанасында букъдура айланнган былхымсыз байтал...»

«Сен акъылдан шашханса, – дегенден башха сёз айтмай эди тиширыу а эрине. – Халкъны кесинге кюлдюрме, мени да намысым бла ойнама. Урушда къан тёге тургъан къарындашларым къатымда болуп айтырыкъ болгъуенг ол бедишлик сёзлени, жанынг саулай юзер эдиле боюнунгу. Мен да адам тюйюлме, бюгюннгю ишинг ючюн, аллыма тобукъланып тилесенг да, кечгинлик берсем. Манга айтхан сёзлеринг жюз кере кёп бедиш келтиредиле кеси башынга. Аллай бирни ангыламай, халкъны аллында къуллукъ этип къалай айланаса?.. Мен сенден башха эр кишини сынагъан эсем, кёзлерим сокъур, къулакъларым сангырау болуп, жерде сюркелген къуртну жашауына сукълана ашырайым ёмюрюмю. Алай тюйюл эсе уа...»

– Болду, андан ары сёз айтма, – деп, партком, Тёбен элчи Абусалам, хыны къымылдай, эки къолу бла эки къулагъын къаты къысды. Онг къолуну буунуна тагъылып тургъан къамичисини къыйыры ол заманда бетине кёзю къатыш тийди да, къылыкъсыз бек ачытды.

... Артда, мен эшитген хапаргъа кёре, быланы райкомгъа чакъырып, немисни аллы Кавказгъады, къолугъузгъа сауут алыргъа, партизаннга чыгъаргъа хазыр болугъуз деп ашыргъандыла. Къолгъа тюшсегиз, кесигизни угъай, саулай юйюрюгюзню да къырлыкъдыла, деп, башларына къара къайгъы жюклеп ийгендиле.

«Сени юй адамынг, парткомну къатынына деп, жаланбаш, жаланбут болуп айланады. Халкъ айыбы кёз чыгъармайды. Алай бетинги жояды къатынынг»,– дегенле болгъандыла ол кюн райкомгъа жыйылгъан адамланы арасында. Абусалам а, ол ачыуу бла келе келгенлей, къатыныны керегин бергенди. Абусалам, немислиле илишаннга саллыкъларын кёзюне кёрюнюп, аны жиляуун этгенди, ол къуллукъгъа киргенине сокъуранып, мындан арысында аны кибиклени жаланда ёлюм сакълагъанына ишексиз болуп.

– Ой, бир да къоркъма, аллайла немислиле бла да бек терк шуёх болурла, – деди Шерипа, артмакъланы ёрге кётюрюп, эшикге жууугъуракъ сала. – Алай, эсингде болсун, къызы, Гитлер орусну хазна бюксюн; жалгъан фатыуалагъа алдатмагъыз кесигизни. Сен учительсе, билиминг, дуниялыкъдан ангылаунг болгъан адам. Кёлсюзлюк этмегиз, Атабийге да, айтып, ангылатып жаз; атагъызны жангылгъаны да боллукъду; халкъны кёбю болгъан жолну сайлагъыз. Кёпчюлюг'а энди Совет властьны харам этерик тюйюлдю. Мени тели сёзюм ол болсун сизге.

– Анам, сен, фермагъа баргъанлы, къырал башчылача сёлешип башлагъанса, – деп, Дюгерхан, Шерипаны арт жанындан келип, къучакълап, хар заманда этиучюсюча, жа-

ягъын жаягъына салып, тынгылагъанлай турду, анасын арыбери чайкъай. Къалай насыплы эдиле ала олсагъатда; бир къайгъы да, бир сагъыш да жокъ, кюн да, ай да аланы ийнакълагъанча, тёгерек-баш жай эрттенликни кесича жарыкъ. Ала ёмюрлеринде къобуз, жыр тауушдан башха тауш эшитмегенчадыла, къыйынлыкъ, зорлукъ, бушуу да сынамагъанча.

– Абусаламны акъылсызлыгъына жарсыдым, – деди Шерипа, къызыны къучагъындан эркин бола. – Аны къатыныны бир адепсиз затын кёрмегенме. Киши сёгюп да эшитмегенме. Ол итден туугъан ит эсе окъуна, сабийлерини анасыды. Ана ыспассыз эсе, ол андан да ыспассыз боллукъду бара баргъан дунияда. Немисни аягъы бу жерлеге жетерикди деп да ийнанмайма, – Абусалам бош сыгъады. Андан эсе, мында ёребаш болуп айланмасын да, бизни жашларыбызны биргелерине болсун.

– Анам, Атабий сау келсин, Абусаламны къатынындан болсам, аллай сёзледен сора аны бла жангыз бир кюн жашамаз эдим, – деди Дюгерхан, Абусаламгъа чамланнганын ангылата.

– Да, къызым, – деди Шерипа, ана «къызым», деген сёзню биринчи кере айтды, баям, Дюгерхан бла жарашханына кёлю бла къууанды, ол экисини арасында аллай сёзле биринчи кере айтыла болмазла, – жарашырла. Тюзюн айтдырсанг а, Абусалам кибик эссиз адамла, – ол оюмну сени хапарынга кёре айтама, – халкъны аллында айланыргъа тийишли тюйюлдюле.

III

Урушну бу жерлеге жуукълаша келген хапары халкъны бютюнда сагъайтханды; бир кишини да къоймай къырлыкъды немис деп, кеслерин уллу билгич этип сёлешгенле окъуна бардыла холамлыланы арасында. «Уллу Хож» деген жыры эсигиздемиди? – деп къыздыра эди хапарны бир жол Мурадин, ныгъышда олтургъан къарт кишилени алларына сюелип, – хар баргъан эллеринде была да бууаз къатынланы къарынларын жарып, сабийлерин сюнгю къыйырына сугъуп, бир бирге атып ойнайдыла дейдиле. Мен эшитген тюз эсе – бир жанны да сау къоймайдыла.

– Тейри, лязим, патчахны тахтасындан тайдыргъанлагъа къажау сюелген къауумгъа зат да этмейдиле деп эшитгенме мен а, – деди чыгырбёрк, тозурагъан акъ тонлу алаша кишичик, къолунда чычкыны бла олтургъан жеринде бир къалакъ ташчыкъны сыртына къатыла, башхаланы эслерине тюшмеген сёзню айтханына къууанып.

– Кет, анасын сатайым бу жашауну, – деди экинчи къарт, кюз арты суукъла кеслерин иги да таныта башлагъанлыкъгъа, алыкъа юсюнде чепкенин, башында къалпагъын жылы кийимлеге алышындырмагъан акъсакъал, онг къолу бла мыйыкъларын сылай,– кезиуюнде акъла, къызылла сынатхан къыйынлыкъдан уллу къыйынлыкъмы сынатырыкъдыла немислиле.

– Хажидаут, эслеп сёлеш, – деди ючюнчю къарт, – кесинги да, бизни да жойдураса.

– Тейри, Хажидаут, бу къыралгъа бюсюремей эсенг, жашынгы урушха бош жибергенсе, – деди Мурадин, аны хатасындан башланнган хапар терсине бурула башлагъанына тынгысыз болуп.

– Бир къоркъур жерим жокъду, – деди Хажидаут, – къызылла Черек ауузунда жангыз жанны къоймай къырып чыкъгъандыла деп эшитдим. Бар да сорчу алайда Шерипагъа да, къызы Дюгерханнга да. Анда юч кюн туруп келгендиле, Шерипаны анасы Радимхан – рахмат болгъанды дейдиле, харип. Баям, ол Глашлада эди, эрде.

– Тюз айтаса, Глашланы Къубадийни къатыны эди ол, – деди ныгъышда биринчи сёлешген чыгырбёрк къарт. – Да, жаннетли болсун, харип, аны ёлгенин сен айтдынг, мен эшитдим. Шерипагъа тюбемей жарамаз, тейри, лязим.

– Юйде эсе, барыбыз да жыйылып барайыкъ тюз ма бусагъатдан окъуна, – деди Хажидаут.

– Юйдеди, эрттенли мен, барып, тюбегенме, – деди Мурадин.

– Да, харип, Радимханны жыл саны да келген болур эди,– деди чыгырбёрк киши.

– Ёлгенине жарсымагъанынгы билдирдинг, малгъун, – деди Хажидаут къартны чабырларына гулоч таягъыны буруну бла къатыла.– Къартлагъа ол дуниягъа жол ачылып эсе, тейри, бош тураса мында, керексизге гыржын къоратып.

– Муну бла не кюреширге къалдынг? Ол дунияны буму толтурлукъду?

– Ой, ант ызыгъыздан болсун, гыз-гыз этип, къартлыгъыгъызны билдирмегиз тиширыулагъа, – деп, Хажидаут, кюлген да этип, нёгерлерини кёллерин бир кесек кётюрюп, олтургъан жерлеринден къозгъады да, бырысы да Шерипалары таба жол тартдыла.

* * *

Сау ыйыкъны жюрюдюле Холамны тиширыулары Шерипалагъа къайгъы сёзге; ала Радимханны ауушханына бек

бушуу этгенлерин билдиргенден сора, Черек ауузуна келген уллу къыйынлыкъны юсюнден кёбюрек билирге сюйюп, бир бирге ал бермей сорадыла Шерипагъа, Дюгерханнга. Аланы, кёпню кёре келген адамланы, жюреклери толу сезе эди дуниягъа къыяма жуукълашханын. Бирде тиллери тутулуп, сёлешалмай, къулакълары бегитилип, сёз эшитмей тохтагъанлары да андан эди. Барысыны да башларында къара жаулукълары; ала ол ишни кенгешип этгенча. Бетлери – саз, мудах, кёзлери къайгъыдан толу. Бусагъатда алагъа азатлыкъ жыры керек эди, – жюреклери къаннгынчы жиляр ючюн. Кёпден бери арбазла, орамла тойсуз-оюнсуздула. Алай олсагъатда жыйылып тургъан тиширыула бир сейирлик ишге шагъат болдула: бирде узун созуп, бирде къысха-къысха тартып жырлагъан эр киши ауаз эшитилди тышында. Къайгъы сёзге келгенле акъдан-къарадан сёз айтмай тынгылайдыла, бир бири кёзлерине соруулу къарап. Дюгерхан а, секирип ёрге турду да, къызыл къолан дарий жыйрыгъыны этеклерин эки къолу бла энишге сылай чыкъды тышына. Сора, терк окъуна артха къайтды да:

– Оу кюнюм, Къумукъ шашхан этген болур дейме, – деди, бети кетип, узун къара кирпиклерин терк-терк къагъа, добар эринлерин акъ тишчиклери бла къаба. – Къумукъ шашхан этгенди!

– Не зат дейсе?! – Тиширыуладан бирлери алай айтып, къычырыкъдан къырды да, кесин тышына атды. Баям, ол Къумукъну керти адамы болур эди. Къалгъанла да аны ызындан къуюлдула арбазгъа.

– Къайда бизге аллай насып,– деп къойду Шерипа уа, жатхан жеринде бир жанындан экинчи жанына бурула. Ол анасын асырап къайтханлы да тёшекди; «борбайларым тутмайдыла» деп тарыгъады.

– Оу кюнюм, Къумукъ, не этесе? – деп къычырды юйден бек алгъа чыкъгъан тиширыу ат юсюнде эки жанына кезиу-кезиу ауша баргъан председательни ызындан. Алай ол, кеф болуп, саякъ жыр айтып баргъанын ангылагъандан сора, къатындагъыладан уялды.

– Эл ауузунга къарагъан жарлы жанынг, не этесе? – деди сора, жаулугъуну къанаты бла сууланнгнан кёзлерин сюрте. Ызы бла сарнап жиляды. – Жашлай жоюлгъан жарлы Жашау, гиназ кибик атангы былай насыпсыз нек этдинг? Муну бу халын кёргенден эсе, сени къабырынгда мен жатха эдим. Къабырынгдан туруп келалсанг эди, мен барыр эдим ары. Уллу Аллах, эт бир мадар?! Мен къарт болгъанма; жолум ол дуниягъады, жарсымайма ёлюмню келлигине. Жашауну ёлгени ётюрюк болгъанын билдир халкъгъа. Шо бир мадар эт, дунияны жаратхан Уллу Аллах?!

– Кет, не этесе? Аллахха ассы болма, – дедиле тиширыула, бирден бирге алып.

– Не хыликкя ишди ол? Кеф болгъан эр киши кёрмегенмисе? Къумукъ, башха эр кишиледен озуп, кёкденми тюшгенди?

– Ачыуун ичине сыйындыралмай этген болур харип, къоюгъуз муну.

– Иймансыз, шашхан этген болур,– деди, бюгюнлю да тынгылап тургъан тизгинли, толу тиширыу, ауузун жабып тургъан жаулукъ къанатын бир жаныракъ тарта. – Къан сийгенлигиди ансы, алыкъа адамла юйюне дууагъа жюрюгенлерин тохтатмагъандыла. Аллахдан къоркъмай эсе да, халкъдан уялса уа?!

– Къоюгъуз хапарны. Жарлыны къыйынлыгъы уллуду. Бюгюн аны сёзюн этсек, Аллах кечмез.

– Тюзсе, Аллах шагъатды.

– Хо, харип, хо, Аллахны чамландырмайыкъ. Уруш ауузун Аллах байласын, бусагъатда къазауатда адамы болмагъан юйюр жокъду элде. Хар кимни да баласы юйюне хатасыз жыйылсын...

VI

Кеч кюз арты; табийгъат солур заманына жетип тохтагъанды. Алай хар неде да – адамлада, табийгъатда да тынгысызлыкъ уллуду. Ёмюрден бери тау этеклеринде сагъышлы тынгылауну басып тургъан жугъурсырт ташла уа, къарт ана жыйырылгъан саз мангылайын суукъ жерге тиреп, сытылгъаннга ушайдыла. Кюнлюмледе мылыгъа тартхан къалын къара-мор къауданчыкъгъа къоннган къызгъылдым, саргъылдым чапыракълагъа, турукълача сюелген жалан тереклеге къарасанг а, жерни, тауну къууанчла жылытыучу заманла кетгенлерине ишексиз боласа. Тамбла жашау бюгюнден иги болур деп сакълагъан адам эсленмейди. «Саула ёлгенлени унутмазла» деген сёзню айтханла окъуна жокъдула урушда жоюлгъанланы дууаларындан къайтханлада; ёлгенни эсгерирге кереклиси жашагъанлагъа кюч-къарыу бергенин унутмакълыкъ тюйюлмюдю ол? Сора насып жолла ысзыздыла тау ауузлада. Дюгерханны бла Шерипаны да танглары андан атадыла чарс. «Жашлыкъ къууанчны сюеди», дегенлери да бош болур ансы, Дюгерхан энди жыр, къобуз таууш излеп къыйналмайды. Школгъа барып, сабийлени мудахлыкъларын кёрсе, жаш жаны жерге киргенча болады. Аны бек сейир этдирген затладан бири: алгъын ол халкъ дууагъа жыйылгъан арбазда сабийле, бир зат къайгъылы да болмай, кеслерин жубата айлан-

нганларын аз кёрмегенди. Энди уа школда окъуна бир бирлерин къууп ойнагъанла аздыла. «Тиширыу жашауну чигинжисиди» дегенлери уа керти болур, тейри; тюнене Жулдузхан школгъа барып, устазланы, окъуучуланы бирге жыйып, айтхан сёзю кёплеге таукеллик бергенди: «Душман аягъы жетип келеди жерибизге, – деген эди ол, – къадарны къаргъап биз эталлыкъ жокъду; къыйынлыкъгъа, къаяча тёзерге керекбиз. Халкъыбыз тынч жашаргъа юйренмегенди. Аны унутмагъыз къыйын сагъатыгъызда, кёлсюзлюкге хорлатмайыкъ! Ёлюмден мал, мюлк берип къутулаллыкъ тюйюлбюз. Тюнгюлюулюкню кесибизден кери этейик...Тюзлюк биргебизгеди!»

* * *

Кече белине дери хапар айтып турдула Шерипа бла Дюгерхан,– жукъу кирмей эди аланы кёзлерине, – Глашлагъа келген зарауатлыкъ битеу къыйынлыкъларын унутдургъанды. Ала кеси кёзлери бла кёргендиле ол къыяма ишни. Аны юсюнден бир бирге хапар айтыргъа къоркъа, картоф чыракъны ёлежакъ жарыгъында мудах олтурадыла. Ала кёзлерин ачаргъа окъуна къоркъадыла, ачсала Глашладагъы къалабалыкъны жангыдан кёрлюклерине ишексиздиле. Ол а ауур жюкдю эки насыпсыз тиширыугъа. Алай тюнене ингирде Къумукъ алагъа келип, Шерипагъа къайгъы сёз берип, кёл этдирир затла айтып кетгени бир кесек къанатландыргъанды. Ойнагъанмы этесе, колхозну председатели юйге кирип:

– Шерипа, ёлюмню суукъ ёшюнюнден къутулур мадар жокъду; хар жерде да ёлюм эшикни къагъады. Хайт де. Ананг ахшы адам эди. Ол дуниясы кенг болсун, – деди Къумукъ. – Бусагъатда Черек да сарнап саркъады, кюн да булутха кирип тохтагъанды... Алай, ийнан, бара баргъан дунияда терекле, гюлле, къыш, жай да жангыдан шыбырдарла жашау жырларын...

Шерипа кёз жашлары жибитген бетин жаулукъ къанаты бла сыйпады. Суукъ къарамы уллуну, кичини да элгендириучю къушбурун Къумукъну бу жолгъу иши Шерипаны сейир-тамашагъа къалдырды, председательни сёзлери анга жырча эшитилдиле. Жыр а жашауну кюнюдю, – ол не огъурсуз жыр эсе да. Шерипа Къумукъгъа ыразы болду.

– Кючюм-къарыуум къалмагъанды, – деди Шерипа, кеси ёмюрюнде Къумукъну кёзюне биринчи кере къарап. – Хыныракъ атласам, тобукъларым къалтырап тохтайдыла. Сора жарыла тургъан жюрегим къысып, солуялмай тохтайма... Бизге бу кюнню келтиргенле Аллахдан аман тап-

сынла; акъ тангларыбыз къаралып атхан кезиуге келип тохтадыкъ. Жыр макъамы окъуна сарнагъан этеди. Бизни къыйынлыгъыбызгъа кёк да жилягъан сунама, – жауун тохтамайды.

Шерипа, сёзюн тохтатды да, Къумукъну кёзюне жангыдан къарады. Ол кезиуде шошлукъ дунияны бийлегенча болду. Дюгерхан, ич отоудан чыгъып, Къумукъну бла анасыны къатларына келип сюелгенинде уа, ингир къарангысы бийлей башлагъан отоу танг жарыгъына ушады. Къумукъ да эс бурду къызгъа. Сёз а айтмады. Бир инсан да чурум тапмазча ариу эди Дюгерхан. Къумукъ – Дюгерханнга, Шерипа – Къумукъгъа аралыпдыла. Къумукъну эринлери аз ышардыла. Шерипа ангылагъандан, аны сууланнган кёзлери уа насыпдан тюнгюлюп эдиле. Шерипа Къумукъну жашыртын жаулай эди бирде, «иймансыз» деп шыбырдай эди кеси акъылында. Алай дагъыда, Къумукъну бюгюннгю иши жюрегин жумушатып, аны сыфатында халкъ билген тасхаларын –къушбурун, къысыкъкёз, салпыкъулакъ, дертчи, кюйсюз болгъанын да унутуп, ол затланы орунуна чынтты кишиликни ахшы илишанларын кёрдю Къумукъда. «Эрле жолу къачан да бийикди. Къумукъ да бийикликни ишин эте келгенди ёмюрюнде. Аллайны уа сюймегенлери да кёп боладыла... Угъай-угъай, терс сёлешеме, – деди Шерипа, – Къумукъ не заманда да къантулукъ бола келгенди, – адамлагъа аманлыкъны таба игиликни излемеген. Халкъны аллында сёлешген заманында да хар айтхан сёзю ёлетге махтауча эшитиле келгенин киши да унутмагъанды. Бюгюн да хар айтхан сёзю ёлюр кюнюбюзню чертген сунама, – ол а къаргъышча эшитиледи... Жангыла эсем, Аллах кечсин...»

Ол кезиуде Къумукъ, Дюгерханны къолун тутду да, юйге кёп игиликле тилеп, тышына чыгъып кетди.

* * *

Шерипа, тёшекге кирмей, тапчанда олтургъан жеринде къалкъып къалды. Дюгерхан а, шинтикни столгъа жууугъуракъ тартды да, анга олтуруп, Атабийге письмо жазаргъа хазырланды. Дюгерхан Глашладан къайтханлы да хазырланады ол ишни этерге. Алай бир жанындан, къайгъы сёзге жюрюгенле кёз ачдырмайдыла, экинчи жанындан, Атабийге ыннасыны хапарын, Черек ауузунда болгъан ары дери киши да эшитмеген бушууну юсюнден айтыргъа базынмайды, – жаш ол затны кётюралмаз деп къоркъады ансы, Кавказда почта байламлыкъны жолу кесиле тургъанындан хапары жокъду Дюгерханны.

нганларын аз кёрмегенди. Энди уа школда окъуна бир бирлерин къууп ойнагъанла аздыла. «Тиширыу жашауну чигинжисиди» дегенлери уа керти болур, тейри; тюнене Жулдузхан школгъа барып, устазланы, окъуучуланы бирге жыйып, айтхан сёзю кёплеге таукеллик бергенди: «Душман аягъы жетип келеди жерибизге, – деген эди ол, – къадарны къаргъап биз эталлыкъ жокъду; къыйынлыкъгъа, къаяча тёзерге керекбиз. Халкъыбыз тынч жашаргъа юйренмегенди. Аны унутмагъыз къыйын сагъатыгъызда, кёлсюзлюкге хорлатмайыкъ! Ёлюмден мал, мюлк берип къутулаллыкъ тюйюлбюз. Тюнгюлюулюкню кесибизден кери этейик...Тюзлюк биргебизгеди!»

* * *

Кече белине дери хапар айтып турдула Шерипа бла Дюгерхан,– жукъу кирмей эди аланы кёзлерине, – Глашлагъа келген зарауатлыкъ битеу къыйынлыкъларын унутдургъанды. Ала кеси кёзлери бла кёргендиле ол къыяма ишни. Аны юсюнден бир бирге хапар айтыргъа къоркъа, картоф чыракъны ёлежакъ жарыгъында мудах олтурадыла. Ала кёзлерин ачаргъа окъуна къоркъадыла, ачсала Глашладагъы къалабалыкъны жангыдан кёрлюклерине ишексиздиле. Ол а ауур жюкдю эки насыпсыз тиширыугъа. Алай тюнене ингирде Къумукъ алагъа келип, Шерипагъа къайгъы сёз берип, кёл этдирир затла айтып кетгени бир кесек къанатландыргъанды. Ойнагъанмы этесе, колхозну председатели юйге кирип:

– Шерипа, ёлюмню суукъ ёшюнюнден къутулур мадар жокъду; хар жерде да ёлюм эшикни къагъады. Хайт де. Ананг ахшы адам эди. Ол дуниясы кенг болсун, – деди Къумукъ. – Бусагъатда Черек да сарнап саркъады, кюн да булутха кирип тохтагъанды... Алай, ийнан, бара баргъан дунияда терекле, гюлле, къыш, жай да жангыдан шыбырдарла жашау жырларын...

Шерипа кёз жашлары жибитген бетин жаулукъ къанаты бла сыйпады. Суукъ къарамы уллуну, кичини да элгендириучю къушбурун Къумукъну бу жолгъу иши Шерипаны сейир-тамашагъа къалдырды, председательни сёзлери анга жырча эшитилдиле. Жыр а жашауну кюнюдю, – ол не огъурсуз жыр эсе да. Шерипа Къумукъгъа ыразы болду.

– Кючюм-къарыуум къалмагъанды, – деди Шерипа, кеси ёмюрюнде Къумукъну кёзюне биринчи кере къарап. – Хыныракъ атласам, тобукъларым къалтырап тохтайдыла. Сора жарыла тургъан жюрегим къысып, солуялмай тохтайма... Бизге бу кюнню келтиргенле Аллахдан аман тап-

сынла; акъ тангларыбыз къаралып атхан кезиуге келип тохтадыкъ. Жыр макъамы окъуна сарнагъан этеди. Бизни къыйынлыгъыбызгъа кёк да жилягъан сунама, – жаун тохтамайды.

Шерипа, сёзюн тохтатды да, Къумукъну кёзюне жангыдан къарады. Ол кезиуде шошлукъ дунияны бийлегенча болду. Дюгерхан, ич отоудан чыгъып, Къумукъну бла анасыны къатларына келип сюелгенинде уа, ингир къарангысы бийлей башлагъан отоу танг жарыгъына ушады. Къумукъ да эс бурду къызгъа. Сёз а айтмады. Бир инсан да чурум тапмазча ариу эди Дюгерхан. Къумукъ – Дюгерханнга, Шерипа – Къумукъгъа аралыпдыла. Къумукъну эринлери аз ышардыла. Шерипа ангылагъандан, аны сууланнган кёзлери уа насыпдан тюнгюлюп эдиле. Шерипа Къумукъну жашыртын жаулай эди бирде, «иймансыз» деп шыбырдай эди кеси акъылында. Алай дагъыда, Къумукъну бюгюннгю иши жюрегин жумушатып, аны сыфатында халкъ билген тасхаларын –къушбурун, къысыкъкёз, салпыкъулакъ, дертчи, кюйсюз болгъанын да унутуп, ол затланы орунуна чынтты кишиликни ахшы илишанларын кёрдю Къумукъда. «Эрле жолу къачан да бийикди. Къумукъ да бийикликни ишин эте келгенди ёмюрюнде. Аллайны уа сюймегенлери да кёп боладыла... Угъай-угъай, терс сёлешеме, – деди Шерипа, – Къумукъ не заманда да къантулукъ бола келгенди, – адамлагъа аманлыкъны таба игиликни излемеген. Халкъны аллында сёлешген заманында да хар айтхан сёзю ёлетге махтауча эшитиле келгенин киши да унутмагъанды. Бюгюн да хар айтхан сёзю ёлюр кюнюбюзню чертген сунама, – ол а къаргъышча эшитиледи... Жангыла эсем, Аллах кечсин...»

Ол кезиуде Къумукъ, Дюгерханны къолун тутду да, юйге кёп игиликле тилеп, тышына чыгъып кетди.

* * *

Шерипа, тёшекге кирмей, тапчанда олтургъан жеринде къалкъып къалды. Дюгерхан а, шинтикни столгъа жууугъуракъ тартды да, анга олтуруп, Атабийге письмо жазаргъа хазырланды. Дюгерхан Глашладан къайтханлы да хазырланады ол ишни этерге. Алай бир жанындан, къайгъы сёзге жюрюгенле кёз ачдырмайдыла, экинчи жанындан, Атабийге ыннасыны хапарын, Черек ауузунда болгъан ары дери киши да эшитмеген бушууну юсюнден айтыргъа базынмайды, – жаш ол затны кётюралмаз деп къоркъады ансы, Кавказда почта байламлыкъны жолу кесиле тургъанындан хапары жокъду Дюгерханны.

Немис Исси-Суу тийрелерин саулай да къолгъа этгенинден, Атабийлары болгъан госпитальны Нальчикге кёчюрюлгенинден да жокъду къызны хапары. Таулу, къабартылы жашла да бардыла Атабийни биргесине. Алада юйлерине жан атханла да бардыла. Алай госпитальны сакълагъанла жаралыланы жатхан жерлеринден тепдирмейдиле – болушлукъсуз атлаялгъанла тышына чыкъсала окъуна, къалауурла аладан кёзлерин алмайдыла. Госпиталь а Нальчикде темир жол вокзалны къатында тёртюнчю школда орналыпды. Атабийде уа халкъдан айырылыр мурат жокъду, – аякъ юсюне теркирек болуп, фронтха атланыргъа керекди. Аркъасы кесин жокълатханлай тура эсе да, ауур жаралы болгъан аякълары эркин атлай тебирегендиле. Аны артха теркирек къайтырын аскер бёлюмде да сакълайдыла: билими, жигитлиги, оюмлулугъу бла да айырмалыды ол. Немис тилде окъуна сёлешеди Атабий. Исси-Сууда педрабфакда окъугъан заманында анда немис тилни Атабийча уста билген болмагъанды. Жаш кимден да иги ангылай болур эди ол ишде кеси ненча гёренке тартханын. Алай нёгерлери уа аны орус, немис тилледе алай иги сёлеше билгенине бек сукъланнгандыла. Госпитальда окъуна Атабийни намысы бийикде ол зат ючюн жюрюйдю бирсиледен энчи. Андан уллу чынлары болгъанла окъуна анга баш ура сёлешедиле. Алай Атабий башын кётюрмейди, – кесинден уллу, кичи бла да жан тенг. Жаш, Нальчикге келгенли, Холамгъа бютюнда бек термиледи. Алай анга ары жол болмагъанын да ангылайды; душманны аякъ алгъан тауушу къулакъгъа эшитиле тургъан заманда кишилик хар инсаннга да бирча керек болгъанын иги ангылайды Атабий, – ол кюйсюзлеге уа жаланда кюйсюзлюк этерге керек боллукъду, къырылгъандан къалгъанларын чыкъгъан жерлерине сюрюп ургъунчу. Хар ким да мангылайына жазылгъаннга тюбемей мадары жокъду. Атабий, атасыны малыны, мюлкюню хыйсабы болмагъан заманда да жашады, «тойгъанын кётюралмагъан мынафыкъ» деб'а айтдырмады кесине; ырысхы акъылдан шашдыргъанладан тюйюл эди ол. «У, налат, кёремисе аны, жапысыз тонгузну, аман жерде аманлыгъынга тюбетирме» деп, бир кишини да жанымады алагъа аманлыкъ эте келгенледен. Ол угъай эсенг, керек жерде аллайлагъа жакъ басып окъуна сёлешгенди. Кокаланып угъай, жангы властьны адамы айтхан сёзню кертилигине жюреги-жаны бла ийнанып.

...Дюгерхан, письмосун жазып башлаялмай, терен сагъышха кетип олтурады. «О, мени жаным кибик кёрген къарындашым! Жанынга тиймесин, бу жол бек огъурсуз письмо жазарыкъма. Бусагъатда анабызны кёрсенг, олду

демезсе. Бек азгъанды, къарт да болгъанды... Атабий, ыннабызны асырап келгенбиз. Биз да Глашлагъа барып тургъаныбызлай, къызыл аскерчиле, кече бла кирип, Черек ауузуну эллерин кюйдюрюп чыкъгъандыла. Анам да, мен да, Тёбен элледен къайгъы сёзге келгенледен да бир къауумла ынналаны ол уллу ташны къатында аш юйчюклерине бугъуп къутулгъанбыз ёлюмден... Ол кюйсюзлюкню кёрюп, дунияда сау къалгъан бек къыйын иш эди. Бу сёзлени жазаргъа базыннганыма окъуна сейир этеме... Ол ишни кёргенден эсе, бёрю болуп, кече, кюн да агъачда айланыргъа ыразы эдим...»

Дюгерхан ол сёзлени жазгъан къагъытын жыртды да, от жагъагъа быргъады. Сора эки къолу бла башындан тутханлай тынгылады. Бир кесекден а, бир къылыкъсыз элгенди да, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, от жагъа таба атхан къагъытын къолуна алып, анда жазгъанларын башха къагъытха кёчюрдю. «... Жангыз билегим, къыйынлыкълагъа тёзерге бизни да сен юйретгенсе, бу жол да белинги къаты къыс, кёлсюзлюкню жолун кесерге кюреш, – деп, Дюгерхан, письмосун андан ары бардырды. – Атабыз ыннабыз жашагъан тенгли бир жашагъан болса, анабыз къарасын эртте тешерик эди. Урушдан кёп жашны аман хапарлары келеди элге кюн сайын. Аланы атларын айтып, сени аман сагъатлы этерге сюймейме, кесинг сау-эсен къайтсанг, билирсе кимле болгъанларын. Элде барыбызны да кёлюбюз такъырды. Энди бу жерлеге кюн тиймезлик сунабыз. Черек ауузу уа адам айтып жетишдиралмазча къыйынлыкъгъа тюшдю. Ол сен таныучу элле – Глашлары, Сауту, Чегет, Курнаят жер бла тенг болуп къалгъандыла. Аскерчиле, кёзлери кёрюп, бир сау жан къоймагъандыла, отда кюйдюрмей. Мен алагъа «Кюйгенлени кюйлери» деп жыр этгенме. Жангыз билегим, ма ол кюй:

Кече ортасында, жукълап тургъанлай,
Ой, пулемётла бурдула.
Къартланы, жашланы, межгитге жыйып,
Гранатла бла къырдыла.

Тюбюнден келген а, ой, солдатланы
Къызла алларын тыялла.
Ой, ёлгенлени сау санларын тапмай,
Жастыкъ тышлагъа жыялла.

Уллу Малкъарны тюрмеде къартлары
Аркъа сюеклерин къашыйла,

Саутуда къырылгъанланы урходукларын
Жастыкъ тышла бла ташыйла.

Элни ичине айланып къарасанг, –
Аскерчиледен толгъанды.
Ой, аты чыкъгъан Уллу Къара Малкъар
Халкъгъа жиляулукъ болгъанды.

Аскерле кетиб'а баралла, анам,
Ыфчыкдан аугъанды артлары.
Ой, жаннган отха атып кюйдюрдюле
Сабийле бла къартланы.

Уллу Малкъарны тюрмеде къартлары
Аркъа сюеклерин къашыйла,
Ёлгенлени уа, ташыргъа жетишмей,
Чанала бла ташыйла.

Ол ишни кёрген – кёргенди, ишексиз,
Къалай болгъанын ахырат.
Кюйген эллерим – Глашлары, Сауту,
Ючюнчюсю уа – Курнаят.

Жангыз билегим, эки кёзюмден къан тамычыла тама жазама бу тизгинлени. Борбайларым да къыркъылыпды-ла. 1942 жылны, ноябрь айыны ол кечесин бизни халкъыбыз ёмюрде да унутмаз. Сабийлени, къартланы, къарыусузланы, ауурлукълары болгъан тиширыуланы да къырып, отда кюйдюрдюле совет солдатла. Ол алай нек болургъа керек эди, Атабий?! Жаланда 40 юйюр жашагъан Глашланы элден ол кече 67 адамны къыргъандыла. Аланы араларында алыкъа ат аталмагъан сабийчикле да болгъандыла. Глашланы Шахарны тогъуз адамын ёлтюргендиле. Аны жашы Мухамматны сабийчигине алыкъа ат окъуна аталмагъан эди. Османны къызлары уа, харип. Маржанатха – 6 жыл, Нажабатха –5, Иллеукагъа – 4, Багъалыгъа уа – 3 жыл. Итден туугъанла, кёзлери къыйып, аланы къалай ёлтюрген болурла?! Османны къатыны Акъбийче уа олсагъатда эгиз сабийчикле табып болгъанды. Аланы да бирлери жоюлгъанды. Глашланы Ысмайылны да юч жашын ёлтюргендиле ол кече: Жашауну, Къасайны, Къаншауну. Бек гитчелери уа урушдады. Къарт неда къыяулу болмаса, бу элден урушха кетмей киши да къалмагъанды.

Атабий, ол кече Глашлада сау къалгъанла бла ушакъ этгенме мен. «Къалай эсе да, Черек ауузунда эллеге къыйынлыкъ тюшерин эки-юч кюн алгъа сезгенле болгъандыла, –

дейди Далхат, кёзлерини жилямукъларын, кенг мангылайыны терлегенлерин сюрте. – Алай, аскер кирип, элни адамларын, къыйырдан тутуп, къырып чыгъарыкъды деб'а, кишини акъылына келмегенди. Эр кишиле, элден бир жанына тайыгъыз деп, жашыртын сёз жюрютгенлени атларын да айтадыла элде. Къарт Жюнюс, ингир къарангысы бла хар арбазгъа кирип, элден узагъыракъгъа кетейик деп, тилеп айланнганды, – жоюллугъун ангылагъан болур эди, насыпсыз. Анга киши къулакъ салмагъанды.

Бу манга хапар айтхан Далхатны инбашын къагъа тургъан ёлюмден къутхаргъан а аны атасыны къарындашы Махайны къатыны Хаписат болгъанды. Махайны бир къарындашы Махмут «Чегет» колхозну нартюх бахчасын тонгузладан сакълап тургъанды. Ол бахча Тёбен Жемтала элден узакъ болмай орналыпды дейдиле. Анда Махмутдан сора да болгъандыла адамла. Элге къыйынлыкъ тюшерден тёрт кюн алгъа Махай да ары тебирейди. Далхат а аны бла болургъа сюйгенин билдиреди. «Сен бу жол жашчыкъны айтханын этмесенг, ёмюрде кёзюнге къарамам», деп тохтайды Хаписат.

Да не этерик эди Махай, бой салды. Ала экиси да, тау бла ауып, жолда шагъырей адамны къошунда да къалып, экинчи кюн Махмут болгъан жерге жетедиле. Ала да анда тургъанлай элден къуугъун келеди. Ажалдан къачып къутулгъан ючеулен, келип, элден хапар айтадыла.

Махмутну жангыз жашы Мухтар, урушда бир кёзюнден айырылгъан адам, элге къайтып болгъанды. Ол къуугъуннга келген адамла Махмутха былай айтадыла: «Жашынгы, къатынынгы, къызынгы да (къызы Сакийнат, Асанлада эрде болгъанды, олсагъатда сабийчиги бла ата юйюне къонакъгъа келип болгъанды) ёлтюргендиле» дегенлеринде, къарт киши, жерге бауурланып, жерни тырнап жилягъанын кёрген Далхатны кесини да сарнагъаны тау тёппеледе эшитиле эди. Атабий, бу хапар «Уллу Хожну» жырын эсинге тюшюрмеймиди?! Анда суратланнган зарауатлыкъны суратлары кёзюнге кёрюнмеймидиле?! Атабий, Уллу Хожда бла Глашлада болгъан къыйынлыкъланы тенглешдирчи, къалай ушайдыла бирге? Глашланы къарт Кабаны намаз эте тургъанлай ёлтюргенлерин кёллери толуп айтадыла бу тукъумну адамлары.

Омарны 12-жыллыкъ къызы Лежинканы айтханына бир тынгылачы: «Къарындашым Идирис, кёзлеринден къыяулу болгъаны себепли, урушха бармай къалгъанды. Халкъгъа къыйынлыкъ тюшер ингирде, элге чыгъып къайтады. «Сукандан бери аскер аугъан хапар айтадыла», – дейди ол.

Атабыз аны дагъыда артха жибереди, бар да тюз хапар бил деп. «Алай айтханлыгъыма, кесибизни аскер эсе, не этерикди бизге? – дейди бир кесекден, жеринден тепмей сюелген Идирисге соруулу къарай. – Тейри, лязим, ач эселе – аш берирбиз, арып эселе, тынчайыр жер табарбыз... Фашистле келгенден Аллах сакъласын ансы!»

Атабызны таукел ауазы башыбызны акъылда болмай тургъанлай бийлеген сагъышланы бир кесек чачды. Алай Идирис тышына экинчи кере да чыгъып къайтды. Жугъ'а айтмады. Биз да тёшекге кирдик да тынчайдыкъ. Алай бир заманда къарындашым отоуундан чыгъып келди да: «Малкъарукълагъа (къоншубузгъа) беш аскерчи бек суху ташайды»,– деди.

Алайда тиширыула, къоймай, атамы да, къарындашымы да юй башына миндирдиле. Андан сора 15-20 минут озгъан болур эди, беш эр киши – чубур акъ тонлары, мангылайларында къызыл жулдузлары бла бёрклери, бизни юйге кирдиле. Бирлери къолунда фонарь чыракъчыкъны жандырып, барыбызны да кёзлерибизге кезиу-кезиу къарадыла. Мени да, эгешчигим Сакийнатны да артха тюртдюле, бирсилени уа, алларына сюрюп, къоншуда атамы къарындашыны юйюне элтдиле. Мен анамы ызындан жан атама. Алай солдатладан бирлери билегимден хыны тутуп, артха сызды да, эшикни гам этип, къадауун салды. Юйде къолда юйреннген уллу ирик бар эди, ол адамланы ызларындан кетди. Алай бир заманда ирик артха ачы макъырып къайтды да, башы бла уруп, эшикни къадауун ачды. Сакийнат бла мен да чыгъабыз тышына. Адамларыбызны элде жыйылыу зат болуп, ары элтген суннган эдик. Тёгерекге-башха чаба, кёребиз адамларыбызны къырылып тургъанларын...

Ангылаймыса, Атабий?! Ахматны 10-жыллыкъ къызы Зояны айтханларын а – жазып, къагъытха окъуна тюшюралмайма; ма бусагъатда къаламымы бурунун къагъытха тирегенимлей, къолум асыры къалтырагъандан, тирмен канкурагына ушайды. Аны бла бирге жюрегим да къалтырайды, кёзлерим а жукъ кёрмейдиле, – жилямукъдан толупду аланы къабакълары. «Юйюрюбюзню битеу адамларын эшикге сюрюп тебирегенлеринде атама чабырларын киерге окъуна къоймагъан эдиле, – деп, сарнап жиляды Зоя. – Энди санга чабырла керек тюйюлдюле,– дей эдиле атама солдатла. Бизни, бир къаум уакъ сабийни уа, Алийни къызы Фазикачыкъны да, юсюбюзде кийимлерибизни тешдирип, элден узакъгъа, таугъа жуукъгъа сюрюп, анда къоюп кетген эдиле. Баям, ачдан, суукъдан ёлсюнле, дегенлери болур эди...»

Танг тюбюнден белги бере башлагъанды, Атабий. Бу-

сагъатда, терезеден тышына къарап, Чолпан жулдузну жарыгъын эледим. Жангыз билегим сау келсин, ол да, алгъынча болмай, мудахды. Кюнлюмде ол сен юсюне ёрлеп ойнаучу уллу таш да, кимни эсе да жаныгъан этгенча «бети» къара кесеу болуп сюеледи. Кёк да жилярга хазырланнганнга ушайды; къаралдым булутла къанатларын кенгден-кенг жая, тау тёппеледен энишге созула келедиле. Декабрь айы киргенликге къар жаумайды, суукъ жауунла уа жерни, тереклени, тауланы терк-терк жибитедиле. Кёк да Черек ауузуну жиляуун эте болур, баям. Шибиля уруп, кюл этип къойгъаннга ушайдыла ол тау ауузуну эллери. Атабий, Чолпан жулдузну жарыгъын битеу эл эледи бу сагъатда. Ол алгъындан эсе уллу да, жарыкъ да болуп къалды мен кёз ачып-жумгъунчу. Ашхы умутла къанатландыла мудахлыгъы къарангы кечеге ушагъан жюрегимде. Алай жашауубуз тюпсюз чынгылгъа тарта баргъаны уа ангылашынады. Ол бушуу боюнсасын бек къаты салгъанды боюнубузгъа. Атабий, биз, ёлсек-къалсакъ да, юйюбюздебиз. Сизден кюймейик. Аллах айтса, жангыдан бир кёз ачар заман келир бизге.

Хайда, сау къал! Кесинге сакъ бол! Бизге къайгъы этме.

Дюгерхан.

3.12. 1942.»

Алтынчы башы

I

Атабий, кечени бир кезиуюнде тёшегинден ёрге ауур кётюрюлдю да, темир ундурукъну аякъ жанында къулагъына салынып тургъан кёксюл шинелин аркъасына къаплады, аскер бёркюн да башындан тешип, (тёшекде да кийип жатды аны, – декабрь айны суугъу борбайдан алгъанды, жаралыла жатхан жерде уа чыртда от этилмейди), къолуна алып, къагъып-согъуп, жангыдан кийди. Атабий, шош-шош аглай, чыкъды тышына. Энди ол таякъгъа таянып кюрешмейди; онг аягъыны жаралы болгъан жери кесин бир кесек жокълата эсе да, санларын алгъынча ойнаталлыкъды, – санын-чархын къалтыраукъ алыучу заманла кетгендиле. Алай бир сейирлик тынгысызлыкъ, аны къолгъа этип, таза да онгун алгъанды. Бирде кёзлери кёрмей, къулакълары эшитмей къаладыла. Ол тынгысызлыкъ Атабийни сылхыр болургъа жетдиргенди. Анга кёк да энишге чёкгенча кёрюнеди, – башындан басып, солууун алдырмагъанчады бирде.

Атабий кёкге къарагъанлай турду иги кесек заманны; кёк чуукъды, алай жулдузла уа кёрюнмейдиле. Уллу Нальчикни орамларында жан эсленмейди, – бир дерге бири къалмай, кёчюп кетмеген эселе, быллай ишни ким кёргенди. Шошлукъну тынгысыз ауазы жашны сылхыр этип къоярыкъды мындан озса. Бир жерде да чыракъ жанмайды. Алда уллу палахла сакълагъанларына ишексизди Атабий. «Ой, акъылдан шаша турама», – дейди бирде, эки къолу бла да кёзлерин къаты жабып, сюелген жеринден ахырыда тепмей. Олсагъатда суукъ желчик суху урду да, аны шашдыра тургъан сагъышларын чачаргъа болушду. «Бу зат ибилисни ишиди, – деди Атабий кеси акъылында. – Да Аллахха къуллукъ этген инсан жокъду – намазны, оразаны унутханды миллет. Ол а балдан да татлы азыкъды ибилисге. Я Уллу Аллах, сен сакъла къыйынлыгъынгдан!»

Атабий ол сёзлени айтханына уялды: Эй, хомух, партия сени алаймы юйретгенди? – деп, кеси кеси бла ушакъгъа кирди. – Айып болсун бетинге. Тенгнге-жуукъгъа къыйынлыкъ келсе, коммунист кеси къыйынлыгъын унутургъа керекди».

Алайда Атабийни иши ётюрюкчю сёзню тюзюн сайлагъаннга ушады, ол бусагъатда къайдагъысын да билмейди. Нек эсе да нёгерлеринден адам да жокъламайды муну. Атабий, акъылын жангыдан башына жыйды да, эки нёгерин – Юсюпню, Адырахманны, саусузла юйюнден Гюржюде Гори шахаргъа ашыргъанлары эсине тюшдю да, мени да ала бла жиберигиз деп, къаты болмагъанына ачыу этип, отдан кёлек кийди. «Манга ол къадар игилик этген Юсюпден нек айырылдым, – деп ачыудан жюреги жарылыргъа жетди. – Юсюп, менден айырылып тебирегенинде къалай жилягъан эди. Мен а сюеле эдим, сын къатханлай, ызындан къарагъанлай, кёзлерими уку кёзлерича жандырып. Алай борбайларым а арталлыда тутмагъанларын ачыгъындан сезе эдим; уф десенг, ауып кетерге жетишип...»

Атабий ауур жаралы болгъан кюнюн эсине тюшюрдю былайда. Баям, Юсюпню тенглигине жангыдан баш урур хыйсапда этди алай. Не уа душманны кюйсюзлюгюне чамланнганлыгъымы эди? Кюйсюзлюкдю дейдиле жигитни къанын ишлетген, ахшы муратларына жетиширге кёллендирген. Къыйын сагъатынгда жашау къол узатып, къарыу бергени да кертиди, жан татлыды, ким да жашаргъа сюеди. Ёлюмню суукъ къолларындан къутулуп онг жокъду, ырхыдан, желден къачып къутулгъанлыкъгъа, ёлюмден къалай къутуллукъса? – дегенлени оюмларына бир-бирлени бой салмагъанлары да ол затла бла – кюйсюзлюкге къажау сюелген кючню деменгилилиги бла байламлыды, Тейри.

Жаралары сау болгъандан сора жюрегин къанатландыргъан къууанчы, Юсюп кетгенли, жарсыугъа айланнганды. Мындан оза эсе, къылыкъсызлыкъ этерге боллукъду ол, аскерге чакъырылгъан кюнлеринден берисинде да бир бирден айырылмагъан тенглени былай мудах нек этди бир къаштюй, уубет майор Волков. «Кёрдюнгмю ол адам сыфаты болмагъан къантулукъну бизге этгенин, – деди Атабий, аркъасына къаплап тургъан шинелини женглерин кийип, жагъасын ёрге этип, желкесин аяздан сакълай. – Мен аны биринчи кюнден окъуна жаратмай эдим; боюн тамырлары тартылып, бурун сырты къызарып, къашларын тохтамай тюйгенлей, бизни анга бир уллу борчубуз болгъан кибик. Родинасын сенден, менден да аз сюйгенни Аллах уруп жерге кёмюп къойгъа эди! Тейри, былайда жангылгъан мен болайым, ёзге уа Юсюп: «Ары Атабийсиз барлыкъ тюйюлме», – деп тохтаса, башха оноу этилирге боллукъ эди. Угъай, терсме, Атабий, офицерлигинге кюлейим, бусагъатлыкъ дунияда кесинден таматаны буйругъун толтурмазгъа не эркинлиги барды солдатны, – жанынданмы тойгъанды.

Алай Волков кесин башхаладан бийикде тутханы уа хар кимге да белгилиди. Биргесине къуллукъ этгенлени жангыз бирини жюрегин жылытыр сёз айтып эшитмегенди киши. Ауур жаралы болгъандан сора кесине Исси-Суу да бакъдырып, энди Нальчикге келгенди. Алыкъа сынчыкълагъан а этеди. Алай бир жууаплы ишни толтура айланнганына уа ишексиз бол.

* * *

Атабий жаралыла жатхан жерге киргенинде нёгерлерини барысы да мынга чамланып сёлешдиле. «Жолдаш лейтенант! Бу не ишингди?» – деп, ала бирден тырман этдиле.

– Не дауурду бу? – деди Атабий, ундуругъуна олтура. – Не от тюшгенди барыгъызгъа да? – Атабийге къычырып сёлешгенледе чыны бла аны даражасына жетгени жокъ эди. Ол себепден, холамлы жаш да, аскер низамгъа бузукълукъ этгенлеге, – кесини юсюне жюрексинип сюелгенлеге, тынгылап къоярыкъладан тюйюлдю.

– Жолдаш лейтенант, сен тышына чыгъып кетгенли сагъатдан артыкъ заман болады... Тилим айланмайды бизни акъылыбызгъа келген затны айтыргъа, – деди сепкилбет, сары шинли, кёк кёзлери къапларындан бери иги да чыгъып тургъан солдат.

– Англадым,– деди Атабий,– таулуну таугъа къачхан суннгансыз. Алаймыды?!

Сепкилбет бир зат айтыргъа кезледи. Алай сёзю ауузындан чыкъмай, анда теренде жутулуп къалды.

– Акъылынгы башынга жыйып, алай сёлеширге юйрен,– деди Атабий сепкилбетге. Сора жаралыланы барысыны да кёзлерине кезиу-кезиу къарап чыкъды. –Мени юсюмден ол затны акъылына келтирген адамны мангылайына керох бла ургъанлыгъыма, мени киши терслерик тюйюлдю,– деди Атабий, бир кесек тынгылагъандан сора.– Итден туугъан ит этерге боллукъду аллай оюмну. Сен а, сарыкай, сепкилбет, эки кёзюнгден да сокъурса, акъылдан жартыса, къайры баргъанынгы билмеген, не айтханынгы ангыламагъан!

Жаралыланы барысы да шум болдула, баям, Атабийни намысы бла ойнагъан сундула кеслерин.

– Жолдаш лейтенант, сен ол ушагъысыз сёзлени айтып, чынынгы да, кесинги да сыйсыз этесе, – деди сепкилбет, ары-бери тынгысыз атлай. – Къара туман басханды жашауубузну; душманны аякъ тауушу къулакъларыбызгъа эшитиле турады...

– Ауазынг башха тюрлю чыгъа башлады, тейри... сен таза да жигит солдат кёреме да, – деди Атабий, бир кесек жумушап...– Сёзюнгю андан ары нек бардырмайса? Алай эсе, энди мен сёлеширикме, – сен тынгыла. Тюз айтаса, жукъусуздула кечеле. Душманны аякъ тауушу да эшитиледи къулакъларыбызгъа. Ол да тюздю. Алай сени кибик, Тейри, уруп, кюл этген жарлы жанланы уа илишаннга салыргъа керекбиз, сен кесинги бедишлик сёзлеринг бла совет аскерчилени акъылларын терсине бураса – аланы кёлсюзлюкге чакъыраса! Былайда Ата журт ючюн жан бермезлик бармыды?! Аллайла бар эселе, ёрге туругъуз!

Киши жеринден тепмеди. Сепкилбет да сын къатханлай сюелди. Бети кетипди, иги да сыкъгъанды.

– Хау, таула да къара кийгенчадыла бусагъатда, кёк да, жер да, терекле да мудахдыла. Ала Родиналары ючюн жан бергенлеге къара кийгенликлериди. Алай толу ийнаныгъыз манга, хорлам бизники боллукъду, – фашистлеге къан сийдирликбиз! – Ала ажалларына бизни халал жерибизде тюберикдиле. Алагъа жашаудан эсе ёлюмню сайлар заман жетип турады!

Нек эсе да Атабий алайда сёзюн тыйды да, шинелин юсюнден тешип, аны алгъыннгы жерине салды да ундуругъуна олтурду. Ол терен сагъышха кетипди, – кесини акъылында узакъ жолоучулукъгъа атланды. Бир кесекден а тенглерин асырап инжилген сагъаты жангыдан эсине тюшдю.

115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскерни 316-чы аскер

полкуну биринчи пулемёт эскадронуну къагъытчысыны (писарыны) къуллугъундан анда взводну командирини болушлукъчусуна олсагъатда салыннган Атабий, алда аны уллу сынаула сакълагъанын биле эсе да, таукеллиги къанат къакъдыра барады аскер тизгинни аллында. Была Батайскеден чыгъып, Ростов таба атланнгандыла. Немис фашистле, акъылдан шашханла, хар атлагъан жерлеринде кеф болуп, къан безиреп, Аллах да, Кёк да, Жер да ала жанлы болгъан суннганла, – дунияда адам улуну къанлы жаулары, не аманлыкъдан да артха турмазлыкъларын тюз англылагъан совет аскерчилени кёбюсю мудахды. Ала атларыны аякъ тауушларын окъуна эшитмейдиле. Угъай, бардыла алада да былхымсыз лахорну къыздырып баргъанла. Тизгинни ал сатырында баргъан Атабий да, солдатлагъа кёл этдирирге кюрешгенликге, асыры кёп затны юсюнден сагъыш этгенден, жашаусуз болгъанды: Холамда ишни ауурлугъу къартланы боюнларына тюшгенин, элде тул къатынла кёпден-кёп бола баргъанларын, сормай, кёрмей биле эди ол. Жаланда урушда угъай, узакъ тау элледе окъуна жашау къан-къазауат болгъанын англамагъан тюйюлдю Атабий. Чынгыл къая киришледе, къутуруп келген черекледе окъуна тынчлыкъ болмагъанын да биледи. Холамны мудахлыкъ къысханы да кёз аллына келеди таулу жашны. Алай ол уллу желлени жандауурлу ёлетинде окъуна излейди бир зауукълукъ кеси акъылында. Алай заман излеген а – жаланда ёлетге махтау болгъанын бир такъыйкъада да унутмайды. Дуниягъа быллай къыйынлыкъны бергенлеге уа – тохтамай чамланады. Ол англагъандан, къалайда да жангыз бир адамда да жюрек тынчлыкъ, Хорламгъа ийнаныулукъ жокъ эди. Олду Атабийни, бирси аскерчилени да аман сагъатлы этген. Холамлы жаш, атасыны ёлген хапары келгенде, анасы тобукъларын тюйюп жилягъанын да эсгерди, къазакъ элни адамларыны къара киерге хазырланып тургъанларын кёргенинде. Атабийлары Уллу Мартыновкагъа жетгенлей, от ичине кирип къаладыла; душман ёлюр от жаудурады быланы юслерине – фашистле танкла бла, совет аскерчиле уа атла бла сюеледиле бир бирге къажау; атла бауурланып сытыладыла жан алырны аллында. Тыпыр ташлары сууугъан юйлени кёрген, ёксюзлюкню, таулада жангызлыкъны, ачлыкъны, жаланнгачлыкъны, юйлери, мюлклери дорхха салыннганланы къыйынлыгъын да сынагъан Атабий, бу къыйынлыкъгъа баз болмазлыгъын англагъанча, кеси башын ёлюмден къутхарыуну къайгъысын кёрюуню хыйсабын этди. Алай ол анга намыс, сый болмагъанын терк англап, кеси саулукъда жаланда алгъа барыуну сайлады да, жан алалмай термилген атыны къа-

тында сюелип: «Алгъа, жаланда алгъа!» – деп къычырды аскерчи нёгерлерине.

Алай къан жугъу къоллары бла саз бетин жапды да, кесинден батыр, къарыулу да киши жокъ сунуучу Атабий, жюрек тынчлыкъ, жаннет зауукълугъун табаргъа ашыкъгъанча, тюз бауурундан ауду суукъ жерге.

Алайгъа бизникиле жангыдан юч аскер бёлюмню келтирдиле. Алай фашист самолётла, бир бири ызларындан учуп келип, совет аскерчилени башларындан бомбала къуюп, болгъанны къара-къатыш этедиле. Атабий а жатады, дуниялыкъдан бир тюрлю хапары болмай, эрттеден излегенин тапханча, юсюнде арталлыда жашау илишаны болмай. Фашист самолётла артха кетгенлей, совет аскерчилени сау къалгъанлары баш кётюрдюле да, нёгерлерин жокълады-ла. Таулу жашла: Огъары Чегемден Юсюп, Къашхатаудан Хамит, Орта Малкъардан Адрахман, ол къалабалыкъда бир бирлерин тапханларындан сора, Атабийни излерге киришедиле; башха солдатла да излейдиле командирлерин – Атабийни. «Гюняхсыз жан, къайдаса?! – деп къычырады Юсюп, къарыгъан тамагъындан ауазы кючден чыгъа. – Атабий! Жолдаш лейтенант!»

Аланы кёзлери жетген жерде жокъ эди Атабий; ол, энди анга къууанч, жарсыу да керек болмагъанча, жата эди топуракъ тюбюнде. Ахыр сагъатына дери жарыкъ кёллю эди ол жазыкъ, душманны аллында тобукъланмазлыгъына да ийнанып. Тенглери энди андан ахырысы бла да айырылгъанларына ишексиздиле. Болсада Юсюп бла Адрахман а ёлгенлени, сауланы араларында да излейдиле Атабийни. «Атабий!» Юсюп хар атламындан ол сёзню къайтарып, устуккулары кёкге бара, сарнай тургъан къазакъ аулакъны мыйысын сынсытады. «Ол бу дуниядан кетгенди,– деди Адрахман нёгерлерине, кёпчюген кёзлерини мылысын букъу басхан къол сырты бла сюрте, къансыз бетинде да къара ызлыкъла къала. – Ары баргъан а артха къайтмаучуду».

– Кёлюбюзню кётюрюрча сёз айтмадынг – жаш, – деди Юсюп, тёгерекге чапханын тохтатып, душман бомба бир жерден алып экинчи жерге бырггъагъан уллу топуракъ тёбеге чёге. – Ырысламай, къалай айтаса алай?

– Юсюп, сенден аз кюймейме мен Атабийге. – Борбайларым арталлыда къыркъылып къалгъандыла. Солууму алалмайма. Бизни арабызда биринчи болуп кетди жарлы жаны... Мени эслеп-эсимде да жокъ эди, Атабийге быллай кюн келир деп.

– Душман огъу аманны, игини да айырмайды, – деди Юсюп, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, мангылайыны, бетини букъусун шинель женги бла сюрте. – Бу жарлы,

кёкге сууурулмагъан эсе, не ёлгенлени, не сауланы аралырында табылыргъа керек эди.

– Тейри, Юсюп, барыбызгъа келлиги да ол болур, – бу мурдарланы келиу халларын жаратмайма,– деди Адрахман. – Кюч уллуду итледе.

– Орусну хорлагъан чыкъмагъанды дунияда, – деди Юсюп. – Кёлсюзлюк этме.

– Малгъунланы келиулерин жаратмайма, Юсюп.

– Орусну киши хорламагъанды.

– Нек айтаса алай? Школда окъугъанымда къулагъым бла эшитгенме, устазыбыз айтып, татарлыла окъуна оруслулагъа юч жюз жылдан артыкъ заманны боюнса салып тургъанларын.

– Ол башха заман эди. Бусагъатда Арисейге Сталин оноу этеди. Дунияда анга баз боллукъ адам а жокъду алыкъа.

Алайда айтылгъан сёзге сёз къошуп онг жокъ эди. Сталин саулукъда Совет Союзну киши хорлаялмазлыгъы эди хар инсаннга кюч-къарыу берген. Бир бирлеге бичакъ билетген а, къыралда бола келген кюйсюз ишледиле, – тутуула, жутуула. Да Атабийденми кёп къыйын сынагъандыла Ата журтларын сатаргъа хазыр болгъан кёлсюз жекбашла? Атабий а, къыралгъа, партиягъа тюз боюнлу къуллукъ этиую бла хорлагъан суннганды сабийлигинден окъуна анга баш кётюртмеген алф кючню.

– О-ха-хай! Бери жетигиз, – деп, ачы къычырды Атабийни излеп айланнган аскерчиледен бирлери, фашист бомба терен къулде этген жерге тигелей. – Лейтенантны тапдым!

Адрахман, Юсюп, башхала да алайгъа чабышдыла. Атабийни топуракъ тюбюнден чыгъардыла. Ала, лейтенантны санчастьха ашырдыла да, жангыдан сермешге къатышдыла.

* * *

Атабий, сагъышларындан къутулуп, жукълады да, бир огъурсуз тюш кёрдю. Ол бир суукъ кюн жаланбаш, жаланкёлек этип сюеле эди, Холам тауларына узакъдан къарап. «Не этесе, жаш, не болгъанды санга? Суукъ болма, – деди бир сейирлик ауаз анга. – Бусагъат дунияда суукъ ауруудан ёлюрге заман жокъду».

«Ары къара, таула оюла башлагъандыла, – деди Атабий, ол анга сёлешген адамны эсин бура. – Таула оюлуп башлагъандыла. Энди бизге не кюн келликди?»

«Къоркъма, таула оюллукъ тюйюлдюле. Мен бусагъат ол таулагъа къайтайым да, алагъа кёкюрегими тирейим! Сен, мен саулукъда – ала оюлмазла. Тауланы да барды жанлары, кючлери, къарыулары, эрликлери, кишиликлери. Сизни

элгендирген душман алагъа бой салдыраллыкъ тюйюлдю. Алай эсе уа – халкъыбызны да бюгаллыкъ тюйюлдю».

«Ма, таула энишге ауун башлагъандыла».

«Къоркъма. Ала бир заманда да ауарыкъ тюйюлдюле. Къыйынлыкъла шашдыргъа жетишдирген къайгъылы сагъышларынгдыла санга тынчлыкъ бермеген. Билеме, такъырды кёлюнг. Хайт де, Аллах санга сынатырыкъ къыйынлыкъланы кётюрюрге юйрет кесинги».

«Мында, атам туугъан, атам жашагъан жерде, таула жокъ бола турадыла. Ма, кёре турама хар затны. Сен а ийнанмайса мен айтхан сёзге».

«Телиле жаншама. Мен айтханнга ийнан, – къан кёп тёгюллюкдю, халкъ ачлыкъ, зарауатлыкъ сынарыкъды. Алай душманны къан сийген кюнюн а кёрлюкбюз барыбыз да».

«Да насыбынг айтсын!»

«Атабий, жатханны къой. Тур ёрге, нёгерлеринги да къозгъа. Душман босагъагъызгъа келип тохтагъанды. Хайт де, кишилигинги кёргюзт!»

III

Окъ, топ тауушла уятдыла Атабийни. Ол жукъудан къанмагъан кёзлерин къыстау ууду эки къолу бла да. Сора аны бла ушакъ этген адамны изледи, тёгерегине тынгысыз къарап. Алайда жокъ эди ол. Атабий, командир ауаз бла къычырды да, жаралыланы барысын да уятды. Ала, Атабийни да санап, сегизеулен бола эдиле. Барысы да кёзлерин ачдыла да бир бирге къарап тохтадыла. Хапарлаша турургъа заман жокъ эди, душман бомбаланы чачылгъан тауушлары терезелени, эшиклени да къалтырата эдиле. Аскерчиле, жарты-къурту кийинип, кеслери алларына атлаялмагъан экеуленни да къолтукъларына кирип, башларын тышына атдыла. Эмиликни жюгенин бошласанг да бармаз эди Атабийни нёгерлеринден терк: жаралы, саусуз болгъанларын да унутхандыла ала. Къутургъан сууча келе эдиле фашистле да Нальчик шахарны саулай къолгъа этип. Атабийлары бир юйню ауанасындан экинчи юйню ауанасына къача эдиле, башларын палахдан сакълай. Душман ызларындан жетсе, къынкъ этдирмей, илишаннга саллыкъды; аланы кеслерин кючден бла бутдан жюрютген жаралыла бла араны айыра турур заманлары жокъду. Аны ючюн къачып барадыла совет аскерчиле жанларын къолларына алып. Хасания элни аягъында къалын агъачха бир ташайсала, кеслерин тапдырлыкъ тюйюлдюле душманнга. Атабий, нёгерлерин Нальчик суу боюнуна ашырды да, кеси жангыз артха къайт-

ды – халдан хапар алыр акъылда; къолгъа тюшсе, фашистле аны хант къангагъа чакъырмазлыкъларын да биле тургъанлай. Ол аладан «Мени атамы Совет власть жойгъанды. Энди уа сизни жанлы болуп, анга къажау уруш этерикме», – деп къутулургъа да боллукъ эди. Алай Атабий аллай акъылдан кенгдеди. Аны мураты – жаныча кёрген къыралына чапхан итлеге ёлген тенглери ючюн дерт жетдириргеди. Къолундан келсе, фашистлени барында жана тургъан отха атарыкъды. «Бу Аллах урлукъланы тыяргъа кюч табылмай къалай къалды? – деди Атабий, Нальчик паркны деменгили тереклерини бирини ауанасында тохтап, шахарда жана тургъан юйлеге кезиу-кезиу къарай. – Бу не ишди?!»

Ол «Нальчик» къонакъ юй таба жууугъуракъ атлады. Бусагъатда къалай такъырды аны кёлю. «Итден туугъан итле бу барыудан барсала, Холамгъа да жетерикдиле, – деди Атабий кеси акъылында. – Адамлары урушда болгъан юйюрлени къырып башласала уа не кюн келликди халкъгъа? Жарлы анам, ариу эгешчигим, билмейме, бир бирге уа тюберик болурбузму энди? Уллу бушуугъа да хорлатмагъан анам! Элия уруп кюл этген биченчи жыйында, къара кесеу болуп тургъан жангыз къарындашынгы кёзюнг бла кёргенингде да сабырлыгъынга эл сейир этген анам! О, мен жаным кибик кёрген Дюгерхан! Къыйын кюнюгюзде къатыгъызда болургъа къолумдан келмегенине кюеме.

Къолуму узатама – сизге жеталмайма – ол къысхады. Ёлюм мени да ызымдан къуугъанлай келеди. Къыйырычеги болмагъан кёкню, кечени-кюнню да жаратхан Аллах, халкъны бу уллу палахладан къутхар!..

Душманны къолундан жоюлгъан адамгъа: «Ууахтысы жетген болур эди»,– демекликни терсге санайма. Уллу Аллах, мени къылыкъсыз сёлешгеннге санама».

Атабий, адам айтып ангылатмазча палах ызындан сюрюп айланнганын толу ангылагъандан сора тюшюрдю Уллу Аллахны эсине, коммунист болгъанын да унутуп. Ол терек ауанасында сюеледи алгъа, артха да жангыз атлам этерге базынмай. «Бу къыйынлыкъ адамгъа ёлюр от ичирликди», – деди Атабий кеси акъылында. Олсагъатчыкъда Атабий бир кесек заманчыкъгъа бар къыйынлыкъларын унутду да, къайгъылы къарамын кюе тургъан шахардан бир жанына,– паркда ёсген тереклени ариулукъларына эс бурду. Аны табийгъатха сюймеклиги не заманда да бек таза болуучуду. Атабий эрттенликде кюн таякълары ташха тийип, ызы бла артха чачырагъанларына кёзлери къамай къарагъан жашды. Гюллени, тереклени, сабанланы чакъгъанларына, тирлик жыйгъан, гебен тартхан адамланы тири къармашханларына; къышхыда къарны акълыгъына уа ёмюрден ахыр-

гъа эринмей къарагъанлай турур эди Атабий. Ол уллу терекни башына къарады да, суукъ, ач да борбайындан алып, тюкчюгю чюйре айланып, бутакъдан бутакъгъа уча айланнган чорбат чыпчыкъгъа бирде сукъланды, бирде жаны ауруду. Анга болушургъу келди. Алай: «Бусагъатда сенден эсе мен амалсызма, – деди Атабий. – Сени душманларынгдан эсе, мени душманларым кюйсюздюле. Айт манга бир хапар. Уч шахарыбызны башында. Тюз хапар келтир манга. Ол заманда, ёлсем да, унутмам сени. Мени бла сёлеширге башынга уллу нек кёрдюнг? Не къанатлыгъа, не жаныуаргъа ариу бла болмаса, аман бла бой салдыргъа юйренмегенме. Ол тасхамы билипми тынгылайса? Охо харип, манга да келир эркинлик, – сюйген жериме къоркъмай барырча, келирча. Сора ким кимге сукъланырыгъын кёрюрбюз. Сен къушдан, хыличи жашладан къоркъурса. Мен а кишиден да угъай. Бюгюн а, желни, элияны ызындан сакъ жауунла жауып, тауладан, тёшледен келген ырхы болгъанны басханды, – хар атлагъаныбыз сайын ёлюм аягъыбызны марайды. Табийгъат да къыл чайнайды душманнга чамланып, жел да ёмюрде урмагъанча къаты андан урады, сабанланы, бахчаланы талагъан ырхыла да аны ючюн келедиле къутуруп, жюреклени окъ, топ тауушдан эсе бек титиретип. Бу тынгысызлыкъда сиз да къачыгъыз тау артына, биз душманны бу жерледен итни къыстагъанча къыстасакъ, къайтырсыз артха. Аллах болушур бизге; фашистлени элия урур да, къара кесеу этер. Кёрюрсе, алай болмаса. Бизни тауларыбызгъа от жаудура келгенлени мыллыклары жаныуар азыгъы болур. Мен тюбемесем да, сен тюберсе ол затны кертилигине».

Ол кезиуде немис самолёт, уча келди да, Нальчикни башында хауада ары-бери акъыртын жюздю. Ызы бла дунияны къагъытын быргъады жерге. Атабийни къатына келип да къондула ол къагъытладан тёрт-бешиси. Атабий, алгъа тёгерегине сакъ къарады да, сора энишге узалып, къагъытладан бирин къолуна алды.

Ол орус тилде жазылып эди: «Совет властьны боюнса тюбюнде дуния азабын чегип жашагъан жарлы халкъ! Биз, уллу Германияны адам улуна баш эркинлик излеген жигер аскери, сизни къыйынлыкъладан къутхарыргъа келгенбиз, мындан арысында колхозлада, совхозлада тюйюллюк тюйюлсюз, заводлада, фабрикалада хакъсыз ишлеген затны унутурукъсуз. Колхозлада болгъан мал, мюлк, жер, сизни къолугъузгъа ётерикди. Совет властьны ётюрюк фатыуаларындан къутулуп, эркин жашаугъа атлайсыз. Герман аскерге болушугъуз – аны бла шуёх болугъуз».

«Ауруум къарынынга», – деди Атабий.

– Орус ит, къолларынгы ёрге кётюр, – деди биреу немис тилде, Атабийни арт жанындан жуукъ келип. Чорбат чыпчыкъ къайгъыдан къырды – тохтамай сарнагъан тарууш этип турду ол. – Жерингден тепгенинглей, желкенги къоргъашинден толтурлукъма. – Немисча, орусча да сёлеширге кюрешди. Алай Атабий аны орус тилинден эсе немис тилде айтханын иги англылай эди.

– Бизни таба бурул, ит къан, – деди, биягъы ауаз орус тилде.

Атабий артха бурулду. Немисле экеу эдиле. Бирлери автоматын Атабийни кёкюрегине тиреди, экинчиси уа, аны къармады да, керохуну къабына узалды.

– Ит къан, муну бла бизни урургъамы хазырланнган эдинг?! – деди керохну къолгъа этген солдат. Сора, керохну ары-бери эте, онг къолу бла быргъысындан тутуп, сабы бла Атабийни бет орамын сермеди. Атабийни ауузундан келген къан сакъалында ыз къоя саркъды чурукъ бурунларына. Дагъыда урду мурдар таулу жашны. Атабийни кёзлери къарангы этип, жыгъылып кетерге аздан къалды. Алай кёзлерин уллуракъ ачып, къалакъ тишлери бла къан жугъу эринлерин ачытхынчы къысды да, немислини къууукъ табасына табаны бла алай урду, фашистни къычырыгъы терек бахчада къанатлыланы ол тийреден башларын алып къачарча этди. Экинчи немисни да аман сагъатлы этерге кезлегенлей, ол, Атабийден алгъа болуп, жерленип тургъан автоматын анга буруп тохтады.

– Жангыз бир атлам этгенинглей ол дуниягъа атланырыкъса, – деди фашист ёз тилинде. Аны нёгерини уа олсагъатда ёрге кётюрюлюр къарыуу жокъ эди. Автоматны фыргъауун быргъысын Атабийге буруп тургъанны уа анга болушур онгу жокъду; ол энишге ийилгенлей, совет офицер анга да аман кюн келтирлигин биледи.

– Сен, итден туугъан итсе, – деди фашист, Атабий таба жууугъуракъ атлап, – ёлюр сагъатынг жетип тургъанлай, бизге къол кётюрюрге къалай базындынг?!

– Сизсиз итле, тонгузла да, ажалыгъызгъа бу жерледе тюберигигизни билмей айланнган сылхырла, мурдарла, – деди Атабий немис тилде. – Атагъызны башымы къалгъанды бизни жерибизде?

Фашист Атабийни немис тилде сёлешгенине сейир этгенин билдирмеди. Ол а, эшитдими муну айтханларын дегенча, нёгери таба да къарады. Алай ол была къайгъылы тюйюл эди; тёрт гуппуш болуп жатады мылы жерде.

– Игиликни англыламагъан малгъунла, биз сизге баш эркинлик берирге келгенбиз. Къызыл къузгъунла къаныгъызны ичип бошап, энди этигизни ашаргъа хазырланадыгыз.

ла. Башсызла, герман аскер жанлы болугъуз да, къызыл къузгъунланы дуниядан къурутугъуз...

Жерге ауып тургъан фашист къолун, аягъын къымылдата келди да, ол гуппуш болуп тургъан халында ёрге кётюрюлюрге кюрешди.

– Терк къымылда, – деди нёгери анга. – Былайда экибиз да бир итни сакълап турургъамы керекбиз? Тур хайда. Алай тюйюл эсе, бу сылыкъны былайда къаплап кетеме.

– Аны оноуун манга къой, – деп тиледи ёрге кётюрюлюрге кюреше тургъан солдат. – Тилейме, аны оноуун манга къой. Бу тонгузла Совет властьны ёчюлгенин кёзлери бла кёре тургъанлай да аякъ тирерге кюрешедиле. «Игиликге – аманлыкъ» деп аны ючюн айтылады бу жерледе. Адамлыкъ жокъду былада. «Бийлик экиге бёлюннген жерде низамны сакълагъан бек къыйын боллукъду, – дегенди фюрер, – аны себепли сизге бой салмагъанланы арталлыда сагъыш этмей, ол дуниягъа ашырыгъыз. Жауларыгъыз не къадар аз болсала, хорлам ол къадар терк келликди!».

Атабийни ауузу къызгъан къысхачны сукъгъанча ачыйды. Алай ол тёзеди, – душманларына тасхасын билдирирге сюймейди. Алас-булас кёре тургъан кёзлери бла тёгерекни аулап чыкъды, – терекледен, къанатлыладан да умутчуду ол, – аладан болушлукъ излейди. Бирде – буз, жаун къатыш жел улуйду къулакъларында. Бирде – кёк къаралып башлагъанча кёрюнеди кёзюне. «Аллах, сен болуш, – деди ол кеси акъылында. – Боранынг, желинг бла жунчут бу итлени, была башларын алып къачсала, мен да нёгерлерими ызларындан къууулурма. Кёремисиз, бу хыйлакёзню кётюрюле келгенин, ол бусагъат манга дерт жетдирмей къоярыкъ тюйюлдю. Не ыспассыз жерде жоюлургъа тюшдю манга. Уй, бетсиз. Бусагъат аякъ юсюне болады. Нёгерине да жан киргенди, автоматы болгъанлыкъгъа борбайлары къалтырай сюеледи итден туугъан малгъун...»

– Былайгъа нёгерлерингден къачыпмы келгенсе, огъесе герман аскерден тасха билир ючюнмю айланаса? – деп сорду ол сагъатда ёрге кётюрюлген, сёзюн ауузундан кючден бла бутдан чыгъара. Баям, Атабийни аланы тиллеринде сёлешгенин эшитген болур эди ансы, бу жол ол орус тилин ачмады. – Не уа ажалынга къутурупму айланаса? Немис, энишге ийилип, къууукъ орамын эки-юч кере да сылап, эс табаргъа кюрешди. Атабийни табаны жетген жери анга тынчлыкъ бермегени ачыкъ кёрюнюп турады.

– Сизсиз, ажалыгъызгъа къутуртуп айланнганла, киши жеринде кесигизге ёлюм излегенле, – деди Атабий, шинель женги бла ауузундан келген къанны сыйпай.

Холамлы жашны табаны аман сагъатлы этген немис,

автоматын жерледи да, илишаннга алды. Черек толкъунлары, ташлагъа тийип, тёгерекге чачырагъанда болуучусуна ушадыла Атабийни бетинде тер бурчакъла. Ол, кёкге къарады да, къара чаукаланы къууанчларын эследи; ала кёп эдиле, мыллыкга басыныргъа хаппа-хазырла. «Сиз кеси бизникилесиз, бу ит мурдарла этген ишге нек къууанасыз?» – деп къычырлыгъы келди Атабийни.

– Угъай, мынга башха тюрлю ёлюм сынатыргъа керек биз, – деди Атабийге дерт жетдирирге хазырланнган, эринлерин къапхан заманында боюн тамырлары багъаналача билине, жукъа жаякълары кеселке къуйругъуча къалтырай. – Алгъа эки кёзюн да чыгъарып, дуния жарыгъын кёрюрге термилме къояйыкъ да, андан сора тилин кесейик. Ол заманда итча юрюрге кюрешир. У, налат! Кёремисе бу факъырны жапысын! Асыры къоркъгъандан кёнчек ауун жибитгенди. Бет къаны да къуруп къалгъанды. Сени кибикле бизни деменгили аскерибизни къалай хорларыкъ болур эдиле?! Айт, бизден тасха билирге ким буюргъанды санга? Кёремисе ол къамамагъан кёзлени жанганларын. Бу коммунистди. Андан къажымай сюеледи былай. Угъай, тюбюн а жибитгенди. Немис хуржунундан тёрт-беш кереги болгъан жюлгючюн чыгъарды да, аны бичагъын ачып, Атабийге жуукъ атлады.

«Жарлы анам, – деди Атабий. – Бу кюйсюзлюкню кёрмегенинг насыбынг...»

– Итлик этме, – деди Атабий бичагъыны бурунун кёзюне тиреп тохтагъан немисге. – Ол жаныуарлыкъды.

– Къарачы къалай ариу сёлешди бу бизни тилибизде, – деди ол, бичагъын Атабийни кёз юсюнде ойната. – Ненча жылны хазырлагъандыла сени герман къыралгъа шпион этип жиберир ючюн? Нек тынгылайса, тууар? «Жангылмазлыкъ бир Аллахды» дейдиле бусурманла, тюзюн айтсанг, бек къыйналмай ёлюрча этербиз.

Атабий, немис солдатны алай басынчакълагъанын кётюралмай, ачыудан ёледи, – этер мадары уа жокъ.

– Мен жукъ ангылай эсем, бу бизге керек адамды, – деди ол бирси. – Муну кёзлерин, тилин да жерлеринде турма къояйыкъ, таматала этсинле оноуун. Бу, сен, мен сунганча, бош адам тюйюлдю.

... Атабийге бир кесек жан кирди. Ол сабий заманда атасы миниучю учхан эмилик кёрюндю кёзюне нек эсе да. Атасы да аны юсюнде, кёксюл чепкени, кюмюшбаш хазырлары, башында акъ къалпагъы, аякъларында жерк сууу ичирилген гён чарыкълары. Бели – иничке, жауурунлары – кенг, мыйыкъларыны къыйырлары да артха бурулуп, – анда гиназда болгъан ышанланы барысы да бар. Ол жашына бир

сёз да айтмады. Жаланда жютю, таукел къарамы бла кёл этдирди Атабийге.

– Терк атла, – деп, немис солдат автоматы бла Атабийни аркъасына къатылды. Ол заманда Атабий элгеннген окъуна этди, – атасы да кёз туурасындан къайры эсе да учуп кетди.

Была «Нальчик» къонакъ юйню къатына жуукълашханлай, бир гетенбаш машиначыкъ алайгъа келип тохтады. Андан немис майор тюшдю да Атабийлары таба атлады.

– Муну къайры элтесиз? – деп сорду майор солдатлагъа.

– Бу шпионду, – дедиле ала бир бирге ал бермей. – Къоркъуулу адамды. Кеси да коммунист болур дейбиз. Жукъ айтыргъа уа унамайды чамланып тургъан болмаса. Немис тилни да иги биледи.

Майор миллет адам болгъанын ангылайды Атабий. Кенгбет, уллумангылай, къарамыйыкъ, келбетли бёкем адамды ол. Ёсюмлю уа тюйюлдю, орта бойлудан алашаракъ окъунамы болур. Не эсе да Атабий бла бир акъыллы тауусум этерге хазырланнганы ангылашынады. Бир кесекден машиначыкъдан дагъыда биреу чыкъды. Ол къаштюй, уубет, арыкъсуу адамды, – ёпкелери ауругъаннга ушайды. Кёзлюклери да бардыла. Жылтырагъанларына кёре, ала багъалы затладыла Атабийни ангылауунда.

– Къайданса, не адамса? – деп майор Атабийге азербайджан тилде сорду. – Тынгылама! Жашаргъа сюе эсенг, тюзюн айт. Коммунистмисе?

– Хау, коммунистме, – деди Атабий, бир кюн туугъанма бир кюн ёллюкме деген оюм кюч-къарыу бере. – Мен совет офицерме!

– Кёреме ким болгъанынгы, – деди майор шош, жумушакъ ауаз бла. – Къарайма да, саулугъунг да доюн болмаз дейме. Баям, госпитальдан кёп болмай чыкъгъан болурса?

– Жанмы аурутаса манга?

– Кесингден тамата бла алай хыны сёлешме! Айыпды. Сен да, мен да бир миллетни адамларыбыз; тилибиз, динибиз да бирди. Сизге бийлик берирге келмегенбиз, – къырыргъа, дуниядан гунч этерге деп келгенбиз. Сизни кибикледе айып, гюнях да жокъ, аны билеме мен, – энди майор немис тилде сёлешеди Атабий бла, бирсиле да ангылар ючюн. – Совет власть, адамланы угъай, кечеги жаныуарланы окъуна, уяларына жыйып, андан чыкъмазча этгенди. Коммунистлени аякълары басхан жер ичине оюлады, элия уруп, ташланы окъуна къара кесеу этеди. Ол затха тёзерге кюч-къарыу табып жашаялгъаныгъызгъа сейир этебиз. Дуниягъа къайдан келди бу къара бушуу — «коммунизм» де-

ген сёз? Битеу жерни аркъасын титиретген келепен сёз. О, Уллу Аллах, коммунизмни ишин къолгъа алгъанланы ёз жанларына термиле жашарча эт!

Атабий къыл чайнай сюеледи, – жукъ айтыргъа эркинлиги, къарыуу да жокъ. Была Холам тарында тюбеген болсала эди, кёргюзтюр эди жанына ким термиллигин: бу дуниядан эсе ол дунияны сайларча этер эди мешхутбыдыр майорну да, аны нёгерлерин да. Майор не айтса да, сёз къайтармай сюеледи Атабий. Аны ауузуну ачыгъаны уа жанын алгъанлай турады – ол эринлерин къоллары бла кезиу-кезиу сылайды. Майор эледи аны – эринлерини къан жугъусун, жашны къыйналып сёлешгенин да. «Бу итлени хаталарымы жетгенди санга, ауузунга не болгъанды?» – деп да андан сорду ол.

– Жюйюсхан майор, бу ит къан, табаны бла уруп, болгъанымы бузуп къояргъа жетишдиргенди. Сагъатха жуукъ заман жатханма эсим азып.

– Кавказны халкъларыны башлары бла ойнамагъыз, хар инсанны оюмуна, излемине энчи эс буругъуз,– дегенди фюрер. Аны нек унутасыз?

– Жюйюсхан майор, бу кавказлыды деп, не этсе да тёзюп турургъамы керекбиз?

– Ауузугъузну къысып, экигиз да былайдан думп болугъуз, – деди майор. – Сизге ким эркинлик бергенди мени бла аллайла сёлеширге?!

– Жюйюсхан майор, бу шпионнга уа не оноу? – деп сорду Атабий керегин берген немис.

– Ол мени бла бирге боллукъду. Сиз башыгъызгъа эркинсиз.

Майор Атабийни билегинден тутханлай барды машинагъа дери.

– Ол итлени сени юсюнгде этген ишлерине сокъурандырырма, – деди майор, Атабий да, ол да машинада жерлерин тапхандан сора; ала экиси да арт шинтикдедиле, кёзлюклю уа – ал жанында. Атабий ырмах эди, машина бегирек чайкъаса окъуна жаякъларыны ачыгъанлары мыйысын чанчдырадыла. Аны ючюндю онг къолу бла жаякъларын къаты къысып баргъаны. Аны ол халын майор да сезгенлей барады. «Тейри, сен да къанбузладан болурса дейме», – дейди майор кеси акъылында, Атабийге кёз къыйыры бла къарай.

– Суукъ да, ач да болгъанса, баям, – деди майор Атабийге, – ичинги, гышынгы да къалтыраукъ алып турады. Нек терс къарайса алай, айтханымы жаратмадынгмы?

Атабий, тынгылагъанлай барады. Майор мынга не зат жоралагъанын англамай, башына минг тюрлю сагъыш

келе. Ёлтюрлюк болса, ол ишни аны къолгъа этген солдатлагъа буюруп да къоярыкъ эди. Атабийни кесине нёгер этип, Совет властьха къажау сюерге кюреше эсе уа – уллу жангылады. Ахча, къуллукъ ючюн да ол аны сатмаз. «Бу къыйынлыкъ боюнуму бууп, солургъа къоймайды, – деди Атабий, къарамын тышына буруп. – Бизни барыубуз Черек ауузунады. Сора бу малгъунла тау ауузланы да къолгъа этгендиле».

Майор къолун Атабийни инбашына салды да кёзюне къарады. Атабий да къарады аны кёзюне. «Къан жугъу къолунгу кетер ары, дерге аздан къалды. – Энди сиз бу тау ауузладан сау къутулмазсыз».

– Къалай хычыуунду уруш аулагъында кеси миллетинги адамына тюбеген, – деди майор азербайджан тилде. – Къашхатаугъа жетип къайтырыкъбыз. Анда ауузланнган да этербиз, ачса, ангылап турама. Сени да, мени да жауларыбыз бирдиле, досларыбыз да алай. Ангыладынгмы аны? Биягъы Атабий жукъ айтмай тынгылап къойду. – Кёзюбюз кёре, Совет власть ёчюле турады... Анга тёзюп къояргъа жарамаз, – деп къошду майор. – Адам эшитип болмазча азапны сынай турады совет халкъ; кёпле, башларын алып, агъачлагъа къачадыла. Ол ишни этерге къолларындан келмегенлеге уа не оноу? Немис аскер аягъы басхан жерни, башха болмай элия ургъаннга ушатып кетеди. Мени ким болгъанымы билсенг, огъурсуз къарамынгы, къаш тюйгенинги да къоярса.

«Къан жугъу къолларынгы ары кетер, мурдар, – деди Атабий кеси акъылында, майордан кенгирек кете. – Сен фашистлени шапаларыса, бетсиз мыртазакъ. Кёрюп турама, манга харам ишлеринги тежерге хазырлана тургъанынгы. Арлакъгъа ташаракъгъа барсакъ, кёргюзтюрме кюнюгюзню...»

Атабий, машинадагъылагъа хата эталмаса да, секирип къутуллукъду быладан. Таугъа бир къутулса уа, зукку чибин табарла аны. Ол заманда фашистлени Атабий тёкген къанларын ташдан къар, жаун жууп да кетералмазла. Бу акъылдан шашханла, Кавказгъа ажалларына къутуруп келгенлерин кёзлерине кёргюзтюрюгюне толу ийнаныпды Атабий. Ол къызыу бара тургъан машинадан секирип къутулалмаса да, машинаны тохтатдырып, кеси керегине баргъан сылтау бла башына мадар этерикди. Ол заманда таула сакъларла аны уллу палахдан, ала ана баласын кёкюрегине къысханча, кеслерини ышыкъларына алай къысып сакъларла аны уллу палахдан. Ол заманда тауладан къутуруп ургъан боран, кёз ачдырмай, къар къатыш жаугъан суукъ жаун да, Атабий жанлы болурла да, душманнга аман кюн келтирирле.

Майор добар къолу бла Атабийни инбашына жангыдан эки-юч кере къатылды. «Ит къан, менден излегенинг неди? – деди биягъы Атабий кеси акъылында. – Озма, сени кибик бокъбыдырла терилтиучюледен тюйюлме. Ол хыйла кёзлеринги жандырма манга, жаханим сенден толлукъ».

– Жашау татлыды, – деди майор бу жол орус тилде. – Дунияда зулму кючге къажау бир болуп сюелмесек, бу ариу дуниягъа термиле кетерикбиз сен да, мен да, бизни кибик тюзлюк жолун излегенлени барысы да. Къылыкъсызлыкъ кимни да баргъан жолун угъай, жашаун да кеседи. Аллайла, урушдан сау къутулсала да, ёмюрлеринде башларын сыйсызлыкъ басханлай жашарыкъдыла...

Шофёр бла ол къансыз кёзлюклю сёзге нек къошулмагъанлары Атабийни бек сейир этдиреди. Неда тау жерледе партизанла чабып къан къусдурурла деп, асыры къоркъгъандан тюп эринлерин къабып, кёзлерине жукъ кёрюнмей барадыла, неда майорну сёзюне сёз къошаргъа юйренмегендиле. Ол зат Атабийге арталлыда ангылашыныусузду. «Баям, ёз къыйынлыкълары башларын басып тургъан адамладыла была да, – деди Атабий. – Барыгъыз да мискинлесиз, ахыр кюнюгюзню келирин сакълап, акъылдан шашаргъа жетишип тургъанла. Манга уа не аман бла, не ариу бла бой салдыраллыкъ тюйюлсюз. Ёлсем да ёз жеримде табарыкъма къабыр орунуму. Мында багуш тёбе окъуна багъалыды манга сизни жеригизде хан тёбеден эсе».

Атабий, тёгерекге сакъ къарай, алгъын жюрюучю жолларын, тёшледе чаллыкъланы, ёзенледе сабанлыкъланы тансыкълайды. Ол хал, башын алып, душманны къолунда болгъанын бир кесекге унутдурду, къаныны къызгъаны да сел болду.

– Жолдаш лейтенант, жерлеригиз бек ариудула, – деди майор, биягъы добар къолун Атабийни тобугъуна сала. Атабий аны «жолдаш лейтенант», деген сёзю не магъанада айтылгъанын ангыламазча тели тюйюл эди. Алай ол, сёз айтмай, бу жол да тынгылауну басып къойду. – Быллай жерле ючюн адам жанын арсарсыз берликди, – деди майор андан ары. – Тюз этерикди. Бу жол Гитлерни этгени айтып эшитмезча адамсызлыкъ эди.

– Жолдаш майор, бюгюн бу жолдан сора аны атын сагъынсанг, сени бла жау боллукъма, – деди ал шинтикде олтургъан къансыз, арталлыда ары-бери тепчимегенлей.

– Фюрер бла ойнама, иги жаш,– деди майор, къолун Атабийни тобугъундан кетерип, кёзлюклюню инбашына къатыла. – Ёмюрюнгю зинданда ашырыргъамы сюесе?

– Не бек къоркъутсанг да, ол этген мурдарлыкъла, артыкълыкъла дертсиз къалмазла. Жерине къанлы аскер

кирип, къан жаудура айланнган халкъ анга тёзюп турлукъ тюйюлдю, ол халкъ эсе, – деди кёзлюклю, бу жол къарамын майоргъа бла Атабийге бура. – Аны ючюн мени асмакъгъа асарыкъ эселе да, партиябызны оноуун ахыр сагъатыма дери толтурлукъма. «Бу не ишди? Кёзлюклю да орус тилде сёлешеди, – деп, сейирге-тамашагъа къалды Атабий. – Была бир бирлерине «жолдаш» деп да нек айтадыла? Мени кеслери бла бир къош этерге кюрешедиле итден туугъан итле...»

– Кёлсюзлюк этсек, фашистле халкъгъа жетишдирген зарауатлыкъны кётюраллыкъ тюйюлбюз – шашып къаллыкъбыз, – деди майор. – Сора ол заманда биз кимбиз? Жаныбыз ичибизде сакъланнганлыкъгъа, башха болмай, багушха атылгъан мыллыкла! Андан эсе тюзлюк ючюн къабыргъа кирген кёп да намыслыды.

Аны айтханындан Атабий жукъ ангыламады.

– Анда, ол эки жол айырылгъан жерде, сюелген фашистледе бир уллу тынгысызлыкъ эсленеди, – деди ал шинтикде олтургъан къансыз кёздюреуюклерин алып, бара тургъан жоллары таба къарап.

– Да бу шуёхубузну жерлешлери дыгъылларына къатылгъан болурла, – деди майор, кёзлери, эринлери да бирча ышара. – Атынга «Атабийми» дегененг?

– Хау, тюз ангылагъансыз, – Атабийди атым.

– Сен алай къычырып бизни къоркъуталлыкъ тюйюлсе, – деди майор, Атабийни къатындан арлакъгъа тепчий. – Иги жаш, жашаунг бизни къолубузда болгъанын унутма.

– Мени къой да, кеси къайгъынгы эт, – деди Атабий, бу жерледе ким юйлю, ким къонакъ болгъанын ангылата.

– Нечик къужур адамса сен? – деди майор. – Тюртдюмюртдю сёзлеринг бла алайсызда жарыла тургъан жюрегими жараса.

... Машинаны жолну сакълагъан немис солдатла тыйдыла. Тыйгъанда да, машинаны аллына автоматлары бла сюелип тохтадыла. Атабийге алгъындан да бек къоркъуу кирди. Олсагъатдан ала аны тышына чыгъарып, илишангна саллыкъларына ишексизди.

– Не къайгъыды бу?! – деди майор башын тышына къарата.

– Жюйюсхан майор! Бу тийре партизанладан толуду, – деди машинагъа жууугъуракъ келген солдат быланы документлерине къарап бошап, эки аягъын бирге къаты ура. – Кёп болмай арлакъда бизни уллу машинабызны кюйдюрюп, эки адамыбызны да ёлтюргендиле. Сизге мындан ары барыргъа жарарыкъ тюйюлдю; бизге берилген буйрукъ алайды.

– Биз ёрге барыргъа керекбиз! – деди майор.

– Иерик тюйюлбюз, – деди жолну сакъылагъан солдатладан бирлери. – Тилейме, законсузлукъ этмегиз.

– Артха бур машинангы! – деди майор шофёргъа, ол жолну сакъылагъан солдатха бек ачыуланнганын алайдагъыланы барысына да ангылата.

* * *

Жолоучулада бир бирге сёлешген жокъду, – барысы да тынгылауну басып келедиле, сагъышлыдыла. Атабий барындан да бек сагъышлыды; баям, душманны къолундан къутулалмазлыгъына ийнаннган болур, бек мудахды. Машинаны арт терезесинден ургъан суукъ аяз окъуна аны солууун алалмагъан халына бир тюрлю бир себеплик этмейди – кёлегини баш тюймесин тешгенлигине, анга сериуюн урмайды.

Душманнга тасхасын билдирген бедишлик иш болгъанын биледи Атабий. Алай амалсызды, бусагъатдан озмай бир кесек эс алмай эсе, бютюнда бедишлик боллукъду къанлы жауларыны алларында.

– Машинаны тохтатыгъыз да, тышына бир чыкъма къоюгъуз, – деди Атабий жалыныулу ауаз бла.

– Тохтат машинаны, – деди майор шофёргъа, – таулу тауладан тансыгъын алсын. Бизни айтханыбызны этмесе, бу жерлени ахыр кере кёргенин ангылап къойсун.

– Ёлтюрюгюз мени, харам къаныгъыз бир къансын, – деди Атабий сансыз. – Сен, азербайджанлы, къыралынгы сатхан бетсиз адамса. Кёк уруп ёлтюрюр сени кибиклени.

Майор кюлдю.

– Бош кюлесе. Башынгы хыйла халынг бламы жулургъа кюрешесе?! Герман аскерни урушха кёллендирген да сени кибик сатхычладыла.

Шофёр Атабийни жагъасындан тутуп тышына атды да, ушкок къалагъы бла желкесине адамыча жетдирди. Атабий, тентиреген этди, алай тобукъланмады – аякъ юсюне сюелгенлей турду. Кёзлюклю да, майор да тюшдюле машинадан.

– Кеси адамыбызгъа аллай къыйынлыкъ жетдирирге эркин тюйюлбюз, – деди майор, огъурсуз къарамын шофёргъа бура. – Кечмем сени бу ишинги.

– Сизни буйругъугъузну толтурургъа хазырма, жюйюсхан майор! – деп, шофёр, эки аягъын бир бирге къаты уруп, сын къатып сюелди.

– Атабий коммунистди, биз да коммунистбиз, – деди майор. – Таулу, мени сёзюме ийнанамыса?

– Угъай. Тонгузну къарасы, аласы да бир, – деди Атабий. – Сен орусча, азербайджанча сёлешгенликге фашист бетинги букъдураллыкъ тюйюлсе! – Ол алай айтып къычыргъанында къая къызы да анга къошулгъанча болду. Баям, Атабий, юсю-башы бир бек тозурап тургъанын сезди, шинелини этеклерин энишге сылап, тюймелерин этди, бёркюн да тешип, къагъып-согъуп, жангыдан кийди. Жаралы аягъы асыры ачыгъандан кёзлери къарангы этдиле. Алай эринлерин къабып, аякъларын, белин тюзетип, тасхасын билдирмезге кюрешди.

– Сиз мени башым бла ойнагъаныгъызны кёрюп турама, – деди Атабий, – сизге баз болур къарыуум жокъ, – мен жесирме, не сюйсегиз аны этерге эркинсиз.

– Сени халынгы бек тюз ангылайбыз, – деди кёзлюклю,– халкъынгы, къыралынгы да таза патриоту болгъанынгы ангылагъанбыз. Бизге да сени кибик нёгерле керекдиле.

– Бусагъатда илишаннга салгъан угъай, боюнуму кесип къойсагъыз да немис аскерге къуллукъ этерик тюйюлме.

– Къанынгы суут. Сен немис аскер жанлы бол да, совет халкъгъа къажау сюел деп киши да айтмайды, – деди майор. – Биз антифашистбиз, – Тельманны партиясындан-быз. Мени айтханыма ийнансанг – санга, бизге да иги. Бусагъатдан озмай, шинелинги теш да – бияры быргъа. Машинада кийимле бардыла, аланы кий...

– Мен сизни сёзюгюзге ийнанмайма.

– Атабий, сени орунунгда болсам, мен да бек къыйналып ийнанырыкъ эдим, – деди кёзлюклю. – Алай, бизни сёзюбюз чынтты коммунистни сёзюдю. Бусагъатчыкъдан башлап, биригип, ишни къолгъа къаты алмасакъ, фашистле Къабарты-Малкъаргъа уллу къыйынлыкъ сынатыргъа боллукъдула. Керексизине аякъ тирегенден магъана чыкъмаз. Акъылынгы башынга жый.

* * *

Гетенбеш машиначыкъ Нальчикде Къабарты орамда темир жол баргъан жерден ётюп тохтады. Атабийлары машинадан тюшдюле да, бир юйге кирдиле. Анда орта жашаулу киши орус печьге от этерге кюреше тура эди. Ол эшик ачылгъан тауушха элгенип, ёрге секирип турду. Аны саргъылдым мыйыкълары, къалын къызыл ууртлары да бирча къалтырагъанларын кёрдю Атабий, ол кишини сакъал тюбюн, уллу мангылайын да тер басды.

– Жолдаш Блазовский, бир бек сыкъгъыч болурса дей-

ме, – деди майор. – Баям, Къабмалкъпотребсоюзну баш бухгалтери болуучу заманынгда ултханы игирек сермеген болур эдинг аисы, быллай бир къоркъурукъ тюйюл эдинг. Быллай бир гынгысыз болма, совет милица, прокурор сени алай терк жокъларыкъ тюйюлдюле. Бизге ышаннгылы нёгерлик этсенг а, Совет власть битеу терсликлеринги кечерикди.

– Къой ойнагъанны, бек тюз ишлегенме, бир кишиден да къоркъмайма.

– Немис фашистледендамы къоркъмайса? – деди кёзлюклю, таза да кёлю бла кюлюп.

– Ётюрюк айтыргъа юйренмегенме – аладан а къоркъама.

– Сыкъгъыч адам болгъанынгы сормай билгенме, – деди майор.

Шофёр отха къармашды, къалгъанла уа кенгеш столгъа олтурдула.

– Бу жашны аты Атабийди, холамлыды, – деди майор Блазовскийге къарап. – Ышаннгылы тенгди, коммунистди. Ачды, биз да ачбыз не иги азыгъынг бар эсе да, столгъа сал.

IV

Атабий, Нальчикни орамларында бек эркин атлай эди, аны документлерин тинтген болуп, эки аягъын бир бирге къагъып, чес бермеген жокъду. Таныгъан адамын эслесе уа, кёзге кёрюнмей ташаяды ол тийреден. Атабий кёп болмай Чегем ауузуна барып къайтханды майор бла бирге гетенбаш машиначыкъгъа да минип. Насыпха, анда муну таныгъан болмады, танысала холамлы Абдулкеримни жашы Атабий малгъунлагъа къуллукъ этеди деп, мычымай, элге жаярыкъ эдиле. Аны ючюн Атабийге айып этмезликле да чыгъар эдиле – «атасыны дертин жетдире болур» дерикле. Майор Тёбен Чегемде гюняхсыз юйюрлеге азап чекдиредиле фашистле деп эшитип, андан баргъанды ары. Мында кишилик уллуду: «Фюрерни, буйругъун нек толтурмайсыз?! Кавказны халкъы бла нек ойнайсыз?!»– деп, къылыкъсыз бек къычырып, немис солдатланы ахларын алады. Сейир тамаша, совет адамлагъа жакъ басаса деп, муну юсюне ачыгъындан киши сюелмейди. Ол, таулулагъа тюбесе, аланы тиллеринде сёлеширге кюрешгенин да кёредиле немисле, алай бир киши да ишекли тюйюлдю майор герман аскерге жаны-къаны бла къуллукъ этгенине. Ол затланы кюн сайын кёрюп тургъан Атабий майорну айтханын бир такъыйкъагъа да эсинден кетермейди. Майор аны боюнуна

ауур да, къоркъуулу да жюкню салгъандан сора былай деген эди: «Иги жаш, жангыз бир кере окъуна сёзюнге табылмасанг, унамам. Мен Сюлеменов Рашид Заман огълума. Мени бек ышаннгылы адамым а сен таныгъан, ол кюн бизни бла Къашхатаугъа баргъан кёзлюклюдю, миллети немис, чыны лейтенант, аты Винкель Манфред. Ананг, эгечинг: «Атабий, ёлгюнчю аллынга къарап турлукъбуз», – деп санга кёп кере жазгъанларына ишексизме. Ол сёзлени унутуп къалай жарар? Ала санга тансыкъдан азыкъларын кёз жашлары къатыш ашайдыла. Сен миниучю атны сырт башында кишнегенин кёре, кюнлерин аман бла ашырадыла. Бир жерде аз да кёлсюзлюк этсенг, кесинги да, бизни юйюбюзню къурутурукъса... Керти тенгликни юсюнде гюнях-сыз бол, – халал тенгинги харам этме. Мени кеси тенгинге санай эсенг! Бар къыйынлыкъладан къутулуп, сюйген къызынгы къудас чачын сылар заманла да келирле, Аллах айтса... Юсю-башынга сакъ бол, – тизгининги жыйгъанлай айлан. Бу мурдарла ол затха уллу магъана бередиле.

Биз бусагъатда фашистле салгъан отну ичинде айланабыз. Ол палахдан кесибизни угъай, халкъны къутхарыуну жолун излейбиз. Барыбыз да бир болуп, ол кеси салгъан отда кесин кюйдюрюрге керекбиз».

Жетинчи башы

I

Атабий эртте тургъанды бюгюн тёшегинден, – тынгысызды. Тышында суукъду; шахар орамларында къар болмагъанлыкъгъа, жер бузлапды. Аны тёгерегиндеги элледе уа барды къар; терек ауаналарында, сюргюледе, тёшледе уа бютюнда бек агъарыпды жерни юсю. Атабий табийгъатны ол суратын Блазовскийни бир къатлы юйюню терезесинден къарап кёреди. Юйню арбазы эркинди, залим терек бахчасы, картох, сохан, сарымсах, помидор, наша ёсдюрген жери да жетишеди юйюрню кесине. Атабий тюнене Нальчикни тюрмесине баргъанды. Ол Нальчик сууну юсю бла Барамтагъа ётерге кёпюр ишлей тургъан тутмакъланы да кёргенди. Тиширыула да кёп жесирлени арасында. Аланы тёгереклерин бегеуюлле къаты къуршалапдыла. Жесирледен бирлери – суубурун, хыккикёз, тизгинсиз, узун бойлу, сары шинли жаш, – Атабий таба огъурсуз хал алып къарады. Ол алайда энишге тёрт гуппур болуп ийилди да, ким эсе да атып кетген тютюн къыйырны ёрге алып, аны къабындырып, эки-юч кере да жут тартып, суу ичип, сууса-

бын къандырып, дуния зауукълугъун тапхан адамгъа ушады; ох деди.

Андан сора да Атабий таба аралгъанлай турду кёп заманны. Аны кёз къаплары керилдиле да кёзлери тышына чартлап чыгъаргъа жетишдиле; ол огъурсуз къарамы бла къылыкъсыз бек жаныды Атабийни. Холамлы жаш кеси да эследи аны. Айхай, сёз айтыр онгу болса уа, – тутмакълагъа тюбер иши жокъду аны. Алайгъа да кесилиги бла баргъанды; ярабий, фашистлени бу тынгысыз кезиулеринде тутмакъланы къутхарыр мадар табылмазмы деген акъылда. Сакъ атламай, фашистле аз да ишекли болурча иш этсе, юйюн къурутурукъду. Бир ышаннганы Сюлеменовду.

Атабийни кёз юсюнден кетмейди ол тутмакъны сыфаты. Сюлеменовну оноуу болмай, эки атлам этмей эсе да, энтта да, барып, кёпюр ишлей тургъанлагъа тюберге сюйдю. Алай дагъыда арсар болду: итле итликлерин этерле деп кеси жанына къоркъа эди. Ол кезиучюкде Сюлеменов арбазгъа дауурду бла кирди. «Григорий Александрович, юйдемисе? – деп Блазовскийни атын айтып къычырды. Атабий тышына чыкъды. – Бу заманнга дери не бий жатыуду бу? – деди майор, кеси тилин, тау тилни да къатышдырып сёлеше. – Сизге ышаннган немисле да бек жарлыдыла». Сюлеменов арбазда ары-бери эки-юч кере барды да, андан сора тутду Атабийни къолун. «Гриша уа къайдады?» – деп сорду Сюлеменов.

– Бусагъатда былай чюйют базаргъа чыкъгъанды, къайта болур, – деди Атабий, сагъатына къарай. Сагъатны анга Сюлеменов бергенди, Атабийни ишинде ол бек керекли зат болгъанын ангылатып.

– Тюз келгенлей мени тапсын, – ара штабда боллукъма, ол манга бек керекди. Алай бош угъай, бек керекди. Ангыладынгмы?!

Сюлеменов, чам этерге кюрешгенликге тынгысызлыгъы уа толу ангылашына эди. Къалын эринлери, уллу къара кёзлери ышара тургъанлай, моргъа тартхан кенг бети уа тыкъсый тургъан жерибизге ушай эди, – таша сагъыш, къайгъы бийлеп эди аны. Да кюйсюз ёлет кече-кюн да эшиклерибизни къылыкъсыз къакъгъанлай тургъанын ангыламагъан киши тюйюлдю ол. Алай тутхан ниети ючюн кесин кер агъачда кердирирге да угъай дерик тюйюлдю. Болсада Сюлеменов учуз ёлюмню сайлагъандан, къыйынлыкъны кётюралмай, къатынлача, тобукъларын тюйюп жилягъанланы жакълагъанладан тюйюлдю. Сора биреуню башын палахха къалдыргъандан эсе, кеси отда кюерге да хазырды. Ёлгенни юсюне къапланып сытылмакълыкъны да дурус кёргенледен тюйюлдю Сюлеменов, – адам бир кюн туу-

гъанды, бир кюн ёллюкдю, дуния жаратылгъанлы да ол затны киши кёкюрек салып тыялмагъанды, – файгъамбарла, патчахла окъуна.

... Сюлеменов алайдан атламыны терклигине къоша ташайгъандан сора, Атабийни башын да бир къайгъылы сагъышла бийледиле. Тюнене эки немис солдат, жыйы излеген итлеча, Блазовскийни юйюню тёгерегине эки-юч кере айланып кетгенлери эсине тюшдю аны. Нек? Бир жангыз ит ишекли болурча учхара иш этмегенди ол Атабийни акъылында. Угъай, 1942 жылны кюз артында кёп адамны, колхозланы малларын, Тырныаууз комбинатны продукциясын тау ыфчыкла бла Эбизеге аудуругъа бек къыйын салгъанладан бири болгъаны белгили эсе уа фашистлеге? Партияны иши бла да бир адамгъа бет этмегенди, туугъан къарындашына окъуна. Нальчикде машинала ишлеген заводну цехини таматасы Иван Александрович Блазовский, «жыйылыуда Совет властьха учхара сёз айтханды, – ишчилени акъылларын терсине буруп, аланы къыралны низамына къажау сюерге кюрешгенди» деп, аны «къара чёпге» салып, он жылны сыртына жюклеп, Сибирьге ашыргъанларында да, къарындашы терслигине жолукъгъанына алжаусуз ийнанып, анга чамланнганды ансы, аны тутдургъанлагъа сёз айтмагъанды. Ол а, Нальчик шахар Советини депутаты къадарында, бу былай нек болду деп, сюелирге къолундан келлик эди. Иванны тутмакълыкъдан къутулуп, урушха кетгени белгилиди Гришагъа. Алай аны жюрегине къарындашы салгъан гурушхалыгъ'а бюгюн да сакъланады. Сюлеменовну кесине нёгерге тапхан жашланы юсюнде бек уллу кёзюрю, – Совет властьны Атабийни атасын, Блазовский уа къарындашын жойгъаныды. Немис фашистлени жанындан ол адамлагъа этилген ышаныулукъ да ма аны ючюндю. Сюлеменовну не уллу офицерни аллында да буюкъмагъаны, бек къоркъуулу, бек къыйын ишни юсюнден базыныулу сёлешгени да ол себепденди. Болсада Атабийни къайгъылы этген жашыртын тынгысызлыкъ бошдан тюйюл эди; мурдарлыкъ аякъ бюкдюрген фашистле не аманлыкъдан да артха турмагъанларын эртте ангылагъанды ол. Не уллу къыйынлыкъ сынагъанында да жюрек тынгысызлыгъына бой салмагъан Атабий бюгюн бирде жайлыкъда холамлы къойчу согъуучу сыбызгъыны мудах тауушуна, бирде ачыгъан жюрекге балхам болуучу жарыкъ жыргъа тынгыларгъа кюседи. Анасы бла эгечи да келип сюелдиле къатына. Шерипаны башында Абдулкерим ёлгенде къыскан къара гюлмендиси. Дюгерханны уа жаланда ауанасын эледи, – бетин кёргюзтмеди къыз къарындашына. Атабий, ол жанына, бу жанына ийилип да кюрешди, – кёралмады

Дюгерханны сыфатын, ауанасы уа сюеледи анасы къысхан гюлмендисинден эсе кёп да къап-къара болуп. «Анам харип, неди бу башынгдагъы? – деп сорду Атабий, къарамын жерге буруп. – Сабийлеринге ырысламай нек этгенсе былай?..»

«Жашым, бюгюн атангы жоюлгъан кюнюдю, аны ючюн къысханма, ырыслама, – деди Шерипа, жашы таба жууугъуракъ атлай. – Къайгъы этме, урушдан хатасыз къутуллукъса».

«Анам, Дюгерхан мени кёзюме нек къарамайды? Ёпкелегенми этеди?» «Жашым, къайда кёресе Дюгерханны?» «Ол алайда сюелген къара ауана кимди?» «Оу кюнюм, не этесе, Атабий?! Шашханмы этгенсе?.. Жашауунгда аз къыйынлыкъгъа тюбемегенсе. Бюгюн да кёлсюзлюк этме. Дюгерхан юйдеди. Кёпден бери сенден хапар билмегенибизни къайгъысы аны да замансыз къарт этгенди». «Анам, мен аны бир тёзюмлю къыз сунуучу эдим». «Урушну кюйсюзлюгю менме деген залимлени да бюгеди. Жарыкълыгъы кюннге эришиучю Холам тойсуз-оюнсуз болгъанды. Бийик таула окъуна къара ауанагъа ушап къалгъандыла. Къыш да башха жылладан эсе бек тутханды, аны бурдум боранына баз болургъа кюч тапхан окъуна къыйынды хар инсаннга. Кюйсюз ёлетча киргенди бизни элге да душман аягъы. Жербаш юйлерибизни, жюреклерибизни кюнча жылытыучу от жагъаларыбызда от да бек адыргы жанады. Алай ёлетге бой салыр акъылда тюйюлдю халкъ, андан къутуллугъуна, тойлада айтыллыкъ алгъышлагъа, хар юйде бешик жырны эшитиллигине ийнанмагъан жокъду...»

II

Атабий, анасына тюбеген сагъатында жюрек насып, дуния зауукълугъун да тапды. Алай олсагъатда жукъудан уяннганча болду да, къолларын ёрге этип, кёкге дуа тутханнга ушады. Сора, къолларын энишгерек бошлады да, къарангы кечеден олсагъатда къутулгъан мудах кёзлерин къадалып ууду. Бир кесекден кёзлерин къаты къысды да, анасы бла жангыдан ушакъ этериги келди. Алай Шерипа аны къатына келмеди. – Жаш ол ишде кеси муратына жетмезлигин англылады да: «Анам, тюзсе, дуния ачыудан тогъуп турмазлыгъына мен да ийнанама, – къар таулагъа кюн жангыдан тиер, Аллах айтса».

... Атабий, Блазовский къатына келип сюелгенин кечирек эслеп, элгеннген окъуна этди. Ол, сагъышлы халын тюрлендирмей, былай айтды:

– Гриша, Сюлеменов келип кетгенди бусагъатда...

– Сора уа, сора? – деди Григорий Александрович. – Не иги хапар айтды таматабыз?

Григорий Александрович керилгенликге Атабийни къансыз бети жыйырылып сюеледи. Гриша аллай халны биринчи кере эследи. Ол Атабий башын ёрге кётюргенинде аны уллу кёзлеринде сахиниклик, тынгысызлыкъ да эследи. Не эсе да бир уллу палах болгъанын ангылады Блазовский. Жашдан ишни болушун андан ары сорургъа базынмай, сын къатханлай турады, къоллары асыры къалтырагъандан къолунда чулгъамын жерге бошлап къояргъа аздан къалып. Аны, борбайлары тутмагъандан болур эди, бутлары бютюнда къынгырына кетдиле. Ол къулакълы бёркюн къолуна алды да, аны бла терлегенлерин сюртдю. Атабий, кесини ашыгъышлы сёзю бла нёгерине азап сынатханын ангылагъан эсе да, андан ары жукъ айтмагъанлай тынгылагъанлай турду. Блазовский а, мюйюзю сыннган кийикча, башын ары бла бери терк-терк къакъгъанлай сюеледи, эки аягъын да бир жерчикде тепчитгенлей. «Аллах юйюнгю къурутурукъ, бу не ишингди?» дерикди Гриша Атабийге бир кесек эс тапханлай. – Аллах жанынгы аллыкъ, жанымы алып къойдунг да. Айт не палах болгъанын!»

– Бусагъатда Сюлеменов бери келип кетгенди, – деди Атабий, кесин къолгъа алып, не заманда да эрлиги бола келген жаш кёлсюзлюкге жол бергенине сокъуранныганын нёгерине дурус ангылата. – Аны халына, сёзюне кёре бизни бир уллу палахла сакълагъанларына бир да ишекли болма. Табанына темир чюй чанчылгъан сунар эдинг аны тынгысызлыгъын кёрсенг. Анга бир хата болса, биз экибиз да кимибизге базынырыкъбыз?

– Жашау жангыз бир адамны юсю бла юзюлюп къалмайды, – деди Блазовский, арбазда ары-бери тири-тири атлай, бутларын, белин да тюзетирге, къысха боюнун ёрге созаргъа кюрешип. – Бусагъат заман ачытмагъан ким барды. Терилип, эмилик ажирге минип, сора андан жыгъылып, къан жугъу болгъандан башха тюйюлдю партизанынгы, бандитинги да жашаулары. Фашистлени араларында эркин айланнганыбыз кишиге эшитдирмезлик тынгысыз жюрегибизге тюйрелген жашыртын къууаншчыгъыбызды. Алайын ангылаймыса, иги жаш?

Блазовский эринлерин къаты къысып ачыуланды. Кимлени эсе да кёлю бла жаныды. Атабий а турады, тынгылауну басып, ишни болушун да ангыламагъанлай, Гришаны жюрегине да от салгъанын ангылап, терслигин боюнуна жаланда кеси акъылында ала, ол затны нёгерине айтыргъа арталлыда базынмай.

– Сюлеменов сени ара штабда сакълап турады, ары мычымай жет, – деди Атабий Гришагъа, суукъдан къыйыры къызарып тургъан бурунун онг къолуну сырты бла арыбери сыйпай. – Мен да барайым биргенге.

III

Григорий Александрович бла Атабий Сюлеменовну кабинетини эшигини къатына барып тохтадыла. Ала, кеси адамлары болгъанлыкъгъа, низамгъа бузукълукъ этип, Рашид Заман огълуну кабинетине оруусуз-соруусуз бир кере да кирмегендиле. Эркинлик алгъандан сора да, тюз босагъадан атлагъанлай, баш уруп саламлашмай къоймагъандыла. Немис солдатла, офицерле да кёпдюле алайда, ала, къайсы кабинетге кирип чыкъсала да, тынгысыздыла.

Минги тауну тийресинде къызыу сермешле баргъанлары белгилиди Гришагъа бла Атабийге. Ол заманда Атабий кёпюр ишлене тургъан жерде кёрген къансыз, сары жаш Сюлеменовну кабинетинден чыкъды. Алгъа Атабий, аны кёргенлей, къылыкъсыз бек жунчуду. Алай, акъылын терк окъуна башына жыйды да, кесине сабырлыкъ алды, ол уубетни уа, ёмюрюнде биринчи кере кёргенча, сансыз этип къоргъа кюрешди, терезеден тышына къарап, нёгерине ол ангыламагъан бир тюрлю хапар айтады. Гриша уа, Атабийни кёзюне къарап, сейир этип тургъан болмаса, жукъ ангыламайды. Уубет, «сарыкиштик», эшикге чыгъып кетгенден сора, мычымай, артха къайтды да, Атабийлары бла къазанлашыр къайгъыгъа кирди. Аны кёрюп Атабийни тили тутулургъа жетишди. Сюлеменов быланы алай чакъыртмаса, баям, Атабий уллу азап сынаргъа боллукъ эди, – ол адам алагъа игилик этмезлигин дурус ангылагъанды, душманынг, досунг да бир-бир аякъларын марап айланнган сагъатда кёпмю керекди, фашистле уа аз да ишекли болгъан адамларына азап чекдириуден артха турмагъандыла. Аланы ол затха Гитлер юйретгенди, – алайсыз хорлам болмазлыгъын ангылатып. Да ол уубет, Гришаны бла Атабийни ызларындан сюрюп айланнган мурдар эсе, бара тургъан жолундан артха къайтып, былагъа ушакъ нёгер болургъа нек кезледи? Уубет, такъгъан тели тюйюл эсе, Атабий бла Гриша алай бош, ол мычымай терилтип къоярча адамла болмагъанларын а ангыларгъа керек эди. Алай Сюлеменов быланы экисине да къан къусдурлугъуна уа арталлыда ишексизди.

Гришаны алайда Атабийни элгендирген ишден хапары жокъду. Аны себепли майорну кабинетине киргенинде, аны

бла саламлашханында да аз да тюрлениу эсленмеди бетинде, сёзюнде.

Атабий а, суукъ жауун жибитгенча, жыйырылыпды, башын ёрге окъуна кётюралмайды. Бери чакъырылмай нек келгенини сагъышын окъуна эталмайды. Сюлеменов олтургъан жеринден кётюрюлдю. Гриша аны къап-къара чырпа чачыны къалынлыгъына, мангылайыны тарлыгъына, боюнуну къысхалыгъына биринчи кере эс бурду. Атабий а эшикден кирген жерде къарамын жерге бургъанлай сюеледи. Быланы хар заманда эркелетип, бир кесек чам да къошуп сёлешиучю Сюлеменов да тынгылайды бюгюн. Жашлагъа олтуругъуз деп окъуна айтмагъанды. Кечирек сезди эсе да Гриша да ангылагъанды таматаны къылыкъсыз тюрленип тургъанын. Отоуну ичи артыкъ жылы тюйюлдю. Орус печьге от этерге кюрешгендиле. Алай чий жерк отунла, къызыл кёмюк этип тургъан болмаса, хазна жанмайдыла. Бирде, киштик сермеген чычханны тауушуна ушагъан бир шор тауush да эшитиледи печьден. Болсада Сюлеменовну тар мангылайын тер басып тургъанын Гриша эшикден киргенлей окъуна кёргенди.

– Атабий, сен да келгенинги иги этдинг, – деди майор, отоуда ары-бери жюрюгенин тохтатмай. – Мен сизни экигизни да асмакъгъа асдырлыкъма! Сиз экигиз да итледен туугъан итлесиз! Мени алдап айланасыз! – Майорну ёню къарыкъды, мангылайыны тери бурун сыртына тамды. Артха айланып, добар жумдуругъун столгъа ургъан заманында аны тунукъ тауушу тышына эшитилди.

– Уллу Герман аскер сизни кибик ит кючюкле сыртлаучуладан тюйюлдю, – деди майор, шинтигине олтура. – Сизни кибик къантулукълагъа баш эркинлик беребиз деп, биз халал къыйыныбызны тёгюп кюрешебиз. Игиликге аманлыкъ излей эсегиз, бусагъатдан озмагъанлай, аман кюн келтиреййим башыгъызгъа! Атабий, санга артыкъ уллу дауум жокъду. Ма бу къынгырбутду къанымы къайнатхан. Шо сен да сыртларгъа кюрешгенсе мени! Кюзгюге бир къарачы, ким болгъанынгы билирге сюе эсенг!

Гриша алайда сын къатып къалды. Анча заманны ичинде Сюлеменовха алдатып айланнганына кюйдю-бишди. Майор, жукъ айтмай, бир кесек тынгылады. Атабий да къымсызды. Холамда таш юйю арты бла къуругъанын ангылагъанды жаш. Ол бу такъыйкъада акъладан, къызылладан да къачып, башын ёлюмден сакълай айланнган заманларын кюседи. Атабий, башын ёрге кётюрюрге базынмай, майоргъа кёз къыйыры бла къарагъанлай турду. Ол, быланы юйлерин къурутургъа хазырланнган Сюлеменовну бетинде огъурсузлукъну эслегенинде уа, тышына чыгъып, не мадар

да этип, Нальчик сууну боюну бла Нарт уя агъачына къутулууну хыйсабын чотха алды. Дагъыда къарады Сюлеменов таба. Ол а эринлерин чайнай тынгылайды. Аны къалын ууртлары, сакъал тюбю да тууар бауруча къалтырай эдиле. Олсагъатда Сюлеменовну бети да ушады тууар бауургъа – бирде къара, бирде къара-мор тюрс ала эди ол. Майор секирип ёрге тургъан заманда отоуну ичине къайдан эсе да бир суукъ жел ургъанча кёрюндю да, Гриша бла Атабий, сюелген жерлеринден артха атлай барып, аркъаларын къабыргъагъа тиреп тохтадыла. Гриша бёлек заманнга къайдагъысын унутду да, акъылы башха жанына кетди. Нек эсе да, бир ыйыкъ мындан алда, заман тюш кезиуге тийишген кезиуде, немислени шапаларындан биреу, кавказ миллетли адамгъа ушамагъан къансыз эр киши, эки чюйютлю тиширыуну Нальчик сууну боюнуна тигелетип, алайда аланы ушкок бла уруп ёлтюрюп, ауузларында алтын тишлерин нал къысхач бла къобарып алгъанын эсине тюшюрдю. Къалай къыйын эди ол мурдарлыкъ ишни кёрмеклик. Алай Гриша ол тиширыуланы ёлюмден къутхараллыкъ тюйюл эди, къансыз мурдар кесине буюрулгъан борчну толтургъанды. Болсада аланы алтын тишлерин къобарып алыргъа алагъа киши да буюрмагъан эди. Бир кесекден Гришаны суукъ тин-тер басды. Аны тобукълары къалтырадыла, энишге чёгерге аздан къалды. «Ол эди. Бир ишексиз, ол эди», – деди Гриша кеси акъылында. Биягъында Сюлеменовну кабинетинден чыкъгъан уубет, аны аллына келип, сюелип къалды. «Ма бу эди ол мурдар»,– деди Гриша бу жол, ауазын майоргъа бла Атабийге эшитдирип. – Таныдым итден туугъанны».

Майор Гриша таба сейир-тамаша болуп къарады. «Бу шашханмы этгенди?» деген оюм бийледи башын. – Гриша, неле жаншайса? Григорий майорну соруун эшитмеди. «Таныдым мурдарны. Бизни юйюбюзню къурутхан да олду, – деди Гриша, биягъындача, ауазын башхалагъа эшитдирип. – Дуния жаратылгъанлы да, сатхычлыкъ кишиге да кечилмегенди. Угъай, биз ёлсек да, фашистле этген мурдарлыкъла кечилип къаллыкъ тюйюлдюле...»

Майор, Гришаны къатына жуукъ келди да, жумушакъ къол аязы бла жаягъына къатылды. Григорий кёзлеринкъашларын бир сейирликле этди. Энди башын ёрге кётюрюп тамашагъа къарап тургъан Атабий Гришаны акъылдан шаша тургъанына жарсыды. «Тейри, Гриша, къыйынлыкъгъа былай терк бой салып къоярыкъса деп, жети жукълап тюшюмде да жокъ эди, – деди Атабий кеси акъылында. – Этме алай, бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёллюкбюз. Эр кишилей къалайыкъ жашаубузну ахырына дери.

Душманынгы аллында тобукъланма. Алыкъа биз Сюлеменов кибиклени харам къанларына боярга керекбиз. Биз кеси жерибизде болгъаныбызны унутма. Къыйын сагъатыбызда тауларыбыз, ташларыбыз, сууларыбыз, агъачларыбыз да бизге нёгерлик этерикдиле. Бу мурдарны къолундан сау къутулуп, агъачха бир сингсек, атасыны башы табар душман бизни. Алай была бизни кеси башыбызны сакълап айланырыкъ бир да сунмасынла, – жаныбыз сауда не къадар кёп адамларын жоюуну ишин этгенлей турлукъбуз... Акъыллыгы башынга жый, тели болма!..»

Сюлеменов, къысха бутларын тири къымылдата, аякъларын терк-терк ала, эшикни хыны ачып чыкъды тышына. Къайгъылы къарамын майорну хар атламына къаратып сюелген Атабий ол уубет адам босагъадан атлагъан жерде сюелип тургъанын эследи. Майорну бла аны къарамлары бир бирге тирелип тохтадыла. Уубет жунчуду, бир зат айтыргъа кезледи. Алай тили тутулду да, ауузундан сёз чыгъаралмады. Ол кабинетде айтылгъан сёзлеге тынгылап тургъанын ангылагъанды Сюлеменов. Болсада ол затны билмеген кибик этип къойду, – излегенин тапханча, ыразы болуп.

– Исхакъ, нечик иги болду кетмей тургъанынг, кир ичине, – деди Сюлеменов ол уубетге. –Бу итлеге сен да тынгылап тургъанлай соруу этерге сюеме. Сен айтхан кертиди къарайма да, терсликлерин боюнларына алыргъа хаппа-хазырдыла.

Майор, бир кесек заманны тынгылады да, сора уубетге былай сорду:

– Исхакъ, бу итлени юслеринден экибизден башха адам жукъ билемиди?

– Угъай.

– Ол игиди, быллай ишни юсюнде хар ким да махтауну кесине алыргъа сюйюучюдю. Аны билесе да?

– Хау, билеме, жюйюсхан майор, – деп, уубет эки аягъын бирге жууугъуракъ этип, белин тюзетип, сир болуп тохтады. – Угъай демей эсенг, бюгюн сизни ишигизге къатышмайым. Была не айтханларын артда билдирирсиз манга.

– Алыкъа сени бла кенгешир ишлерим кёпдюле. Ингирликде сагъат бешде манга табылмай къалма. Бусагъатда уа бар, бу тийреде кёрюнме.

Сюлеменов кабинетге киргенде Гриша бла Атабий, жерлеринден тепмей сюеле эдиле, сын къатып, бирде жашаудан умут этип, бирде тюнгюлюп. Майор:

– Олтуругъуз, не сирелип турасыз? – деди, кеси шинтигине чёге. Атабий, тап, эркин къымылдаргъа окъуна къоркъгъаны кёрюнюп турады. Ол, шинтикни къабыргъагъа

жуукъ тартды да, аркъасын къабыргъагъа тиреп олтурду. Бир кесекчикге сагъышларындан къутулду да, кёзлери чыракъ бардыла. Атабий анасына «тюбеп» элден, журтдан хапар алгъанына къууанды. Алайсыз ёлюп кетсе, къабыры эки жарыллыкъ эди. Алай айтханлыгъыбызды ансы, аны къабыргъа салып да ким кюреширикди?! – хауле итле, неда къара къаргъала азыгъы боллукъ эсе да, киши билмейди. Кесин кимден да билимли, акъыллы, ётгюр сунуучу Гриша да бек шошчукъ болгъанды. Эки жаш да майорну ачы ауазына, огъурсуз соруулары на тынгыларгъа хазырлайдыла кеслерин. Олсагъатда Атабийни бла Гришаны къарамлары да бир бирге тирелдиле. Гриша кёз къысды. Атабий да этди алай. Ол хал аланы экисине да къалай эсе да бир таукеллик берди; жашланы кёзлери, эринлери ышардыла, беглери бир кесек жарыды. Душманнга алай байтамал бой салып къоймазлыкъларын ангылатдыла ала. Майор а бир къагъытны ары да, бери да буруп къарайды. Бирде къалын къашлары жокку боладыла, бирде тар мангылайы жыйырылады, бирде азербайджан тилде китапха жазаргъа жарамагъан сёзлени айтады. «Кёпек огъулу» («Итден туугъан») – деб'а терк-терк къайтарады.

– Бери иги эс буруп тынгылагъыз, – деди Сюлеменов Гришагъа бла Атабийге, огъурсуз бет алып. – Мен герман аскер эркелетген офицерме. Кесим бюгюн жоюлуп кетерик болсам да, тутхан ниетимден бир атлам артха турлукъ тюйюлме. Жашау жаланда кюнлюмню сайлагъанлагъа онг кёзден къарамагъанды. Чегетде будай ёсмегенликге, кырдык, агъач да бар, суукъ шаудан да бар. Алай урушда кюнлюмден эсе чегетде кёбюрек атылады ушкок, – аманлыкъны излегенле да, къыйынлыкъдан къачханла да чегетде – ташаракъ жерде болургъа сюедиле. Атабий, сен а чегетледе жашаргъа эртте юйреннгенсе. Бюгюн бизни къолубуздан сау къутулсанг, тамбла Нальчик сууну чегет жанына ётериксе. Гриша да сени бла бирге. Андан сау къайтсагъыз, урушдан ёлмей къутуллукъсуз. Ангыладыгъызмы?!

Жашла, секирип ёрге турдула да: «Ангылагъанбыз, жюйюсхан майор!» – деп бир ауздан айтдыла. Сюлеменов аз ышарды. Аны ол халын да жаратмадыла жашла: «Биреуге оюн, биреуге ёлюм».

– Гриша, Атабий, сен да, бери эс буругъуз! Сюлеменов бир къагъытны къолуна алып, окъуп башлады:

«Жюйюсхан майор! Мен Совет власть ачытхан адамладанма. Атам таулуду, анам а – татарлы тиширыу. Атым Исхакъды, тукъумума – Таубиев. Атам, анам да Нальчик шахарда устаз болуп ишлей тургъанлай тутулгъандыла. Ма

жети жыл болду мен аланы саулукъларын-шаулукъларын билмегенли. Кесим да Москвада окъуй тургъан жеримден къысталгъанма. Андан бери ишим, жашар жерим жокъ... Большевиклеге не аманлыкъ эталсам да, аярыкъ тюйюлме.

Хурметли майор! Сиз бек ышанып тургъан бир сатхычны юсюнден айтыргъа сюеме. Ол Блазовский Григорий Александровичди. Мен билип, бу адам большевиклени партиясы бла бир кишиге да бет этерик тюйюлдю. Совет властьха уллу кёллю боласа деп, туугъан къарындашына тутмакълыкъ сынатхан коммунистди ол, – мурдарланы да мурдары. Мен кесим кёзюм бла кёрген затла: немис аскер бу жерлени къолгъа этерни аллында Блазовский кёп большевикле бла бирге колхозланы, совхозланы малларын, мюлклерин, коммунистлени юйюрлерин, Тырныауз комбинатны молебденин Тау артына аудургъа тири къатышханды. Обкомну башчылыгъында партизан къауумну къурагъанладан бирлериди. Партизаннга атланнганланы алларында къычырып, жюрексинип сёлешгени бюгюн да эсимдеди. «Биз саулукъда, ит фашистле бизни туугъан жерибизде кёп мычымазла! Жанларына къутургъанлагъа къан къусдургъунчу, тынчаймазгъа! Не ёлюм, не хорлам!» Ма аллай адамды сиз къубултуп айланнган Гриша. Сизни антлы тенгигиз лейтенант Винкель Манфред да, шофёругъуз да Блазовскийни бла аны маскеси Атабийни къолларындан жоюлгъанларына бир да ишексиз бол. Нальчик башында къырылгъан немис солдатланы да ала ёлтюргенлерине шагъатым барды. «Бёрюле уясы» деген жерде къырылгъан онсегиз немис солдатны юсюнден айтама».

Майор, окъугъанын тохтатды да, башын ёрге ауур кётюрдю. Баям, Винкель Манфред бла шофёр жаш эсине тюшдюле. Ала эки ыйыкъ мындан алгъа, Басхан ауузуна барып, андан къайтып келе тургъанлай, партизанла алларын тыйып, юслерине от жандырып кетгендиле. Винкель къычырып кюрешгенди, биз да партизанлабыз деп. Алай партизанла аны къычырыгъын ёлюмге махтау салгъан жыргъа санап къойгъандыла.

Майорну бети бир такъыйкъаны ичинде жюз тюрлю болду: агъарды, кёгерди, къызарды... мангылайыны терлегенин аскер кителини женги бла сюртдю да, Исхакъны къагъытын андан ары окъуду:

«Жюйюсхан майор, мен жазгъан затлагъа толу ийнанырынгы тилейме. Ол Атабий деген да совет аскерни офицериди. Мени экиге айланнган къарындашым госпитальда биргесине болгъанды. Аны бир буту ишлемейди, Къашхатауда жашайды. Анга тюбеген этеме десегиз, мен

биргегизге барлыкъма. Атабий герман аскерге не ниет тутханын бурмай айтырыкъды.

Немис аскер къурагъан Къабарты-Малкъарны миллет правительствосуну ишине кёплени къажау сюеген да, аны башчыларын жояргъа кюрешгенледен бири да Атабий болгъанына ачыкъ шагъатлыкъ этерик кишиме мен. 1942 жылда декабрьде ол правительство къурманны ачылыууна атап бардыргъан байрамгъа элледен келгенледен кёп адам жоюлгъанын билесиз. Ол да Атабийни бла Гришаны ишлериди, – была агъач ичлеринде, таш тюплеринде итле кибик айланнган партизанла бла къаты байламлыкъ жюрютедиле. Ол затха да эталлыкъма шагъатлыкъ...»

Гришада да, Атабийде да жашау илишан эсленмейди; быланы хар атламлары, хар ишлери чотха алынып тургъанларын ангылагъандыла. Эшикни сакълап тургъан немис солдатланы солугъанлары окъуна эшитиледи быланы къулакъларына. «Къайдама мен? – деди Атабий кеси акъылында. – Баям, Холамны кёрмей жоюлама, анам, «къоркъма, урушдан сау къайтырыкъса»,– деген эдинг да. Огъесе мени бу ишими урушха санамаймыса? Гриша бла мен душманнга къажау бек къаты уруш этебиз. Къоркъуулуду хар атламыбыз. Алай жерибизде къан безиреу этип айланнганланы ушкок тауush эшитгенде, ашагъанларын къан бла къусарча уа этебиз. Алайсыз халкъыбызгъа борчлу болуп къалгъаннга санар эдим кесими ёмюрден ахыргъа. «Къуруда баргъан сау къайтмаз» дейдиле. Тюз алай болуп турады бюгюн жан тенгим Гришаны да, мени да ишибиз. Урушда ёлгенлени хапарлары келе болур элге. Бизни уа атыбыз, ишибиз да белгисизди халкъгъа, къыралгъа да. Биз кишиден махтау, саугъа да излемейбиз. Алай къыйыныбыз тенгизге таш атханлай болуп къалгъаны уа иги тюйюлдю. Анам, халкъны аллына чыгъып, жангыз жашым Атабий халкъ ючюн, Совет власть ючюн, Сталин ючюн бергенди жанын деп, айтхан эт! Ол айып тюйюлдю! Мени ючюн дегенни айтып, жангыз биригиз башыгъызны энишге тутмагъыз!..»

Атабий Гришаны ёрге сюелип тургъанын кёрдю да, ол да аныча этди. Майор а турады къаш тюйгенлей, кимге эсе да ичинден къылыкъсыз бек чамланып. Жашла ангылагъандыла ол алагъа тутхан ниетни, анча заманны телилени серлендиргенча серлендирип, ичлеринде, акъылларында болгъанны билип тургъанын. Винкель ёлгенден сора былагъа терс къарагъаны да. Сюлеменов эшик аллына адам келгенин сезди; къарамын ары буруп, бир кесек тынгылады. Сора тышына эшитилирча къычырып сёлешди: «Бизни аскерибиз душманын тобукъландырмай бир заманда да

къоймагъанды. Кавказны халкъы Германияны хурметин ангыламай эсе – кесине аман, – харамлыкъ этген харам къанына боялыр, Аллах айтса. Биз сизни динигизни, баш эркинлигигизни кесигизге къайтардыкъ, – сиз кюсеген ол эди да, тапдыгъыз. Сора къарабыдыр большевиклеге тенг болуп, – аланы тутхучсуз фатыуаларына терилип, башыгъызны отха нек сугъасыз?!»

Атабий да ангылагъанды босагъа юсюнде адамла сюелгенлерин. Ала, Сюлеменов буйрукъ бергенлей, аркъа жиклеринги къалтыратхан суукъ желлери бла кирип, Атабийни бла Гришаны къолларына бугъоу салып, будуман этдирип алып кетерикдиле. Не бек къан-къазауат этселе да, жашла аладан къутулаллыкъ тюйюлдюле. «Бизни жарлы жаныбызгъа ёлюм тежегенледен къутулургъа жаланда бир мадар барды, – деди Атабий кеси акъылында, – эшикни къылычын салып, ызы бла уа Сюлеменовну тылпыусуз этип, терезе бла тышына секирип, палахдан къутулургъа. Документлерибизни тинтген адам а бизни тыярыкъ тюйюлдю. Аллах болушур, ташайырбыз агъач ичине. Андан сора уа аталарыны аман кёзюне...» – Гриша уа Атабийни кёзюне къатханлай турады, бирде жаякъларын ийлегенлей, бирде уа эринлерин чайнагъанлай. Бирде алагъа къазыла тургъан уру кёзюне кёрюнеди аны. Шурагъа да къайгъы этеди бусагъатда ол. Аны къатыныды Шура, немис госпитальда ишлейди. Партизанла буюргъан кёп къоркъуулу борчну толтургъан медсестра тиширыу. Не аманлыкъдан да артха турмагъан – Нальчикде, Тёбен Чегемде, Эски-Къалада партизанлагъа болушасыз деп, тиширыуланы, къартланы, сабий жашланы кёз жашларын мутхуз жауун жууып жетишдиралмагъан жарлыланы, жерибизни анача сарнагъанына тынгылатып къырдыргъан эки фашист офицерден ёлгенлени дертлерин алгъан таукел жюрекли адамды Шура! Ала Нарт уяда партизанла бла сермешледен биринде жаралы болуп тюшген эдиле Шураны къолуна. Илишаннга салыннган сабийлени къычырыкълары мыйысын ачыта, душмандан къан алыр ючюн къалмагъанды Блазовская. Гришаны акъылында – быланы жойса, адамлыкъларын тас этген малгъунла Шураны ызындан да тюшерикдиле. Башхалагъа этгенча, анга да ёз къабырын къаздырырла...

Гриша, ол огъурсуз сагъышларындан кючден бла бутдан къутулду да, башын ёрге кётюрюп, теренден ахтынды. Ол кезиуде майор сууланнган къарамын анга бурду да, отоуну ичи къаппа-къарангы болгъанча кёрюндю Гришагъа. «Сен къара жухха дерт жетдирмей, мени Аллах ёлтюрмесин, – деди Блазовский. Ол алай айтып шыбырдагъанын кеси окъуна эшитди. – Бюгюн былайдан бир къутулсам,

кеси къабырынгы кесинге къаздырлыгъыма толу ийнан, къарабаур. Ох, анасын сатдыгъым, бу артыкълыкъгъа адам шашмай къалай тёзсюн?! Кёзлерибиз ушкок быргъысына аралгъанлай не заманнга дери жашарыкъбыз, не къадар жилямукъ тёгюлдю бизден?!»

– Жашла, – деп майор, алгъынча жумушакъ сёлеше кётюрюлдю ёрге. Ол заманда отоуну ичинде къарангылыкъ жокъ болду да, жаз башында кюн кёк кенглигинде къара булутла ичинден къутулгъанда жер къалай жарыучу эсе да, алай жарыды. Гриша бла Атабий бир бирге къарадыла. Аланы бетлерине кёз кёре нюр жайылды, – ала азап чеге сюелген заманчыкъларын унутхан окъуна этдиле такъыйкъаны ичинде. «Къайда эди тёзюмлюгюгюз эндиге дери?» – деп шыбырдады бир сейирлик ауаз алагъа. – Кюнюгюз кече арагъа ушап турдугъуз бюгюнлю экигиз да. Хомух болмагъыз, бушуу бусагъатда жаланда адамла угъай, саулай жерибиз сынайды. Аны киндиги бурады, артыкълыкъланы кётюралмай. Сизни кибикле да кёлсюзлюк этселе уа, сау кёрейим!..»

– Гриша, Атабий, – деди Сюлеменов, аланы къатларына жууугъуракъ атлап. – Бусагъатда, мычымай, юйге барыгъыз, тышына чыкъмагъыз, мен баргъынчы. Жаныбыз саулай жерге киргенден хайыр жокъду, ишибиз фашистлеге ачыкъ болургъа ушап турады. Ала хар атламларындан жаныйдыла герман аскерни жауларын, – аллайлагъа къаллай зарауатлыкъ сынатханларын а кесигиз кюн сайын кёресиз. Юйге барыгъыз. Мен баргъынчы, тышына чыкъмагъыз.

Сюлеменов быланы босагъагъа дери ашырды. Гриша бла Атабий къоркъгъан къоркъууларына тюбемедиле – эшикден чыкъгъан жерде аланы киши сакъламай эди.

IV

Рашид Заманогълу Исхакъны саламын онгсунмай алды. Кёрюп болмай эди ол сатхычны. Адамыча сёлеширге ыйлыкъгъан окъуна этеди. Алай аны юсюнде муратына жетгинчи, тасхасын билдирмезге керекди, къыйынлыкъ анстанды. Исхакъны къурутхунчу, ол къоркъуудан кери болмазлыгъын ангылайды Сюлеменов. «Уллу Германнга «оздуруп» къуллукъ этесе», – деп айтыргъа да угъай дерик тюйюл эди, Исхакъны юсюне сюелип. Алай ол, кеси жерлилерин сата айланнган начас, анга бет этмезин да биледи. Сюлеменовну, кеси ишинде ишеклилик туудургъан кезиулери бола келгендиле. Алай аны жанлы болуп сюелгенледе кюч уллу эди. Болсада, бу ёхтем офицер бир кере да намысына ыспассызлыкъ келтирмегенди – душманны аякъ тюбюне жастыкъ

болмагъанды. Ростовда бардыргъан жашыртын ишлери душман мыртазакъгъа белгили болуп, жашаудан умуту толусунлай юзюлген сагъатда да анга керти тенглик этгенле чыкъгъандыла, оруслуладан, башха миллетледен да. Винкель Манфред аладан бирлери эди, фюрерге таза ниети бла къуллукъ этгенине бир жан ишекли болмагъан адам. Сюлеменовну юсюне сюелип, дау айтханланы дуниядан къурутдургъан да ол болгъанды. Рашид Заман огълу уа ёлюмден сакълаялмады. Аны къой, Рашид ёлюмден аны хайырындан сакъланнганды: ол кюн Винкель аны биргесине барырын сюймей, танг буруну бла кеси кетип къалгъанды. Лейтенантны мураты, – Басхан ауузунда кеси адамларына тюбеп, немисле, кёп турмай, бу жерледен къачарыкъларын ангылатып, кёпюрлени, Тырныауузда промышленность мекямланы чачдырмай сакъларгъа, дагъыда кёп мал сюрюр, гюняхсыз адамланы къырыр акъылда болгъанларын ангылатып, белни къаты байлап, сакъ ишлегиз дерик эди. Болмады. Тюз адам тюзлюкню жолун тутханланы къолларындан жоюлгъаны бютюнда уллу ачыу болду. Ким биледи, Сюлеменов Винкельни биргесине болса, партизанлагъа тауча айтып къычырса, ала ёлюмден къутуллукъ эдиле. Анга арталлыда ишекли тюйюлдю Рашид Заман огълу. Олду аны жюрегин бютюнда кюйдюрген. Майор кёз жашларын сюртдю.

– Айып этме, Исхакъ, – деди Сюлеменов «къонагъына» алгъындан эсе бир кесек жумушакъ,– Винкель эсиме тюшгенди да, жюрегим къутуруп кетеди. Антлы тенгим эди ол мени. Шо, анга жарсып, не къадар жилямукъ тёкдюм! Иги жаш, быллай бушуу келмесин санга. Тенгим эсиме тюшгени сайын, кёк да, жер да къап-къарангы болгъанча кёрюнедиле манга. Къарайма да, сенсе энди манга кюч-къарыу берлик, тенглик этерик. Кавказлы халкъла, акъылларын башларына жыйып, бизни игилигибизни ангыласала, узакъ бармай, тюзлюкню байрагъын ёрге кётюрлюкдюле. Ол заманда аланы башларын басып тургъан къара булутла чачылырла да, бу ариу жерлени кюн да, ай да жарытыр. Биз да оноуну къолгъа таукел алырбыз.

Майор тютюн къабындыра туруп къарамын Исхакъгъа бурду да: «Бу жапысыз кимге игилик этерикди? – деди. – Тейри, ким эсе да кёз башына уа иги жетдирген кёреем! Баям, къамичи бла сермегенди, ызы анга ушайды, мангылайындан къан сийдиргенди, харам къанны...»

– Сен айтхан затланы кертиликлерине ийнанып турама. Ол эки итни бюгюн окъуна тюрмеге жыйдырлыкъ эдим. Алай бир затны юсюнден сени бла кенгешир акъылгъа келгенме да, юйлерине жиберип къойгъанма.

Исхакъ хыкки кёзлерин майоргъа къадады, алай къалай этерсе деген магъананы ангылата.

– Къоркъма, бизни адамларыбыз аланы бир жары да тепдирлик тюйюлдюле, – юйлеринден тышына жангыз бир атлам этгенлей, къан къусдурлукъдула. Иш былайды: Шамкъыз деген таулу тиширыу большевиклени шапалары болгъанын тохташдыргъанбыз. Аны жашчыгъы Хамит да, ол кеси да партизанла бла байламлыкъ жюрютедиле. Халкъдан жыйып, алагъа аш-азыкъ тапдыргъанлай турадыла. Бизни тасхабызны партизанлагъа билдиргенлей тургъанла да ол экисидиле. Гриша бла Атабий Шамкъызны къалайда жашагъанын, жашчыгъы Нарт уясы агъачха къалайны жюрюгенин кёре тургъандыла. Тамбла Хасаниягъа Атабийланы биргелерине бар сен да. Хар атламларын чотха ал, айтхан сёзлерин жюрегинге тюйре. Ала, сюйселе-сюймеселе да, Шамкъызгъа тюбеген заманда, бир тасхаларын билдирмей къоярыкъ тюйюлдюле. Мен ангылагъандан, Гриша бла Атабий бизни къолубуздан къутулаллыкъ тюйюлдюле. Аланы болушлукълары бла Шамкъызны ичин билирге керекбиз. Ма олду бек кереги. Жанынгда сауутунг болсун! Нёгерлеринге уа ол зат боллукъ тюйюлдю. Ала бла тап сёлеш, – шуёхлукъ жюрютюрге сюйгенинги тап ангылат. Не большевиклеге, не немислеге чамланып кюрешме. Тенгликни, таулулада жюрюген ахшы адетлени, табийгъатны юслеринден айтханлай тур. Бусагъатда адам къаны бу жерлени суукъ къарын къызартханына жарсыгъанынгы ангылатыргъа кюреш жаз тил бла.

– Атабийни атасын большевикле ёлтюргенлерин билемисе?

– Билеме. Элни кесине чамландыргъан адам болгъанды. Аллайланы уа ким да жоюлурун сюеди. Исхакъ бир эриши жётел этди; ол заманда Сюлеменов аны ёпкелери ауругъан адамгъа ушатды. Исхакъны чюй бурунуну жанлары агъардыла, кёз тюплери къаралдыла, жукъа жаякълары, тишлери болмагъан адамны жаякъларыча, кириулерине жабышханча болдула.

– Жюйюсхан майор, алагъа ышанып, жолгъа чыкъгъан алай хычыуун иш тюйюлдю, – деди Исхакъ, бир кесек эс жыйып, кёгерген эринлерини шытыларын арыкъ къол сыртыбла сыйпай. – Мен тутмакъда жесирле бла бирге бир ыйыкъ тургъанма, кимни не айтханын билир акъылда. Атабийни ол тийреде сынчылай айланнганын эки кере кёргенме. Ол большевикди, не аманлыкъдан да артха турлукъ тюйюлдю!

– Къоркъа эсенг, эки солдатны нёгер этейим.

– Угъай, аллайладан къоркъурукъ болсам, бир таша жер-

ге кирип, бугъуп турлукъ эдим: атамы-анамы жоюлгъанлары да тамамды, энди кеси башымы да отха сукъмайым деп. Къоркъмайма!

– Хо да, Аллах биргенге болсун! Тамбла эрттенликде сагъат сегизге Хасания кёпюрню къатында тюбериксе нёгерлеринге.

– Жюйюсхан майор, сиз айтханны жерге салмай толтургъа хазырма!

* * *

Немис солдатла Исхакъны ёлюгюне ючюнчю кюн Нарт уя аягъында агъач ичинде тюбедиле. Ала анда партизанланы излей эдиле. Исхакъ уллу, сыйдам, суукъжаякъ къайын терекде асмакъгъа асылып эди. Кёкюрегине уа «Родинасын сатханланы хар бирине да келликди бу кюн» деп жазылып эди.

Душман солдатла, ол жазыуну окъугъандан сора, автоматларын жерлеп, тёгерекге сакъ къарап тохтадыла. Ала, асыры сыкъгъандан, агъач ичинден тауш эшитилсе, эслерин ташларыкъ эдиле. Ёргерекде, чегетни теренинде, къалын агъачны ичинде ушкок тауушну эшитгенден сора уа, тауукъ оруннга кирирге хазырланнганча, тёрт гуппур болуп, башларын энишге тутханлай чыкъдыла уллу жолгъа. Кёпюрден да тюз ол халда ётдюле. Баям, фашистлени республикадан къачыулары ол кюн башланнган болур эди.

Сегизинчи башы

I

Ташланы кюйгенлерин, агъачны, жерни адамча ынычхагъанларын кёрген халкъ, фашистлени башларын алып къачаргъа хазырланнганларын да кёрдю. Энди огъурсуз боран аланы ызларындан сюреди, ажал огъу да алагъа атылады. Алай мурдарлыкъларына уа жан салыргъа кюрешедиле, ол муратлары жесирлени илишаннга салыргъа, фабриклени, заводланы кюйдюрюрге кёллендиредиле. Ёлюм суутхан жерибизге жангыдан от саллыкъдыла. Шаша тургъанча, арыбери жортууларын а тохтатмайдыла. Дунияны къара чарсха алдыргъан малгъунла, ушкок атылгъан тауушдан элгенедиле, жан алыучулары инбашларына къонуп тургъанларын толу сезип. Фашистле къурагъан правительствону башчысы Тавкешев, республиканы халкъын герман аскерге болушургъа чакъырады. Ол аны бу жерде ахыр сёзю эди.

* * *

Ёлюм, биргелерине айланып, жанлыча марай эсе да, Атабий да, аны нёгерлери да, эр сезимлери таукеллик бере, бек къоркъуулу эсе да, тамбла танг ахшы умутча атарыгъына ишексиз болуп, жашауну къоргъашин булутларын чачыуну жолун излейдиле. Аланы хар атламларында къайгъылы тауушла эшитиледиле. Бу арт кюнледе Атабийни акъ бети иги да азгъан хал алгъаны кёрюнюп турады; бютюнда жесирлени сыфатлары муну кёз юсюнден бир такъыйкъаны кетмейдиле,– бармыды аланы палахдан къутхарыр мадар?! Ол соруудуаны жюрегин кюйдюрген, хатху адыргысын туура этген, санларын бёрю сингиринлей къатдыргъан да.

Атабий, Блазовскийни юйюнде олтуруп, Сюлеменовну жангы буйругъун сакълай, бирде терезеден тышына сейир этип къарай эди, жаныуарлагъача, орамлада, аякълары басханны кёзлери кёрмей, чурукъ табанларындан жилтинле уча жортушхан фашистлеге. «Атабий! Къалай этебиз? – деди таулу жаш кеси кесине. – Санга сорама да?! Бюгюн бир мадар этмесек, жесирлени юйлерин къурутурукъдула. Андан сора кесибизни адамгъа санап, дунияда къалай жашарыкъбыз? Жашау – тюшдю дегенлери керти болур.

Бусагъатда тюшюмде сант этипми кюрешеме?! Угъай, тюшюм тюйюлдю – кюн мудах таякъларын терезеден мен болгъан отоугъа узата башлагъанын унутупму жаншайма?! – дунияда барым, жогъум да белгисизди. Жашау мени талкъы ауузуна сугъа турады. Да андан нек къоркъургъа керекме? Ол аямай ийлесин, башыма акъыл кирир. Ажалдан да къоркъмайма, анга мадар жокъ, – жерни башын кёрген, тюбюн да кёрюрге керекди. Уллу Аллах, бизни жокъдан бар этди эсе, сора бардан жокъ этерге да къолундан келлиги хакъды. Тейри, кюе тургъан жюрекни сынтыл этерге да къолундан а келлик эди аны. Бирда къуруса да, киндиклери муслийманнга кесилген инсаннга онг бер, Уллу Аллах! Жазыбыз, къышыбыз да жаралы, жерибиз, кёгюбюз да жаралы болуп тургъанларын кёрмеймисе, Уллу Аллах?! Ассы болдум, – тобагъа къайтама, – сен кёрмеген жукъ да жокъду жерде, кёкде да. Бюгюн эт бир мадар ол жесирлеге! Ёмюрден ахыргъа къулунг-къарауашынг болгъанлай жашарма. Мени акъылымы къызылла кеси жанларына, эфендиле уа кеси жанларына тартыргъа кюрешгенлей келедиле. Алай не къыйын сагъатымда да кёлюм бла къабыл кёрген ниетимден таймагъанма– партияды мени бар, жокъ этерик да. Бу жолгъу тилегими толтурсанг а – жаным бла къаным бла да сеникиме. Бу сёзле туугъан арада ниетимде экилик эсленмегенине сени толу ийнандырама».

Атабий терезеден тышына къарады да, башы бузлагъан къарны юсюнде кюн таякъланы къалтырагъанларын эследи. Аны жюреги да къалтырай эди тюз олсагъатда ма алай. Бийик кёкде бир къара булутха да эс бурду ол. «Къыш чилледе жауун жауаргъа хазырланнганча, неди бу?» – деди кеси акъылында. Сора Атабий аны кёкде къара къушну къалкъыууна ушатды. Аз кёрмегенди Холам кёгюнде: уча кетип, сора къанатларын да къакъмай, кёк кенглигинде шош къалкъып, дуния зауукълугъун тапхан къушну, ауанасы да сыйдам сырт башлагъа тюше. Эрттен аяз ол къара булутну Нарт уя таба сюргенин да эследи Атабий бир кезиуде. Анга да сейир этди, – жерде, кёкде да къарыулу къарыусузну онглагъанына. Сора тёгерекни алай сейирлик ауур шошлукъ бийледи, – Атабий кёз кёре сангырау болуп къалгъан сунду кесин: ушкок, адам, самолёт тауушда эшитилмейди. Бир заманда ол кеси акъылында Огъары Холамны тар сызгъалы элтирлери бла ёрге чыкъды да: «Элими эр кишиме деген адамлары, бери чыгъыгъыз!» – деп къычырды. Ол жесирлени палахдан къутхарыргъа болушугъуз деп тилерик эди. Атабийни ауазы ажымлы эди. Аны алайлыгъын кеси да сезди. «Мени быллай бир тынгысыз этме, Уллу Аллах!» – деди ол, бир сейирлик хал, бир жашырынлыкъ ишлени ачыкълай тургъан сунуп. Сора Атабий ичинден соруулу болду. Алай къадарына уа чамланмады, – ким да Аллах буюргъаннга тюбегенине, бир ишексиз ийнаннганды арт кезиуде. Ол, Холам сыртлыгъына ёрлеп, элге айланып, аямай, къычыралгъаны тенгли къычыргъанына ийнанып эсе да, ауазын а кеси окъуна эшитмегенди, болсада киндик тийреси, жаякълары, къулакъ артлары да ачырдан а къалмайдыла, – туугъанлы да бек къычырса болуучуду алай. Жашауунда аз къычырмагъанды сюрюуню ызындан неда кече ыстауатха чапхан бёрю жыйынны юркютеме деп, киндиги ачыгъынчы, ауазы къаныкъгъынчы.

Бусагъатда Атабийни акъылы не тюрлю жолоучулукъгъа атланып къайта эсе да, анда жесирле къайгъысы сынтыл болмайды. Ёребет, къалакътиш Шураны арбазгъа киргенин окъуна кёрмеди. Шурагъа кёл ашагъанла аз тюйюлдюле партизан къауумланы арасында, – аны ауузу от чагъа айланнган бир гажайгъа санагъанла; ол фашистлеге къуллукъ этгенине аз да ишекли тюйюлдюле аллайла. Болса да, Сюлеменовну адамлары, – ол санда Атабий да, Шура да, – кимле болгъанларын партияны жашыргын ишлеген обкому иги биледи. Ала эдиле бек алгъа обкомну оноуун ажымсыз тамам этерге кюрешгенле. Шура, Атабий бла эри Григорий Александрович Сюлеменов бла сёз болгъан хапарларын эшитип, кюйюп-бишип жашагъанды сау ыйыкъны.

«Аманнга кетерикди аралары», – дегенлей тура эди ол, кечекюн да къара сагъышла башын басханлай, Григорий Александровичге тюзюн сураргъа базынмай. Да, сураса да, ол эринден керти хапар билаллыкъ тюйюл эди, – билмей эди Сюлеменовну алагъа «чамланнганыны» сылтауун. Рашид Заман огълу уа быланы ызларындан тюшген мынафыкъны дуниядан жокъ этиуню жолун излеп болгъанды.

– Алёша, къайдаса? – деп сёлешди Шура, хар замандача, эркин, базыныулу, ауазын базыкълыгъындан да базыкъ этип. Буюкъгъан, къоркъгъан, уялгъан деген зат андан кенгдеди. Баям, ол душман жангыз бир атламына да ишекли болмаз ючюн жюрютгенлигиди кесин алай. Ауур жаралы немис солдат, кесине кёп бакъдырып, аякъ юсюне болгъандан сора, Шурагъа айтханына бой салдырыуну жолун излейди, – жалыннган угъай, къоркъутхан этерикди. Баш кётюрюп да бир кёрсюн! Шураны бетини ёрелиги, бурунуну уллулугъу къарагъанны кёзюне терк уруна эселе да, ол токъ санлы, токъ ёшюнлю сюйдюмлю тиширыуду, – эр кишиле бара тургъан жолларында, тохтап, артха бурулуп, ызындан къарагъан; ол лакъырданы кётюре, сёзю намысына тасха тюшюрген адамны керегин берирге къолундан келгенин немисле да ангылагъандыла. Госпитальда немис солдат, – бир сарыка, арыкъсуу, къазбоюн гяуур, кюлген тауушу бла айтхан сёзю бир бирге къатыша, палатадан тышына чыгъып баргъан Шураны ызындан хыйсапсыз терк болду. Ол тар коридорда Шураны ызындан жетди да, арт жанындан къучакълап, эки къолу бла эки ёшюнюнден тутду. Шура, бар къарыуун жыйып, артха силкиннген заманда, немис, бияры чартлап, тытыры жарты-къурту къобуп тургъан къабыргъагъа аркъасы бла тийди да, хатху тауушу кенгнге эшитилди. Шура кетип къалмады, артха айланып, немис солдатха жуукъ келип, асыры ачыуланнгандан къаплларындан чыгъып кетерге аздан къалып тургъан кёзлерин, аны кём-кёк кёзлерине тиреп тохтады. Немис, солуун кючден бла бутдан ала, башын ёрге кётюрюрге кюрешди. Алай, боюнун ёрге созуп кюрешгенликге, алгъыннгы халына келтиралмады, белин, боюнун тюзетирча къарыуу жокъ эди.

– Юда! – деди фашист солдат, Шураны бетине къаргъа къоркъуп, башын бир жаныракъ бура.

Шура чюйютлюге ушагъаны даулашсыз эди: чачы – чырпа, кёзю-буруну – уллу, жюрюшю да – тюз да аланы жюрюшлери. Солдат алай айтханына къууанды, – Шура чюйютлю тиширыу болгъанын ол биринчи болуп тохташдыргъанды. Алай Шура: «Найн, нихт!» – деп къычыргъан заманда, солдатны тобукъларын къалтырадыла.

– Чюйют болсам а, не этерик эдинг? – деп, Шура аны

кёкюрегине кёкюрегин тиреп тохтады. – Терк айт. Алай тюйюл эсе, бусагъатдан баш врачха тарыгъып, ананг бергенни тёкдюреме!

– Ашыкъма! Тилейме, ашыкъма!– деди солдат. – Мен сени эрттеден бери да бек жаратып турама, – эр киши тиширыугъа лакъырда этген тёреди. Айыплы болдум.

– Мен санга сорама: чюйютлю болсам а, не этерик эдигиз? Сен былайда мени миллетими намысы бла ойнагъанынгдан хапарынг бармыды?!

– Барды. Шура, соруунга кесим жуап берейим, – чюйютлю болсанг, немис аскер сизни халкъгъа жетдирген зарауатлыкъ ючюн, аллынгда тобукъланып, сенден кечгинлик тилерик эдим.

– Алыкъа кеч тюйюлдю, – аллымда тобукълан да, кечгинлик тиле, – деди Шура.

– Ма санга! Ма санга! – деп, солдат анасына жангыдан туугъанча къууанды. – Кёрдюнгмю, сени ким болгъанынгы нечик терк тохташдырдым! Бусагъат мен сени илишаннга салдырайым. Ажал кишиге да жан аурутмагъанын кёргенсе. Сени ажалынг мени къолумдан боллукъду, – сенича деменгили, батыр чюйютлюню жанын кесим аллыкъма, жаланда кесим, бир инсаннга ышанырыкъ тюйюлме! Сени кибикни илишаннга салыргъа кёлленнгениме къуаннган эт, ийисли чюйютлю! Сени этинги итле, къаргъала да ашамазла, жатарса, къулде ичинде, чирип, къуртла азыгъы болуп!.. Энди билдим, госпитальда жаралары сау бола тургъан офицерлерибиз сени къолунгдан жоюлгъанларын. Ичингде жанынг бар эсе, бир сёз айтчы, къанчыкъ! Асыры къоркъгъандан, жюрегинг аякъ бюге тургъанын мен окъуна эшитеме. Кёп мычымай жоюллугъунг кёзюнге кёрюнеди. Мен автомат бла юсюнге сюелген заманда, кёзлеринги къысарса да къоярса, мен а узакъ созмам, этген игилигинги игилик бла къайтарырма – къыйналмай жан алырча, тюз да автоматны быргъысын кёргенинглей, – ол кючге къажау а киши да сюелалмагъанды. Билеме, кёз жашынгы уа чыгъарлыкъ тюйюлсе, ёхтем адамса. Жанынга къоркъсанг, тиширыу башынг бла жана тургъан отну ичине кирип айланныкъ тюйюл эдинг! «Душмандан ёлгенлерибизни къанларын ал!»– деп жибергендиле партизанла сени бери.

Дунияны къара чарс алды алайда. Госпитальны арбазында бийик акътерек юсюне аугъанча болду Шура. Андан къутулалмай, теренден ынычхады. Акъылдан шашаргъа жетишди. Ол эринлерин къалакъ тишлери бла ачытхынчы чайнады. Сора, башын ёрге кётюрдю да, солдатны кёзюне алгъынча огъурсуз къарады. Ол заманда солдат артхаракъ

тепчирге умут этди. Алай, Шура аны боюнуна къолундан келгени чакълы бир керилип урду да, жерге сойландырды. Солдатны кёзлерин къара булутла басдыла. Шура, аны жагъасындан тутуп, ёрге сюеди да, эки-юч кере да силкиндирип, башын къабыргъагъа-къабыргъагъа урду. Олсагъатда жаралыладан ким эсе да, ачы къычырып тёгерекге хапар берди.

Мычымай жетдиле алайгъа эки-юч офицер, бёлек солдат. Ала алгъа армау болдула, – тюзню, терсни айыралмай. Алайда Шураны ауазы кюкюреди:

– Мен бу итни, кече-кюн демей багъып, аякъ юсюне салгъанма, – деди Шура энтта да солдатны урургъа кериле. – Бу ит а манга артыкълыкъ этерге кюрешеди. Мен мында ойнап айланмайма, – фюрерни буйругъун толтурама! Совет власть, гюняхсыз атамы ёлтюргенди, эрими къарындашын да салгъанды илишаннга. Бёлек жылны сёз айтыргъа базынмай жашагъанма тенглерими арасында. Айтчыгъыз, къайсы биригизден къоркъургъа керекме мен?! Совет властьданмы, огъесе сизденми? Бу ит, мында къаукъалакъ этип айланмай, урушха барып, душманнга къан сийдирге нек керек тюйюл эди?! Муну оноуун сиз этмесегиз, мен этерме...

Ол кезиуде бир къушбурун офицер, Шураны къатына келди да, анга суукъ къарады. Аны ол халы Шураны жаны саулай жерге сугъаргъа хазырланнганына ушай эди. Олсагъатда илишаннга салыннган чюйютлю тиширыуланы бла сабийлени къычырыкълары къулагъына эшитилди да, ахшы умутлары юзюле тургъан сунду, – кёк кюкюреди, элия бутакълары бири бирлерин алышындырдыла, тауушлары ушкок атылгъан тауушланы тунчукъдурдула. Жерни сарнагъанын да эшитди ол, олсагъатда кесини да киндиги бурду, кюндюзгю кюн кече къарангы болуп къалды. «Шура, не этесе? Хайт де! Бусагъатда тасхангы билдирсенг, кёплени эшиклерин жабарыкъса, – деди ол кеси кесине, акъылын башына жыя, огъурсуз сагъышларын – эсгериулерин кери къыстай. – Душман бусагъатда сени жаный турады. Къаты бол, къоркъгъанынгы билдирме!»

Да аллай бир зарауатлыкъны кёзю бла кёрген тиширыу акъылдан шашмай да къалай къалсын?!

– Тууар! – деди алайда сюелген офицер огъурсуз къарамын энди ол солдатха бура. – Сени ишинги гестапогъамы берейим, огъесе кесибизми этейик оноуунгу?! Бу бедишлик иш бла башынгы палахдан къутхарыргъамы кюрешесе? Сени кибик итлени жараларына багъып, сау этген Шураны чюйютлю болгъанын ким айтханды?.. Биз аны ким болгъа-

нын билмегенми сунаса? Огъесе ол жумушну сангамы буюргъанбыз? Шура Блазовская оруслу тиширыуду, бек ышангылы адамыбызды, фюрер ючюн жанын берирге хаппахазырды ма бу, сен намысы бла ойнаргъа умут этген адам. Жашла, герман аскерни намысын сындырыргъа кюрешген башсызны иши башында этилген оноугъа кёре хыйсапланыр. Бусагъатда уа кёзюмден къурутугъуз...

Андан сора ол солдат Шураны кёзюне бирда урунмады, айтханларыча, анга къылыкъсызлыкъ сынатдыла, неда башха жары жиберипми къойдула, Шура тарыгъып айланырыкъды деп къоркъуп?

– Алёша! – деп, Шура экинчи кере да къычырды. Атабий, Шураны ауазын эшитди да, къайгъылы сагъышларындан къутулду, – бир ауур жюкню сыртындан жерге атханча болду, – тамам кесин жесирликден къутулуп келген сунду. Алай мыйысы уа ачырдан къалмайды.

– Шура, юйдеме. Аллахха шукур, ауазынг жырларгъа хазырланнган кибикди! Жыр а, гюллени да чакъдырады, адамны къыйынлыкъдан кери этеди, дуниягъа ырахатлыкъны чакъырады.

– Да Алёша, сен а залим философчукъса да. Барыбызны да жырыбыз Родинабызны юсюнденди. Анда кюч уллуду, ол душманнга окъ болуп тиеригине ийнанып къал. Сюлеменов бла Григорий Александрович тамам сагъат онбирде педагогический институтда сени сакълап турлукъдула. Алайгъа кеч болмай табыл.

– Ашыкъма, бир айтырым барды, – деди Шура, ызына сагъышлы айланнган Атабийге. – Мени эсиме бир иги иш тюшюп турады, – санга бир иги къыз сайлагъанма. Хасаниячыды, устаз къыз, ариулугъуна, адамлыгъына да киши сылтау тапмаз. Хо десенг, кечеден-тангнга къурап къоярыкъма!

– Шура, бусагъатда андан башха къайгъынг болмагъанына сукъландым, – деди Атабий, аны ол сёзню айтырын сакълап тургъанча.

II

Фюрерни къурчдан да къаты аскери Кавказдан будуман болуп къачарча чекге жетди эсе, герман къыралы оюллугъуна кёпле ишекли тюйюлдюле. Ёлгенле ата юйлери ючюн къурман болдула эселе да, саула аланы дертлерин жетдирирге ана сютлери бла ант этген чакъды. Душманны дуниягъа къан жаудурургъа деп атланып чыкъгъан жерине дери сюрюп барып, кеси ишлеген юйде кесин кюйдюрюрге кереклисин унутуу жокъ! Атабийге буюрулгъаны

бирди – фашистлени бек алларында къачып баргъан Тавкешевни дуниядан жокъ этерге. Аны кесин да таза тау адет бла кийиндиргендиле: тюйюлген тюймели кёлеги, башында бийик бёркю, шалбары, къапталы, чепкени кюмюшбаш хазырлары, кюмюштил бел бауу, жерк суудан къаннган гён чарыкълары, – ала жашны бир «къара» инсаннга ушата эдиле. Ол керек эди анга, аны нёгерлерине да, – Атабийни окъуулу болгъанын, немис тилде сёлешгенин билмезге керекдиле бу ызларындан тюшген адамла, – Къабарты-Малкъарда фашистле къурагъан правительствону башчылары. Атабий ала буюргъан жумушну толтургъа хазырлыгъын билдирирге керекди хар атламындан. Ол атасын жойгъанлагъа дерт жетдирирге деп, аскерден къачып, герман аскерге жаны-къаны бла къуллукъ этерге «кёлленнгенди». Алыкъа Атабий кесини ол «муратына» жетеригине ийнанып-ды, аны ючюн атланнганды немис аскерни биргесине да. Ансы таулада, агъачлада да Атабий да кечиндираллыкъ эди баш. Тавкешев аны ол муратын билип, жашны тюз адам болгъанына ийнаныргъа керекди. Атабий ол оюмну тюзге санайды. Алай бу билимин, немис тил билгенин нек жашырады? Ол белгисизди Атабийге. Да душман аллай адамгъа бегирек намыс берирге тийишли тюйюлмюдю? Бютюнда бег'а – немис тилни билген таулугъа. Жашны ол тынгысызлыгъы Сюлеменовну эсин кесине бурмай къоймады. Сюлеменов къырал къубултхан офицерди, Атабий а миллетин «сатхан» бир элли. Тышындан къарагъанла ол затха магъана бермейдиле. Аланы оюмларында Атабий, Григорий Александович бла Шура да герман офицерни – Сюлеменов Рашид Заман огълуну айтханындан чыкъмагъан, не бек кирпилдеселе да, боюнсаны ауурлугъу башларын кётюртмеген адамладыла. Атабий, сагъышлы къарамын тюрлендирмей къарады Сюлеменовха. Майор а, не къыйын сагъатында да, кёлсюзлюгюн сездирмегенди нёгерлерине. «Жаныбыз сау къадар, хорламсыз къайтмазгъа»,– деген эди ол нёгерлерин жыйып, – бирликди бизни къыйынлыкъдан къутхарлыкъ». Рашид Заман огълу къарамын Атабий таба бурду да, башхалагъа эслетмей кёз къысды. Холамлы жаш, ышарды да, бир хычыуунлукъ бетин сылады, къоркъуулу сагъышларын бийикден сарнай келген суху жел узакъгъа алып кетгенча болду. «Къоркъма, Атабий, сиз жокъ жерде манга да жокъ жашау, ийнан, бу дунияны зауукълугъун ташларма ол чакъда, – деп шыбырдай эдиле Сюлеменовну къара-моргъа таргхан базыкъ эринлери. – Ёлюм къоркъуундан къутулгъанбыз. Энди бизбиз душманыбызгъа ёлюм сынатырыкъ. Кёп ахшы тенглерибиз жоюлдула душман къолундан: – ала кёкде жулдуз кюйгеннге ушадыла. Ба-

гъалы тенглерибиз, сизни ёлюмсюз атыгъыз бла антыгъызды бизни алгъа элтген».

– Атабий, былай къарап турама да, Холамдан Къарачайгъа киеу нёгерге тебирегеннге ушайса, – деди Рашид Заман огълу. – Сора аллай жашха уа мудах болургъа жарамайды; сени кёкде жулдузлагъа узалыр заманынгды. Хорлатма мудахлыкъгъа! Душманла бусагъатда сени кибиклеге сукъланнганларын унутма!..

* * *

Была Украинаны Уллу Маячка деген элини къатында бир терен агъачха келип тохтагъандыла. Рашид Заман огълу, бир кесек сагъышлы хал алып, биягъы кёз къыйыры бла Атабийни гён чарыкъларындан башлап, башында бийик къара бёркюне дери къарап чыкъды. Ызы бла арлакъда аркъаларын бир бирге тиреп чёкген Шурагъа бла аны эрине эс бурду. Ала да сагъышлыдыла. Сюлеменов нёгерлерини ючюсюн да сагъайтырча сёз айтыргъа керекди, – ол аны борчуду, – Рашид аланы эллеринден, жерлеринден шашдыргъанды. Григорий, Сюлеменов аланы къатларына келгенинде, ёрге кётюрюлюрге умут этди. Алай, ол бир жанына тепчигенлей, Шура артха ауаргъа аздан къалгъанын англылап, олтургъан жеринден тепмеди. Шура олсагъатда киши къайгъылы да тюйюлдю, – алайсыз да сылхыр болургъа жетишип тургъан башын къолгъа этген ауур сагъышларыны ырхы тауушларындан ёнге жукъ эшитмейди. Ол бирде Григорий бла школда окъуучу заманларын эсгерип, дуния зауукълугъун табады. «Шура, сюймеклик болмагъан жерде – жашау да болмайды дейдиле, керти эсе, – деп, Григорий ол сёзлени биринчи кере айтхан кюнню да эсине тюшюрдю Шура. – Англылаймыса, къанатлыла окъуна сюедиле бир бирлерин, билемисе, мен аланы сюймеклик ушакъларына тынгылагъан жашма, терек башында бир бирлерин излеп, жырлагъанларын эшитгенме, сора жайма бутакъны юсюнде тюбешип, бир бирлерин эркелетип, тепсеп, зауукъ этгенлерин кёзюм бла кёргенме... Энди юч жылдан онунчу классны бошасакъ, биз да алай этербизми?» – «Терек башына къонупму?» – деди Шура.

Григорий, Шураны ауазын эшитгенлей, жунчуду да, мангылайы, бурун сырты да терледиле. Ол, сюймеклик оту тиргизиле тургъан жюрегини къулу-къараушы болуп, Шура къатында бара тургъанын окъуна унутуп къойгъанды. Табийгъатны ариулугъу бла сюймекликни жаз башы гюл ийиси жашны кеф этип къойгъандыла, кёзню ачып жумгъунчу.

– Андан да бийикге учарбыз, Шура, – деди Григорий, бир кесек эс жыйып, къызны сорууу къуандырып; ол соруу жашха сёзюн андан ары бардырыргъа жол ачханды. – Биз а къанатлыладанмы къарыусузбуз? – Ала терек бутакъгъа къона эселе, биз а ма ол анда боз булутчукъланы башларында, тенгиздеча, жюзербиз, тейри! Самолётла да учадыла кёк кенглигинде. Аланы адамла ишлегендиле. Биз а кесибиз адамлабыз...

Бу жол Шура жукъ айтмады. Аны тынгылап къойгъаны жунчутду Григорийни, – магъанасыз сёз айтхан сунду жаш кесин. Нальчик паркда адам кёпдю. Алай Григорийни аз къысыгъыракъ, къара кёзлери аланы бирлерин да кёрмейдиле, – къарамын кесини аякъ бурунларындан айырмай барады, хар атламын санагъанча, жюрюшюн иги да акъыртын эте, – ол, андан терк атласа, Шураны озарыгъын ангылай эди. Не медет, адыргылыкъны ишиди ол амал. Бир кесекден:

– Къууанч, насып да сюймеклик бла бирге келедиле адамгъа деп, мен да эшитгенме, – деди Шура, башына узалып, базыкъ къысха эшмечиклерини бирин ёшюню бла энишге бошлай. – Бек сейир тюйюлмюдю ол, – башха ата-анадан туугъан жашны жанынгдан эсе бек сюйгенинг?

– Сейир тюйюлмюдю ол, – башха ата-анадан туугъан къызны жанынгдан эсе бек сюйгенинг? – деди Гриша. – Къыз да, жаш да кюлдюле. Гриша Шураны сол къолчугъун тутду. Олсагъатда жаш да, къыз да бир башха дуниягъа тюшюп къалгъанча болдула. Ала аллай дуния кёрмегендиле, жашау сынамагъандыла бу жолгъа дери. Ингирги аязчыкъ шош тарайды аланы чачларын, бирде уа ол бир затла шыбырдайды аланы къулакъларына. «Узакъды жолугъуз, хайт дегиз! – дейди ол ауаз, ата-ана насийхат сёзюн айтханча. – Сынауну жашау береди».

Шура бир кесек эс жыйды да, къолун Гришаны къол аязындан кетерди. Жаш а къолуну алгъыннгы формасын тюрлендирмегенди; Шураны къолуну жылыууу аны къол аязын, – битеу чархын – аякъ бармакъларындан тебиреп, чач тюклерине дери жылытханлай турады...

Шураны биринчи сюймеклигини юсюнден эсгериулерин Григорийни жётели бёлдю. «Аллахдан аман тапсын бизге бу азапны чекдирген,– деди Шура кеси кесине, Гриша ауруп къалмагъа эди, деген тынгысызлыкъ акъылын бийлеп. Терен агъачда бир кирши кюн къылыкъсыз жибип къайтхан эди Гриша Сюлеменовну буйругъун толтургъа баргъан жеринден. Шура артха бурулду да, этеклерин тюбюне жангыдан жыйып, табыракъ олтуруп, Гришаны башын тобукъларына салды. Ол заманда эрини бир кесек

эс тапханына къууанып, аны чачын, мангылайын сылагъанлай турду иги кесекге дери. Гриша къалкъыды, Атабий да аладан узакъ болмай, баям, элия урун этген болур эди, тюз белинден эки атылып тургъан деменгили эмен терекге аркъасын тиреп олтурады. Сюлеменов а, быланы къатларына келе тургъан жолундан тыйылып, арлакъда экеулен бла ушакъгъа киришгенди.

Шура биягъы сагъышларына кёмюлдю. Гришаны бла аны жангыз къызлары Дондагъы Ростовда жашайды. Света Нальчикде он классны тауусхандан сора, анда медицина институтха окъургъа тюшюп, биринчи курсну тауусхунчу окъуна эрге чыкъгъанды. Гришаны бла Шураны жанлары кибик кёрген киеулери Саша, урушну ал кюнлеринде окъуна къазауатха кетип, бир санын анда къоюп къайтханды. Саумудула-шаумудула ала – Света бла Саша, жашчыкъларыбыз Миша? Ма олду Шураны жашаусуз этген соруу. Бу жол да ол тауушун чыгъармай жиляды. Жилямукъларыбы Гришаны бетине тамдыла. Аланы тиширыу кесини къол жаулугъу бла сюртдю. Олсагъатда анга болушур адам жокъ эди, Атабий неда Заман огълу аны ариу, эсли сёзлери бла жапсарыргъа кюрешгенликге, къызыны юйюрюнден хапар билдиралмазлыкъларыбы баям эди. Энди Аллах сакъласын Гриша тёшекге тюшгенден! Алай болуп къалса, Шурагъа келлик кюнню ит да сынамасын.

Сюлеменов дауурубла келди аланы къатларына. Гриша да башын ёрге кётюрдю. Шура аны мангылайына къол аязын салды да, къызып тургъанын ангылады. Алай Гриша ёрге кётюрюлдю, барысы да турдула ёрге. Аланы къатларында тыш адам жокъду. Аны себепли Рашид Заман огълу кесини нёгерлерине акъылында болгъанны къоркъмай айтырыкъды. Бослада арлакъдан биреулен (ол да кавказлыды) была таба сынчылап тохтады. Ол Сюлеменовну аны таба онгсунмай къарагъанын ангылады да, арт бёксюмюн бурду Атабийлары таба. Ахырында киши кёз-къаш бермегенин толу сезген кавказлы алайдан тайды, майор а, анга эшитдирип: «Григорий, къарайма да сен ауруп тураса. Бусагъатда мени бла тебире, санчастьха барып, санга адамыча къаратайыкъ, – деди. – Сен аурусанг, барыбыз да кырты болуп къаллыкъбыз...»

– Тейри, тамата, тюзюн билирге сюе эсенг, сен ойнагъанлыкъгъа, мен ауруп турама, кюйюп-бишип кетеме, – деди Гриша.

– Угъай, Григорий Александрович, ойнамайма – тюрленипсе, – деди Рашид. – Алай сени къайры элтип да нек айланабыз, тур биргебизге. Шура, кёлюм бла айтама, мен санга ышанныганча, кёп дохтургъа ышанмайма.

– Мен Гришаны саулугъуна бек къоркъама, – деди Шура, – ёпкелерине суукъ къатылгъанына ишексизме. Жыл саны эки жыйырмадан атлагъан эр кишиге ол къоркъуулу аурууду, бютюнда бу азап жашауда. – Олсагъатда Шураны кесини санлары да ауурланнганча, суукъсурагъанча болдула. Ол кеси ёмюрюнде безгек аурууну сынамагъанды, алай андан ауругъанланы уа кёргенди. Бу жол Шураны къалтыраукъ алып, безгекден ауругъан адамгъа ушады. Ол затны тиширыу жаланда кеси сезеди, башхала уа ангыламайдыла, – кёп эдиле ёз къыйынлыкъларын унутдургъан ишле.

– Атабий, – деди Шура, алай айтханын Рашид Заман огълу эшитирин сюйюп,– Гришаны бюгюнден озмай больницагъа элтирге керекбиз. Къайдады немислени саусузлагъа бакъгъан жерлери?

– Шура, аны оноуун бизге къой, – деди Сюлеменов, тиширыу аны бир кесек сансыз этип, Атабийден болушлукъ тилегени ачыу тийип. – Бу ёлюм суутхан майданда, агъач ичлери къабыр тёбеледен толудула. Уллугъа, гитчеге да ёлюмню къажау сюеген душманнга къан къусдурургъа керекбиз. Аны бу жолгъа дери да айтханма. Кеси къайгъыбызны кёрюп айланмайбыз кече, кюн да ёлюмню кёзюне къарагъанлай. Хар атлагъан жерибиз, анача, сарнайды. Бу уруш кёзюнден къан тамдырмагъан ана жокъду. Жанлары саулай жерге киргенле, жанлары саулай, кюйюп, кюл болгъанла, сабийлери ана ёшюнюне термиле урходук болгъанларын кёргенле, кеслерини къабырларын кеслерине къаздырып, тууралырындан къарап кюлген фашистлени кёрген тиширыула, эр кишиле да бизнича адамла эдиле! Аланы барысы да къыраллары ючюн, туугъан жерлери ючюн, сени, мени ючюн жан бергендиле!

– Атабий, – деди Рашид, ол жюрексиниуден сора бир кесек эс жыйып, аз жётел этип, тамагъын ариулай, – Тавкешев бюгюн Берлиннге кетгенди. Ол андан къачан къайтырыгъы манга белгисизди. Сени боюнунга башха борч салынады: Харьков шахаргъа алты айгъа окъургъа жиберебиз. Анда немис тилге, спорт оюнлагъа (самбогъа, каратэге) юйретирикдиле. Бу малгъунлагъа кесинги артыкъ тюз боюнлу кёргюзтсенг да, ишекли болуп тохтаучудула, кёпню билген гяуурладыла, сакъ бол, хар атламынгы сагъыш этип атла. Не къадар сант-мант болсанг, ол къадар къоркъуусузду жашаунга.

I

Бу жол Рашидни ичин да суукъ къалтыраукъ алгъанды. Жарлы Шура, башын ёз бушууу басып тургъанлыкъгъа, Заман огълуну къадарына къайгъы этеди. «Дунияда къужур ишле бола келгендиле Рашид Заманович, – деди Шура Сюлеменовха, – душманнга тасхангы кеси адамынг билдиргенден уллу къыйынлыгъ'а болмаз дунияда. Мен толу ийнанама, не къатыбаш фашистге да бой салмазынга. Бизни бла тюбешиуюнгю да азыракъ эт бир ауукъгъа. Атабий, юч кюнден окъуун бошап къайтырыкъды, ол сенден тил эте айланнган бетсизни бизге кёргюзтюп къой, Атабий бла мен аны ишин тап этербиз».

Ол сагъатда сатхычны сыфаты кёз аллына келди да, къылыкъсыз бек жунчуду Рашид. «Къарагъыз бу кёлсюзлюкге, – деди ол кеси акъылында, – не этесе, Заман огълу, ол азирейлиге къалай хорлатырса?! Мени таныгъанды мурдар. «Бакуда ауузуна къарагъан коммунистди сиз эркелетип айланнган Сюлеменов» – деп, немислеге жик-жиги бла хапар айтханды, итден туугъан! Кёлсюзлюк этмейим да, бу жол къоркъуууму да тюшюме санап къояйым».

– Угъай, Шура, – деди Рашид, – бусагъатда алай этсек, ишекли боллукъдула. Ашыкъмайыкъ, ол сатхычны этген ишине сокъурандырыр заман да жетер. Ол Бакугъа сау къайтмазлыгъына сени ийнандырама. Мен анга хорлатырыкъ тюйюлме, немисле ишекли болурча жангыз бир атлам этмегенме, бу ишни къолгъа алгъанлы. Тилчи мурдарны уа кеси кероху бла кесин урурча чекге жетдирирме! Шура, жаным-кёзюм, ариу эгечим, сенден кёк бла жер бла тилейме, мен къагъытларынгы жарашдырайым, Кавказгъа тасхагъа баргъан атлы боллукъса, Ростовха ашырайым да, Светаны къатына тийиш... кюйсюз ажал бизни жан тенгибизден айырды. Гриша ёлгенди деп айтыргъа тилим окъуна айланмайды. Биз сынагъан къыйынлыкъла дертсиз къаллыкъ тюйюлдюле.

– Мен, Атабийни бла сени къоюп, бир жары да бармайма, – деди Шура, – мен алыкъа акъылдан жарты тюйюлме. Гришагъа тёзген жаным не уллу къыйынлыкъгъа да тёзеригин билеме, – жаууннга, къаргъа, бузгъа, бушуугъа да. Угъай, сизни бушууугъузну кёрмейим, боллукъду жилягъаным, кюйгеним. Душманны къыйынлыкъ сынагъанын кёрсем, къайгъыларым чачылгъан этедиле. Уллу жел къара булутланы сюргенча, сюрюрбюз бу мурдарланы чыкъгъан жерлерине дери. Къалгъан-къулгъанлары да къабыр орунларын анда табарла.

II

Окъууун бошап келген Атабийге жангы кийим кийдирдиле, обер-лейтенант деген аскер чын да бердиле. Оноугъа да къошадыла энди. «Таза тууп, кёп гюнях этебиз», – деп Омар Хайям айтханлай, Бакудан чыгъып, уруш жолларын къыдыра келип, Украинада миллет къарындашыны башын отха сугъаргъа кюрешген жийиргенчли да терслигине жолугъуп, кеси къазгъан къабыргъа кеси кирди, акъылдан шаша, къычырыгъы фашистлеге жыр макъамча эшитиле. Ол зат Сюлеменовну хар атламын, хар сёзюн алгъындан да базыныулу этгенди. Душман бла сермешде кишилик керек болгъанын бу жолгъа дери да кёргюзтгенди бир къауумлагъа Рашид Заман огълу. Кеси уа хар такъыйкъада жашауну жаный сюелген кюйсюз ёлюмден жаланда кишилиги бла къутула келгенди. Ажалгъа мадар тапхан жашды Сюлеменов Рашид Заман огълу. «Туугъанлы да, манга къажау сюелгенни басхан жери ичине оюлмай къалмаучуду», – деп, Атабийге аз кере айтмагъанды Рашид. Майор ол сёзлери бла Атабийге аны киши да бюгалмазлыгъын, сен да менден юлгю ал, сакъ, оюмлу, батыр ишле деген магъананы ангылатханды Рашид, Атабийни кеси кабинетине чакъырып, окъууну бошагъанына, офицер болгъанына къууаннганын билдирген заманында да ангылатды ол акъылын.

* * *

– Сени да, нёгерлеринги да ишигизге бек ыразыма, – деди Сюлеменов Атабийге, агъач ичинде къаукъалакъ эте, ушакъны къыздыра келгенлеринде. – Жокъду кечим мурдарлагъа; аланы къан жугъу къолларын ауузларына бушлукъ этип, тунчукъдуруп, дуниялыкъгъа термилтип, алай ёлтюрюрге керекбиз. Вокзалда паровозланы суулары бузларча этгенигизге, алада хайырланылгъан ууакъ таш кёмюрге чачдырыучу затла къошуп, паровозланы чач-тюк этгенигизге да бек бюсюрегенбиз. Энди не да этип, жесирлени палахдан къутхарыуну жолун излерге керекбиз. Алай ары дери санга энтта да бир къоркъуулу ишни тамамларгъа тюшерикди...

Атабий, кесин не от жюреклиге санай эсе да, Рашидни бу жолгъу сёзю уа сагъышха къалдыргъанды, – хорлам бизники боллугъуна толусунлай ийнаннган жаш, мамыр жашауну кёрюрге, ол жашауда жашаргъа сюеди. Атабий урушда жоюлгъанладан игиге санамайды кесин; битеу халкъ къырылыш къалса, къыралны аякъ юсюне ким саллыкъ-

ды?! Дагъыда дунияны башын кюйдюргенлеге, сабан сюрюлген ёзенледе, мал кютюлген жайлыкълада, сабийле ёсген арбазлада къан ырхыла бардыргъан фашистлеге сюд этилгенин кёрюрге керекди Атабий! Холамлы жаш, бир кесекге сагъышларындан къутулду да, ол затла башына нек келгенлерин кеси да ангыламады. Жюрегини ургъанын сезди да, жашаууна биринчи кере тобагъа къайтды. Къолларын къыстау ууып, уюй тургъан къан тамырларын игирек ишлеме къойду. Ол кезиуде кесини кёлсюзлюгюнден кёлю чыкъды. «Да, не десенг да, жан татлыды», – деб'а айтды жаш.

Бу жол анасы бла, Дюгерхан бла да ушакъ этди кеси акъылында. Аланы айтханларында Атабий жашаудан тюнгюлюрча ышан жокъ эди. «Жангыз билегим, – дей эди Дюгерхан, – сен уруш жолларынгда алыкъа жазгъа, къышха да тюбериксе, боранланы сызгъыргъанларын, улугъанларын да эшитирсе, жаз башында ариу чакъгъан гюллени ууалгъанларын да (алай сени гюлюнг ууаллыкъ тюйюлдю) кёрюрсе. Тюшюмде кёргенме: бир къызыл байракъны кётюрюп, Москваны таш орамлары бла Кремльге дери баргъанынгы...»

«Хайт де, балам, – деди Атабийни анасы уа. – Ёлюмню ауанасы сенден узакъдады. Кюн да, ай да сени жолунгу жарытып турадыла. Душман харам къанына боялды, сен а ёхтем сюелипсе Кавказ тауланы тёппелеринде. Жарлы анангы къолуна сау-эсен жыйышырыкъса...»

Рашид Заман огълуну бу жолгъу буйругъу Атабийни жашаудан тюнгюлтдю, – анасыны, эгечини кёл этдирген сёзлери, суукъ жауундан сора жылы жерни тылпыуу кёкге кётюрюлгенча кётюрюлюп, анда жокъ болуп къалдыла. Атабий, къанлы сермешледен олсагъатда чыкъгъанча, ырмах болуп сюеледи, бош ауанача. Аллай бир кёлсюзлюк этгенин олсагъатда кеси да ангыламайды. Ол, дунияда терслик, артыкълыкъ жетген къадарда тынчлыкъ болмазлыгъын кишиден кем ангыламагъан Атабий, жигитликге багъа бичерге уа унутду бу жол. Атабий хомухлукъ эте келгенди деп ким айталлыкъды? – Ол затха аны душманыны окъуна тили айланмаз. Кёк бу жаз башында биринчи кере чарлады, элия да урду, кёк кюкюреп. Атабий, башын сылхыр этдирирге жетдирип тургъан сагъышларындан къутулду да, чыртда жукъ болмагъанча, бир уллу ташны жел, жаун жетмеген ышыгъына къутулду. Холамлы жаш, ичинден бир затла окъуп, Тейриге табынды. Жашауун кёзлеге ау чапдыргъан чарслы кюнлери жангыдан эсине тюшдюле да, бу жол да Сюлеменовну ишин алды ёз акъылында. Ташны кери сызама деп, аны кеси башына бир заманда да урма-

гъанды. Кюйсюз терсликле уа кёп кере ийлегендиле, – анга, мырхыкча, илинип. «Кесибизден алгъа ёлгенлеге жиляргъандан башха мадар жокъ», – деген эди бир жол Атабийни атасы Абдулкерим. Жаш бюгюн да унутмайды ол сёзлени. Алада адамны жюрегине сабырлыкъ, халкъ ачыуун чачхан бир сейирлик кюч да, адам иги ангыламагъан жашырынлыкъ да бардыла. Хо да, болсун алай, сора бюгюн Атабий мында, киши жеринде, жоюлуп къалса, ким этерикди аны жиляуун? Бу урушдан сора, артха къайтып, халкъындан бир махтау сёз да эшитирик тюйюл эсе, ёлюмню кёзюне къарай ашыргъан кюнлери бары да аны бла бирге жерге батып кетерге керекдиле, ыспас-бюсюреу болмай; махтау а жаныуарлагъа окъуна береди хычыуунлукъ. Бир заманда да жаннган отдан артха турмагъан Атабийге уа ыспассыз ёлюм арталлыда керек тюйюлдю. «Ол сыйынг бла бар!» –деп, ызындан кёл кенгдирлик жаулары окъуна жокъду. Кёк – чексиз кенг, жерибиз а – тар, – деди Атабий. – Халкъ жер ючюн бири бирин андан кеседи. «Битеу аулакъла, таула – саулай да алам менидиле!» – деп къычырады фашист башчы. Ол малгъунну тили тутулур ючюн жаланда бир ууч топуракъ къуяргъа керек боллукъду аны ауузуна. Жер керек эсе анга – ашасын топуракъны, къан къусхунчу.

– Сен, Атабий, Дрезденнге атланыргъа керексе, – деген эди Рашид Заман огълу, – эсингде болсун, анда ишинги тынгылы этгенден сора, артха къайтырыкъ тюйюлсе. Берлиннге ётюп, анда баш кечиндирликсе. Мен жюрегинги элгендирлик затны айтырыкъма, къоркъгъан этме, къоркъургъа уа керексе; жашла санга эки тюрлю дарман берликдиле. Аладан бирин ичсенг, ичингден къан келликди да, врачла аны кёргенлей, сени больницагъа жатдырлыкъдыла, – кёп тутарыкъдыла анда башынга эркин этмегенлей. Экинчи дарманны уа жанынгдан арталлыда тюнгюлген заманынгда хайырланырыкъса. Ол чекге жетмезлигинге ийнанама. – Сюлеменов мудах болду. «Черек таркъайса, – тенгизге жеталмаз», – деди Атабий, Заман огълуну кёлюн бир кесек кётюрюр акъылда.

– Тюзсе, Атабий, ёлюмню хорларгъа эртте юйреннгенбиз, – деди Рашид. – Юч кюнден Украинадан сегиз вагон толу жашны бла къызны Германиягъа ашырлыкъдыла. Ол ишге сен таматалыкъ этериксе. Хар вагонда экишер бегеуюл боллукъду. Жаланда экиси немис, къалгъанлары уа власовчула. Сен кесинг энчи вагонда барлыкъса. Украинаны бла Польшаны арасында къалын агъачда танг атар аллында партизанла сизни аллыгъызгъа тюберикдиле. Сен а, поездни тохтатып, битеу адамланы партизанланы къолларына сау-эсен ётдюрюрге керексе... Энтта да кенгеширбиз ол ишни юсюнден.

– Тейри, сагъыш этер зат а барды, – деди Атабий, башына жюз тюрлю къоркъуу келе. – Акъыллы тауусум этерге керекбиз былайда.

– Акъыллы тауусум дегенинг? Мен сени жалчыгъа алмай ушайма да. Не тауусум хапарды ол?

– Акъыллы оноу этерге керекбиз, деген магъанада айтханлыгъымды.

... Ол эки кюнде Атабийни штабха чакъырдыла да, командировкагъа атланыргъа хазыр бол дедиле. Андан сора Бюйге Аксиль Якубович (немисле Атабийге аллай ат атагъандыла) жолгъа атланыргъа хазырлана айланнган заманында ёмюрде эсинде болмагъан ишге тюбеди. Бир къауум жаш болуп, ашханагъа кирип, бир зат ауузланыр мурат эте айланнганлай, алайгъа бир омакъ машина келип тохтады. Жашла барысы да ары таба сагъайдыла. Машинадан тюшген немис генералны келбетлигине уа эс бурмагъан жокъ эди аланы араларында. Генералны биргесине дагъыда ючеулен бардыла. Ала генералны ашырып айланнган адамла болгъанларын Атабийлары сормай ангыладыла. Ашханада Атабийни биргесине сюелип тургъан таулу жаш:

– Алий келеди! – деди, ауазын иги да кётюрюп, жукъа бети жинкча къызарып. – Алий келеди!

Аны эшитгенлей, Атабий да сагъайды. Алайда немис солдатла, офицерле да генералны узакъдан кёргенлей окъуна, алгъадан сюелген жерлеринде сын къатып, тауушсуз болдула. Атабий ол генералны аты Алий болгъанына сейир этди да, алгъын бийле миниучю ажир алайда кишнегенча кёрюндю аны кёзюне, – генералны келтирген машинаны ажирге ушатханлыгъы эди Атабийни,– ол экисинде не ушашлыкъ бар эсе да? Тау бийле алгъын сайланнган, багъылгъан ажирлеге миниучю эдиле, энди уа къарагъанны кёзюн къаматхан машиналагъа дегенлиги болур эди, баям. Бийле аз кюнню чапмагъандыла халкъгъа, къылычларын къынларындан чыгъарып, тарыгъыугъа уа сангырау болуп. Бюгюн да, бетлерине уялмай, фашистлеге нёгер болуп, ёз жерлерин кюйдюредиле, ёз халкъларын къырадыла; дунияда боранланы жырлатхан да ала, душман ушкогун жерлеген да ала, ёлюмню кёзюне къарап, аякъ бюкген да ала, онгсузну онгун алгъан да ала... «Былайдан мычымай думп бол!» дейим генералгъа, – деди Атабий. – Угъай, сабырлыкъ алайым кесиме, мен да кийипме да немис офицерни кийимлерин. Ол да менича эсе уа? Тейри, алай болур амалы уа жокъду, – партизан генерал чыннга дери къалай ёсер? Алгъыннгы тау бийледенди, жерин, мюлкюн, байлыгъын-бийлигин артха къайтарыуну жолун излейди. Ой, насыпсыз а! Малгъунланы тиллерин, адетлерин, тёрелерин да

биле болур, мен да немис тилде сёлеширикме аны бла, сёлеширге иш тюшсе. Миллетин сатхан адам миллет тилинде сёлеширге эркин тюйюлдю!»

Ол: «Алий келеди!» – деп, къууаннган таулу жаш, генерал эшикден киргенлей, бирси нёгерлерини тизгининде сын къатып сюеледи, – къымылдагъан угъай, солууун окъуна алмайды жангыз бир адам. Ол низамны бузсала, аскер антларына ёллюклерин биледиле барысы да. Асыры ачыуланнгандан тюйюл эсе, Атабийни бети алгъа агъарды, ызы бла уа къара-моргъа тартды. Солууун алмай сюеледи. Ол, генералгъа кёз къыйыры бла къарады да, аны бетинде къалай эсе да иги ангылашынмагъан бир жылыу сезди чынтты таулу эр киши! Аны намысы болмагъанча бийикде жюрюгенин да ангылады ол. Игиди, таулугъа немислени баш ургъанлары! Алий Атабийни нёгерлерини барысыны да кезиу-кезиу къолларын тутду. Ол таулу жашны уа башын окъуна сылады. Ойнагъанмы этесе, немис генерал таулу жашны башын сылап эркелетгенди! Атабийге ала экиси да башха тюйюлдюле: генерал да, солдат да Гитлерни шапалырыдыла. Холамлы жаш а немислени кеслеринден эсе аллайладан бек жийиргенеди. Генерал, немисча сёлешип, алайдагъыланы хар биринден хапар сорду, биреулен аны соруууна жууап берди, къалгъанла уа солууларын алмай тынгылайдыла.

– Бу да узакъ адамыбыз тюйюлдю, – деди ол таулу жаш ёз тилинде Атабийни генералгъа кёргюзте. – Холамлы жашды.

Алий Атабий таба артыкъ бек бюсюремей къарады. Алай тюйюл эсе да, алайда сюелгенлени барысы да алай сундула. Алийни къалын къашлары чюйре айланнганча кёрюндюле Атабийге да. Муну партизан болгъанын эрттеден билип, излеп айланнган адамларына тюбеб'а къалгъан болурму?! Атабийни къулакълары шугут тарууш этдиле. Душман огъу бу жолда муну жокъламай, къулакъ жаны бла озду чююлдеп. Алай аны энтта да илишаннга алгъанлай турадыла; къызыл партизанны аяу жокъ. Генерал сёз орунуна окъуна бир зат айтса уа, Атабийни кёзюне аралып турмай. «Кёп душманым ызымдан бек къысха бола келгендиле, – деди Атабий, – алай бирине да жетдирмегенме. Бу жол а, бир ишексиз, къапханнга тюшдюм. Тохта, сабырлыкъ алайым жюрегиме, «Къоркъа билмеген батырлыкъ да этмейди». Атабий кесини болумсузлугъуна чамланды.

Генерал, бёрюча, битеу тёммеги бла бурулуп къарады нёгерлерине. Ол заманда биргесине келгенле сын къатып къалдыла. Бу жол а Атабий ачыкъ тюнгюлдю жашауун-

дан. Генерал бусагъатчыкъдан озмай буйрукъ берликди Атабийни тутаргъа.

– Жаш, бери, манга жуукъ атлачы, – деди Алий малкъар тилде. – Атабийни борбайлары къалтырап, жеринден тебалмайды. Генералны буйругъун толтурмазгъа уа аз да эркинлиги жокъду.

– Холамлычыкъ, эшитмеймисе мени айтханымы? Огъесе, генералгъа бюсюремегенликми этесе?

Атабий, эки атламлыкъ жерге тёрт-беш атлап, кючден жетди.

– Сен Абдулкеримни жашы тюйюлмюсе?

– Хау, Батырланы Абдулкеримни жашыма, – деди Атабий, асыры жунчугъандан, бурун сырты терлеп, генералны къарамына къарамын бургъа базынмай.

Генерал Атабийни къучакълады да, жаягъын жашны жаягъына къысды. – Атабий бютюнда бек жунчуду. Алай жан кирди, – бу жол да ёлюмден ажымсыз къутулгъанына ишексиз болду.

– Абдулкерим саумуду? – деп сорду Алий, Атабийни башын ёрге кётюрюп, кёзюне жангыдан къарай. – Энингден таныгъанма, – Абдулкеримге союп къаплагъанча ушайса.

– Атам сау тюйюлдю, – деди Атабий, Абдулкеримни ёлген хапарын тюз олсагъатда эшитгенча, мудах болуп. – Къызылла илишаннга салгъан эдиле жарлыны.

– Ой, анасын сатайым, – деди Алий, – ала да дуниягъа, халкъгъа къан жаудургъа жаратылгъан эдиле. Бу уруш да аланы хаталарындан башланнганына аз да ишекли болмагъыз. Шерипа уа сау-эсен болур, Аллах айтса?

– Аллахха минг кере шукур, сауду!

– Радимхан а?

– Ол да сауду (Атабий билмей эди ыннасыны ауушханын).

– Ой, Аллах ыразы болсун, не иги хапар айтдынг, мени бек къууандырдынг. Сени ананг да, мен да бир жукканы ичгенбиз,– Радимханны ёз анама санайма.

... Атабий, артха аз-аз тепчий, генералдан бир атлам чакълы кенгирекге кетди. «Аллах кёргенден, Алий адам юркюрча генерал болмаз, баям». Генерал холамлы жашны атасын, анасын, жуукъларын тансыкълап, сагъыннганында Атабийни жилярыгъы келди. Ол тюкюрюгюн кючден бла бутдан жутду, сора, тюп эринин ачытхынчы къабып, акъылын башына жыйды. «Энтта да сор бир затла» деген акъылгъа келди дейме Атабий, Шахан улуна кёз къыйыры бла къарады. Не сейир, ол да сагъышлы сюеледи: бир ауур ишни юсюнден сабыр оноу этерик адамгъа ушайды. Аны бирде

кенг акъ мангылайы жыйырылды, бирде жукъа жаякъларыны бла кёз тюплерини тепгенлери билинедиле, ол онг къолун ёрге кётюрюп, ариу ишленнген сакъалын бла мыйыкъларын сылады. Былай къарагъанда жыл саны келген адамгъа ушай эсе да, алыкъа чачына, сакъалына акъ урмагъанды. Алий, кесини нёгерине немис тилде бир зат айтды. Ала уа алайдан мычымай тайдыла. Генералны не айтханын эшитмеди Атабий, – олсагъатда башын къолгъа этип тургъан огъурсуз сагъышларыны ачы тенгизинде жюзе эди. Ол Шаханланы юслеринден хапар эшите тургъанды. Алай кишилерин а танымагъанды. Атасы Абдулкерим Шаханланы Басиятны юсюнден ёхтемлик бла айтыучусун а унутмагъанды.

Бир кесекден Алий, Атабийге, аны къатында сюелген малкъарлыгъа бла къарачайлыгъа кезиу-кезиу къарады да, аз ышарды. Алагъа жанымы ауруду, огъесе, этген ишлерине махтауму салды – аны оюмун киши ангыламады. Атабийни уа акъсыл бети нек эсе да кёз кёре къып-къызыл болуп къалды. Буруну алгъындан да уллуракъ болду. «Тейри, Абдулкерим улучукъ немислени кёллерине жете болур ансы, иги офицер чыны барды», – деди Алий...

Былайда Атабий арталлыда ангыламагъан зат: немис генерал аллай бир заманны ичинде нек сюелирге керек эди жаш-къушну ортасында? Таулуланы кёрюп, сабийлигин, туугъан журтун эсгере болур? – деп, Атабий кеси сорууна кеси жууап берди. Баям, Алий генерал болгъанын унутуп къойгъанды. Аны битеу акъылы Черек ауузуна кетипди, туугъан эли Мухолну хар ташын, агъачын, суун, шауданын кёз аллына келтиреди. Элге къол узатып сюелген таракътиш таула уа? Танг аласында терек башланы бир кесек тынгысыз этгенликге, хычыуунлугъу жюреклеге дарман болуучу аязчыгъ'а? Байлыкъларын, бийликлерин эсине окъуна тюшюрмейди ол. Аны акъылында, бир насыпларына, къара халкъны тонап, харам ырысхы ашап, керилип жашамагъандыла. Окъуугъа кёл салгъандыла, жарлыланы сабийлерине билим бериую жолун да излегендиле. «Бийлени да болгъандыла туардан да туурлары», – деучюдю Алий, бек сюйген тенглери бла озгъан заманны юслеринден хапарлашхан заманында. Шахан улу, таулу жашланы къатларында сюелип, эртте ёлюп кетген адамла бла ушакъ этди кеси акъылында. Абайланы Мусосну, Солтанбекни да жокълады. Ала аны кёзюне акъ ауанала болуп кёрюне эдиле, – ёлгенле барысы да бирчадыла, – байлыкъ, бийлик излеген жокъ. Алий сёлешгенликге, анга жууап берген жокъ. Энди Шаханланы Алий кесини чынын, Германияда болгъаныи

да унутханды, – акъылы, эси да Малкъарда. Къалай насыплыды ол бусагъатда!

Алийни нёгерлери алайгъа терк-терк атлап келдиле да, жангыдан сын къатып, генералгъа честь бердиле. Сора алда келген офицер генералны буйругъун толтургъанларын айтды.

– Жашла, «Ач къонакъны хапар бла сыйлама», деген сёз жюрюучю эди алгъын Малкъарда, – деди генерал, Атабий таба жууукъ атлап, онг къолун аны инбашына сала.

– Адамны ашына кёре – иши болур». Анасын сатайым, бизни халкъыбызда кёп акъыллы сёз жюрюйдю. «Адамны малы башына жауду» деген оюмда уа къалай терен магъана барды. Тау бийлени маллары, мюлклери башларына жау болгъанларын менден эсе сиз иги билесиз. Къойдукъ аны. Келигиз, бир зат ауузланайыкъ!

* * *

Шахан улу, атха кеси аллына секирип мине башлагъан заманында, – 1914 жылда къачханды Мухолдан тыш къыралгъа. Не айтыуу барды, тили, къагъыты болмаса, Алий ол ишни этерге чыртда базынырыкъ тюйюл эди. Кеси ангылатханнга кёре, туугъан журтну ташлаугъа баш себеп болгъан зат – халкъны арасында жюрюген чюйреликле, орус аскер, ажир жюгенинден ычхыннганча, Кавказгъа бекденбек ёшюн ура башлагъаны. Тейри, революция къымылдаула барындан да бек элгендирген болур эдиле. Атасы Таукъан кюрешген эди, жаш, жангылма деп. Ким кёргенди атасыны оноуундан чыкъгъан таулуну? Болсада Алий окъуугъа жол алгъанын ангылатхан эди атасына, бу жол кёлсюзлюк этсе, ёмюрде муратына жетмезлигин айтып. Энди уа неден да не анга?! Совет власть тюп этди бийин, байын да, Батырланы Абдулкерим да, аны тукъум къарындашы Оразай да байлыкъларыны хатасындан жоюлдула.

– Атабий, – деди Алий, чыммакъ-акъ жан жаулукъ бла сакъалын, мыйыкъларын, къына жагъылгъанча, къызгъылдымгъа тартхан къалын эринлерин сюртюп бошап, столда аны аллына салыннган табакъны да бир жанлыракъ тюртюп. – Черек ауузуна келген къыйынлыкъдан а хапарынг бармыды?

– Жюйюсхан генерал!.. – деп, Атабий секирип ёрге турду.

– Энишге олтур. Мен соргъанны ангыламадынгмы?

– Угъай, жюйюсхан генерал! – Атабийни къоллары къалтырадыла, эринлери да.

– Россейде жангы жашау бизни кибик аз халкълагъа

азап чекдиргенлей турургъа деп къуралгъанды, – деди Алий. – Агъачны къыйынлысы тирменнге къакъгъыч болур. Биз андан да къыйынлыбыз. Мен бек дурус билген затымы юсюнден айтама сизге; 1942 жылда кеч кюз артында НКВД-чы аскерле Черек ауузунда Глашлада, Чегетде, Саутуда бир дерге бир жан къоймай къыргъан хапарлары барды.

Атабий, биягъындача, секирип ёрге турду, аны кёзлери кёрмей къалдыла, къан тамырлары да ишлемей тохтадыла. Олсагъатда дунияда барын-жогъун да ангыламайды ол. Бир кесекден генералны кёзюне аралып тургъанын а сезди. Алий да ангылады Атабийде болгъан халны. Алай ол аны кёлюне жетерча сёз айталлыкъ тюйюл эди, генерал айта тургъанды аз халкъгъа бу дунияда жашау жокъду деп, уллу жыйылыулада окъуна. Алий Гитлерни керти адамы болгъаны себепли керти сёз айтыргъа кишиден да къоркъмагъанды. Германия да аз халкъланы большевиклени – орусларны боюнса тюплеринден къутхарабыз деп кюреше эсе, нек къоркъургъа керекди кеси тутхан ниетни халкъгъа жаяргъа. Бусагъатда ауып кетерге хаппа-хазыр болуп тургъан Атабийни жапсарырча сёз айтса, башын жарлылыкъ къысхан халкъы азатлыкъгъа чыгъып къаллыкъ окъуна сунду. Ол, таукел адам, бу жол арсарлы бола-къала сёлешди:

– Къыйынлыкъны кёп сынагъан адам жаныуаргъа ушап къалады. Тёзюм керекди, иги жаш. – Генерал ахтынды. – Къара къайгъы башын басханлай жашайды халкъыбыз. Алай Черек ауузунда болгъан бу жолгъу иш барысын да унутдургъанды. Итден туугъанла, аманлыкъны кеслери этип, аны да немислеге атагъандыла... Да, Тейри, лязим, бу сиз къулланнганла да, мурдарлыкъ этиуден артха тургъанла тюйюлдюле.

Генералны ол сёзюн эшитгенлей, Атабийден къалгъанла бир бирге къарашдыла. Болсада Алий, аланы къоркъуулу сагъайыуларын къулагъына да алмады.

– Бу урушда ала халкълагъа сынатхан артыкълыкъланы адам улу хапарда айтып эшитмегенди. Бу къыралда артыкълыкъладан азат болургъа ушап турады... Жалгъан къыралда не ючюн жоюлгъанларын билмегенле уа таза да жарлы жанладыла. Артыкълыкъ. Зорлукъ. Мурдарлыкъ. Учузлукъ. Бир бирлерин къууп айланадыла мында. Ма алайды, жашла, – деди Алий, тау тилде сёлешгенине къуанып, жашлыгъын тансыкълап, – «Суугъа таянма, жаугъа ийнанма» деучюдюле малкъарлыла. Атабий, кесинге сабырлыкъ ал, ол хапарны эшитгенли мен кюйюп-бишип бошагъанма. Итле итликлерин этгенликге, саулай къыралгъа кёл ашау тюз болмаз, баям...

Алий, сёзюн алайда тохтатды да, сагъышлы тынгылады. «Мен кесим да дунияда аз зат кёрмедим, аз зат сынамадым, – деди ол бир заманда ёз акъылында, къайда болгъанын, кимле бла ушакъ эте тургъанын да унутуп. – Жесирлик сынадым, ташада да кёп сытылдым. Уллу жауунладан, боранладан къутула келдим, – ёлюмню суукъ кёзюне да къарадым, анга да бой салмадым; тохтамай бизге аманлыкъ тежеген ит къанланы да хорладыкъ. Алай кесиме таша насып излеб'а бир да кюрешмегенме. Адамлагъа уа изледим дайым да игилик. Урушну ал кезиуюнде немисле къолгъа этген адамларыны арасында сюннет этилгенлени (къыргъызлыланы, юзбеклилени, таджиклилени, тюркменлилени, къазахлыланы, дагъыстанлыланы...) чюйютлюлеге санап, бир жанына чыгъарып, илишаннга салып тебирегенлеринде да этдим кишилик, – Гитлер мурдар окъуна ангылады мени сёзюмю, алай этерге жарарыкъ тюйюлдю деп сюелгенимде».

Алий, Атабийни биргесине алып кетерге да угъай дерик тюйюл эди, – алай холамлы жашны акъылын билгинчи, ол затны уруп этип къояргъа да сюймеди. Черек ауузунда болгъан ишни анга айтып жарсытханына да жарсыды генерал. Атабий да, аны халаллыгъын ангылагъанча, кёзюне ыразы болуп къарады. Энди Атабий Уллу Германияны айтхылыкъ генералы бла угъай, ёз халкъыны бир керти адамы бла ушакъ этген сунады кесин.

– Адам жашау жолундан бир чалпыса, ёмюрде да онгмайды деп эшитгенме таматаладан, – деди Атабий, Алийни кёзюне угъай, кесини чурукъ бурунларына къарап...– Сиз а, жюйюсхан генерал, быллай уллу чыннга жетиширге онг тапхансыз... Бу зат, мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, бизни халкъыбызгъа бек уллу намысды.

– Намыс болур, насыб'а тюйюлдю, – деди Алий, Атабийни ол сёзлени айтырын сакълап тургъанча. – Ёрге ёрлеген къыйын, энишге тёнгереген а бек байтамалды. Мен Уллу Герман тутхан жолну терсге санагъанма десем, Аллахыммы алдарыкъма. Кийик ёхтемлигими бир заманда да атмагъанма. Билимими ёсдюргенме, хунеримни айнытханма, санларымы ийлегенме, – аласыз офицер муратына жеталлыкъ тюйюлдю.

– Къарайма да, жюйюсхан генерал, малкъар халкъгъа айып келтирмегенсе?..

Алий, аз ышарды, Атабий а, аны ол халын эслеп, кесин терс сёлешгенми сунду, иги да жунчуду. Атабийни ангылауунда: «Малкъар халкъ бизге, бийлеге, этген игилигин кеси жанында къойсун», деген магъана бар эди Алийни сагъышлы къарамында. Да алагъа жетген къыйынлыкъда Атабий-

ни не терслиги барды? Аланы юйюрге уа сынатыр ючюнмю къалдыла азап? Немис генерал бла обер-лейтенант бир кесекни кеси сагъышларына кёмюлдюле. Алийни биргесине келгенле бла Атабийни нёгерлери уа, киши былай этигиз деп айтмагъан эсе да, столдан туруп, арлакъгъа кетип сюелдиле; Атабийни нёгерлери ушакъны къыздырадыла, бирсиле уа сын къатханлайдыла.

– Не мадар да этип, совет аскерлени жанына ётерге кюреш,– деди Алий, Атабийни кёзюне жютю къарап, – мени тели сёзюм ол болсун. Мындан арысында Германны ёгюзлери арба тартмазгъа ушап турадыла... былагъа болур болгъанды. Ким биледи, энтта тюберге болурбуз Аллах айтса. Тюбемесег'а юйюнге сау-эсен жыйылсанг, жамауатха менден соруп салам айт. Жерибизни хар ташын, суун, агъачын тансыкъларса.

– Аллах сизни тилегигизни толтурурча онг берсин манга, жюйюсхан генерал, – деди Атабий... Эки таулу бир-бир кёзлерине къатдыла да къалдыла. Ала къайры эсе да узакъ жолоучулукъгъа кетип, анда жылла бла туруп, къайтып тюбешген татлы тенглеге ушай эдиле. Атабий Алий таба жангыз бир атлам этди. Ол генералны къучакъларыкъды бусагъат. Алийни уа къарамы, акъылы да Малкъар ауузуна кетипдиле. Ол Кавказны кёрлюк, ол жерде жашарыкъ Атабийге сукъланады. Сабийлигинде къыдыргъан жолланы барысы да кезиу-кезиу кёрюндюле кёзюне. Алий, жангыдан ары барып, тукъум отун тиргизир мурат этген эди да, толмады аны ол мураты. Биреуге дерт тутхан, аманлыкъ излеген акъылдан а кенгде эди Шахан улу. Дунияны кёрген адам, халкъны дуния насыбындан юлюшлю этер ючюн кюреширге эди мураты, адамланы эслилерин да ызындан тизип. Алай этсе, жамауатны ийнагъы боллугъуна ишексиз эди. Бёлек заманны ичинде ол аны жюрегине тюйрелген, эмилик атха миндире, башын тауланы бийикликлерине дери кётюрюрге, кюн таякълары жайылгъан жайлыкълагъа къараргъа хазырлагъан къууанчы – ахшы къууму эди. Алай ол, кесини ахшы муратына жетмезлигин эртте ангылагъан эди, аз сёзлю атасы тюшюнде келип: «Жаш, ала барысы да болмазлыкъ ишледиле, ашыгъышлы оюмларынга алдатып, жолунгдан шашма»,– деп, айтып кетген эди. Алий Россейде дуния къатышны кёрмей, эртте окъуна башын алып кетгенине уа бу жол ыразы окъуна болду Таукъан: «Ыспассызлыкъны, учузлукъну биз сынагъан да тамамды», – деп теренден ахтына эди ол. Алий, ол кече болмаса, атасыны боюн тамырлары тикгич халда тартылып бир да кёрмеген эди. Мыйыкълары да иги ишленмей, – ала ариу эринлерин жабып, сакъалы да чал болуп, ёсюп, тюклери

чюйре айланып. Хар заманда ышара туруучу талгъыр кёзлери да тереннге кетип, узун бармакълы гиназ къоллары-ны сыртларыны къан тамырлары да тышына иги да белгили болуп, тепгенлери таныла. «Мени атамы былай жунчуп тургъанын кёрген тукъум жауларыбыз аз бек къууанмайдыла, – деп сёлешген эди Алий тюшюнде кеси кеси бла, кенг инбашларындан бир ауур жюк басханча, алгъа гуппуруракъ болуп. – Туудукъларынгы тобугъунга олтуртуп ойнатханынгы да кёралмадым, атам. Сени аллынгда терслигими бойнума алама. Кеч, атам, ол затны этерге къолунгдан келлик эсе. Къыйын кюнюнгде къатынгда табылмадым, атауулну ахшы тёрелерине кертичи болалмадым».

III

Атабий кесини бу жолгъу ишин къаягъа ёшюн ургъандан башха кёрмеди; заман салгъан низамдан чыкъмай, анга къабыргъасын жарашдырып, ох деп турмай, атасыны башынамы айланады атасын жойгъан, кесин «къара чёпге» салгъанлай тургъан властьха жаны-къаны бла къуллукъ этип, кече-кюн да ёлюмню кёзюне къарагъанлай. Атабий, ол тюрлю сагъышла башына келселе, аладан къутулалмай, иги кесек заманнга дери аман сагъатлы болгъанлай турады. «Кет, анасы бергенни тёксюн, сатхычла да, эртте-кеч болса да, ачы къапмай мадарлары жокъду, – деп, аллай кезиуледе кёл этип, – адамгъа, жаныуаргъа да дунияда жашаргъа изми бир кибик берилген эсе, башыбызны бушуу басып тургъанлыкъгъа алгъа къараргъа кюрешейик, игиле, акъыллыла айтхан бирди: «Къыйын кюнюнде къайда да къыралынга къол кётюрюрсе». Бу урушда уа аны уллу бушуудан сакълар ючюн жанынгы да аяма, сени кишилигинг халкъны эсинде къалыр ёмюрге. Жашауубузда кёп къыйынлыкъла кёргенбиз, кёпге тёзгенле да болайыкъ. Киши нохта салмагъанды бизни башыбызгъа, ниетибизге къуллукъ этебиз, олду бизни хорламгъа элтирик, иги, тюз да жашатырыкъ», – дей эди.

* * *

Тёгерекде бир ауукъгъа ауур шошлукъ тохташханлыкъгъа, Атабийни жюрегинде тынчлыкъ жокъду, – ол шошлукъ аны бютюнда тынгысыз этеди. Урушда аллай шошлукъну ызындан уллу палахла келиучюлерин кёп кере кёргенди холамлы жаш. Жолгъа аны бла бирге атланырыкъ жашла бла шагъырей болду эсе да, не алагъа, не кесине ышанмайды. «Жюрегинге аллай бир къоркъуу алып, ёлген

ёлю болуп турма, – деген эди Сюлеменов Атабийге, тюнене ингирде тюбешгенлеринде. – Нёгерлеринг не этерлерин биледиле. Алада сени оноуунгдан чыгъарыкъ жокъду. Тейри урсун, былайда бир жалгъан сёз айта эсем...»

Сюлеменовну «Тейри урсун...» дегенин чотха алып, Атабий Азербайджанда да, бизде да бирге ушагъан сёзлени кёплюклерине бу жол да сейир этди. Алай, вокзалда къычырыкъ-хахайлагъа къарап, жюреги жарылыргъа жетишип тургъан Атабий Сюлеменовну саламын онгсунмай алды. «Бу жолгъу ишибизге кёре боллукъду битеу эндиге дери эте келген затларыбызны къыйматы, – деди Сюлеменов, – бу къадар адамны (немисле поездге зор бла миндире тургъан жашлагъа бла къызлагъа кёлю тола къарай) палахдан къутхарсанг, ёмюрден ахыргъа къыралны ийнагъы болгъанлай жашарыкъса».

«Кеф адамны сантына ушайды бюгюн бу адамны серленнгени»,– деди Атабий, Сюлеменовну насийхатларын кётюралмай.

– Сен былайда сюелип турма, – деди Рашид Заман огълу Атабийге, поездге жуукъ атлап, – оноу эт, кесинги ким болгъанынгы кёргюзт, Германия ючюн «къарынынг ауругъанын» ангыласынла бу къансызла.

Бегеуюлле, тёгерекни алып, чалман къазыкъларыча сюеледиле. Бир къыз, ит къуйругъундан чёкгенча, темир жолгъа олтуруп, жеринден тепмей тохтагъанында, эки солдат, шытыларын бетине чача, кезиу-кезиу къычырышдыла къызгъа. Бирлери ушкок къалагъын аны аркъасына окъуна жетдирди. Ол затны эслеген Атабий, къызны къатына терк барып, солдатлагъа немис тилде сёлешди да, аланы алайдан кери этди. Къыз бла уа орусча сёлешди: «Акъылынгы башынга жый, тур ёрге, – деди Атабий анга. – Тенглерингден айырылма, аладанмы игисе сен?»

– Аллах къаргъагъан сатхыч, – деди къыз Атабийге. – Сизлайлагъа келлик кюнню кёзюм бла кёрюп ёлсем, андан сора жукъ керек тюйюлдю манга. – Къыз, секирип ёрге турду да, Атабийни бетине тюкюрдю.

– Сени былхымсызлыгъынг жаныма тиймейди, – деди Атабий, – жанынгдан тойгъанса да андан этесе алай. Ариулукъ бла мин поездге! – Атабийни къычыргъаны узакъгъа эшитилди. Аны алай этгенине Сюлеменов да къууанды.

– Жаны саулай ёз бушуууну жиляуун эге тургъан адамса сен, – деди ол украинли къыз поездге мине, Атабийни бетине энтта да бир кере тюкюре. Аны алай кёргенинде немис солдатладан бирлери ол къызны инбашына ушкок къалакъ бла жетдирди. Къыз оу-шау бола ташайды вагон ичине. Атабий а, къызны сынсытхан солдатха акъдан-къарадан

жукъ айтмады, кёл кенгдирип окъуна къойду, баям. Былайда аны башын бир ауур, къайгъылы сагъышла тынгысыз этдиле. Кёзлери экили кёрген кезиулери окъуна боладыла. Рашид Заман огълуну: «Бу жолгъу жолоучулугъунг бек къоркъуулуду», дегенин да эсине тюшюрдю. Шахан улу Алийни: «Быллай заманда къыралыны юсюне ушкок бла сюелмеклик, ата-анасын ёлтюргенден башха тюйюлдю. Бу эссизлик ишден сора таулагъа жолну унутуп къоюгъуз», – деген сёзлери уа къулагъына жангыдан эшитилгенча болдула. – «Тайпа башлыкъ этмегиз. Адамны шыты кюнледе тикледе аягъы учса, къаядан кетеди», – деп къошхан эди Алий, бирде мудах бола, бирде огъурсуз хал ала.

Совет офицерледен Шахан улун жаныгъанла аз тюйюл эдиле, аны къайгъысындан терк тохташдырып, ит душманны кёзюнден къан тамызыргъа ашыкъгъанла. Аллайла Шахан улу немислеге къуллукъ этгенликге, анга ана сютюча, багъалы журту кюл-кёмюр болгъаныны къыйынлыгъын уллу жюрек азаплыкъда кётюргенин билмей эдиле.

Атабий, адетде болгъаныча, сауутланып атланды жолгъа. Бар сагъышларын башындан кенгирекге къыстай, не уллу къыйынлыкъ сынаргъа тюшсе да, намысына учузлукъ жетдирмезлигине ишексиз болуп, ёмюрюнде таукеллиги кюч-къарыу бере келген, бюгюн а таша шургулукъ борбайларын къыйып, санындан къаны кетгенча, бети да бир бек агъарып сюелген Рашид Заман огълуну къатына барды да, сёз айтмай, тынгылагъанлай турду. Кюйсюзледен, кюйсюзлюкден да безиген Сюлеменов башын ёрге ауур кётюрдю. Аны кёзлери, эринлери бирча ышардыла. Алай бети уа къайгъылыды, – Атабийни къадарына тынгысызлыгъы ачыкъ танылады. Атабий да толу сезди ол затны. Бу жол холамлы жаш кёл этдирирге кюрешди Рашидге: «Бизни кишиликге таула юйретгендиле. Кёлюнг кюлмесин, биз – таулада ёсген адамла, башлары кёкге тирелип, къолларын Аллахха узатып тургъан Кавказ тауланы балаларыбыз. «Базынмагъан базук сындырмайды», мен кесиме базынмасам, бу ауур борчну боюнума аллыкъ тюйюл эдим...»

Атабийни кёлю толду да, андан ары сёз айтмады. Сюлеменовха ол халын билдирмезге кюрешди. Жарты оюлгъан вокзалда немис офицерле, солдатла кёпдюле. Атабий бла Рашид аладан бир жанырақъдадыла.

– Бюйге Аксиль, кеси оноуунгда болгъан адамланы хар бирин да кеси жерлерине тохташдырдынгмы? – деп сорду Рашид Заман огълу.

Жангы атына иги юйренмеген Атабийге Рашидни айтханы бир къужур кёрюндю. Алай ол мындан арысында Рашидге бир заманда да тюбемезге боллугъу акъылын ал-

гъанды да, нёгерини айтханына хазна магъана бермегенча кёрюндю. Алайда ёмюрюнде тюшюнде да кёрмеген зат – кёк кенглилине учуп кетерге таукел болду да, ёрге къарады. Ол кёк кенглигинде къанатлы окъуна кёрмеди, окъ, топ тауush аланы да жалкъытхан эди. Баям, Атабий бу ишде болумсузлугъун ангылагъан болур эди, къарамын аякъ бурунларына тиреп тынгылады.

Рашид Атабий соруууна жуап къайтармагъанын иги ангыламады. «Бюйге Аксиль» ким болгъанын билмей тынгылагъан сунду. Сора сёзюн жангыдан къайтарды:

– Адамларынга борчларын ангылатханмыса?

– Хар затны да тынгылы этгенме, жюйюсхан майор, – деди Атабий сёзюн алайда ары бла бери чепкен сокъгъанча айланнган немислеге да эшитдирип. Сора жаш Рашидни кёзюне къатды да къалды. Алайда Рашид эслилик этерге керек эди. Кертиди, дуния сарыны башын алып тургъан Рашидге да тынч тюйюл эди жилямай тёзмеклик. Ол Атабий алайда болгъанын унутду да, ата-анасы, жууугъу-тенги, туугъан жери да кёз аллына келип тохтадыла бир кесек заманнга. Каспий тенгизде да ол къайыкъ бла жюздю. Деменгили тенгизни чайкъалгъан тауushу эшитилди къулагъына; Бакуда хар зат да аны жаш заманындача тура эдиле. Алайда Рашидни кюе тургъан жюрегине салкъынлыкъ келди, – олсагъатда дунияда андан насыплы адам жокъ эди. Алай, бир кесекден ол кёзлерин уллуракъ ачып, хар заманда этиучюсюча, теренден ахтынды; аны кёзлери къапларындан тышына бегирек чыкъгъанча кёрюндю Атабийге. Бурун жанлары агъардыла, кенг мангылайы жыйырылды, къулакъ артлары къызардыла. Чархыны сингирлери алгъынча созулмагъанларын Рашид кеси да сезди. Поездни кетер сагъаты жетгенлей, Атабий алайдан артына къарай кетди. Рашид а, сын ташча, алайда сюелгенлей къалды. Энди ол кесин бир заманда да алгъынча ышармазлыкъ сунады. Анга билеклик этиучю, ариу сёзю бла кёлюн алыучу Атабий энди сюелмез къатында, заманны хыйласына къажау жюрек оту бла уруш этмез. Ол факъыр билмейди халкъына келген къыйынлыкъны, аны туугъан жеринден зор бла кёчюрюп, юйлени таш къабыргъаларында къара къурум басхан ожакъла сюелип къалгъанларын, эллени ныгъышлары адамсыз, от жагъалары тютюнсюз къалгъанларын, чал таулары жиляй тургъанларын билсе, жюреги жарылып къалыр эди, бир тюрлю ишексиз. Ол а, жарлы жаш, къанлы душманны жюрегине къара къама урама деп, жаханним отуна кирип барады. Ким ючюн? Аны халкъын туугъан журтундан айыргъан, къыралы ючюн...

Рашид поезд кетгенден сора да турду алайда кёп заман.

* * *

Бюйге Аксиль, энди бир затдан да къоркъмайды, – ол замансыз жоюлгъанланы биринден да тюйюлдю иги. Ахырат къаллай болгъанын ол дуниялыкъда кёргенди, сора жерни башыны бла тюбюню не башхалыгъы барды? Уруш бошалгъандан сора да бу къатышлыкъла кёплени аман сагъатлы этериклерине ишексиз эди, тюзню бла терсни бири биринден айыргъан бек къыйын боллугъун иги ангылайды Атабий. Къазыкъны базыкъ жаны аны кесини желкесине тиерик эсе уа? Ол затны юсюнден да этеди бирде сагъыш. Угъай-угъай, ол бусагъатда не ёлюмден, не башха къыйынлыкъдан къоркъмайды, – Атабий жесирлени палахдан къутхарыргъа керекди. Бу къыйынлыкъдан сау къутулса, азап сынагъан кюнлерин мудах эсгере жашар ёмюрюнде. Ёлюп кетсе уа, аты белгисиз жоюлгъан къызыл аскерчилени тизмесине жазылыр да къалыр. Саула миллет эркинликлени тунчукъдургъан законланы кюйсюзлюклерин да унутуп, ойнарла-кюлюрле, боза аякъны къолгъа алып, алагъа хорлам келтирген къырал башчылагъа алгъыш этерле.

Айтханындан таймаучу Атабий сары тангнга жукъусуз тюбеди. Ол поездни тохтатырыкъ жерлерине жете тургъанларын биледи – картасы къолундады. Бир заманда Аксиль, поездни тохтатды да, кеси жанлы болуп сюеллик бегеуюллени вагонуна чакъыртды. Аланы араларында Боташладан эки къарачайлы жаш да барды. Гирси бегеуюлле болгъан вагонланы эшиклерине кирит салдырады. Атабий, бегеуюллени да биргесине алып, вагондан тышына чыкъды. Боташ улуланы Атабий этерик ишден хапарлары жокъду. Сёзню узакъ созаргъа заман жокъ эди. Аны себепли Атабий къарачайлы жашланы бир жаныракъгъа чакъырды да: «Бусагъатчыкъда мен айтханны этмесегиз, ёмюрюгюзню жиляу бла ашырлыкъсыз, – деди, – туугъан жеригизге термиле жашарыкъсыз, халкъыгъызгъа ыспассызлыкъ сынатырыкъсыз. Малкъарда быллай хапар жюрюйдю: «Хар элде бир къырал, бир башчы, Къарачайда уа хар ким кеси къырал».

– Тамата, сен ол сёзлени не хыйсандан айтаса? – деди къарачайлы жашладан бирлери. – «Тамата» дегеним жанынга тиймесин, чынынг бийикди да андан айтама.

– Къайгъы жокъду. Сау бол, манга намыс этгенинг ючюн.

– Айт, не излейсе бизден? – деди экинчи жаш.

Аланы алай хыны-хуну сёлешгенлерин артыкъ бек жаратмады Атабий. – «Тейри, была бла бир акъылгъа келмеклик уллу ишди», – деди ол кеси кесине.

– Нек турабыз, бу агъачны ичи партизандан толуду, юйю-

бюзню къурутмайыкъ, – деди алгъа сёлешген Боташ улу. – Биз жолгъа кесибизни жойдурургъа деп чыкъмагъанбыз. Уллу ишни юсюнден эки бетлик болмасын.

– Зорлукъну хорларыкъ тюзлюкдю, – деди Атабий, – биреуге акъыл юйретир ючюн алай терен акъыл керек тюйюлдю кимге да, мен акъыл юйретмейме сизге, – таукел тауну аудурур. Тюз бусагъатчыкъда бир тилли да, таукел да болайыкъ, жашла.

– Тамата, – деди жыл саны бла къарындашындан иги да кичи кёрюннген жаш. – Биз туугъан къарындашла тюйюлбюз, тукъум къарындашлабыз. Мени атым Хамитди, бу уа Къазийди. Сен, акъылынгда болгъанны жаз тил бла ангылатыргъа кюрешесе, ишни болушун а жашыраса, нек эсе да? – Хамитни токъ бетин сазлыкъ хорлады, къысха боюну уа кёлек жагъасындан бир кесек ёргерек кётюрюлгенча болду. Ол Къазийге бла Атабийге кезиу-кезиу къарады, «мен айтханнга была не дедиле» дегенлиги болур эди. Аны гитче къысыкъ кёзлери уллуракъ ачылгъанча кёрюндюле Атабийге. Къазий а ёсюмлю, локъумсакъал, узунжаякъ, бек борбайлы да жашды. Атабий Къазийни бетине ышанлап къарады да, аны мыйыкъларын Гитлерни мыйыкъларына ушатды. Ол узун боюнун бир жанлыракъ бюгюп, онг инбашына къысып, сюелгенине да сейир этди. Олсагъатда Атабий сагъатына къарады да, ашыгъышлы сёлешди:

– Жашла, акъылыгъызны башыгъызгъа жыйыгъыз, – деди, тёгерегине къарап, къарачайлыладан болушлукъ излегенин ангылата. Атабий, ала айтханын этмеселе, алайда бирси немис бегеуюлле бла бирге, керох бла уруп, агъызып да кеталлыкъды, – ала башларына игилик этерге сюймей эселе, Атабий нек жалынып турургъа керекди?! Кёлкъалды эте, ёпкелей турур заман жокъ эди, – хар кимни да жаны тамагъына тыгъылып турады. Керексиз ёхтемлик, менсиниулюк да керек тюйюл. Аны себепли Атабий сёзню чорт салды:

– Тюз бусагъатчыкъдан озмагъанлай, партизанла бизни поездни тёгерегин аллыкъдыла. Совет Союзгъа къажау сюелген адам ол къуршоудан сау къутулмаз. Экигиз да партизанла бла бирге болугъуз.

Хамит, автоматыны сампалын огъары аягъына миндирип, аны Атабийни кёкюрегине тирерге хазыр болду.

– Партизаннга мен Сталиннге къажау сюелген адамны санайма,– деди Хамит. – Ол мурдар, бизни тукъумдан бирэки деп, жыйырма адамны ёлтюртгенди. Мени атамы, Къазийни тамата къарындашын да. Биз а сюйюпмю айланабыз башыбызны къолубузгъа алып, дерт жетдирирге дерт-

ленип чыкъгъанбыз. Ол муратыбызгъа жетгинчи, тынчлыкъ жокъду бизге.

– Ханны башын хан кесер, къарны башын къар кесер. Сиз Сталиннге эталлыкъ хата манга окъ болуп тийсин. «Эшекге миннгенни аягъы солумаз» дегендиле таулула. Башха болмай анга ушайды ишигиз, – деди Атабий, Хамитни автоматыны быргъысын сол къолу бла бир жанырақъ тюрте. – Кёремисе ол алайда сюелгенлени, жанынг саулай жерге сугъуп къоярла. Къазий, мен айтханнга бой салыгъыз, Гитлер, энди не жер тырнап кюрешсе да, Совет Союзгъа этеригин юйюне элтсин. Герман берген документлеригизни да бияры быргъагъыз, кесигиз да бу жесирле бла къатыш партизанлагъа къошулугъуз. «Ата журт» деген сёзлени магъаналарын унутмагъыз.

* * *

Алайда, Атабий жашлагъа айтыр сёзюн тамам этгинчи окъуна, партизанла поездни тёгерегин алдыла. Жесирле тышына къуюлдула. Сора барысы да – Боташ улула да, паровозну жюрютген украинлиле да партизанла бла бирге агъач ичине къутулдула. Атабий а кеси жангызлай Брест таба жол тутуп кетди. Анда аны жангы къыйын ишле сакълай эдиле.

Онунчу башы

I

Атабийни тюрлю-тюрлю сагъышлары тели этерге жетишдиргендиле, мен келтирген поездни партизанла къолгъа этгендиле, кесим а къачып кючден къутулгъанма, дегенликге, анга ким ийнанырыкъды, – немислеге ётюрюк айтып къутулаллыкъ тюйюлсе. Жолсуз жолланы къыдыра, арыгъаны, ач къыйынлыгъы да борбайларындан алгъан Атабий, бирде кёл эте, бирде жашаудан умут юзюп, олтурады бир бутакълы чилле терекни ауанасында. Ол барлыкъ жерине, Германияда Эшпегеннге, жуукълашханлай, дарман ичип, ичинден къан келгенин кёрюп, аман сагъатлы болады, борбайлары да тутмайдыла. Аны башында ахшы умутларыны жилтинчиклери бирде жилтирейдиле, бирде ёчюледиле. Быллай кюннге нек къалыргъа керек эди тауда ёсген, кеси къыйыны бла жашагъан Атабий. Совет властьны аягъы бизни таулагъа ургъанлы бырнаклыкъдан къутулмагъан Атабийге неге керек эди бу къыйынлыкъ? Немис врачла Атабийни ауруун кёргенли уа, шашаргъа

жетишгендиле, – ала Германны халкъына ёлет келтиргенине ишексиздиле. Ала сорууну бири-бири ызындан къуйдургъанлыкъгъа, Атабий ашыкъмай эди ауруууну юсюнден айтыргъа. Врачла да кёре эдиле ол бу жерледе жашагъан адамгъа ушамагъанын, – къара шинли эди ол, кёзю-къашы да шагъатдыла жаш немис болмагъанына, сёлешгенде хазна халат ычхындырмай эсе да, чалдыргъан а залим этеди. Врачла бу тыш адам болгъанын тохташдыргъанларындан сора, билдирдиле тийишли жерге. Аланы тынгысызлыкъларын сезген Атабий, ишни ахыры неге барып тохтарыгъын ангылагъанды. Болсада: «Аллах, къоркъгъаныма жолукъдурма мени», – деп, тилек этди ичинден. Ол кезиуде, нек эсе да онг къолун кёкюрегине салып, башын ёргерек кётюрюп, ёрге – чырдыгъа аралгъанлай турду. Атабий, партияны адамы болгъанлы, бу жолгъа дери Аллахдан ачыгъындан болушлукъ тилемегенди. Олсагъатда эшикге чыгъып, кёкге къарап тилерик эди тилек, алай этсе, Аллах аны иги кёрлюк сунуп. Атасын да эсгерди Атабий былайда, анасыны, эгечини сыфатлары да кёзюне кёрюндюле. Анасыны уллу от жагъасындан бир хычыуун жылыу да урду жашны бетине. Атасыны ауазын эшитеди, не айтханын а ангыламайды, – аны айтхан сёзлери, Атабийге жетгинчи, жолда жутулуп къала эдиле. Билек кючю болгъан, сабырлыгъына, тёзюмлюгюне уллу, гитче да сукъланыучу Атабий, кёлсюзлюк этгенча да кёрюнеди бирде; энди анга Аллах да, адам да болушалмазлыкъларын ангылап. Сора, аны ундуругъундан бир жаныракъ кетип сюелген, акъчач, жютюбурун, кёккёз къатын таба бурулду да, анга сёз айтыргъа кезлеп, жукъ да айталмай теренден ахтынып къойду. Ол обур сыфатлы тиширыуду, Атабийни тыш адам болгъанын башхалагъа жайгъан. Бусагъатдан жыйылып келликдиле гестапочула, Атабий бла «шагъырей» болургъа. Бир семиз тиширыуа, акъ халаты да барды юсюнде, иги кесекден бери да эшик арты табаракъда олтурады, арталлыда тепмей. Эшикден бир акъбет, теренкёз, узунбоюн эр киши кирген заманда да кётюрюлмеди ол. Эр киши уа, Атабийден узакъ кетмей сюелген тиширыуну къулагъына бир затла шыбырдап, ызына ашыгъышлы къайтды. Атабий олсагъатда ол жатхан отоуда бола тургъан хыйла ишлени жыйырманчы, отузунчу жылладагъы къызылжагъаланы хыйлаларына ушатды. Къаспот бла Удов муну къошуна келген кюнлерин: «Мухтар-Пашаны тутаргъа болушсанг, башынгы ёлюмден сакъларыкъса», – деп сюелгенлерин да эсине тюшюрдю. «Бюгюн а кимни тутаргъа болушайым, кесими ёлюмден сакълар ючюн?» – деди Бюйге Аксиль кеси акъылында.

Жаш жюрегин алындыргъан къоркъуууна бой салмаз-

гъа кюрешди. Алай къыйын да, ауур да къоркъуу эди ол. Гестапону къолундан алай кёп адам къутулмагъанды. НКВД-дан да кюйсюздю ол! Къызылла олсагъатчыкъда алайгъа бомба атарларын тиледи Аллахдан, алай болса кеси палахдан къутуллукъча. Энди ол госпитальны уллу, жарыкъ терезесине аралгъанлай турады. Кёзлери къамагъан окъуна этдиле, терезеге асыры къарап тургъандан. Врачла Атабийни багъыуун а бередиле. Баям, анга жан аурутуп угъай, аман ауруу халкъгъа жайылмасын деген акъылда.

Кенг эшикни кенгнге ачып, ючеулен кирдиле Атабий жатхан жерге. Алгъа кирген узун бойлу, арыкъсуу адамды, кёзлюклери, узунлукълары тобукъларына жете кетген къолларында къара сахтиян къол къаплары, юсюнде да къара сахтияндан плащы. Аны ызындан кирген экеулен а, эшикни эки жанына тохтап, автоматларын бел бау къысхан жерлерине тиреп, кёнделен тутуп тохтадыла. Эшикден кирген жерде шинтикге олтуруп, аз да къымылдамай, не сёлешмей тургъан базыкъ тиширыу а, секирип ёрге турду да, аркъасын отоуну акъ къабыргъасына тиреп сюелди, олтургъан заманындача тауушсузду ол. Алай кёзлюклю офицер сол къолун къаты силкди да, тиширыуланы алайдан таярларын изледи. Ала экиси да кёзню ачып-жумгъан тенгли заманны ичинде чыкъдыла тышына.

Атабий жатхан жеринде дып тепмеди, къоркъгъан, элгеннген хал эсленмеди анда. Кёзлюклю аны кёлюн алыргъа, адамыча багъыуун берлик жерге ашырыргъа келген адамгъача тюбеди, бир кесек ышаргъан окъуна этип.

– Тилманч керекмиди?! – деп хыны сорду келген Атабийге, кимсе, не адамса дерден алгъа.

– Угъай, тилманч керек тюйюлдю, – деди Атабий, алгъындан да бегирек ышара.

– Мен сени документлеринге къараргъа керекме.

– Ма алайда, шинтик юсюне салынып тургъан кительни ёшюн хуржунундадыла документлерим, – деди Атабий сансыз, кёзлерин къырауурakъ этип, тюклю къоллары бла жууургъанын кёкюрегинден энишгерек тарта.

– Къарынынгмы ауруйду, ёрге туруп, кесинг кёргюзтюрге.

– Ёрге туралмайма, къарап-къарагъынчы бек аман къарыусузгъа кетгенме, борбайларым тутмайдыла.

Кёзлюклю офицер, эшикни сакълагъанладан бирлерине буюрду Атабийни хуржунларына къарап, документлерин келтирирге. Кёзлюклю, документлерин окъуй келгенинде, Атабийге, ышанлап, сейир да этип къарады. Ол чакъда Аксиль да къарады анга, кёзлерин къакъмай. Сора, мычымай, бети отча къызгъанын кеси окъуна ангылады.

– Бюйге Аксиль, – деди кёзлюклю, докуметлени аланы

Атабийни хуржунундан чыгъаргъан солдатха узата, – жесирлени, бизни адамларыбызны да партизанланы къолларына тутдуруп жиберген сенсе сора?! Биз сени излеп айлана эдик, кесинг келгенинги иги этдинг. Кёзлюклюню сакъал тюбю къалтырагъанын, жукъа эринлери кёгергенлерин да эследи Атабий. Былайда ол герман аскерни керти адамы болгъанына ийнандырыргъа керекди уубет кёзлюклюню, къоркъмай-буюкъмай сёлеширге керекди; Атабий ёлюмден кючден къачып къутулгъан адамгъа жалгъан дау айтхан тюз болмагъанын ангылатмай жарамаз.

– Сен бек батыр адамса, – деди кёзлюклю, юй ичинде ары-бери атлай, къол къаплы къолларын бир бирге ургъаны сайын, ала да тулукъ тауush эте. – Биз уста билебиз Кавказны адамы жукъдан къоркъа билмегенин, не да артха турмагъанын.

– Жюйюсхан офицер! (Атабий нек эсе да аны чынын айтмады), – деди Атабий, Холам жайлыгъында къойлаызындан айланыучу заманындача, ёню къарыкъгъынчы къычырып. – Мен фюрер ючюн ёлюрге бусагъатда окъуна хазырма... Сиз былайда бир затны эсге алмай, дау этесиз манга, – урушда хар атламыбыз хорлам туудуруп барса, Москваны къолгъа эртте этерик эдик. Бусагъатда уа къыралыбызны жашаууна къоркъуу тюшюп турады. Аны оноуун этерге керекбиз.

– Кёремисе аны сёлешгенин?! Хорлам бизники боллугъуна ишеклимисе сен сора?! Сени кибик башсыз офицерледиле Германияны аскерлерине кёлсюзлюкню туудургъан... Сени кибиклени илишаннга салгъынчы, биз большевиклени кюл эталлыкъ тюйюлбюз.

Ол къычыргъанлыкъгъа, Атабийни ахшы умуту алайда юзюлюп къалмады. Кёзлюклю кёзлюклерин къолуна алып, хуржунундан чыммакъ-акъ къол жаулугъун чыгъарып сыйпады аланы. Ол кезиуде аны аз кёпчюген кёз тюплери макъа быдырыча, къалтырадыла.

– Мени бу палах ауруудан къутулма къоюгъуз да, андан сора сёлеширбиз, къайда сюйсегиз, анда, – деди Атабий. – Мен орам хапарлагъа бой салып къояргъа деп къан тёкмегенме Герман къыралы ючюн. Ёз ниетиме къажау сюелген адамгъа бир да кечгинлик бермегенме.

– Сора сен мени жаныгъан этесе?!

– Жанымайма. Башым бла бир заманда бир кишини ойнатмагъанма. Аны ангылатама. Украинада мени жолгъа атландыргъанла саудула. Ала бек уста биледиле мени ким болгъанымы... Керексиз хапарланы къояйыкъ да, мени бу палах ауруудан теркирек къутулууну мадарын этсинле врачла. «Тюпге тюшсенг да, уллу сёлеш», дегенчады Атабийни иши.

II

Атабий дуния азабын сынагъан жесирча азгъанды. «Таш ташыгъан сунарса, мени санларымда бир ырахынлыкъ барды да, – деди ол кеси кесине, ундурукъгъа сыртындан тюшюп, чыракъ баргъан кёзлерин чырдыдан айырмай. – Башымдан аягъыма дери, башха болмай, къазыкъ бла тюйюлгенчама. Боюнум да тузакъ кийгенча ачыйды. Башымы анамы тобукъларына салып, бир кесекчик къалкъыгъанымлай, сау болуп къаллыкъ эдим, кёрген къыйынлыкъларымы да унутуп. Не къадар къан тёгюлдю жерибизде. Мени уа, бюгюнюм, кюндюзюм кече къарангысына ушагъанды киши жеринде. Мында душманны ариу айтханы окъуна бичакъ болуп тиеди жарыла тургъан жюрегиме. Билеме, узакъ болмай, бир уллу къыйынлыкъгъа уа тюберикме... Не этейик, юйренмейми къалгъанбыз».

Ол кезиуде Атабий жатхан палатаны эшиги хыны ачылды да, бир къара тукъурбет, алаша бойлу киши кирди. Ол тюнене да келип кетген эди бери, жукъ айтмай, юй тюбюнде ары-бери атлап, тёгерекге-башха кёлю бла къарап. «Бу ким эсе да, бери не жюрюрге къалгъанды? – деди Атабий, жюреги алгъындан эсе бегирек ура. – Къууанып жашаргъа Аллах бир да буюрмагъанды манга. Сталинни бузукъбашларына ушайды башха болмай, къайсы миллетни адамы эсе да, сатхычладанды, – мурдарлыкъ этиуден артха турмагъан. Немис а тюйюлдю. Муну кесини да ауузу-буруну не тюрлюле ишленнгендиле, къынгыр бурунуна баш эрининден эсе тюп эрини жуукъду антсызны; сыйдамбаш, кенгсакъал, эринлеринден шытылары къурумагъан адам. Мангылайы да атны сау болгъан жаууруна ушайды, тукъур-мукъур къайнап».

Келген къаражух арлакъда терезеге жуукъ салынып тургъан, къызыл къатапа бла тышланнган шинтикни Атабийни ундуругъуна жуукъ тартып олтурду. Сора хыйла кёзлерин Атабийге тиреп тохтады. «Бу жашаудан тюнгюл, жолунг ол дуниягъады, кесинги ары хазырла» дей эдиле ала. Атабий, аны къарамын жаратмай, жатхан жеринде иги да кёлю бла тепчип, къарамын къабыргъагъа, аркъасын къаражухха бурду. Къаражух а жингириклерин тобукъларына, кенг сакъалын а къол аязларына тиреди. Ол заманда, башын эки аягъыны юсюне салып къалкъыгъан парийге ушады. Ол сол аягъындан бир кесек сынчыкълагъан да этеди.

Атабийни Эшпеген «Гермейде Гаузе» деген госпитальгъа кёчюргенли бакъгъанлары алгъындан эсе игиди, хайт деп, аякъ юсюне бола башлагъанды. Алай бу къаражухну

муну палатасында терк-терк кёрюннгенин жаратмайды жаш. Госпитальда хар не да бек залимди. Ол бир байны – жер, мюлк иесини юйюдю. Атабий эшитген тюз эсе, госпитальны таматасы да ол бийни къатыныды – фрау Хетбих Викентреген, – Атабийден онбеш-оналты жылгъа тамата. Аны эки къызы да кюн сайын келедиле госпитальгъа, аналарына. Хайт деген, жетген къызла. Таматасыны сабийчиги да барды. Атабийни бу юйюрге алай уллу эс бургъаны фрау Хетбих анга тюз туугъан къарындашынача кёл салып бакъгъаны ючюндю. Къызлары бла шагъырей этгенди Атабийни. Аны зорлукъну чарсына къажау сюелирге кёллендирген да врач тиширыуну адамлыгъыды. Хетбих жылы, хычыуун къол аязы бла башын сыласа, холамлы жаш бар къайгъыларын унутуп, кюнню аллына учуннганча болады.

– Аксиль (мында Атабийни андан башха атын киши билмейди), – деди къаражух, – сау болуп, отпускагъа чыкъсанг, къайда солурукъса?

– Бизни юйюбюзде солурукъду, – деди тюз олсагъатда босагъадан атлагъан врач, хычыуун ышаргъаны, сыфаты да палатаны ичин жарыта. – Эрим бла да кенгешгенме аны юсюнден. – Атабий, фрау Хетбихни ауазын эшитгенлей, артха бурулду да, ауурлугъун эки къолуна жюклеп, ёрге – белине дери кётюрюлдю. Врачны ышара тургъан кёксюл кёзлери къаражухну кёзлеринден эсе башхаракъ хапар айта эдиле Аксильге: «Къоркъма, насыбынг жойдурмаз сени бир жерде да, – дей эдиле ала, – жаным саулукъда жанынгы жалындан сакъларыгъыма бир да ишексиз бол...»

– Сора сизде солурукъду? – деди къаражух, ёрге кётюрюле, врачха хыны сёлеширге базынмай, къарамында арталлыда жылыу эсленмей. – Бизни оюмубуз а, багушха атылгъан эски чурукъгъамы саналып къалады, сен айтханнга кёре, хурметли Хетбих?

– Саусузуму халын кимден да мен иги билеме, хурметли гестапочу.

– Мен гестапочу тюйюлме! – деди къаражух, сёзню ачыкъ бола баргъанына бюсюремей.

– Да не башхалыгъы барды, сен да адам тутуучу, къайда кир иш болса, аны излеп айланнган биреу, – деди Хетбих, ауазын кётюрюп, сыйдам акъ мангылайы аз-маз жыйырылып, сейирлик ариу кёзлерин бир кесек къыйыгъыракъ этип. – Большевикле, бу келиуден келселе, бир ыйыкъдан Берлиннге жетерикдиле. Аны оноуун этигиз, жумуртхада тюк излеп айланмагъыз да... Ахырысы, къысхасы, мени ким болгъанымы билемисиз?! Мен, Аксиль, Уллу Германиягъа тюз боюнлу къуллукъ этгенине ишексизме.

Атабийни, къулакълары боран улугъан, ырхы келген тауушдан толдула да къалдыла, кёзлери врачны да, къаражухну да экили кёредиле. Ол кёзлерин къаты къысды да, уруш аулакълада къызыл къанларына бояла, Аллахдан душманнга ёлюм тилей жан берген тенглерин жангыдан эсине тюшюрдю. Эки къолу бла да чачын артха сылагъанлай турду, шашхан адамча.

– Терсликлеригизни, бу бедишлик ишлеригиз бла жулургъа кюрешесиз, – деди биягъы врач.

– Биз хар атламыбызны башында этилген оноугъа кёре хыйсаплайбыз, – деди къаражух, алгъындан эсе, бир кесек шошуракъ сёлеше, къап-къара къол къабын табыракъ кие, кёнчегин ёргерек тарта, эринлерини шытыларын къол сырты бла сыйпай. Ол немис тилде бир кесек чалдырып сёлешгенин да сезди бу жол Атабий. – Биз къанлы жауларыбызгъа тутхан ниетибизни толтургъа тебиреген заманыбызда, ачыкъ айтып къояйым, – ата-ана сюймеклик окъуна ишибизге чырмау болаллыкъ тюйюлдю.

– Мен сени ангылагъанма, алай эсинге уа бизни халкъда жюрюген бир оюмну салайым: тиширыуну аягъы жеткен жерде тамыр къурумайды. Бюйге Аксиль Якубович, экинайлыкъ отпускасын бизни юйюбюзде ашырлыкъды! Ол затны юсюнден юйюрюбюз бир акъылгъа келгенди.

* * *

Палатадагъыла кетип, отоуну ичин шошлукъ бийлеген эсе да, къайгъыла, сагъышла кёлюне кёмюлюп, жашаууну бек къыйын сагъатына келип тохтагъанча, алай кёрюндю Атабийге. Ол къыйынлыкъны кётюралмай, ауанагъа ушап къалгъан сунду кесин, палатаны эшикден кирген жеринде къабыргъагъа гам бегитилип тургъан кюзгюге къараргъа базынмагъаны да аны ючюн эди. Бир заманда кёк кюкюрегенча кёрюндю анга. Олсагъатда Кавказ таула кёзюне кёрюндюле. Кёкде элия демлешиуле аны къулагъына Холам тарында ушкок угъай, топ тауушланы келтирдиле. Ол секирип ёрге турургъа жетишди. Алай бир заманда башын ёрге тутду да, уллу тауушэтип, къыл-къыл этип кюлдю. Холам таулары анга къошулуп кюлгенча болдула. Тюз олсагъатда фрау Хетбих Викентреген кирип келсе болмазмы. Аны эки къолунда эки омакъ да, багъалы да стакан.

– Кёзлеринги къысып, бу затчыкъны уртлап къой, – деди сол къолундагъы стаканны Атабийге узата, – муну уа аны ызындан ич. – Биринчи стакандагъы спиртчик, экинчи стаканда уа таза суукъ суу. Атабий спирт биринчи кере Нальчикде Гришалада ичген эди Шураны зорлутъу бла. Шура

ичги адамны къайгъысын чачханын, жюрегин иги ишлетгенин ангылатхан эди жашха. Дохтурну айтханына ийнанган эди Атабий да, андан сора дуния зауукълугъун сынап, къалкъыгъанындан арысында уа бютюнда. Бу жол да алай болду. Ол затны уртлагъандан сора, врачны айтыуу бла, шапа келтирген ашха-суугъа да иги батып, алай къалкъыды жаш, дуния жаннетине къутулуп. Жукълады да, тюш кёрдю Атабий.

Сабийлик эрттенлигине тюбеди Атабий тюшюнде. Германдан Холамгъа тюшюп къалды, кеси да билмей тургъанлай. Эл, журт – жеринде. Таулу ожакъладан тютюн чыгъады, алай алгъын чаллыкъла, къышлыкъла болуучу жерледе алма, кертме терекле чагъып, аладан бир жаныракъда харбыз-хууан бахчала. Элни ортасы бла баргъан жол да кенг, ташха абынырма деп къоркъурукъ тюйюлдю орамны баргъан, жолну эки жанында бийик акътерекле. Илипинчик бла баргъан мутхуз суучукъ акътереклени тамырларын жалай саркъады. «Угъай, бу Холам тюйюлдю, – деди Атабий. – Къайдады бизни уллу черегибиз, къайдадыла ашлыкъ сабанла болуучу тюзле сырт башларында? Къалаларыбыз а къайдадыла? Холамлыла кеслери уа къайдадыла?»

«Холам да, холамлыла да кеси жерлериндедиле, – деди тиширыу ауаз. – Кел мени бла, барысын да кёргюзтейим санга».

Атабий жангыдан Холамгъа барып тюшдю. Таулу ожакъладан тютюн чыкъгъанын кёрдю бу жол да. Ожакъланы къабыргъалары уа тешикле, душман огъу элек-элек этген аскерчи бёркге ушай эдиле ала. Бир жербаш юйден бек алгъа Къанамат бийни къызы Байханат, аны ызындан Шерипа, сора Дюгерхан чыкъдыла. Жаш аладан арлакъда, башха къоншу арбазда, Ахузатны ауанасын да эследи. Атабий, сейир этип, аланы тууралларындан къарап турду. Тиширыуланы бетлерин-къолларын жел кюйдюрюп эди. Ала жашау къыйынлыгъы ийлеген адамла болгъанлары ангылашына эди. Жаш сагъышларындан къутулалмайды, къайдагъысын ангыламай, армау болуп турады.

– Атабий, не кенгден къарайса, бизге кёл ашагъан ишингми барды? – деди Байханат. – Кел, арсар болма, бу да сени юйюнгдю, ашым хазырды.

– Жангыз билегим, биз тансыкъдан ёле тургъанлыкъгъа, сен а бирда кёз-къаш берлик тюйюлсе, – деди Дюгерхан. – Кел, Байханатны азыгъындан ашай бар... Атабий жеринден тепмеди. Тиширыула уа, келип, аны ортагъа алдыла да, кезиу-кезиу къучакъладыла. Шерипа жюреги къанггынчы жиляды, Атабийни къучакълап. Анасы алай этгенде, Атабий да жиляды, – таулу эр кишиге ушамагъан ишни

этип. Байханат а, баям, Атабий артха жолдан кетип къаллыгъын англагъан болур эди, юйге чабып кирди да, къып-къызыл бишген от гыржынны жаппа-жангы жан жаулукъгъа чёргеп чыгъарды да, Атабийни къоюнуна сукъду. Алай Шерипа, жилягъанын бираз сабыр этип, гыржынны Атабийни къоюнундан чыгъарып, андан бир туурам сындырып, жашына зор бла ашатды, аны Байханат биширгенин да айтып. Атабий, анасындан, эгечинден да уялмай, Байханатха аралды да къалды. Бир элде, бир тийреде жашап, Атабий къызны ариулугъун бюгюнча сезмегенди, Байханат къара шинли къызды, чачы да къара, бир кесек фурмагъа тартып. Ауузуну, бурунуну ишленнгенлерине бир жан чурум табарыкъ тюйюлдю. Хар ким да чолпаннга ушатхан кёзлери – талгъырла. Ёшюнлерини токълукълары хазна билинмейдиле, баям, аланы къаты къысып, артха тартдыргъанлай тура болур, ол шарт бийче къызланы адетлериди. Ала эрге барыуну къайгъысын этмейдиле, – ол иш ата-аналы, айтдырмай къоймай эсенг, – тукъумну оноуундады.

Байханат да Атабийге аралды да къалды. Баям, адепсизлигин терк англылады, къарамын мычымай тюрлендирди – баштёбен болуп къалды, боюнундан бир ауур жюк басханча. Олсагъатда Байханат Аллахдан жаланда бир зат тиледи: алайдан кенгирек кетерча, кюч-къарыу берсин анга. Андан озса, къыз уялыргъа боллукъду, – Шерипаны бла Дюгерханны кёллери кюлюр бек алгъа. Ол а игимиди анга? Тейри тиширыугъа, эр кишиге бирча эркинлик бермегенине да чамланады Байханат кеси акъылында. Алай болса, къыз уялмай айтыр эди акъылында болгъанны жашха. Бусагъатда Байханат, былай айтып, тауну, ташны да тынгылатып, нек жырламазгъа керек эди:

Сюймеклик ауруу тийге эди, тенгле,
Ах, сени жети къанлынга!
Сени кёрюрге кюсеп тура эдим, –
Къалай тюбединг аллыма?!

Сюймеклик оту бош лакъырда сёзден башланнганын Атабий да билмеген жаш тюйюлдю. Алай, сёлеширге башласа, тапмайды айтыр сёзюн, сора дуния азабын чегеди. Ол жунчуулукъну кери этерча кюч-къарыуу уа жокъ. Бюгюн ол, Байханатха жан атып, алай аралып тургъан сагъатында, бир хычыуун макъамла, бир жарыкъ тартыула къулагъына эшитилип, ала жюрегине бир уллу таукеллик бере эселе да, айтыр сёзюн а ауузундан чыгъаралмайды. «Атабий, сен биле болмазса, ёзге уа жокъду сенсиз манга жашау. Алай нек айтханымы терендан англарынгы тилеме», – деди Бай-

ханат. Угъай, алайда, Атабийни анасы, эгечи да къарап тургъанлай, къычырып айталмады ол сёзлени, Атабийни къулагъына шыбырдады, алыкъа акъылын башхалагъа билдирирге базынмай, бийче къаны да артыкъ сёзден тыя. Алайда Атабий: «Байханат!» – деп къолундан келгени чакълы бир къычырды да, кеси тауушуна уянып, дуния зауукълугъундан айырылды.

III

Атабийни бу жолгъу тюшю кече, кюн да тынчлыкъ бермейди. Ол фрау Хетбихлагъа келип тюшгенли да унуталмайды аны. Мында уа битеу сагъышларын, къайгъыларын унутдурур затла уа бардыла; башханы къой, эки къатлы уллу жашау журтха кирсенг, кесинги бир бай музейни кёрмюч отоуларында айланнган сунарыкъса, къыралны, бу юйюрню эртте заманладан бери келе келген жолундан хапарлагъан суратла, Атабий, кёрген угъай, таурухлада айтылып окъуна эшитмеген кёп тюрлю мебель, атлауучладан башлап, отоуланы ичлерине дери да ариу накъышлы кюйюзле тёшелип, уллу отоуда къабыргъада садакъ, анга ушагъан жая къылыч да тагъылыпдыла, бир бирден узакъ болмай. Аладан сора, Хетбих эри бла бирге тюшген сурат, сора къызларыны суратлары тагъылыпдыла. Фрау Хетбих, Атабийни къолундан тутуп, бир тап жарашдырылгъан отоугъа кийирди да: «Аксиль, сен мында жашарыкъса», – деди, Атабийни госпитальдан ары дери ашырып баргъан власовчу эки жаш да, къайры атласа, ары баргъанлай айланадыла. Атабий алагъа бетин тюрлендирип къараса, кеслерин ышартып къоядыла, халларын арталлыда тюрлендирмей. Ала айтханнга ийнаныргъа боллукъ эсе, айтыулары бирди: власовчула Атабийни къайры баргъанын, къаллай жашыртын иш бла кюрешгенин билир муратда марап айланнгандыла, аны палахдан, къыйынлыкъдан сакълайдыла. Керек жерде «ичги сёзлерин» айтадыла. Сора ол къаражух да Атабийге игилик излеп айланады дерек, арт тюбешиуюнде хыликкя соруулары бла Аксильни ызындан нек тюшгенин билдирип къоймаса, фрау Хетбихни да кесине чамландырып. Алай власовчула, бу юйге кирип, мында халны кёрюп, асыры сейир этгенден, бери нек келгенлерин иш да унутдула. «Герман хорласа, биз да ма былай бай жашарыкъ эдик, – деп окъуна айтды жашладан бирлери. – Алай къуралсын Гитлер, хорларыкълай турады. Анга уа, узакъ бармай, къан сийдирликдиле. Ол да, Власов да, кеси отларында кюйюп, къара кесеу боллукъдула, бир ишексиз. Алай Аллах юйлерин къурутурукъла бизни башыбызны да отха сукъдула

ансы. Угъай-угъай, немис Москвагъа жетип окъуна къайтды да артха. Аладан къарыулу уа оруслула да тюйюлдюле...»

Власовчу биле-биле тынгысыз болду. Къатындагъылагъа кезиу-кезиу хыйла къарады. Дагъыда бир бек тынгысызлыкъ къысды, аны ызындан къанлы жауу марап айланнганча. Татарлы жаш эди ол – Самат деп аты да, Атабий бла ёз тилинде сёлешген, ачыуундан чамлана эсе да, Власов ючюн жанын берлик. Нёгери уа – оруслу, Горький шахардан, урушха дери устаз болуп ишлеген, Саша. Ёсюмлю, сёзге уста, керексизине сант этмеген, айтырын-къайтырын билген, балбет чачы да мангылайын жабып.

Саша окъуулу жашды. Алай насийхатны сюймеген, тенглерине тынгылай билген. Кеси айтхан хапаргъа кёре, ёксюз, жарлы ёсгенди. Туугъан журтуму сатарыкъма деген акъыл ёмюрде аны башына келмегенди. Энди уа этген ишине сокъуранмайды, хорлам герман аскерни болурун тилейди Аллахдан кече-кюн да. Алай кеси кибик сатхычла уа садакъа тийишли адамла болгъанларына ишексизди. Алагъа жангы, жарыкъ, эркин, бай жашау берлик Германда жашагъанлыкъгъа, кёк кюкюресе, элия бутагъы чачыраса да элгенедиле, ала душманлыкъ этген аскер, жетип келип, тёгерекден алгъан сунуп. Ёксюзлюк, ачлыкъ сынагъан эсе да, кесин ёсдюрген къырал анга ата-анадан башха тюйюл эди. Сора Саша ушкок алып сюелгенди. Уруш аулакъдан жаныуар, къурт-къумурсха да къачадыла. Жан татлыды, Саша башын отдан алып къачды эсе, ким да нек айып этерге керекди? Власовчу кесине бичген багъа алайды. Атабийни сынчылап айланнганларыны хыйсабы да бирди – ол Уллу Германияны башы бла ойнар умут этген адамды, алагъа айтханларына кёре. Аны, бусагъатда тутуп, анасы бергенни къан бла къусдуругъа къолларындан келликди. Алай ол ким бла байламлыкъ жюрютгенин, не ишле этгенин билирге керекдиле бек алгъа.

Саша, аякъ тауш эшитип, эшик таба бурулду. Ол заманда Атабий да аны таба къарады. Сашаны арт бёксюмюн суу басхан батаннга ушатды, ашашлы тиширыулада болуучуду алай узунуна, кенгине керилген «хапчук».

Эшикден бир мазаллы, къара шинли, къалын мыйыкълы киши кирди. Ол къонакълары бла кенгден саламлашды. Баям, аллай бир адамны юйюнде кёргенин жаратмады. Власовчула да ангыладыла аны бетини тюрленгенин. Анга жукъ айтыр къарыулары уа жокъ эди. Якоб, фрау Хетбихни эри, мында аты айтылгъан адам, кесини тюкенлери, электростанциясы, сыра сатхан энчи жерлери, кёп гектарны алгъан къалын агъачы, тёгереги да тынгылы бегитилип,

аны ичинде къоянла, башха жаныуарла, алагъа къарагъанбакъгъан адамлары, юйлеринде шапалары... Бир жол, фрау Хетбих юйде Атабийни хапарын айтханында, эри Якоб энтта да бир ишчи табылады деп къууаннган эди. Алай къатын: «Аксильни Германия ючюн къан тёкгени тамамды, солугъан этсин»,– деп къойгъан эди. Андан арысында ол затны юсюнден Якоб да ауузун ачып сёз айтмагъанды.

Якоб келгенден сора, власовчула артлары бла чыгъып кетдиле юйден. Алай фрау Хетбихни эри иги кесекге дери къаш тюйгенлей турду. Къатыны, аны ол халын жаратмай, тынгысыз болду. Барып, диванда къатына олтуруп, кёзюне къатып тынгылады. Якоб, не уллу адам эсе да, къатыныны къатында бир тюрлю кёлсюзлюгюн, суукъ къарамын эслетмегенди. Баям, тиширыуну тынгысызлыгъын эследи Якоб, бир хычыуун ышарды да, ол заманда аны алтын тишлери кёз къамата жылтырадыла. Юйню ичи бютюнда къууатлы болду. Якоб секирип ёрге турду да, Атабий болгъан отоугъа барып, аны къолун тутуп: «Якоб», – деди. «Аксиль», – деди Атабий да. Фрау Хетбих да келди ары эрини ызындан. Къызланы къууанчларын кёрген а аланы ана къарындашлары бек узакъ жерден къонакъгъа келген сунарыкъ эди.

Якоб къаш башына тюшюп тургъан картузун тешди да, кичи къызыны къолуна тутдурду. Атабийни бёркюн да тешдирди ол къыз.Сора, элтип, эшикден кирген жерде такъгъычха такъды.

Къонакъбайланы жарыкълыкълары, столда болгъан ашазыкъ, ариу ичгиле да чачмайдыла Атабийни къайгъыларын. Муну ызындан тюшген власовчула игилик этмезлерин ангылагъанды ол. Ариу сёзлери ауруудан толупду аланы. Хар затны да билип, ангылап турады Атабий. Кёчгюнчюлюк сынагъан халкъыны къыйынлыгъы уа азмыды анга?! Сюлеменов ол хапарны айтхан заманда, азап жолоучулукъну къайгъысында артыкъ уллу эсге алынмай къалгъан эсе да, Холамы, аны адамлары эсине тюшгенлери сайын, – унутхан а бир кюнде да этмейди, – жюреги окъ жараны сау болмагъан тапларыча кюеди, кёзлерине къан чабып, жукъ кёрмей къалады. Аллай кезиулеринде чамланнганы бекден-бек кюч ала эсе да, дауун кимге айтыргъа уа билмейди. Сталиннге? Партиягъа? Угъай, ала къалай этер эдиле аллай эссизликни?! Баям, уруш ол тийреге энтта да къайтыр деп къоркъгъан болурла да, андан кёчюргендиле халкъны, топ окъ къоркъууундан кенгде тур деп.

Алай эте, Атабий кюн сайын жюреги инжиле ашырады заманын. Бир тынчайыр заман а жетер деген акъылдан да кенгдеди ол. Алай Холамгъа кечеги жолоучулугъу муну

жаз башыны айбатлыгъына, – кырдык чыгъып, терекле чагъып, сабанчы урлукъ салып бошап, малла жайлыкълагъа жол тартып, – жерни башы ариулукъладан бла берекетден толгъанларына къаратып да къуандырады. Аллай кезиуледе Атабий Байханатха да тюбеучюдю; къыз, аны къатында сюелип, кёз къыйыры бла къарап тансыкълагъанын эслесе уа, башы кёкге жетгенча бола. Байханатны кёзлери: «Быллай бир заманны къайда турдунг, мени бир жокъламай?» – дей эдиле. Атабий, асыры жунчугъандан, борбайлары иги тутмай сюелген заманында, Холамны шош аязы Байханатны къара къалын чачын сылагъанын эследи. Ол аязгъа сукъланды, – къайда анга аллай насып, Байханатны чачын сыларча...

Якоб шинтикден ёрге кётюрюлдю да, ётмек туурамладан бирин къолуна алды. Ичи хант туздан толу орунчукъну да кесине жууугъуракъ тартды. Бир стаканны суудан толтурду. Андан сора былай айтды:

– Аксиль, ёрге тур!

Атабий жунчуду. Алай ёрге уа терк окъуна турду.

– Хурметли къонагъым, – деди Якоб, – тюзюн айтсам, – жашым! Бюгюнден арысында мени къызларымы туугъан эгечлеринге санарыгъынга ма бу гыржын бла, туз бла, суу бла ант эт.

Атабий сир къатып сюеледи, мангылайы, бурун сырты да терледиле аны. Къолларын ууду, ызы бла аланы кёлегине сюртюп, терлегенлерин «кепчитди».

– Баям, мен айтханны иги ангыламадынг дейме?

– Сизни барыгъызны да кёзлеригизге къарап, бюгюнден арысында сизни къызларыгъызны ёз эгечлериме санарыгъыма ма бу гыржын бла, суу бла, туз бла ант этеме, – деди Атабий, бир кесек эс таба. Алайда Якоб, гыржын туурамдан бир кесекчик сындырып, аны тузгъа тийирип къапдырды Атабийге, ызындан суу уртлатды. Олсагъат окъуна къызла да, аналары да, ёрге туруп, Аксильни кезиу-кезиу къучакълап, уппа этдиле.

IV

Атабий, къаражухну келлигин сезгенча, эрттенликден окъуна кесин аны бла демлеширге хазырлады. Бизни къырал халкъгъа эрттеден тежеген коммунизмни Атабий кёзю бла кёрюп жашай эсе да, кечесин жукъусуз, кюнюн къайгъылы ашырады. Азгъанды, тизгинин жыяргъа кюрешгенликге, иги да тозурагъанды. Къонакъбайлары аны сезмеген тюйюлдюле. Аны саулугъун, жюрек тынчлыгъын соруп тургъандан жалкъыгъан болур эдиле, аша, ич, солу деп къыса

эселе да, соруу бергенлерин а тохтатхандыла. Холам тарында ёсген жашны, мында къызыулукъ бир да жунчутмагъанлыкъгъа, акъ бети уа тюрленнгенди – къара-моргъа тартаракъ болгъанды. Тёбен Холамда бир гюрбежичи къарт бар эди да, аны къоллары, бети къыш да, жаз да ол халда къара-моргъа тартханлай туруучуларын да эсгереди бирде Атабий, кюзгюге къарап, бетини тюрленнгенин кёрсе. Баям, эки солуу кюнде да Якоб бла Атабий, кёл жагъагъа барып, суугъа кёмюлюп, андан чыгъып, къызыу юзмезге сыртларындан жата кетип кюйдюрген болур эдиле этлерин. Анга Атабий магъана бермегенди, Якоб а билгенди этлери неликден къара-моргъа тартханын. Аны ючюн къойгъанды ол, Атабийге жукъ айтмай, тынгылауну басып. Тейри, акъылында болгъанны тышына чыгъарыргъа базынмай эсе да, Якобда болгъан жашыртын тынгысызлыкъны Атабий сезмейди дерге къыйынды. Ол, баям, большевикле Германияны къолгъа этселе, кесине келлик кюнню ангылай болур эди. «Къоркъма, кишиге хатанг жетген адам тюйюлсе, большевикле санга тиерик тюйюлдюле»,– дерик эди Атабий, ол анга ич сёзюн айтса. Якобну кесин кёл этдирген бир зат а барды: аны, къарындашы, не эгечи болуп, къызыллагъа къажау уруш этген адамы жокъду. Къатыны дохтур – хар инсаннга да игилик излеген адам, кеси болса – иш юсюнде тюйюле айланнган биреу. Гитлерни аскерине уа ырысхы бла болушмазгъа арталлыда эркинлиги жокъду. Аллай сагъышла борбайларын къыя эселе да, арталлыда кёлсюзлюк этиб'а тохтамагъанды: Герман аскерни хорланмазлыгъына ийнаныпды. Аллай кезиуледе, къайгъылы сагъышлары оюлуп, Аксиль бла ушакъны къыздыра келип, Кавказны юсюнден хапар айтырын тилер. «Кавказны кёрмеген адам дуниялыкъны не зат болгъанын ангыларыкъ тюйюлдю... Большевикле къаяларыбызны, тауларыбызны оялмагъандыла ансы, бизни жерибизге жетдирмеген къыйынлыкълары къалмагъанды. Кавказны, мени атам кибик, къолайлы адамларын да жойдула ала...» Атабий ол сёзлени бети тюрлене айтса, Якоб таулу жаш Герман аскерге нек къошулгъанын сормай ангылайды.

– Бизни жерлерибизни жылны бу кезиуюнде кёрмеген адам, жай айланы тауушлукъларын бир заманда да ангыларыкъ тюйюлдю, – деучюдю Якоб да, Атабийге тынгылап бошагъандан сора. – Гюлню, кырдыкны къой, жер кеси мирзеу, кёгет ийис этеди. Былайлада жаугъан жауун жылыды, кюн тууушлуду. Ол, къолларын кенгнге узатып, сёдегей жауун башласа, кюмюш жипичикле узакъгъа созулуп баргъаннга ушайдыла. Жауун тохтагъандан сора, тёгерек аязып, кюн таякъларын жерге тёксе уа, тобукъгъа жете

келген кырдыкны юсюне чий алтын жаугъан сунарса. Аллай кезиуде къоншула, терезелерин кенгнге ачып, бир бирлери бла ушакъ этип тебиреселе, дуния, битеу бу ариулукъ жаланда кеслери ючюн жаратылгъан сунуп къоядыла. Ийнанамыса, бу жерлеге туристле келирлерин окъуна сюймейбиз, – ала болгъанны, малтап, аякъ тюп этедиле.

– Да, совет танкла малтап тебиреселе уа, не этериксиз? – деди Атабий, Якоб кеси жерин алай бек махтагъаны бир кесек ачыу тийип. Якобну сёзюнде артыкъ зат жокъ эди, былайлары жаланда жаннет чыпчыгъына деп жаратылгъаннга ушайдыла, – ол, тохтамай, жырлап, саулагъа, ёлгенлеге да дуния ырахатлыкъны берип турургъа керекди. – Иги жашауу болмаса, къанатлы да жырламайды. Аллай къоркъуу а барды, тамата.

Якобну кёзюне болгъанны къалын къара туман басханча кёрюндю. Къаты жел жетди, юй башланы къанжалларын, къошунларын кёкге бардыра, гагу этген кёгет тереклени, тамырлары бла чыгъарып, бияры быргъай. Бир кесекден кёк ачы кюкюреди да, элия бутакълары Якобну арбазында ёсген деменгили акъ къайыннга тийип, аны тюз белинден эки этди. Энди ала Якобну кёзюне кёрюнмейдиле, бола тургъан ишледиле.

– Жашым, – деди ол, Атабий таба бурулуп, – уруш отун адам улу кеси жандырады. Отда жансын аллайланы башлары. Алай табийгъат къыйынлыгъындан а Аллах сакъласын бизни. Баям, сен чакъырдынг дейме бу къыйынлыкъны бери. – Якоб аз ышарды, къалтырай тургъан ууртларын эки къолу бла да кезиу уа. – Кавказда болуучуду быллай табийгъат къыйынлыкъла деучюсе... Бу игиликге тюйюлдю. Сен айтхан керти болур, баям, – совет танкланы желлериди бу боран... Гитлер халкъны жашауун бузду.

– Тамата, аллай зат айтыргъа къоркъмаймыса? – деди Атабий, Якоб бла сёлеширге ачылып.

– Жашым, борбайымдан тутаргъамы кюрешесе? Бир затдан да, бир кишиден да къоркъмайма. Жаланда огъурсуз тюшлеримден къоркъама, ала манга бирда тынчлыкъ бермейдиле. – Якоб къашларын тюйдю, кёзлерин къаты къысды. Аякъ юсюнде сюелип туралмай, алайда жеген эшиу бла ишленнген креслогъа олтурду. – Бу уруш бизни кёзюбюзню кёп затха ачханды, – деди Якоб, солуун теренден ала, аллай кезиуде къарын терилери ачый. – Бир ыйыкъ мындан алгъа Геббельс Гитлерни аскерини бийик генералитетни жыйылыуунда сёлешгенин эшитдиргенди халкъгъа радио бла. Биринчи Белорус фронтну аллын тыйыуну мадарларын излеп, типиски этеди ол. Сёлешип башласа, дунияны аркъасын къалтыратыучу импер пропагандаиы министри

Геббельс, къычырыргъа кюрешгенлигине, сёзюн кючден ангылата эди... Жаратмайма мен аллайланы жунчугъанларын. Ол игиликге тюйюлдю.

Тюз олсагъатчыкъда къаражух келип къалмазмы! Атабий сагъайды, бу жол жунчугъан этмеди. «Суу бокълаучу къурт кибик, не айланады бу итден туугъан», – деб'а айтды ичинден. Якоб а, аны керегин берирге хазырланнганча, сир болуп тохтады, огъурсуз бет алып, бирде къаражухха, бирде Атабийге къарай. Сёлешген а этмейди, тили тутулуп къалгъан адамча, кесини ауазын эшитирге термилгенча, алтын тишлери бла жукъа жаякъларын чайнагъанлай турады. Ауузун ачады бирде, баям, бир зат айтыргъа кезлей болур эди, алай... жаякъларын ийлеуюн тохтатмай сюеледи. Къаражух Якобну ол халын жаратмады; ышармыш этерге кюрешди, аны бла саламлашыргъа къол узатхан заманында. «Жюрек тынчлыкъ болмагъан жерде иги жашау болмаучуду»,– деди къаражух, кёзлери чыракъ барып сюелген Якоб аны саламын бирда бюсюремей алгъанын ангылагъанындан сора.

– Не айланаса мында? – деди Якоб, къаражух таба къарагъан окъуна этмей. – Бар, кел болмагъанлай, бери уруп кирип келген къылыгъынг неди? Огъесе мени юйюмю аякъ тюп этер акъылдамысыз?

Къаражух бир къужур халгъа келди: бети агъарды, кёз акълары айландыла, ауузуну эки къыйырындан шытылары келгенча кёрюндю, жан ала тургъан адамгъа ушады. Ол къаны къартыкъгъа сыйынмай сюеледи. «Бу ёребашны былхымсыз сёзлерин эшитип, жюрегим жарылмай къалай къалды? – деди къаражух кеси акъылында. – Угъай, манга сабырлыкъ керекди. Была бла демлешсем, тасхамы билдирип къоярыкъма. Кёремисе бу мискин кавказлыны уа, тутмакъгъа тюшген адамча, санларын эркин къымылдаталмай сюелгенин? Ол ишге эрттерекден хазырланнганынгы иги этесе». Алай къаражух Атабийни кёзюне жютю къарады да, анда: «Итден туугъанла, илишаннга саллыкъ сиз болсагъыз да, аллыгъызда уа тобукъланмам!» – деген халны ангылады. «Сени кибик кёплеге къан къусдургъанбыз, – деди къаражух да, Атабийни таукел къарамы къозутханын башха адам ангыламазын сюйюп, биягъы хыйла ышарыуун этип. – Тейри, Атабий, азат дуниягъа термиле жашагъандан эсе уа, ёлген кёп да игиди...»

«Ёлюм къыйынлыкъларындан къутула келгенем, кесими таныгъанлы,– деди Атабий, къаражухну акъылында болгъанны китапда окъугъанча, къайгъылы сагъышлары санларын талкъыдача ийлей, – алай бу жол а къутулмазгъа ушайма».

– Къарт башым бла ойнай болурмусуз? – деди Якоб, бу жол къарамын къаражухха къадап.

– Угъай-угъай, тамата! Эрмен аллах сакъласын сени башынг бла ойнагъандан, – деди къаражух, Якобха хычыуун тиерча сёз айтханына ишексиз болуп, кирпилдеп, кёзлери жарыгъыракъ ачыла. – «Эрмен аллах сакъласын» дегеними ангылатайым, – деди, къарамын Атабийге буруп. Онжетинчи жылда большевикледен къачып келгенбиз бери. Ол заманда мен бешжыллыкъ жашчыкъ болгъанма. Сизге терк-терк келгеними хыйсабы, бек биринчиден, бу жерлешим бла – Атабий бла – ушакъ этерге сюйюп, мынга Кавказдан хапар сорур акъылда. Сора къырал жумуш да толтурама. Наумбург шахарда жангы аскер къауум къурала турады да, Атабийни ары жиберирге оноу этилгенди. Бюгюн а аны билдирирге келгенме жерлешиме. Документлерин хазыр этгенбиз.

– Не тукъум атынгы, не ёз атынгы билмейме, – деди Якоб къаражухха.

– Ол жол келгенимде, документими кёргюзтгеним эсимдеди, – деди къаражух, – ким болгъанымы эсингде тута болурса деп турама мен а. Салварандянма. Атым а – Вано. Ол атны манга атамы гюржю шуёху атагъанды.

Якоб бек сейирсинип къарады Ваногъа.

– Биринчи кюн окъуна билген эдим бизни миллетден болмагъанынгы, – деди Якоб.– Баям, жаратмагъанлыгъым, тюрт сёлешгеним да аны ючюн эди, ким эсе да бу къарамедир а бизге оноу этерге нек къалды деген магъанада. Этип айланнган ишлеринге къарайма да, кёпле айтхан болурла: «Сен ёлсенг, сыйыт этип жиляр эдим, къууаннгандан»,– деп, тууратын, ташатын да?

– Мен таза адамма, жюйюсхан. Герман къыралына кёлюм бла къуллукъ этген, – деди Вано, – бизни кибиклеге аман кюн келтирген большевиклеге биз да къан сийдирирге керекбиз... Улутургъа керекбиз, ташдан а ала да ишленмегендиле.

Атабий кенг жаууруннларын ары-бери ийледи, сюелген жеринден тепмей: «Кесинг къан сие тургъанлай, кимге къан сийдирликсе, жекбаш?!» – деген акъылын анга ачыгъындан айтыргъа базынмай.

– Сенден къалсын большевиклени башлары, – деди Якоб, Ванону акъылсыз сёзюн жаратмай. – Бу огъурсуз урушну башлагъан къырал бусагъатда не чекге жетип тохтагъанын билемисе?

– Билеме, жюйюсхан, сенден да, бу кавказлыдан да иги билеме ол затны.

– Да сора не жомакъ айтаса бизге?

– Сиз Геббельсни радио бла сёлешгенин эшитгенмисиз? – деди Вано, Якобну кёлсюзлюгюн жаратмай, аны терслигин кёзюне тутаргъа хазырлана, къара бети бютюнда къаралып. – Большлевикле бизни жерибизге жангыз бир атлам этселе, къан къусарыкъдыла, эки атлам этселе уа, ажалларына мында жолугъурукъдула кирли затла.

– Бек керексиз фатыуала бла кюрешесе, иги жаш, – деди Якоб, – Германияны сен менден бек сюймейсе, алай ол сёзчюклеринг бла хазна тыйгъаенг совет аскерлени алларын... Иги тюйюлдю ишибиз. Мычымай, къабырыбызны ишлерге хазырланырыкъ болурбуз дейме барыбыз да.

Вано шинтикге олтурду да, ит къуйругъундан чёгюп къарагъанча къарады Якобха. Аны башын тюрлю-тюрлю сагъышла къолгъа этдиле. «Ит сатхыч, мен санга ачыуташ къапдырырма, – деди Вано, къарамын кесини аякъ бурунларына тиреп. – Кёремисе муну, тойгъанын кётюралмагъан малгъунну юргенин. Тейри, ант этдир, большевикле уа саулай юйюрюнгю ёлет киргенча къырырла. Сен аланы ким болгъанларын мен билгенча билмейсе да, андан жаншай тураса. Къартлыгъында акъылдан шашхан къансыз жукъажаякъ, ёреаякъ, ашыкъма, акъылынгы башынга жыйдырырбыз».

Вано, терс акъылына хорлатып, терс сёлешгенине сокъуранды, баям, иги да жумушап, былай айтды Якобха:

– Сен айтханда да барды, тамата, бир кюннге минг тюрлю хапар эшитебиз урушдан, къайсына ийнаннгын, къайсын къойгъун?

– Вано, жюрекли кавказлы... Мен дуниялыкъдан аз да жукъ ангылай эсем, душманны аллында тобукъланыргъа ушап турабыз,– деди Якоб, бу жол иги да тынгысыз болуп. Вано секирип турду олтургъан жеринден. Къалын къаралдым эринлерин чыммакъ-акъ тишлери бла ачытхынчы чайнады, Якобха жангыдан чамланды. Алай кёлюнде болгъанны айтыргъа: «Сен тюз адам тюйюлсе!» – деп къычырыргъа базынмады. Атабий а сюеледи, тамашагъа тынгылап, аланы типиски этгенлерине къууанып. «Бу аман эрменли Герман къырал ючюн кесин нек ёлтюреди?» – деб'а кёп кере къайтарды кеси акъылында.

– Бусагъатда барыбызгъа да кюйсюзлюк керекди, – деди Атабий, андан кёп тынгылауну тюзге санамай.

– Жашым, ол кюйсюзлюгюбюздю бизни бу кюннге къалдыргъан,– деди Якоб, – аскерибиз къайсы къыралда да къолгъа этген жерлеринде халкъгъа аллай бир кюйсюзлюк этмесе, Москва бизни къолубузгъа эртте ётерик эди. Гитлерни аскери кесини мурдарлыгъы бла битеу дунияны аркъасын къалтыратханды. Энди бизге ёлгенлени жиляула-

рын этгенден ёнге къарыу къалмагъанды, саулай къыралыбызны тылпыуу тыйыла турады, кёкюрегинде хауа айланмайды.

– Бусагъатда ол кёлсюзлюк кишиге да керек тюйюлдю деп ойлайма мен, – деди Вано. – Биригиулюк керекди. – Вано, къыралын таза да жаны-къаны бла сюйгенин ангылатханына къууанып, кирпилдеди, юй ичинде ары бла бери ёхтем атлады. – Уруш тохтагъынчы, тынчлыкъ жокъду.

– Экибизни билеклигибизге къарап къалгъан къырал жарлыды, – деди Якоб, бу жол Ванону жанына тиерге сюйюп, сансыз, ат башындан сёлеше. – Уруш тохтагъынчы, тынчлыкъ жокъду дегенинг а тюздю. Ол узакъ бармай тохтарыкъды. Алай ол тохтагъандан сора да жокъду сени, мени кибиклеге тынчлыкъ.

Онбиринчи башы

I

Атабий бармайма десе, фрау Хетбих аны Вано жоралагъан жолоучулугъуна жибермей тыяргъа къолундан келлик эди, – аты къыралгъа айтылгъан тиширыу эди ол. Болсада жаш кетерге ыразы болду; жаланда кеси башын кечиндирип турмакълыкъны бек ыспассыз ишге санады ол. Аны акъылында бу патчах жашаудан эсе халкъыны аллында намысы бла къалмакълыкъ иги да онглуду. Душманны типискиге къалып, «Арба аугъанында, жол кёргюзтген кёп болур» дегенча, бири айтханны экинчиси жакъламай айланнганларын кёрюп, кёл кенгдире, тамбласына таукел атландыргъан ахшы муратлары жюрегин жаз желича жылыта эселе да, хар затха тышындан къарап турургъа сюймейди. Ол Якобну бла Ванону, «Суугъа кетген таш къармар» дегенча, ахыр солууларын ала кюрешгенлеринде да ангылагъанды. Герман къыралны ахыр кюню жете тургъанын; урушну башлагъанлада ёз тюзлюгюне ишексиз болгъанла энди бек аз эдиле. Алай Атабий «Эчкини ызындан баргъан къойну башына таш тиер» дегенча болуп къалыргъа да сюймейди, – Аллах билсин алда аны къаллай кюнле сакълагъанларын. Кёлю такъырды, къайгъылы сагъышлары аны эр батырлыкъдан кери этедиле. Аллай кезиуюнде, Аллахха чамланып, ассы да болады бирде, артдан тобагъа къайтып кюрешмегени уа коммунист жюрекни ёз ниетини тюзлюгюне таза да кёлю бла ийнаннганыны шартыды. Атабий, Наумбург шахаргъа жетип, ол жангыдан къурала тургъан аскер бёлюмню тапмай, амалсыз болгъанында ангылады бу жолоучулугъу Сюлеменов ашыргъан жолоучулукъ-

дан кёп да ныхытлы болгъанын. «Тейри, къарайма да, сыйрат кёпюрюне келип тирелген болурма дейме»,– деди Атабий, ушкок отуну ийиси бурунуна ура тургъан шахарны шошлугъун жаратмай. Эс жыйып, сагъыш этер онгу окъуна жокъду, бир уллу палахла ызындан сюрюп айланнганларына ишексизди. Жангы аскер бёлюм Байзельфелья шахаргъа кетгенин айтханларында уа, бир кесек сабырлыкъ алды, – аллай аскер бёлюм кертиси бла да къуралгъанына ийнанып къууанды. Къарангы болуп башлагъанда уа, алгъа кече къалыр жер изледи, алай андан эсе жолгъа атланыуну мадарларын этиуню тюзге санады Атабий. Ол акъылы анга бир кесек кюч, ахшы умут да берди; аны, тутуп, зинданнга атарыкъ болсала, къоркъуп неда амал тапмаймы турадыла?! Душман, мурдарлыкъ этерге тебиресе, бир заманда да арсар бола турмагъанды. Атабий былайда Ванону юсюнден оюмларына да ишекли болду, эрменли муну ызындан тюшюп айланмагъанына энди ийнанды. Ол айтхан аскер бёлюмню къуралгъаны тюздю да, тюздю, Вано Атабийни документлерин тынгылы жарашдыргъаны да даулашсызды да? Анга не сёз барды, Атабийни тыйгъан адам болуп, къагъытларына къарагъандан сора, бир тюрлю соруусуз жолуна барма къоядыла. «Киши жеринде ёз адамынга тюбесенг, къалай хычыуунду, – деди Атабий, кеси акъылында, – Вано къарындашлыкъ этди, сау къаллыкъ, мени уа анга сарыуум къайнап тургъанды... Да къайнайды ол, – азат адам».

Аллах илхам берсе, Атабий кёрген къыйынлыкъларын жыргъа салыр эди бусагъатда. Сора жырлар эди, дунияны кесине тынгылатып. Аллай акъыл жашха биринчи кере келди. Холам сынагъан жангы, эски къайгъыланы, урушда жоюлуп, кебинсиз, жиляусуз къалгъан тенглерини атларын, ёз къабырларын къазгъан аналаны, эгечлени сыйытларын, ёлюм суутхан сабийле саулагъа къойгъан къыйынлыкъны ауурлугъун да сыйындырыр эди Атабий ол жыргъа.

Ол сагъышла акъылдан шашдырыргъа жетишдирдиле Атабийни жангыдан. Ол кеси акъылында Холамгъа да ёрледи. Анда киши кёрмеди: арбазла, ныгъышла да къуру. Да эли болмагъанны ныгъышы боламыды да? Угъай! Элни уруш салгъан жарасы уа кюйдюреди. Жарыкълыгъы, монглугъу адамларына аякъ бюкдюрюучю Холамны эрттени, ингири да мудахдыла, умутлары жай чилледе окъуна бузлапдыла. Сабанларын, бахчаларын, ыстауатларын да аман ханс бийлеп, ожакъларын, эшик башларын бла жыйгъычларын чычхан ау басып, – бир жерде да жашау илишаны жокъ. Атабий жиляргъа аздан къалды. «Жиляма, Атабий, – деди ол кеси кесине. – Бусагъатлыкъ дунияда жаланда сен тюйюлсе къыйынлыкъла башындан басхан.»

II

Жангы аскер бёлюмде эсэсовчула сыйынып болмай эдиле. Атабий, аланы кёргенлей, къайдагъасын унутду, кесини жюрегини ургъан тауушун окъуна эшитди. Алайда аскерчилени къыжгъал-мужгъулларында уа кимни не айтханын да эшитмейди. Къыйын жылларыны чарсы кёзлерине ауана болуп, жукъ кёрмей тохтады. Бир шагъырей ауаз да чалынды къулагъына. Атабий аны атасыны ауазына ушатды, не айтханын а ангыламады, къуругъан хансны суху жел учуруп алып кетгенча, къулагъына иги чалынмай, жокъ болуп къалды ол ауаз. Энди анга къууанч, насып да къайтмазларын ангылагъанча, жаны ичинде болгъанлыкъгъа, аякълары, къоллары айтханын унамай тохтагъанларын сезди ол. Эртте-кеч болса да тюзлюкню хорларыгъына ийнаныучу Атабий кюйсюзлюк жер юсюне къара къушча къонуп тохтагъанына ишексиз болду. Бюгюн аны Холамны тангы, тауу да жапсарыр эди, мында уа кимге керекди Атабий. Зорлукъну жаханим отуна кюерге хазырланнган Атабий, жангы къуралгъан аскер бёлюмню штабына киргенлей, кесине бир кесек сабырлыкъ алды. Олсагъатда аны бир киши да жунчуталмаз кибик эди таукеллиги; кишини жапсарыу сёзю да керек тюйюлдю анга. Кеси акъылыны ол тюрлю базыныулу сагъышлары жашны тири атлатады, ауазын жарыкъ чыгъарады.

– Мен герман аскерни быллай адамыма, – деди Атабий, аскер низамны излемине толу келишген сёзлени бири бири ызларындан тап тизип, полковникни аллында сын къатып.

– Немис тилден сора, къаллай тил билесе? – деп сорду полковник, олтургъан шинтигинде аз да тепчимей.

– Орус тилни.

– Сора уа?

– Тюрк, ногъай, татар, къумукъ тиллени.

– Аладан сора уа ?! – Полковник ёрге хыны кётюрюлдю.

– Орта Азияда жашагъан халкъланы барысыны тиллерин да билеме.

– Къайданса? Къайсы миллетденсе?

– Кавказлыма. Таулума.

– Мен Кисловодскеде жашагъанма бёлек заманны, – деди полковник, бир кесек жумушап, Кавказны ариулугъун кёз аллына келтире. – Тау миллетлени бюкген алай тынч тюйюлдю, кючлю халкъдыла. Уруш башланнганлай, бизни Кавказдан букъубузну бардырып къыстагъан эдиле. Андан берисинде къыйынлыкъланы тууралырындан къарап туругъа бир да тюшмегенди, сауларыбыз бар палахладан ётдюк. Бусагъатда алгъындан эсе кёп да ышаннгылы кюч керек-

ди бизге. Фюрерни уллугъа, гитчеге да дауу уллуду, хар ким да эрлеча сюелсинле ёлюрге деп тохтагъанды... Сен ийнанамыса биз большевиклени артха айландырлыгъыбызгъа?

– Ийнанама! – Атабий, чурукъларын бир бирге къаты уруп, сир болуп сюелди.

Полковник аз ышарды, чачы тёппесине дери кетген жылтыраукъ башын чыммакъ-акъ къол жаулугъу бла сюртдю.

– Сау бол. Сен сермешге чынтты эрлени алларында барлыгъынга ишексизме, – деп, полковник Атабийни кёзюне жютю къарады да, хыйла ышарыуун этди. – Кёп сермешледен сау къутулгъанынгы билеме. Алай бу жол къалай боллукъса ансы?!

– Бу жол да хорлам мени боллукъду, жюйюсхан полковник. – Атабий, биягъында этгенича, чурукъ табанларын бир бирге къаты уруп, иги да тарууш этдирди.

– Сени Шимал Кавказны адамлары болгъан жерге жиберирге оноу этгенбиз, – деди полковник, бу жол къарамын жылтырагъанлары кёз къаматхан башлы чурукъларына буруп. Сора, жангыдан Атабий таба бурулуп, аны бетинде аз да тюрлениу болмагъанын кёргенинде, жашны къолун тутуп, кишилигин махтаргъа аздан къалды. Алай терк окъуна акъылын башына жыйды да, шинтигине олтуруп, столунда кёп къагъытдан бирин къолуна алды да, аны башындан ахырына дери окъуп чыкъды. Ол къагъытны Атабийни иши, жашауу бла арталлыда байламлыгъы жокъ эди. Баям, полковник жашны тёзюмлюлюгюн энтта да бир кере сынагъанлыгъы эди. Олсагъатда Атабийни кёзюне уа абына, сюрюше баргъан жесирле кёрюндюле. Ачыуу жюрегин отча къыздырды. Къан къызартхан аулакъла, кёкге топуракъ къатыш сызылгъан солдат ёлюкле да кёрюндюле Атабийни кёзюне. Аны мангылайына, сакъал тюбюне да тер къакъды.

– Ауругъанынг затмы барды? – деп сорду полковник Атабийге. – Бизге саулугъу болмагъан солдат керек тюйюлдю.

– Бир жерим да аурумайды, жюйюсхан полковник. Большевикле атамы ёлтюрген кюн эсиме тюшюп, кёлюм толду. – Башха болмай, ырхы элтгенча жоюлгъандыла адамларыбыз мынафыкъланы къолларындан. Не къадар къыйынлыкъ сынадыкъ.

– Биз ол затланы барысын да билебиз, – деди полковник, сабыр, оюмлу адам болгъанын ангылата. – Дагъыда сен Совет власть ючюн жанынгы берирге хазырса.

Атабийни къулакълары алгъа суу тарууш этдиле, ызы

бла жукъ эшитмей къалдыла. Бар умутларын ырхы алды да кетди.

– Мени бу жолгъу сёзюмю жаратмадынг, баям.

– Жюйюсхан полковник...

– «Ёкюлюбюз – тюзлюкдю!» – деп къычыргъан жашса сен, Украинада партизанланы алларына чыгъып. «Бандит огъу отча кюйдюреди жюрегибизни. Биз саулукъда аллайланы жоллары къысхады!», – деп къычыргъан коммунистсе сен!

– Жюйюсхан полковник... Мен, совет адамланы кесиме ийнандырыр ючюн, кёп амалланы хайырланнганма. Манга ол амалланы таматабыз Сюлеменов Рашид Заман огълу юйреттенди. Ненча коммунистни, ненча партизанны дуниядан жокъ этгеним ол адамгъа белгилиди...

Атабий документлерин жан хуржунундан чыгъарды да полковникге узатды,– къолларыны къалтырагъанларын тыялмады жаш. Полковник да эследи Атабийни жунчугъанын. Олсагъатда немис Атабийни кёзюне огъурсуз къарады да, аны бютюнда жунчутду. Документлерин а, стол юсюне салып, бир жаныракъ тюртюп къойду.

– Бар, тышында сакъла, керек болсанг, чакъырырма, – деди полковник Атабийге.

Баям, Атабий аны айтханын эшитмеди – жеринден тепмей сюеледи. Ол заманда полковник эшикни Атабийге кёргюзтдю. Тели адамгъа ушап къалгъанды Атабий, – эшикге чыкъгъандан сора, къайры барлыгъын билмей, армау болуп сюелгени да аны ючюн эди. Полковник кабинетинден къыстамаса, башын палахдан жулургъа болушурукъ затла айтырыкъ эди. Энди уа сюеледи, жел азчыкъ къакъса окъуна, ауп кетерге жетишип. «Мени кибиклеге кючюгюз къарыйды ансы, анагъызны къатын этдирип келген аскерни аллын тыйсагъыз а, киши эсегиз»,– деди Атабий, бир кесек эс жыйып, палах бу жол къолгъа къаты алгъанына ишексиз болуп. Бир заманда экеулен Атабийни къатына келдиле да: «Бизни аллыбызда тебире, – деп, хыны сёлешдиле. Иши оюлгъанын толу ангылады жаш.

* * *

Дементили юйню бир уллу отоууна киргенлей, андагъы адамланы кёбюсюн таныды. Ала Украинадан (Винницадан) Германиягъа ол жашланы бла къызланы алып тебиреген поездге Атабийни тамата этип жиберген аскер бёлюмню солдатлары эдиле. Атабий аланы поездде бир ваннга жыйып, алларындан кирит салып кетген бегеуюлледен да тёртбеш адам. Атабий, анда тёгерекге къарап Сюлеменовну из-

леди. Ол алайда жокъ эди. Эсэсовчула Атабийни хуржунларын къармап, тапханларын алып, сора, элтип, бир отоугъа бекледиле. Ол кенг отоу Атабийге, къабырча, тар кёрюндю. Борбайлары къыркъылгъанча болуп, юй тюбюне чёгерге аздан къалды, тобукълары къалтырап, кючден сюеледи. Къаны тохтар чекге жетишипди. Ол уллу терезени къатына кючден-бутдан атлап барды. Атабий, тышына къарап, башларына эркин адамлагъа сукъланды, – энди аны жолу ол дуниягъа болгъанына толу тюшюнюп тохтагъанды, – Хорламны, ырахат жашауну да кёрмезденди Атабий. Ол терезеден тышына аралгъанлай турду, орамда ары-бери озгъанланы санаргъа анга буюрулгъанча. Атабий, сабыр атлай баргъан Темирланны кёрдю. Ол аны кёргенине ийнанмады. Къычырыргъа кюрешди. Ауазы чыкъмайды. «Угъай, ол тюйюлдю»,– деди Атабий. Алай терезени хыны къакъды да, Темирланнга ушагъан жашны кеси таба къаратды. Алай этмесе, бир такъыйкъаны ичине Темирлан кёз туурадан ташайырыкъ эди. Темирлан Карабугов – дюгерли жаш, анасы Шакъманладан, тау тилге уста, Атабийни эрттегили тенги. Атабийге жан кирди.

– Охо, къайдан чыкъгъанса бери?! – деп, Темирлан тамашагъа къалды.

– Сорма. Ишим какды, – деди Атабий, эшик таба тынгысыз къарай. – Сени болушлугъунг керекди.

– Къоркъма, мен сау къадарда, санга къыйынлыкъ жетмез, – деди Темирлан.

Алай ол кюн окъуна Атабийни Мюнхен шахаргъа ашырдыла. Эки бегеуюлню да эки жанына сюеп.

* * *

«Уллу Аллах, быллай бир азап сынатырча, не хатамы кёргенсе? – деп даулады Атабий, башы базыкъ чилле халыдан эшилген ау бла къаты бегитилген темир ундурукъгъа сыртындан тюшюп, чырдыгъа аралгъан, сагъышдан толу кёзлери чыракъ бара. – Бир терслигим жокъду, азап сынарча. Тейри, анам, эгечим, бу жол тузакъдан къутулмазлыгъыма толу ийнандым. Анам харип, бюгюн сени тилеклеринг да болушмайдыла да ажалны кюнюн созаргъа. Была, итден туугъан фашистле, аманлыкъны жолундан таймайдыла. Ахыр сагъатлары жеттенин ангылагъанлы уа аз да ишекли болгъан адамларын илишаннга саладыла – сабий, къарт деп къарамайдыла, – жюрек жарылады ачыудан, этер мадарым а жокъ. Мында булутла да къутурупдула, ала, Холамдача, жылы жаунла жаудурмайдыла. Кёкню, жерни да элия бутагъындан толтуруп къоядыла. Адамгъа, жерге, тау-

гъа сюймекликлерим да ёлюм бла бирге кетерикдиле. Алай, алагъа жарсып, сарын а саллыкъ тюйюлме, – хорламны байрагъын, бийикге кётюрюп, башхала элтирле, бусагъатда жаланда олду къызыл къаным къатыш къара жерге ауар кюнюмю унутдургъан. Анам, эгечим, энди мени ауазымы Холам черегини шууулдауунда эшитирсиз, сыртлада сырыйна сокъгъан къойчугъа тынгылагъандан сюйгеним болмагъанды, аны да унутмагъыз, тилейме. Кечени сагъышлы шошлугъу да кёп затха юйретгенди, – жюрек тынгысызлыкъгъа бой салмазгъа, душманымы жаныуундан къоркъмазгъа, оюмсуз иш этмезге; аманлыкъны ызындан аманлыкъ бла къуусам, эл ушатмаз эди. «Аманлагъа башчы болуп, бузукълукъ иш бардыраса», – деп, киши сюелмеди юсюме. – Инжилген адамлагъа болушургъа кюреше жашагъаным а сизге да, башхалагъа да туурады. Ахыр сёзюмю сизге эшитдиралмагъаныма уа бек жарсыйма. Кёп жылладан сора, ол дунияда тюбеп, хапарлашырбыз, Аллах айтса».

Атабий кеси акъылында узакъ жолоучулукъгъа барып къайтды да, белин ёрге кётюрюп, къуйругъундан олтурур мадар изледи. Алай чилле халыдан эшилген ау аны ол умутун къысха этди, – ёрге туралмады Атабий. Олсагъатда тузакъгъа тюшген къанатлыгъа ушады ол. Бу аурууну кеси кесине туудургъанына кюйдю-бишди. Сюлеменовха да бек къылыкъсыз чамланды Атабий, – ол юйретгенди мынга ичинден къан келтирлик дарманны ичерге, – таулу жашны таулу намысына намыссызлыкъ келтирирге. Атабий огъурсуз дарманны суусуз жутуп, уллу жолда жерге бауурундан тюшюп, къычырыкъдан къыргъанында, аны алып келген бегеуюлледен бирлери чуругъу бла бети къатыш башына ургъан заманында, кюндюзгю кюнде Мюнхен кёгю жулдузладан толуп къалгъанын Атабий эсине тюшюрюрге окъуна къоркъады. Аллай учузлукъгъа кеси къыралында да тюбегенди отузунчу жыллада. Алай мында, киши жеринде, фашистни аякъ тюбюнде боккабар болгъаны уа жанын жерге сугъуп къояды. Ушкок огъундан жоюлгъан айып тюйюлдю – кёп эрле сынагъандыла аллай ёлюмню. Алай Атабий бу жол сынагъан иш а аркъангы титиретеди, жерге да къаратады. «Насыбым, ол ыспассызлыкъны бир таныгъан адамым кёрмегени», – дейди Атабий, теренден ахтына, тауушуму тышына чыгъарсам, ауазымы киши эшитир деп къоркъгъандан, бар къыйынлыкълары мыйысын ачыта.

Атабий жатхан госпитальны тёгереги темир чалдишле бла къаты бегитилипди, «муну башы бла къанатлы хазна ётсюн», – дерикди аны биринчи кёрген. Атабийге бакъгъан врач жыл саны келген адамды. Бир эрттенликде къылыкъ-

сыз бек дауур этип кирди палатагъа. Аны ол халын кёрген Атабийни жюреги аугъа тюшген къанатлыча тыпырдады. «Эй, не этесе, къабынгдан чыгъып кетесе да? – деди жаш, бир тенги бла сёлешгенча. – Сени да, мени да къоймагъан малгъунланы Аллах ачытсын!» Ёлюмню сагъышын бюгюнге дери да эте тургъан Атабийни кёзлерине ау чапды. Энди анга жангыз бир жан жарамазлыгъына толу ийнанып, кёзлерин къаты къысды. Олсагъатда Атабий арталлыда ичинде жаны болгъан адамгъа ушамай эди.

– Бу не ишигизди?! – деп къычырды врач, къарамын биргесине келгенлеге угъай, Атабийни ундурукъгъа къара къайиш бла къысылып тургъан къолуна бла аягъына буруп; жашны онг къолун бла сол аягъын къымылдамазча этип кетген эдиле гестапочула. – Мени саусузума быллай бир къыйынлыкъ жетдирирге ким бергенди эркинлик? Нек тынгылайсыз?!

– Гестапочула этгендиле бу ишни. Бизде терслик жокъду, – деди врачны биргесине келген тиширыуладан бирлери, – узун бойлу, сары шинли, къарамы, атлашы да базыныулу адам.

– Бусагъатдан къолун, аягъын да бошлагъыз.

– Эркин тюйюлбюз, – деди биягъы тиширыу.

– Мен а эркинме, – деп, врач хуржунундан дуния бла бир кереги болгъан сюексап жюлгюч чыгъарады да, Атабийни къолу, аягъы байланнган эки къайишни да туурап, мындан ары быргъады.

Атабий, сол къолу бла тузакъдан ычхыннган къолун, аягъын да бир кесек ууып, эс тапдырыргъа кюрешди. Алай сагъышлыды, бирде врачны соруулларын окъуна эшитмейди. «Бу менден тасха билир ючюн этип кюрешеди быллай ишлени, – деди Атабий, – врач гестапочу адамы болгъанына арталлыда ишексизме!..»

– Бу саусузну, мычымай, мени кабинетиме келтиригиз, – деди врач, операциягъа хазырланнган кибик, акъ резин къол къапла кийип, Атабийни къарын табасын ары-бери къармагъан, ийлеген кибик этип бошагъандан сора.

Бу жол аны айтханын жерге салмадыла. Атабий врачны кабинетинден чыкъгъынчы уа, эшикни сакълагъанлай турдула бегеуюлле.

– Кимсе, не адамса?

Госпитальны таматасыны Атабийге биринчи соруу ол болду. Ол сёзле жашны къулагъына прокурорну сорууларыча эшитилдиле. Атабий кюлдю.

– Къаллайла жюрютесе кесинги? Билеме, ёлюр аллында адамла шашхан этиучюдюле.

– Хо да, энди ёлюп-къалып да. Бусагъатда адамны жаны

да, чибинни жаны да бир кибикди. Родинам ючюн ёлюрге мен да хазырма. Кюлген а нек этеме: отузунчу жыллада большевикле атамы ёлтюргенлеринден сора, мени да тюрмеге сугъуп, дуния азабын чекдирип тургъандыла. Кюн сайын прокурор: «Кимсе, не адамса?» – деп соруучу эди, ким болгъанымы биле да тургъанлай. Ол эсиме тюшюп кюлдюм. – Атабийни кёзлери врачны кёзлерине атылыргъа хазыр ушкокну быргъысына аралгъанча аралдыла. Жокъ эди ёлюмге къажау сюелирге къарыу.

– Кимсе, не адамса?! – деди врач, ауазын кётюрюп, сары жукъа къашларын къаты тюйюп, эки къолу бла да къапкъара телефон аппаратха жабышып.

– Мен герман аскерни солдаты Бюйге Аксиль Якубовичме! – деди Атабий, олтугъан жеринден секирип ёрге туруп, сир къатып.

– Сен алай бош солдат тюйюлсе, огъурсуз ишле этген солдатса, – деди врач, биягъы жюлгючню хуржунундан чыгъарып, аны онг къолундан сол къолуна ётдюре. – Сен адамлыгъын тас этген адамса! Большевикле сен ёмюрюнгю жесирликде ашырырча этерге керек эдиле.

– Врачмыса, огъесе гестапону адамымыса? – деди Атабий, къоркъмай-буюкъмай. Алай къулакъларында къутургъан черекни тауушу уа шууулдады. – Бизни душманларыбызгъа элия атылыр, Аллах айтса. Мен аны алай боллугъуна толу ийнанама.

– Къоркъма, ол элияны атылгъанын сен кёрлюк тюйюлсе. Кёп жаншама да, ким болгъанынгы толу ачыкъ эт.

– Мен герман аскерни солдаты болгъанымы айтханма.

– Сен офицерсе. Битеу этген ишлеринг ма бу документледе жазылып турадыла, – деп, врач стол юсюнде бир къара папканы къабыргъасына онг къолуну бармакълары бла экиюч кере къакъды. – Къайданса, аны айт манга?

– Да хар зат да анда жазылып эсе, соруу этип нек кюрешесе? – Атабий, иши тап болмагъанын биле да тургъанлай, былай бир бош тенги бла сёлешгенча сёлешди бу жол.

– Къайданса?! – Врач секирип ёрге турду. Аны боюнуну къан тамырларыны къылыкъсыз терк тепгенлерин эследи Атабий. Врач ёрге тургъанлай, ол да, мычымай, аякъ юсюне болгъанды.

– Кавказданма, – деди Атабий шош, башын бир кесек энишге бошлап.

Чамланыууну чеги болмай сюелген врач, башын ёрге кётюрюп, Атабийге адеплирек къарагъанча кёрюндю. Кеч, терс болдум деп айтмады эсе да, аны олсагъатдагъы халында ол зат эсленди. Алай Атабий а, кёз къарамы бла юй тюпню ёнчелей, врачха налат бериуюн суутмайды. «Жаша-

уунда къыйынлыкъ кёрмеген, тамбла къаллай палах кюн келлигин билмеген насыпсыз. Кесинги жангы жашаугъа жарашдырыуну жолун излерге кюрешмеген жукъабаш, – деди Атабий, тузакъгъа тюшюп тургъан сагъатында да анга соруу этгенден эсе кесин онглугъа санап. – Не уллу зарауатлыкъ жетдирсегиз да, жан саулугъуму уа тилерик тюйюлме. Хорлам кюн келсе, Холам тары кесиме тюбемесе да, халкъ, эртте-кеч болса да, тюз ишими эшитип къууаныр. Ол заманда анам, эгечим да къууанырла, башлары Холам тауларына жетгенча болурла. Къаннга боялгъан жерлеribизге, ёлгенлеге дуа, саулагъа той этилир. Къууанчда, бушууда да жилярла адамлары урушдан къайтмагъанла. Ол жарлыланы жапсарыргъа кюреширле игиле, махтанчакъла сюелирле, къанкъылдап, Атабий кибикле батырлача ёлгендиле деялмазла ала. Заман чархы эссизлени да сокъурандырыр этген ишлерине. Ачы жиляу болмасын энди тау тарларыбызда! Уллу Аллах, мени бу ахыр сёзлерими халкъыма эшитдириринги тилейме. Адам къыйын кюнюнде Аллахны бла анасыны атын айтады дегенлерине да ийнандым бюгюн – экигизден да керекди бюгюн манга болушлукъ. Бусагъатда, къолумдан келсе, тамата болгъанына да къарамай, бу сары киштикни ётюн бузар эдим. Тамбла бизни тутхунубуз боллугъун ангыламагъан факъыр жан».

– Барыбыз да душманнга кишилигибизни кёргюзтюуню мадарын этерге керекбиз, мычымай, – деди Атабий, врачны кёзюне таукел къарап. – Манга соруу этгенинги тохтат да, ол затны юсюнден сагъыш этейик. Ауазы алай зынгырдап чыкъгъанына Атабий кеси да къууанды. – Дерт жолуна тохтайыкъ, дунияны кюйдюрген, саулай жерни адам къанына боягъан аскерге тёзюп къояргъа эркин тюйюлдю тюз боюнлу жангыз бир инсан. Мени жюрегим тёзмейди бу ишге. Ёз къанына булгъаргъа керекбиз душман аскерин. Аны ючюн не этерге керекбиз? Мени да барды санга аллай соруу берирге... Сагъышлыса. Жюрегинги кюйдюре тургъан къыйынлыгъынг барды ичингде. Билеме сени кибиклени, кюйдюрюп, мыдых эте тургъан не зат болгъанын. Биз хорлам ючюн кёп ёртенледен, отладан ётдюк. Душман аскерин къара жер жутхунчу, дунияда тынчлыкъ болмазлыгъын ангылап киргенбиз от ичине. Кесинги эр кишиге санай эсенг, бюгюн сен этерик хар атламынг, кесинге, сабийлеринге, битеу халкъынга да ёмюрлюк къууанч келтирликди...

– Итден туугъан, сен а большевиклени барып тохтагъан пропагандистлери кёреме да! – деди врач, шинтигине шош чёге, хыны олтурса, ол ууалып къаллыкъча. – Кимге къажау сюерик эдинг мени, айтчы аны ачыкъ?! Кесигизни хужу къалгъан журтларыгъызны оноуун этигиз. Жанынгдан

сюйген партиянг халкъынгы, элтип, Сибирьге къуюп къырлыгъын а билемисе, сылхыр?! Факъыр жанынг. Бусагъатда дунияда герман аскерни бюгер кюч жокъду.

– Тамата, Кавказда алай айтадыла, жыл саны бла, къуллугъу бла да кесинден таматагъа, эки кёзюнгю къаты къысып, бир такъыйкъачыкъгъа окъуна сагъыш этчи, кесинг да, мен да айтхан затланы юслеринден, ол заманда ангыларса, ким – тюз, ким – терс болгъанын. Сора экибиз да тюзлюк жолгъа тохтайыкъ.

– Бу тыпырсызны мындан ары къурутугъуз! – деп къычырды врач. Олсагъатдан окъуна отоугъа экеулен кирдиле да, Атабийни къолтукъларындан тутуп, будуман этип чыгъардыла тышына.

III

Атабий шош, тауушсуз олтурады, душман жаныуу кёгюн къаралтып. Тау, таш табылыннган юсюне ауып къалмагъан эселе, санларын къымылдатып онгу жокъду, жаны саулай къабыргъа кирип къалгъаннга ушайды. Ол таулада кёп душманлагъа тюбей келгенди, алай была аланы бирлерине да ушамайдыла, – не аманлыкъдан да артха тургъан адет жокъду малгъунлада. Немисни радиосу, газетлери, асыры ачыулу хапарла айтхандан, бютюнда жашаусуз этгендиле Атабийни: «Сталин, Турциягъа уруш ачып, Дарданелни бла Босфорну сыйырыргъа хазырланады, – деп билдиргенлей турадыла ала.– Шимал Кавказны таулуларын да кёчюргенди башкес Сталин. Жарлы халкъ а ачдан, жаланнгачдан къырылады. Кавказны таулуладан сыйырмакълыкъ сабийни ауузундан анасыны сютюн сыйыргъандан бир башхалыгъы жокъду». Алай союзниклерини Сталиннге ачыгъындан айтханлары уа былайды: «Турция бизни жанлыды, анга тийип жарамаз». Дагъыда билдиредиле газетле бла радио: «Турция Германияны къанлы жаууду, – ол да союзниклеге къошулгъанды».

– Къарайма да, аманланы къатында сен алай бек аман тюйюлсе, – деди Атабий, анга жангыдан соруу эте башлагъан врачны кёзлерине жютю къарап, жерин, халкъын да сарнатхан мурдар къыралны багъылгъан эгер ити деген магъананы ангылата. – Сен гестапочу болгъанынгы биринчи кюн окъуна ангылагъан эдим. Алай сен кимсе, не адамса деп, тохтаусуз соруп турмазынгы тилейме... Айтдырмай къоймай эсенг, мени ким болгъаным бла ишинг жокъду.

– Былайда мен санга бир тюрлю усталыкъ этмегенме ийнан, тилейме, жаланда ишни болушун ангылатама, – деди

врач, жукъа жаякъларыны терлегенлерин сыйпай, ауазымы киши эшитмесин дей болур эди, тёгерегине сакъ къарай. – Хау, мен гестапону адамыма. Бусагъатда сенден изленнгени: Германиягъа аманлыкъны кимни башчылыгъы бла этгенсе? Ол адам, ким эсе да, немисли болгъаны ишексизди. Ол зат ачыкъланнганлай а, сени илишаннга саллыкъдыла... Сен, Атабий, бек къаты адамса. – Жаш андан арысында врачны не айтханын эшитмеди, – сангырау болуп къалды. «Бу мурдар мени тюз атымы къайдан билгенди? – деди Атабий, отоуда хар нени да алас-булас кёре. – Иш да, жашау да бошалдыла. Аргъы дуниягъа намысынг бла атлан, Атабий. Башынгы палахдан къутхаралмазлыгъынга ийнаннган болурса да, бир амалы бар эсе. Жаралы болгъан жерни ынычхагъанын да кёрдюнг, сюйген тенглеринги уруш аулакъда къоюп, аз инжилмединг, халкъынгы кёчюрюлгенин эшитип, ачыудан кюл-кёмюр болдунг. Атабий, къыйынды аллай бир къыйынлыкъны кётюрюрге. Ол дуниягъа замансыз атланнганынга алай бек жарсыма. Ары сенден эсе кёп да игиле кетгендиле».

– Бир къыйынлыкъ да бюгаллыкъ тюйюлдю сени, – деди иги кесекни сагъышлы тынгылагъандан сора врач. – Ма, муну окъу. Ол, хуржунундан бир къагъытчыкъны чыгъарып, Атабийге узатды.

– Мени ким болгъанымы ангыладынгмы? – деди врач. Антифашистме. Атым Неуманды. Эсингде болсун, къолумдан келген игиликни аярыкъ тюйюлме сенден. Бусагъатда санга болушлукъ бек керекди.

Неуман столну кюбюрчекчиги болгъан жерде бир къара киндикчикни бармагъы бла басды. Олсагъат окъуна отоугъа бир чырайлы къыркъмабаш тиширыу кирди.

– Бу адамны, жууундуруп, кирсиз этип, ич кийимлерин да алышындырып, алайда энчи палатагъа кёчюрюгюз, – деп буйрукъ берди Неуман.

* * *

Къыш кечелей, узун кёрюндю Атабийге хамамда тургъан заманы. Тиширыуну санты жашны бютюнда бек уялтады. Атабий анга бир жекбаш, жахил адамча кёрюндю. Тиширыуну къатында тешинирге унамай, хахай-тухай этген эр кишиге биринчи кере тюбеди ол жашауунда.

– Тели болма, сен сабий тюйюлсе, – деди тиширыу, Атабийни бел бауун тешип, кёнчегин энишге тарта. – Мен кесиме берилген буйрукъну толтурама. Терк бол, сени кибик бирними кёргенме. Ёмюрюнгде врачха къаратхан болмаз-

са? Аскерге тебирегенингде, медицина комиссияда болмагъанмыса?

Тиширыугъа лакъырда эте билмегенин алайда да кёргюзтдю Атабий. «Не жахил жанды бу факъыр!» – деди тиширыу кеси акъылында. Алай жаш, къымыжа болуп, хамамгъа киргенинде, ол жахилге Атабийни угъай, кесин санады. «Жашлыгъым, телилик этме, мени жолдан чыгъарма»,– деди Атабий, къолларын жалан этине ауана этерге кюреше. Ол, хауаны ичине жутуп, эринлерин къаты къысып, иги кесек заманны солумай турду. Тиширыу онг къолуну бармакълары бла къолтугъуна къатылгъан сагъатда солууун тышына бошлады да, кёкюрек къангасын ол къыйынлыкъдан эркин этди.

Тиширыу энди жахилге Атабийни угъай, кесин санайды, жашха ташатын багъа бичгенине сокъуранып. «Жарсыу не менме деген эр кишиге окъуна тычлыкъ бермейди, – деди тиширыу. – Бусагъатда биргенге жюрютген къыйынлыкъланы ауурлукъларын ангылайма. Алай сени кибик жашха битеу дуния баш урургъа керекди...»

«Уллу Аллах, зийналыкъдан кери эт мени, – деп тиледи Атабий энтта да. – Жангылтма...»

– Бусагъат айтханымы этмесенг, ёмюрде кечмем, – деди тиширыу, Атабийни аркъасын эки къолу бла къазауат этип ышый. Тиширыу энишгерекге да узалды. Атабийни эти элия бутагъы ургъанча титиреди. Кеси ёмюрюнде сынамагъан бир сезим болгъанны къалтыратды. Энди тиширыу не «аманлыкъ» этсе да, тынгылап турлукъду. Алай терк окъуна акъылын башына жыйды да, хамамны гулласына бауурундан тюшюп, арталлыда теберге унамай тохтады.

– Мени да кирме къой ары, – деди тиширыу.

– Тели болма.

– Тели этдинг сен мени. Жангы умутларым бусагъатчыкъда къанатлыла болуп учадыла кёкге.

– Сен кесинг да уч ала бла бирге. Тилейме, мени уялтма.

– Жазыкъсын манга. Мени ыразы этмесенг, заман жол бермез санга. Жерге къарай, ахтыннганлай жашарса.

Атабий хамамны гулласына сыртындан къалай тюшгенин кеси да иги ангыламай къалды: кёзлерин къаты къысды да, къайдагъысын окъуна унутду...

* * *

Неуман Атабийни анда тёрт ай кечиндирди, саулугъу «осал» болгъанын гестапочулагъа кюн сайын анты бла ангылата. Артда, Атабийни алып кетип тебирегенлеринде да, аны

къолларына бугъоу салдырмады Неуман. Атабийни алайдан узакъ элтирик тюйюл эдиле. Бегеуюллени биринде – ушкок, экинчисини къолунда – резин таягъы. Ушкоклу ёребаш, жукъажаякъ, къынгырбут. «Аллах, башхаладан энчи быллай бир шарайыпны нек бергенди, – деп келди Атабийни акъылына. – Кёзлери да кём-кёкле. Халына кёре, огъурсузлугъуну да чеги жокъду итден туугъанны...» Экинчи бегеуюл ёсюмлю адамды, аскер кийими юсюне бир бек ушагъан, – дуниягъа аллай кийимле киерге туугъан сунарса. Кенгжауурун адам. Тартмабоюнлугъу болмаса, чырайында бир да шарайып табарыкъ тюйюлсе. «Таш жона, хуна къалай а тауусулмагъанса былай, антсыз», – деди Атабий, экинчи бегеуюлню арыкълыгъын оюмлай.

Атабий бир уллу кёпюрге жуукъалашханларын эследи да, акъылына кёп тюрлю оюмла келдиле. Ёлюмню сур къарамы кёзюне аралып тургъан жаш, не да этип, башын палахдан къутхарыргъа керекди. Жаш, бек кёп турду эсе да, хар затны такъыйкъа кемине ойлады. Кёпюрню башы бла поездле, тюбю бла уа автомашинала жюрюйдюле. Атабийлары бир тик атлауучла бла ёрге ёрлерге керекдиле, аны тартмабоюн бегеуюл аскерчини тили бла кесгин ангылатханды. Атабий тёгерегине тынгысыз къарады да, адам кёрмеди. Сора артха суху бурулду да, къолунда ушкогу болгъан бегеуюлню эки бут арасына табаны бла кючюнден келгени чакълы урду. Экинчи бегеуюл жунчумады, – Атабийни богъурдагъына илинди. Немис аны олсагъатда бууп ёлтюрюп къойса да, къаны сууурукъ тюйюлдю. Экиси да ташагъач къаранчхагъа ушап къалдыла, ёре сюелип тургъанлай, жерлеринден тепмей. Атабий алыннган этгенча, кёзлери чыгъып кетерге жетишди. Немис а ач бёрюден башха тюйюлдю, – чыммакъ-акъ къалакъ тишлерини къыжырыкъланнган тауушлары кесине окъуна эшитиле болур эди, тейри. Дуния жаратылгъанлы, аллай иш – адам адамны бууп ёлтюрген адет – биринчи кере болгъан сунар эди немисни сыфатында уллу тюрлениуню эслеген ким болса да; энди Атабийге болур болду деген сагъатда немис ичинден ахтыннган угъай, улугъан этди. Большевик жесирни таза да ёллюгюн ангылагъандан сора уа, къолларын энишге бошлап, темир чыбыкъдан ишленнгенча, къаты, арыкъ бармакъларына бир кесек эс тапдырды. Алай, Атабий къадаргъа бой салып къоюучуладан тюйюлдю, – алгъа ол ёлюмге бой салып тынгылагъан суннган эди немис, аны кеси башына мадар излемегенин ангылагъанда. Олсагъатчыкъда бирси немис да – Атабий табан ийисгетген – тёрт гуппуш болуп, ёрге кётюрюлюрге кюрешди. Баям, аны эки бут арасына иги жетдирген болур эди Атабий, ол, не бек кюрешди эсе да,

бек биринчи атлауучха жетип тохтагъан ушкогун къолгъа эталмады, – тургъан жеринден тебалмады. Атабий, эс жыйып, мынга дуния азабын сынатхан тартмабоюнну табаны бла иги да адамыча сермеди. Ол а къычырыгъы тёгерекни алындыра ауду да, тёнгерей барып, атлауучлагъа къысылгъан жаяу жолчукъгъа жетип, тюз сыртындан тюшдю. Алайгъа атлауучла ишленнгенли, ол жаяу жолчукъ бла киши жюрюмегени себепли, аны жаун суула ашап, топурагъын жууып, къуру ташлары къалгъандыла. Аны себепли тартмабоюн немисни «тёшегине» адам сукъланырча тюйюл эди. Эки бегеуюл эки жерде тарала тургъан арада Атабий кёпюрню башы таба ёрледи. Аны жюрюшю къарыусузду, – тобукълары тутмайдыла. Атабий жети жукълап тюшюнде да кёрмегенди кеси кибик бир жаш, боюнуму бууп, аллай бир аман сагъатлы этерикди деп. Ой, юйюнге, жаш да бир борбайлы жаш болгъа эди, былай къарагъанда, бир борбайсыз ёлежакъ. Атабийни насыбына, олсагъатда алайгъа электричка келип тохтайды. Жесир таулу аны арт эшиги бла ичине ташаяды. Бир заманда Атабий, башын ёрге кючден бла бутдан кётюрюп, электричкадагъы адамлагъа жашыртын кёз жетдиреди; барысы да мынга сейирсинип къарагъан сунду ол. Амалсызгъа къалып, электричканы эшиклерине бла терезелерине кезиу къарап, не этерин билмей сюеледи, – тышына къутулургъа онг жокъ эди. Бир станциягъа келип тохтагъанларында уа, жаш, Холамгъа жетип къалгъанча, къылыкъсыз бек къууанды. Бу жол аны аякълары-къоллары да айтханын терк этдиле, – окъ атылгъанча, чартлап чыкъды Атабий тышына. Алайда бир вокзал кибик да бар. Жашха не алгъа, не артха жол жокъду. Арлакъгъа кетип, вокзалны бир ырбынында къабыргъагъа къысылып салыннган шинтикге олтурду да, гуппушчукъ болуп къалды. Тейри, тёрт бюкленнген жамычы тёбеден уллу тюйюл эди олсагъатда Атабий. Кече да къалды алайда, ачдан хатхусу артха тарта. Бир зат сатып алып къабар эсе да, адамлагъа кёрюнюрге къоркъгъан этеди. Алай къоркъгъанына эрттенликде жолукъду жаш, – аны излеп айланнганла, келе келип, юсюне тюртюлюп къалдыла. Жокъ эди жашда къымылдар къарыу, фашист концлагерьден артха жол болмагъанын а кимден да иги ангылай эди Атабий.

Онекинчи башы

I

Кёзлери байланыпдыла Атабийни. Алай аны юч эшикден ётдюргенлерин а сезгенди. Ючюнчю эшикни босагъасындан атлагъанлай, жесирни кёзлеринден къара байлауну тешдиле да, эки бегеуюл бир жолгъа аркъасындан хыны тюртюп, бияры бардырдыла. Атабий, терк къармашып, эки къолун къабыргъагъа тиремесе, башын къылыкъсыз урлукъ эди тутмакъла тургъан къарангы отоуну таш къабыргъасына. Анда терезе жокъ, хауа айланнган жокъ. Бетон бла тышланнган юй тюпню суукълугъун а чурукъ табанлары мычымай сездире башлагъандыла. «Къарайма да, эфендиле къоркъуучу жаханим бу болур», – деди Атабий кеси акъылында. Артха акъыртын бурулду. Жукъ кёрмеди. Бир кесекден хырха ауаз эшитди. «Не адамса? – деп сорду ол Атабийге, немис тилни иги да жаркъмалап. – Сангыраумуса, нек сёлешмейсе?»

– Айтханынгы англай болмаз, – деди экинчи ауаз таза немис тилде.

– Не тууар тынгылауну басып тураса? – деди ол биринчи ауаз, ауузундан хар сёзю чыкъгъаны сайын, богъурдакъ тауш эте. – Бизден тасха билирге келген болурса, мурдар къан. Эшитемисе айтханымы?

– Эшитеме айтханынгы, – деди Атабий немис тилде.

– Да, эшите эсенг, нек тынгылайса, тууар?

– Мен тууар тюйюлме, эслеп сёлеш, ким эсенг да, – деди Атабий шош, сабыр, аны кибикле къоркъута келген жаш болмагъанын англата. – Сен, тууар болмасанг, танымагъан адамынг бла аллайла сёлеширик тюйюл эдинг.

– Тилинги кесип атарма, итден туугъан,– деди чамланнган. – Сен бизни илишаннга салдырыргъа айланнган мурдар болгъанынгы тюз босагъадан атлагъанынглай окъуна англагъанма. Аны бла къоркъутма бизни! Ёлтюрсегиз, жесирликден солуругъубуз тюйюлмюдю?!

– Жарыкъ жулдузла кёкню теренинде къалай жаннганларын кёрюрге термилип жашагъандан сен айтхан окъуна онглуду, – деди экинчи ауаз.

– Къаллайла жаншайсыз, итден туугъан италиячыла? – деди ючюнчю адам, эндиге дери тынгылап тургъан жесир, таза немис тилде. – Мен жашаргъа сюеме, юйюрюме сау къайтыргъа.

Атабий англагъаннга кёре, камерада хал тюйюш аллы къаугъагъа ушады. Атабий а аланы бир бирлерин сагъайтхан хапарларына эс буруп тынгылайды. Ала уруш жолла

азап чекдирген адамла болгъанларын сормай ангылагъанды. Атабий аланы къайсы бири бла да адепли сёлеширге хазыр эди, болсада жесирлени олсагъатда кеслерин жюрютюу халлары аны тынгысыз этгенлей турады. Баям, немисле, быланы тасхаларын билир муратда, кеси адамларын бери келтире-келтире турсала керек. Атабийни юсюнде ишеклик туудургъан да ол шартды.

Бир заманда чыракъ жанды да, камераны ичи кюн таякъларындан толуп къалгъаннга ушады. Жесирлени кёзлерин къаматды ол жарыкъ. Аны ючюн этдиле ала къолларын кёзлерине ауана. Атабий да этди бир кезиучюкге алай. Алай ол жарыкъ дуниядан къарангыгъа батылгъанлы алай кёп заман озмагъаны ючюн болур эди, Атабий къолун энишге бошлады да, кёзлерин уллуракъ ачып, къарамы бла жесирлени чотха алып чыкъды. Ала бешеулен эдиле. Жюреклерин ачыу бийлеп тургъан жесирле да къарамларын Атабийге бир жолгъа бурдула. Сёз айтхан а жокъду. Жесирле кёп кере таякъ кётюрген, ачлыкъ, жаланнгачлыкъ да жунчутхан адамла болгъанларын ангылады да, алагъа асыры жаны ауругъандан, кеси къыйынлыгъын бир кесекге унутду. Камерадагъыладан бирлери – чубур, къаштюй, жукъажаякъ, ёхтемлиги бла гынттысы ёз терисине сыйынып болмагъан жан – ёрге кётюрюлдю да, отоуну таш хунасына къысылып тургъан Атабийни къатына жуукъ келип, башын ёрге кётюрюп, аны бир къыйынлыкъ да бюгалмазлыгъын кёз къарамы бла таныта, къысха сорду:

– Не адамса?

– Совет Союзну инсаныма, – деди Атабий, ёхтемлигин ол чубурчукъдан эсе кёп да бегирек ангылата. – Тельманны партиясынданма. Антифашистме.

– Немис тилге былай уста къайда юйреннгенсе?

– Разведчикни хар затха да хунери болургъа керекди.

Баям, чыракъ жарыкъ кёзлерин иги да арытхан болур эди, ол чубур къантулукъчукъ эки добар къолу бла да къадалып ууду кёзлерин, сора башын ёрге кётюрмей айтды:

– Бир сёзюнге да ийнанмайма.

– Кавказда, эр киши ётюрюк айтса, ол бек бедиш ишге саналады. Гюняхымы аласа.

– Мен санга ийнанмайма, – деди биягъы киши. – Сиз ийнанамысыз муну айтханына? – деп, нёгерлерине кезиу-кезиу къарап чыкъды. – Кёресе да, была да ийнанмайдыла санга, – бири да хо демеди.

– Кюйсюз болма, – деди камерадагъыладан бирлери, ёрге кётюрюле. Ол немис болгъанын сормай ангылады Атабий, сыфаты, сёлешген сёзю шагъат эдиле аны алайлыгъына;

сёзю, балта бла ургъанча, кесгин. – Адепли адам кёрюнеди къонагъыбыз,– деди ол андан ары, Атабийге жуукъ атлай, чубур нёгерини инбашына къолу бла къатылып, арлакъ тур деген магъананы ангылата. – Мен сени тюз адам болгъанынга ишексизме. Нёгерлерим бла сени шагъырей этейим: ол алайда кеси жангыз олтургъан кёзлюклю – америкалыды, алайда мудах кёзлери камераны кенглигин, тарлыгъын ёнчелей сюелген чырпабаш – италиячыды, бу ючюбюз а немислебиз, антифашистле. Сен айтханнга кёре, биз нёгерлебиз.

– Адамгъа былай терк жагъылып къалгъан адетинги къачан къоярыкъса? – деди алаша немис, Атабий бла сёлеше тургъаннга ыразы болмагъанын ангылата. – Муну кёзлерин жаратмайма мен, жухун да. Итча юрюрге хаппа-хазыр болуп турады.

– Бизде итни жаланда бир борчу барды – ол ыстауатны сакъларгъа керекди. Мен а къыралны, халкъны сейирин сакълайма. Сен айтхан оюм а бир затха келишмеген зыраф сёздю.

– Къонагъыбыз тюздю, бусагъатда акъылсыз хапарланы тохтатып, кесибизни да, мында башха жесирлени да къутхарыуну къайгъысын кёрюрге керекбиз, – деди америкалы, немис тилни, асыры ары бла бери ийлегенден, анасы бергенни тёкдюре.

– Аягъынг-къолунг да байланып тургъанлай, къалай къутулур акъылдаса бу жаханимден? – деди ол Атабий бла сабыр ушакъ эте тургъан къансыз немис.

– Фашистле толусунлай ырбыннга тыйылгъандыла,– деп, италиячы да сёзге къошулду. – Ала, баям, бусагъатда жаланда кеси башлары къайгъылыдыла.

– Фашистлени арталлыда танымагъанча хапар айтаса, – деди ол чубур немис. – Алыкъа была жесирлени барысына да жашаудан эсе ёлюмню сайлар чекге жетишдирликлерине бир да ишекли болма.

* * *

Атабийге къысха заманны ичинде онсегиз кере соруу этдиле. Энди Атабий дуниялыкъдан бир зат да ангыламайды, – кишилиги Кавказ таулагъа ушаучу жаш, санларына ийне чанчсала, ток жиберселе да, тынгылауну басханлай турады, не бек кюреше эселе да, элгендиралмайдыла Атабийни, – аны тёзюмлюгю Холам ауузуну тауларына ушайды. Ахыр сорууларында Атабий аз ышарды да, фашистлени бютюнда чамландырды. «Бу ит тутхун болгъанын унутхан этсе керек?» – деди анга соруу этгенледен бирлери. Ол

тюз эди, – Атабий ышаргъаны кюннге ушагъан Байханатны эсгерди, кеси, ёлюмге бой салмай, аякъ тиреп тургъан сагъатында окъуна. Атабий кёз аллына келип сюелген Байханат бла ушакъ этерге хазырланды, алай, ушкок къалагъы желкесине тийген заманда, юй тюбюнде жилянча сюркелди.

Урушха атланнган холамлы жашланы: «Ит фашистлени къуш тюгюнлей чачарбыз», – деп къычыргъанларын кёп эшитгенди Атабий. Болсада ала дуниялыкъдан арталлыда ангылаулары болмагъан адамланы махтанганларын кёргюзтген сёзле болгъанларын толу ангылап тохтагъанды Атабий. Аны бу амалсыз сагъатында Байханат да, бир кёл этдирир сёз айтмай, кёз туурадан жокъ болуп къалды. Не этсин, душманны аякъ тюбюне тюшгенликге, ахтынып жилягъандан магъана жокъду.«Сизге бла бизге бу дуния тарлыкъ этеди»,– деп, ичинден жанып тургъан болмаса, фашистлеге, кесини кёлюн чёкдюрюрча, жангыз бир сёз айтыргъа къолундан келмейди.«Мен Бюйге Аксиль Якубовичме, Уллу Германия ючюн, фюрер ючюн жанын берирге хаппахазыр солдат, – дегенден ёнге, жукъ айталмайды ол. – Къолумдан келсе, совет аскерни, къынкъ этдирмей, къолгъа этер эдим».

Атабийге хар соруу этип бошагъанлары сайын, суукъ суу тобукъгъа дери жетген камерагъа атып, жыйырма бла тёрт сагъатны анда тута эдиле.

Бу жолгъу соруу барындан да огъурсуз эди, – жан алыучу да эте болмаз аллай бир кюйсюзлюк. Малгъун, керохун чыгъарып, стол юсюне салды да, Атабий ол айтханны этмесе, урлугъун ачыкъ айтды. Была Атабийден излеген:«Герман аскерде анга оноу этген – жол кёргюзтген – кимди?» Саудан ёлюп тургъандан жалкъыгъан Атабий да энди эки кёзюн керохха къадап тохтагъанды. Жаш керохну къолгъа этеригине, аны бла фашистни башына беклеп, сыйытхадагъагъа къалдырлыгъына ишексизди. Аллах урлукъ, баям, Атабийни акъылын сезди, керохну кесине жуугъуракъ тартды да, эки къолун стол юсюнде кенгнге жайып, жашха кезиулю соруун берирге хазырланды. Алай Атабий, элия бутагъыны терклиги бла секирди керох таба. Болсада тюз ол къызыу керкиннгени бла столну ары жанына барып, юй тюбюне терек аугъанча тийди. Олсагъатда кёзлерин къара чарс бийледи. Алай анга соруу этген немисни къычырыгъы эшитилди анга:« Тур ёрге, къара тонгуздан туугъан большевик!» – деди ол, чурукъ табаны бла Атабийни къабыргъасына керилип ургъандан сора.

– Тохта-тохта... сабыр бол, малгъун, – деди Атабий бу жол тау тилде.

Немис аны айтханын эшитмеди. Табанны дагъыда жетдирди. Бу жол бети табагъа сермеди мурдар. Ол, Атабий кеси кючю бла аякъ юсюне болалмазлыгъын ангылагъандан сора, эшик таба бурулуп, аямай къычырды да, тышындан экеуленни чакъырды. Ала Атабийни къолтукъларындан тутуп сюедиле ёрге. Соруу этген керохун къолуна алды да, аны быргъы табасындан тутуп, сабы бла Атабийни тюз ауузуна урду. Экинчи кере сермегенинде уа, бурун сыртын сындырды. Жаш бу жол жыгъылмады, фашистлени кёзлерине кезиу-кезиу къарап чамланды. «Дунияда сизге кечгинлик болмаз»,– деди Атабий, шинтикге олтуруп, бир кесек заманны эс табаргъа термиле.

Соруу этген Атабийге арталлыда айтханына бой салдыралмай тохтагъанында, отоуну эшикден кирген табасында орналгъан уллу сейфни ачаргъа буюрду нёгерлерине. Атабий аны ичинде резинден адам кеп ишленип тургъанын эследи. Олсагъатда офицер Атабийни, аркъасындан хыны тюртюп, ары кийирди да, сейфни эшигин кеси этди. Атабий а, къалай болгъанын кеси да ангыламады, ол адам кепни ичине кирди да къалды.

Резин кеп бир кесекден Атабийни, жан-жанындан къысып, онгсуз этип башлады. Башындан а бир акъ быргъычыкъ бла суукъ суу къуюлуп тебиреди. Атабийни ол сейфден чыгъармай кече бла кюн тутадыла.

II

«Къыйынлыкъ келсе, жашауну ол ауурлугъу жаланда кеси башынгдан басхан сунма, – деген эди Абдулкерим, Атабийни къатына олтуртуп, Батырбийлары къошларына келип, ёшюн уруш этип кетген кюнлеринде. – Жарсыугъа тёзер жерде ташча тынгыла. Керек заманда тобагъа къайтхан да игиди, – ол таулу эр кишиге артыкъ бек ушамай эсе да. Кёп затха тюберсе ёмюрюнгде, – эрттенликни жарыгъы къап-къара туманнга тумаланып, акъ къарны къаралтхан зарауатлыкъны да кёрюрсе. Алай таукелге Аллах жол береди. Аны унутма».

Атабий, камерада къанга тапкада сыртындан тюшюп, ауузундан келген къанны бирде женги бла сюрте, бирде ичине жута, къымылдагъаны сайын, санларыны ачыгъанлары мыйысын ачыта жатхан заманында тюшдю атасыны ол сёзлери эсине.

«Тюз эдинг, атам, – деди Атабий да, Абдулкеримни сыфаты кёз юсюне келгенине, аны таукел ауазы къулагъына эшитилгенине къууанып. – Бу къыйын жолоучулугъумда сен айтханланы барысын да сынадым. Башханы къой, те-

рекни, ташны ачыгъанларына да кюйдюм, ёлген тенглерим-ме кюйгенча кюйдюм алагъа да, шахарларыбызны, эллеribизни жер бла тенг болгъанларына да. Отда, жалында кюйген сабийлени, аналаны, къартланы ачыуларын къалай унутайыкъ, атам?! Хау, мен да ийнанама, жарыкъ кюнню къайтырына, терекле энтта чагъарларына, кырдык чыгъарына, чаллыкълада чыкъ къалкъырына, – адамла къууанырла жай эрттенлигине. Тюбербиз мамыр кюннге, ырахат кечеге. Энди акъ къарла къаралмазла – адамны къууанчына зауукълукъ къошханлай турурла, ёмюрлери тауусулгъунчу. Тейри, бушуу да келир арбазлагъа, къартла ныгъышланы, сабийле орамланы толтурурла – жашау жашаулай къалады. Шош жел, къанатларын керип, Холам тауларыны башларын сылар... Алай, мен бу азапдан сау къутулсам, урушда ёлген тенглерим айланыучу, жашаучу жерле бла, ала салкъынларында олтургъа сюйюучю терекле бла, ала жууунуучу тау суу бла, жерге бауурланып тиш къаматхан сууларындан къаныучу шауданла бла, ала чаришге чабыучу майдан бла, ала окъугъан школ бла... ушакъ эте жашарма».

Камерада нёгерлерини къайгъылы дауурлары элгендирди Атабийни. Ол сагъайды. Кючден бла бутдан ёрге кётюрюлюп, къуйругъундан олтурду. Камерадан чыкъгъан жерде узун коридорда ары-бери чапхан адамланы аякъ тауушларын Атабий да эшитди. Ала хар камерада, темир эшиклени кетерип, чалдиш эшиклени къоюп барадыла. «Юйюбюз къуруду, – деди Атабийни нёгерлеринден бирлери, ол арыкъсуу немис, Атабийни къоруулап сёлешген жесир. – Бусагъат тутмакълагъа не газ, не суу жиберликдиле. Кесигизни ол дуниягъа хазырлагъыз... Мен билип, бу концлагерьде бек азындан 1160 адам барды». «Къан тёгюлген уруш муну къатында бош кёреем, – деди Атабий, къарамын ёлюр аллында къан-къазауат эте сюелген нёгерлерине угъай, жерге тиреп. – Бу бедишлик ёлюмден эсе къызыл къаным сыйлы жеримде тёгюлген болгъаед. Саула ангылар эдиле не ючюн ёлгеними. Анам, эгечим, энди мен сизге тюбемем, кёкде эркин учхан къанатлыланы, гюл ийисли жайны, сабанланы, жайлыкъланы чакъгъанларын, арыгъан бууланы тау ышыкъларында солугъанларын бир заманда да кёрмем... Келин отоуну эшигин ачмам, – ол къууанчлы умутла биргеме ёлюп барадыла бюгюн. Ахыр сёзюмю эшитмегенигиз ёлюмден да бек кюйдюреди мени. Алай Уллу Аллах бюгюн бола тургъан ишлени тюшюгюзде окъуна кёргюзтмесин сизге. «Атабий къазауатдан сау къайтырыкъды», – деп, ахшы къуум бла ашырыгъыз ёмюрюгюзню. Сынар затларын сынамай, киши да кетмейди бу дуниядан».

Атабий, Байханатны да эсгерди жашауну ахыр сагъатында.« Байханат, сени юсюнгден эсгериулерим – бек къуанчлы насыбымды», – деп да шыбырдады. Аллай кезиулеринде да бир амалсызлыкъ къысыучуду аны; къызны кеси бла ушакъ этгенча, уялыр-буюгъур, тёгерегине тынгысыз болуп къарар – кеси кеси бла этген ушагъына башхала да тынгылагъан сунуп.

Умутсуз дунияда умут этерге кюрешгенине уялды, баям, Атабий. Ол, башын ёрге кётюрдю да, нёгерлерине кезиу-кезиу къарап, аргъы дуниягъа кетиуню къайгъысына кирди. «Кет, ол не тукъум ишди? – деди Атабий, – жаны саулай кесине къабыр къазгъан адам кёрмегенме. Кёлсюзлюк этмейик!»

Чубур немисчик кюлдю. Къалгъанла уа, не олтуруп, не сюелип кеслерине тынчлыкъ тапмайдыла. «Кавказлы, сен айтхан тюздю, – деди барындан да бек типискиге къалгъан италиячы. – Уруш башланнганлы аз палахдан къутулмагъанбыз, бу къыйынлыкъ да аллай къыйынлыкъладан бири, – башыбызгъа мадар излейик!

– Бир насыбыбызгъа, – деди къатангы немис,– бу тюрмени мекямы, мен билип, тёбениракъгъа аккунуракъ инленнгенди. Суу тёбен жанындан бизге жетгинчи тышындан бир болушлукъ болур эсе уа.

Жесирле сагъайдыла – жан татлыды, – суугъа жетген таш къармайды. Барысы да айтылгъан сёзлени кертиликлерине ийнанадыла. Кеси ёмюрюнде ишден, къайгъыдан да арыгъан Атабий, секирип ёрге турду да, жулдузладан толгъан кёкча жарыды. Сора аямай кюлдю. Нёгерлери аны шашханына ишексиздиле. Атабий, бетин да эки къолу бла жабып, жюрегине сюнгю киргенча къычырды.

– Акъылынгы башынга жый, – деди американлы, сюелген жеринде арталлыда ары-бери тепчимей. Душман огъундан жоюлгъан тенглерибиз бизден аман кишиле тюйюл эдиле, неда крематорияда кюл болгъан халкъ.

– Сен анга акъыл юйретме да, бурун суунгу сюрт, – деди ол чубур немис, Атабийге биринчи кере жакъ баса. – Сора кимле эселе да ёлгендиле деп, биз да кесибизни жояргъамы керекбиз?

– Даулаш къураргъа тап заман тапхансыз, – деди арыкъсуу немис.

– Мени акъылдан шашхан сунмагъыз, – деди Атабий, – ит фашистле эшитсинле биз ёлюмден къоркъмагъаныбызны. Аланы кеслерине аман кюн келе турады бусагъатда, – жашауларыны ахыр сагъаты жетип, безиреучю малгъунла къан сие турадыла. Биз а кюлейик, ойнайыкъ, жырлайыкъ! Ёле туруп да, кишилигибизни тас этмейик!

– Аланы да, сени да Аллах урсун, огъесе, – деди американлы, – мен бусагъатда кюе тургъан жюрегими къалай жырлатайым. Юч сабийим барды. Кеси къайгъымы этмесем да, аланы ёксюз, аналарын тул къалай этейим?

– Нек этесе? Къолунгдан келлик эсе, этме, – деди Атабий. – Мени уа сабийим да, тул болур адамым да жокъду...

– Суу тауш эшитиле башлагъанды, – деди алаша немис. – Тыгылачыгъыз. Жан алыучубуз босагъадан атларыкъды бусагъат.

– Мен эшитдим суу тауш, – деди американлы. – Къоркъгъан къоркъуубузгъа жолукъдукъ. Терекле, сабанла да чагъарла, бизни жулдузубуз а ёмюрде да чыкъмаз энди. Сау къалыгъыз, жанымдан сюйген балачыкъларым. Айыма, кюнюме да санаучу къатыным, бу дуниядан замансыз кетип, сени насыплы жашаунга къара кийдиргеним ючюн, кеч. Аллынгда тобукъланып тилейме, кеч.

– Иги жалын ансы, ол сен этген палахны ёмюрде да унутурукъ тюйюлдю, – деди ол къанбуз алаша немис.

– Аллай бир азап чекдирме кесинге. Ол тиширыу сени кибик къызбай эр киши жаланда эрттерек ёлмегенине кюерикди ансы, башха жарсыууу боллукъ тюйюлдю, – деди Атабий да, баям, американлыны къакъды-сокъду сёзлери мыйысына ётюп тура болур эдиле.

– О-ха-хай! Тышына къарагъыз, – деди чалдиш эшикни къатында къайгъылы болуп сюелген италиячы. – Суу бизге да жетди.

Тауушу къулакъланы сасытхан, башында акъ кёмюгю жангы тытыр къошулгъаннга ушагъан суу тёгерекни тили бла жалай жетди Атабийлары болгъан камерагъа. Сууну ёр сюреннге алай къыстау барып бу жолгъа дери бир да кёрмегенди Атабий. Уу жилянны терклигинден да женгил эди аны барыуу, кеси да жалкъа къайырып. Камераны чалдиш эшигинден ичине къутулгъан суу, къарап-къарагъынчы жашланы беллерине дери жетди. Жесирле бир бирге онг тапдыра, баш тапкагъа ёрледиле. Американлы самолётла кёкден окъ-топ къуюп, кюндюзню кечеге айландыргъандыла. Фюрер ёмюрден ахыргъа кюн тийдиргенлей турлукъ жеринде къан ырхыла барадыла. Атабий, окъ-топ тауушланы эшите, ол халны Кавказда кюйсюз боран, огъурсуз ырхы элге, жерге келтириучю къыйынлыкълагъа, бирде таудан къар юзюлген тауушха ушатды. Холам ауузунда жол ишлей тургъан адамланы юслерине жар оюлгъан кюнню да эсине тюшюрдю Атабий, кесини ахыр солууу тыйылыргъа жетип тургъанын да унутуп.« Угъай, – деди ол, – жол ишлегенлени юслерине жар шош аугъанды – элгендирмей алгъанды жанларын».

– Суу энди бизге не да этсин, – деди Атабий, ауузун толтургъан кир сууну азабындан къол кючю бла къутулургъа кюрешип, – Гитлерни тюп болур заманы жетди, – анга къууана ёлейик. Ол дунияда да жашау барды дейдиле, ой юйюнге, мында сынагъан азабымы уа сынатмазла анда. Анда, мында да Аллах эте эсе оноуну, жашауун ким къалай ашыргъанын кёре болур, ахырысы-къысхасы. Аллахха минг кере шукур, Гитлер жанындан сюйген саууот-саба энди аны юсюне битгенди. Биз излегенибизни тапдыкъ.

Атабий, Гитлерге кёл кенгдиргенликге, кеси жашаууну ахыр такъыйкъаларын санайды, – жесирлени ауузларына кирип чыкъгъан суу шорха тауушэтеди. Энди алада сагъыш, сёз, дуниялыкъдан умут да жокъ. Энди алагъа жангыдан танг атмаз, кюн тиймез. «Жау аллында угъай, бау аллында жоюлдукъ», – деди Атабий, ахыр тылпыуун кючден айландырып. Бир бирлерине жомакъ айтханча, шошсабыр сюелиучю таула энди оюлуп, къара-къатыш болгъанча кёрюндюле Атабийге, ол Холамны суратын кёз юсюне келтиргенинде.

Ары дери атылгъан окъ-топ тауушха ушамагъан тауушэшитди. Ол тауушну жанлары бла талаша тургъан бирси жесирле да эшитдиле. Энди алагъа неден да не, – ала излеген – Аллах бек термилтмей алсын жанларын.

Американы ол тийреге келип тирелген аскер бёлюмю концлагерьге суу бошланнган жерни лагъым салып атдыргъанда, суу толкъунлары жесирлени барысын да кесини тюбюне батдырды. Атабийлары да дунияда барларын-жокъларын ангыламазча чекге жетишгендиле. Алай суу, бир такъыйкъа да турмай, артха саркъып тебиреди, – жесирлени санларына жан кирди.

* * *

Ачы хапар эшитдиле саула: бу концлагерьде болгъан 1160 жесирден сау къалгъанлары жаланда 180 адам. Американлы аскерчиле тохташдыргъандыла ол эсепни. Ала, хар затны баямын да биле тургъанлай, хар камерагъа жуукъ барып: «Саумусуз?» – деп къычыргъанлай айланадыла. Сауланы уа кимини башына машок кийдиредиле, кимини кёзлерине къара байлаула къысып айланадыла. Анча заманны къаппа-къарангы жерде тургъанланы кёзлерине хата тюшмесин деп. Сора, мешиналагъа миндирип, алып кетедиле. Аланы хамамгъа элтип жууундургъанла да – ала, башларын, сакъалларын жюлюп, адам кебине келтирген да – ала.

Ёлгенлеге жер да, кёк да сарнайдыла: сакъ жауун тох-

тамайды, орамланы ырхы талайды, жерни жюрегин ачытып. Душманны кёгю да къап-къара болду, кёзюнден къан тамды. Фашистлени оюлгъан къалаларына, орамлары толу ёлюклеге къарап, аркъа жиклери титирейди. Сабийлени, тиширыуланы, къартланы илишаннга салып, алагъа безиреген хал алып сюелиучю малгъунла, къара жерге къарап, кеслери кеслери бла къарынлары бура ушакъ этедиле. Аланы суукъ да, сур да къарамлары жалынчакълыкъны ышанларындан толдула. Душман ушкокну огъурсуз быргъысындан кёз алмай ёлген сабийлени, аналаны къычырыкълары алагъа бир кюнде, кечеде да тынчлыкъ бермезле. Ол итлеге жел да, элия да чамланадыла, сауларын да шау эте, табийгъатны, адамны да къанлары бла къатышдыра, тюз да самолётла кёкден окъ-топ къуйгъанча.

Атабийлары уа турадыла, дунияны аман сагъатлы этген душманнга кёл кенгдире, – тамбла кеслерине не кюн келлигинден арталлыда хапарлары болмай. Жесирлени юч айны багъыуларын берип, аякъ юслерине салдыла эселе да, хар бирин энчи жокълау, чотха алыу башланнганлы арталлыда жюрек тынчлыкъ кетгенди. Жесирлеге ёз къыралларында игилик этмезликлерини юсюнден жюрюген огъурсуз хапарла, аркъа жиклерин къалтырата тебиреген-диле.

– Мында Совет Союздан адам бармыды? – деп сордула экеулен жесирле болгъан жерге келип. Ала орус аскерни адамларыдыла – офицерле.

Киши жеринден тепмеди. Артха къайтсагъыз, Сталин биригизни къоймай, илишаннга саллыкъды деген хапар элгендире эди аланы. Да Атабий а нек къоркъургъа керекди? Къыралы ючюн ёлюмню кёзюне аз къарамагъан ушайды да?!

Ол эки адам артха айланып кетдиле да, бир ыйыкъдан дагъыда келдиле. Кёп «ийнаныулу» хапар айтдыла ала. 1943 жылда, жаз башында Шимал Кавказдан бла Дондан башларын алып Италиягъа къачхан къазакълыланы юслеринден да айтадыла ала. Кавказлыланы, ол санда къазакъланы, кёп болмай, Австриягъа кёчюргенлерин, энди аланы да, Германиядагъы жесирлени да туугъан журтларына къайтарыргъа оноу этилгенин, аланы жуукълары алларына къарап тургъанларын, къырал ёшюнлерин орденледен бла майдалладан толтурлугъун ангылатадыла.

Экинчи кюн ингилиз офицерле, генералла окъуна жесирле тургъан лагерьге келдиле да, андагъыланы барысын да тышына чыгъарып, тёрт-беш тизгин этип сюедиле. Башха жерледеги жесирледен да кёплени жыйгъандыла бери – Совет Союздан окъуна 300-ден артыкъ адам барды.

Ингилиз офицерле сюйюнчю айтырыкъча, сюеледиле, бир бирлери бла къууанчлы ушакъ эте, оюмлу сёзлерин акъылларында бишире. Атабий, кёзлерин адамыча ачалмай, къара чачыны чал тюклери къарагъанны кёзюне илине сюеледи. Бола тургъан ишлени юсюнден бир тюрлю оюм эталмай, кеси акъылында бир Кавказгъа жетеди, бирде Сюлеменов бла, бирде Къаспот бла ушакъ этеди. Батырбий окъуна келип сюеледи бирде кёз аллына. «Не аман кюн келгенди, былай угу-жугу нек болгъанса?» – деп окъуна айтды анга уа. «Къыраллыкъны иши ичине оюлсун, – деди Атабий, кенгден тутдуруп, кимге чамланнганын кесине окъуна иги ачыкъ этмей. – Адамланы боюнларына боюнса салдыргъан дунияны къурагъанлагъа аман кюн келсин. Тууаргъа берилген намыс берилмейди къара халкъгъа. Кёрмеймисе, ол ёребаш генералланы ёхтемликлерин. Ала безирей сюеледиле, бизни уа ичибизде от жанады». – Атабийни кёзлери мылы болдула. Быллай бир ыспассызлыкъ сынагъанын кётюралмады ол.

«Ёмюрюмде жюрегим бир жарымады да, – деди ол, кёзлерин онг къолу бла кезиу-кезиу сылай. – Ким кёргенди быллай жандауурсузлукъну?» – Теренден ахтынды Атабий, кёзлери къарангы этдиле.

– Жесирде тургъан хар солдат, хар офицер кесини туугъан журтуна къайтыргъа керекди, деп оноу этилгенди, – деди ингилиз генералладан бирлери, нёгерлеринден эки атлам алгъа атлап.– Ол оноугъа угъай дерге бир адам да тюйюлдю эркин. Тюз бусагъатчыкъда сагъатларыгъызны, жан кезлиги болгъан аны да, алтын, кюмюш затыгъызны да мында къояргъа керексиз. Аланы бир жангызын бир жары шашдырлыкъ тюйюлдюле, ёз къыралыгъызгъа жетгенигизлей, къолугъузгъа берликдиле...

Генералны айтханын орус, италиян, немис тиллеге кёчюрюп ангылатдыла жыйылгъанлагъа.

Атабийни дагъыда кёплени санлары къыркъылгъанча болдула. «Нек сыйырыргъа керекдиле быланы сагъатларын, башха затларын да. «Анасын сатдыгъым, баям, бизге болур болгъанды, – деди Атабий къатында сюелген жашладан бирлерине. – Генерал айтханланы жаратмайма. Энди бизни кёзкёрмезге ашырлыкъларына ишексизме. Бу эте тургъанлары игиликге тюйюлдю».

– Аллай бир мудах болма, – деди андан узакъ болмай сюелген оруслу жаш. – Ёлсек да, ёз жерибизде ёлейик.

– Мен окъугъан китаплада уруш жесирсиз болмагъанды, – деди Атабий. – Алай жесирликден къутулгъанланы жойгъан адет а энди чыкъгъанды.

– Сора биз ол къыйынлыкъдан жаланда къачып, бу-

гъуп къутулургъа боллукъбуз, – деди Атабийланы ушакъларына къулакъ салып тынгылагъан оруслу жаш. Ол офицерди, кёлегини къолтукъ арты жылтырып, бир чуругъуну табаныны аллы ачылып, чырайлы адам. Сакъалы да ариу жюлюнюпдю. Атабий аны оюмлу, кючбюсюреу адамгъа санады.

– Угъай, андан эсе палахдан закон бла къутулууну жолун излерге керекбиз, – деди Атабий. – Совет офицерге ушамагъан ишди ол. – Башын алып къачып айланмакълыкъ.

Совет аскерни полковниги, алаша бойлу, быдырлы, тыгъуурт, семизлигими, огъесе арыгъанымы жунчутханды, атлагъаны бир ауур жюгюнден къутулгъан жаннга ушагъан адам, нёгерлерини къатындан алгъа чыгъып, жесирле таба эки-юч атлам этип, кесин сёз айтыргъа хазырлады. Халкъ тынгысызды. Жесирле бир-бири кёзлерине къарап сюеледи-ле, – полковникни не айтырын ашыгъып сакълайдыла. «Тынгысызлыкъ – ёмюрлюк саугъам», – деди Атабий кеси акъылында.

– Тенглеринден айырылыргъа, туугъан журтун кёрмей къалыргъа ким сюйгенди дунияда? Бир киши да угъай, – деп башлады сёзюн уллубыдыр, къалынуурт, тёгерекбаш полковник. – Уруш бошалгъанлыкъгъа, дунияда къыйынлыкъ сел болмагъанды. Адамла угъай, жер да тынгысызды. Ол къан ырхыланы кёрдю, окъ-топ атыуланы зарауатлыкъларында ауур жаралы да болду. Алай анга ёлюм жокъду. Совет халкъ да анга ушайды, – ол ёлюмсюздю. Сизни – ит фашистлени концлагерьлеринде уллу артыкълыкъла сынагъан жесирлени, палахдан къутхарып, туугъан журтубузгъа сау-эсен къайтарыр ючюн жолдаш Сталин битеу кючюн салып кюрешгенди. Ол ахшы муратына жетди – сиз кеси къыралыбызгъа атланыр кюнню къууанчы келди барыбызгъа да. Къууаныгъыз! «Ура!» – деп къычырыгъыз.

Бир жангыз адам ауузундан сёз чыгъармады.

* * *

Уруш бошалгъан айны ахыр кюнлеринден бири. Жесирле Драва черекни юсю бла салыннган кёпюрге келип тирелдиле. Ала къайгъылыдыла. Черекни онг жанында сауут-сабалары бла совет аскерчилени, сол жанында уа ингилизлилени кёргенлеринде бек терк ангыладыла аланы ёз къыралларында къууанчлы жашау сакъламагъанын. Дунияда ёлген тёреди, – кёл этдирир сёзле. Алай жесирле, урушда жоюлгъан тюрмеде жоюлгъандан эсе, кёп да онглу болгъанын ангылайдыла. Атабий, ал тизгинде болгъаны себеп-

ли, бир затха да эс бурмай, жаланда черекни саркъыууна къарагъанлай турады. Атабийни къулагъына жарсыу жырны макъамы эшитиледи. Хор жылланы къыйынлыкъларын керти эрча кётюре келген Атабий олсагъат окъуна кесин жояр чекге жетишдирлик къыйынлыкъны кёрлюкдю кёзю бла.

Жесирлеге кёпюрге кирирге буйрукъ берилди. Тизгинни ал жаны кёпюрню ортасына жетгенлей: «Терк-терк атлагъыз, сатхычла!» деген сёзле, элия бутагъы ургъанча, къаралтды жесирлени, – отха кирмей жанды аланы жюреклери, жанлары. «Терк-терк атлагъыз, фашистле!» Душман огъуну сызгъыргъанындан эсе огъурсуз эди ол сёзлени тауушу. Жесирлени арасында сабийле, тиширыула да кёпдюле. Эки сабийчикни къолларындан тутуп, сахиниклиги шайтанлы болгъаннга ушатхан чырайлы тиширыу: «Сизни къолугъузгъа тюшюп инжилгенден эсе, ол дуниягъа атланайым», – деп, ачы къычырды да, эки сабийчигин да кёкюрегине къысып, черекге секирди. Жесирле аланы ызларындан бушуу-бушман болуп къарадыла. Атабий къадарлары тауусулгъан сабийчиклени ызларындан жиляды. Суу да къара кийгенча болду, – къыстау саркъыуун бир кесек шош этип. Кёк да жиляды бу къыйынлыкъгъа – сакъ жауун тёгерекни къарангы этди. Жесирле уа сюеледиле, шум болуп, сабийчиклени солдатла урушда жоюлгъанча, жоюлгъанларына кюе-бише. Урушдан, жесирликден да сау къутулгъан офицерледен да бир къауумла сабийчиклени ызларындан секирдиле.

– Акъылыгъызны башыгъызгъа жыйыгъыз! – деген ауаз эшитилди черекни онг жанындан. – Ата журтугъузгъа къайтыргъа онг тапханыгъызгъа къууаныгъыз! Сизге жангыз бир адам тюк тенгли хата этерик тюйюлдю. Ол жолдаш Сталинни буйругъуду!

III

Кёпюрден саулай ётгенле терсликни кюйсюз бетин кёрдюле. Ала къуршоугъа алындыла. Жокъ эди ары-бери тебер онг. «Жаланда кесинг сынагъанча ачыу, къыйынлыкъ да быллай бир нек кюесе, ахтынаса? – деди Мусса Атабийге. – Бу кюннге сау жетгенибизге да шукур эт. Къоркъма, кюн бизни энтта жылытыр, жайлыкълагъа, къышлыкълагъа ёрлербиз, тау аязчыгъы эркелете. Эмиликге минип, чаришге да чыгъарбыз, сабий заманыбыздача. Чалгъы да чалырбыз, Тейри, сабан да сюрюрбюз, малгъа да багъарбыз. Ёлгенледиле жарлы, саулагъа мадар табылады. Ёлген кюнюбюзде адамларыбыз да болурла юйюбюзде...»

Мусса Атабийден иги да тамата эди. Къашхатаучу жаш, уруш жоллада жунчуй, ажаша барып, Австриягъа тюшгенди. Аны да, дагъыда кёплени артда келтирип къошхандыла Германиядагъы жесирлеге.

– Тейри, тамата, – деди Атабий, «кесинги менден акъыллы бош сунаса», дегенлигими болду, – мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, ёлгенлеге сукъланырча заманнга келип тирелгенбиз. Танг жарыгъы энди бизге хазна къол узатмаз. Кёк дигиналдан кёлек кийгенлеге тюбей келгенме мен. Бу бизни аллыбызгъа сюелип бичакъ билегенле – аладандыла, – терсни, тюзню бир биринден айырып кюрешмеучюледен. – Биягъы Атабий терен ахтынды. Ол заманда жён эти чанчханын окъуна сезди.

Алайда Мусса мудах къарамын энишге бошлады. Баям, Атабий жаш болгъанлыкъгъа, жашаудан ангылауу андан эсе уллу болгъанын сезди.« Холамлы окъуулу адам кёрюнеди, – деди Мусса кеси акъылында. – Мен а не, ёмюрюм сюрюу ызындан айырылмагъан бир жарлы жан».

– Кёпню кёрдюк, кёп къыйынлыкъла сынадыкъ. Аланы ачыулары бюгюн да биргебизге, – деди Атабий. – Зулму кючледен сёз бла къутулалмакъ, халкъны аллында борчубузну толтургъанбыз... Жаныбыз саулай аны кишиге билдираллыкъ тюйюлбюз да, олду мени жанымы жерни жети къатысына сукъгъан.

– Тюзлюк, эртте-кеч болса да, кесине жол тапмай къоймаз, иги жаш, – деди Мусса, Атабийге кёл этдире. – Ол оюмну таматаладан эшите келгенме. Тюзюн айтайым санга, иги жаш, мен а урушда бир уллу жигитлик этгенме деп, махтаналлыкъ тюйюлме. Жан татлыды, ол къурурукъла Кавказдан къачып тебирегенлеринде, биргелерине кетип, Австрияда тохтап, анда баш кечиндирирге кюрешип тургъанма. Айтып къояйым, къыралыбызгъа къол кётюрмегенме; кишини тутдурмагъанма, жойдурмагъанма. Къазауатха барып, анда тенглериме тенглик эталмагъанма... Къырал бюгюн манга тутмакълыкъ сынатханлыкъгъа, жаным къыйналлыкъ тюйюлдю. Сен а къалай бла тюшгенсе бу къыйынлыкъгъа?

– Ой, Мусса, мен арытхан жолланы юслеринден хапарны санап чыгъаргъа заман керекди, – деди Атабий, биягъыча, теренден ахтынып. – Энди сен жукъ сорма, мен да айтмайым.

– Хо, жаным, хо. Сормам, – деди Мусса, кесини бир уллу терслигин ангылагъанча, Атабийден кечгинлик тилерге да угъай демезлигин ангылата. – Къайгъы этер зат жокъду, Аллах айтса, къар, жаун тохтамай жауп да турмайдыла.

– Мусса, кёзюнге къарап, сёзюнге тынгылап турама да,

Сукан жайлыгъына чыгъаргъа хазырланнган адамгъа ушайса, бир да айланмай.

– Нек чыкъмайбыз жайлыкъгъа да, бармагъан жерибиз тюйюлдю Сукан.

– Аллах насыбынгы алмасын, бек насыплы адамса.

– Сау бол. Жаш эсенг да, адеп къууумладан ангылаунг уллуду. – Эртте, бу къара-къатыш жашау башланнгынчы, атам харип, жаннетли болсун, мени Огъары Малкъарда бир окъуулу эфендини юйюне элтип: «Акъсакъал, бу жашха жумушунгу да этдир, билгенингден юлюшлю да эт», – деп кетген эди. Мен сылхыр, ыйыкъ да турмай, юйге къачып келген эдим. Ол заманда атамы айтханын этсем, ма бюгюн мен да, сенича, окъуулу адам боллугъем. Заман артха къайтханын кёрген адам къайда? Билимге жолум кесилгенди.

– Къоркъма, тамата, – деди Атабий, кёлю бир кесек кётюрюлюп, чам этерге ачылып,– тюрмеде, окъумасанг, унарыкъ тюйюлдюле, анда школла бардыла.

– Да сен ойнасанг да, отузунчу жыллада тутмакъланы окъутуп тургъанларын билеме. Бизни элден менден да оу биреу, тутмакъдан жазаргъа, окъургъа иги да юйренип къайтханын унутмагъанма. – Тейри, Атабий, ол жаш менден эслиге бир заманда да саналмагъанды.

– Кечгинлик бер, баям, мен айтханны тюз ангыламагъанса. Энди къалай боллукъду ансы, алгъын тутмакълагъа къара танытып тургъандыла, – деди Атабий, онг къолу бла Муссаны билегине жабыша. – Кесинг айтханлай, ёлюм къыйынлыгъын сынамайыкъ ансы, окъуугъа бир мадар болур. «Ёлмеген къул алтын аякъ бла суу ичеди», – дейдиле да.

– Тейри, иги жаш, къул ёмюрде да болмагъанбыз биз.

– Мусса, партия ол хапарланы ушатмаучуду, сакъ бол.

– Атасыны аман кёзюне жолугъайым, – этерин аямасын.

– Бир кесек солургъа, тютюн ичерге эркинлик бериледи сизге! – деп къычырды узун бойлу, ауазы къара къузгъунну ауазына ушагъан офицер, жесирлени барысына да эшитдирип.

Жесирле къыжгъал-мужгъул болдула. Мусса бла Атабий, кёпюрден ётген жерде ёсген акъ тереклени ауаналарына къысылыргъа кюрешдиле. Терекле да мудах эдиле жесирлени жарсыуларын, ёлгенлени бушууларын этгенча. Аланы ауаналары да шургулудула алайгъа жыйылгъан жесирлени кеслерича. Атабий башын кётюрмейди, – къарамын жерге къадагъанлай турады. Ол жашауундан тюнгюлген адамгъа ушайды. Атабий, эрттенли Мусса бла ушакъ эте келгенинде, ол: «Бюгюнлюкде мен жаланда ахшы кёл-

лю адамлагъа сукъланама, – деген эди, – тамблаларына ышаннганлагъа, жашауну алгъынча сюйгенлеге бюсюрей. – Мени уа жюрегим бузлап къалгъанды, ахшы умут да, тамблама ышаныулукъ да жокъду. Энди мени жашау юлюшюм – илишанды. Кесим бла бирге кетерле къанат къакъдырыучу, эмилик бла Минги таугъа ёрлетиучю ахшы умутларым... Атам харип: «Атабий, кишиликге тауладан дерс ала тур»,– деп къатлаучу эди тохтамай. Мында бу къурурукъ таула да болушмайдыла. Бизни тауларыбызгъа ушамайдыла мындагъыла, – жанлары жокъду, буз гыйы сунама тууралырындан къарасам».

– Ой, иги жаш, – деген эди анга кёз къакъмай тынгылагъан Мусса, – къоркъсам мен къоркъайым, илишаннга саллыкъдыла деп, сен а дып деп жанынгы къыйнама. Бек этселе, тогъуз-он жылны беклерикдиле санга. Ол неди, сени кибик жаш адамгъа? Кесинги тап жюрютсенг, иги ишлесенг, беш жылдан кёп мычырыкъ тюйюлсе анда... Ой, мен кёпню кёрген кишиме; шибиля бутагъы будай сабаннга ёртен тыкъгъан заманда, ма, былай ёртенни юсюне къарап тургъан жашма. Отузунчу жыллада Минги таугъа ёрлейбиз деп, аман сагъатлы болгъан факъырланы биргелерине эдим мен да. Къаллай бир адамыбыз къырылгъан эди ол кюн бизни?! Сен холамлы жашса, сизде жол ишлей тургъанлай, ажымлы жоюлгъанланы биз эшитмегенми сунаса? Оллахий, эшитгенбиз. Ала да сюйгендиле жашаргъа! Ёлген ёлгенликге, саулагъа Ай да, Кюн да чыгъадыла, сабанла, терекле да ёседиле...

– Да сау бол, Мусса, – деди Атабий, мыйысын ачытхан сагъышларындан бираз заманнга къутула ,– бек кёл этдирир сёзле айтдынг. Мен ёлюп кетсем Ай да, Кюн да чыкъмазлыкъ сунуп тургъанма.

Мусса, окъууу болмагъанлыкъгъа, Атабийни жаз тил бла айтылгъан кёлкъалдысын ангыламазча киши тюйюл эди.

– Ёлген хапарны унутуп къойчу, холамлы! Сора сен ёлгенлей дуния къаппа-къарангы болупму къаллыкъды?! Тейри, аман киши сунмайса кесинги. Дуниядан файгъамбарла кетгенде да айланмагъанды къыяма. Сенде уа бар кёреме да! Адамгъа алай гынтылы болургъа жарамайды.

* * *

Жесирлени, келтирип, тёгереги-башы бла къанатлы ётмезча, къаты бегитилген бурууну ичине ургъанларында, Атабийни къарыны бурду, ичи къычырыкъ этгенча болду. Сора айып этди кеси кесине. «Къайда да жилягъан этерсе,

бедишлик!» – деди ёз акъылында, тюп эринин къаты къабып.

«Отдан чыкъ да, – жалыннга» дегенлей, Гитлерни тутмагъындан къутулуп, кеси къыралыны тузагъына тюшюп, артха чыкъмазлыгъын ангылагъанны къыйынлыгъын сезмеклик бар бушууланы унутдургъан къыйынлыкъ эди Атабийге. Атасыны ёлгенин эшитгенинде да, душманыны аллында къая тёзюмлюкде сюелген Атабий, быллай бир кёлсюзлюк этгенине жаланда кеси кюеди, – башхала билмейдиле ол сынай тургъан къыйынлыкъны. Бек биринчиден, халкъдан уяллыкъды, эллилери къыралын «сатханын» эшитселе. «Байханат а къууаннган окъуна этер, – деди Атабий, къайгъылы сагъышларыны тенгизинде жюзе, – «Бизге аллай бир зарауатлыкъ жетдирген къырал жанлы ёмюрде да боллукъ тюйюл эди Атабий», – дер Байханат. – Сант эте турама, къайда энди манга Байханатха тюбер насып, – жойгъан болурла насыпсызланы».

Атабийни кёлю толду да, башын бийик бурууну темир чалдишине тиреп, сарнап жиляргъа аздан къалды. Байханатны атасы Къанамат Батырланы Абдулкеримни юйюрюне жарамагъан киши болмагъанды. Аны Атабий да иги биледи. Абдулкеримлары, байыгъып, намыслары бийлени даражаларында жюрюген эсе, ол затда бек уллу къыйыны Къанаматны барды; элде аланы да, дагъыда кёплени да ишлерге, жашаргъа юйретген кишиди Къанамат бий.

Ырысхыны аяулу жюрютюрге юйретген да олду. Атабий гитче жашчыкъ болуп, атасы бла бир жол Къанаматлагъа баргъанында, бий аны тобугъуна олтуртуп эркелетгенин, жангы туугъан бузоучукъ халжар аллында ёрге кётюрюлеме дегенлей тобукъчукъларын къалтырап жыгъылгъанына да кюлюп: «Жашчыкъ, ма ол къашха бузоучукъ сениди!» – деген эди бий.

Ол бек залим ийнек болгъан эди артда, – сютлю, саулукълу, жууаш. Атабий аллай затланы унутурча тели тюйюлдю. «Мен да жетген киши болсам, кёп игилик этерме бийибизге», – деп аз айтмагъанды Атабий, ата-анасын къуандыра. Бюгюн а бий да жокъ, игиликге къулланыр амал да жокъ, – тузакъдан сау къутулмазы да – баям. Атлы жолда жоюлгъанча, жоюлду Атабийни туугъанлы кюсеген азатлыгъы...

IV

Бегеуюлле Атабийни суху сюрюп кийирдиле соруу этген адамны кабинетине. Аланы бу жолгъа дери этгенлери да алай эди. Муну жангыз бир сёзюне ийнанмайдыла. «Сен,

мурдар адам, совет школда дерс алгъанлыкъгъа, къыралгъа къыйынлыкъ тюшгенде, башкес атангы жолун сайлагъанса. Сен, Гитлерни ышаннгылы офицери, ненча Совет адамны жойгъанса? Сени башчылыгъынг бла ненча шахар оюлгъанды, ненча темир жол чачдырылгъанды»?..

Аллай соруула мыйысын сасытхан Атабий, кесин жоргъа угъайы жокъ эди, къолундан келсе, – бек къаты сакълай эдиле къыралны «къанлы душманын».

«Мени жаным темирден болур, – деди Атабий, соруу этилген жеринде иги ийленип къайтханындан сора, ауузундан-бурунундан келген къанны сыйпаргъа къолундан келмей, солууу тыйылыргъа жете. – Да быллай оюнланы уа фашистле да кёргюзте эдиле. Сиз а аладан да оусуз, малгъунла. Ол жарлы атама да жетдирген болур эдигиз быллай зарауатлыкъны. Илишаннга салыннгынчы окъуна жюреги жарылгъан болур эди кеси ёмюрюнде кишиден бир жангыз ыспассыз сёз эшитмеген атамы. Манга келлик кюн да олду. Бу къыйынлыкъдан эсе, жюрегими марап, ушкок бла урсала ыразыма».

Атабийге тынчлыкъ бермеген зат – ол билип, КГБ-ны адамлары кеси оюмларыны къаранчхасына къарс уруп тургъан болмаса, тюзлюкню ишин этер мадарлары жокъду, – бу антифашистлеге къошулуп, Гитлерге къажау уруш этгенине Аллах шагъатха сюелсе да ийнанырыкъ тюйюлдюле, чюйресинден тутуп, аямай терслерикдиле Атабийни. Жаш атасын ол дуниядан кетгенли да бу жолча бек излемегенди. Алай Абдулкерим да жапсаралмаз эди бусагъатда аны. «Палахны барын манга Сюлеменов этди, – деди Атабий, тёгерегине къарагъанында, кёзлерини ачыгъанлары къарыныны бургъанын унутдура. – Ол кюн Нальчикде къайдан да тюбеди аллыбызгъа обур кибик, кесине тап тюшюрюр ючюн тиширыу сыфатына кирген малгъун. Мени душманны къолундан жоюлма нек къоймады? Душманны къолундан жоюлмакълыкъ бедиш тюйюлдю. Хатасыз жанынгы илишаннга салса уа, ол, мени ангылауумда, атангы къолундан жоюлгъандан башха тюйюлдю. Ой, Уллу Аллах урсун, мени сёзюмю кертилигине ийнанмагъанланы! Ёз адамым тёкген къаным жерни къара кесеу этер, ёмюрде алайгъа кырдык чыкъмазча, алайда ёмюрде терек, гюл да чакъмазла. Уллу Аллах, тилейме сенден, – зорлукъгъа жол берме. «Коммунистме» десем, дунияда кесимден насыплы инсан жокъ сунуучу эдим да, бюгюн ол насыпдан да къурума. Башха къыралланы адамларындан да кёп эдиле Германда жесирле. Алай алагъа халкъла арасында жюрюген закон бла къарайдыла. Жалгъан фатыуаланы, омакъ сёзлени айтып, бизни жолдан чыгъарып, Сталиннге сатхан ингилиз

гененал Лорд болду... Угъай-угъай, тюзлюкге жол излейик, – партия мени унутуп къоймазгъа керекди, – Сюлеменовха ачыуумдан чамланама ансы, ол сау эсе, Батырланы Абдулкеримни жашы Атабийни жокъламай мадары жокъду».

Иги тюшлерини къайтыуларына ийнана башлагъан Атабий, башын ёрге кётюрдю да, ол бийик бурууну ичиндеги жесирлеге кёл салып къарады. Аланы барысындан да кесин бийик сунду да, тюз олсагъатда акъылына келген ёхтемлигине бир кесек менсиниулюк да къошулду. Бу жол, тюзлюк хорлап, бар палахладан сау къутулса, партиягъа, къыралгъа бютюнда тюз ниет тутаргъа, алагъа жанын аямай къуллукъ этерге сёз берди, – ант этген тёреси уа хазна болмаучуду. Да Сюлеменов, табылып, муну партия билетин къолуна тутдурмаса, бусагъатда жерленнген атха миндире тургъан умутларын ырхы элтиригине бир да ишексиз бол, Тейри. Атабий поезд толу жесирле бла бирге жолгъа атланнганында Сюлеменов кесинде къойгъан эди Атабийни партия билетин, бу жол аны биргенге элтирге жарарыкъ тюйюлдю, дегенни айтып.« Муну фашистле хуржунунгда тапсала, кёкюрек къангангы тешип, къоллары бла ары узалып, алай чыгъарлыкъдыла жанынгы», – деп кюлген эди Сюлеменов, Атабийни партбилетин кесини къоюн хуржунуна сугъа.

Бир заманда жесирле тургъан бурууну эшиги болгъан жерге эки женгил машина келип тохтады. Аладан бешеулен тюшдюле – кёкжагъала. КГБ-ны аскер бёлюмледе айланнган адамлары кийинедиле алай. Атабий ол затха шагъырейди. Атабий келгенлеге аралып къалды. Жаш аланы бет сыфатларын, не чынларын кёралмайды алыкъын – узагъыракъды аралары. Баям, кимни эсе да сакълай эдиле ала, алайда ушакъ эте сюелгенлери да бар, аз заманларын ары-бери атлай ашыргъанла да бар. Ушакъ эте тургъанланы, ары-бери атлагъанланы да жаратмайды Атабий – аны акъылында, келгенле жесирлени жангыз бирине да игилик этерик тюйюлдюле. Ол андан аралып турады алагъа – жан алыучуларына аралгъанча. Олсагъатда жесирлени барысы да кёкжагъала таба бурулдула. Аладан умут этгенледен эсе, кеслерин ол дуниягъа хазырлагъанла кёбюрекдиле. Къабакъ эшикден тюрмени ичине баргъан жаяу жолчукъну бла жесирле болгъан жерни арасы да бийик темир чалдиш бла бёлюнюпдю. Баям, тюрмени таматаларындан адамла болур эдиле, алайда келгенлеге ючеулен къошулду да, барысы да ол жаяу жолчукъ бла тюрме таба кетдиле. Ала ётюп тебирегенлеринде, Атабий башын ёрге окъуна кётюрмеди. Мусса уа аланы араларында Къаспотну таныды. Кесини да майор чыны.

– Эй, холамлы, кёрдюнгмю? – деп, Мусса арлакъда сюелген жеринден Атабийге жуукъ келип, тылпыуу тыйылыргъа жетип, сёзюн кючден ангылатды. – Кёрдюнгмю?!

– Не затны кёргюзтесе манга? – деп, Атабий нёгерини тынгысызлыгъын сансыз этип къойду. Атабий, ол сёзню айтып, башын ёрге кётюрюп, кёкжагъаланы ызларындан къарагъаны, аланы да тюрмени уллу къабакъ эшигинден ичине ташайгъанлары тенг болду.

– Сен сылхырмыса? – деди Мусса, Атабийге бютюнда жууугъуракъ барып, ачыуланнган хал алып. – Мен сени бла сёлешеме.

Атабий ышармыш этди, къургъакъсып, жарылып тургъан эринлерин зыбыр тили бла жалай. Олсагъатда аны кёзлери къарангы этдиле да, Мусса алаша туманнга ташайып, жокъ болуп къалгъанча кёрюндю анга.

Бу жол Атабийни тынгылап къойгъаны Муссагъа жаягъына ургъандан эсе бек ачыу тийди.

– Холамлы, мен айтханны эшитмеймисе? – деди Мусса, онг къол аязы бла аркъасына иги да къатылып, ауузун къулагъына жуукъ тутуп. – Халынга къарайма да, шаша тура болурса дейме?

– Угъай, Мусса, алыкъа ол чекге жетмегенме, – деди Атабий, биягъындача, хычыуун ышара. – Сыфатым шашхан адамгъамы ушайды?

– Ушайды, айтдырмай къоймай эсенг.

– Айып этме, Мусса, сен насыплыса, – огъурсуз сагъышладан керисе. Манга уа кече-кюн да тынчлыкъ бермейдиле, огъурсузлукълары жел болуп, сабанланы малтагъан сагъышларым, мыйымы ачытып жашаусуз этгендиле. Аллахха ийнана эсенг, ийнан мен айтханнга, атым сатхычха чыкъгъандан эсе, бусагъатда мен былайда – сени аллынгда ёлюп къалыргъа ыразыма.

– Кёлсюзлюк этме, сен алыкъа жер жюгюн кётюраллыкъ жашса, – деди Мусса, – кёзлеринги да сюртген эт. Адамлыгъынгы тас этме, хомух! Мен ол келгенлени арасында Къаспотну эслегениме ишексизме.

– Не дейсе?! – Атабий, жерге чёгюп къалды.

– Мен Къашхатауда райисполком болуучу Къаспотну кёргенме бусагъатда. – Атабий, ауузун кенг ачып, Муссаны кёзюне къарагъанлай турду. Алайда бир сейирлик шошлукъ тохташды.

– Къайда кёргенсе?! – Атабий ёрге турду да, кесин Муссаны юсюне атды. Атабий аны саппа-саулай къучагъына жыйып къойду. Сора ары да, бери да айландырып къучакълады. Иги кесекге дери айырылмады андан, жаягъын жаягъына салгъанлай турду. Ызы бла кёзюне жютю къарады

да: «Башха адамгъа жангыла уа болурмуса?» – деп сорду.

– Да энди, къарындашым, тюз сен суннганча жукъа тюйюлме. Бизде Къашхатауда райисполком болуучу Къаспотну кёзюм бла кёрдюм. Ма ол эшик бла ары кирдиле, бир къауум адам болуп.

Атабий, темир чалдишге башын тиреп, Къаспотлары кирген эшикге аралып тохтады. Насыбы тутханына ишексизди. Къаспот кёп кере къутхаргъанды Атабийни палахдан, бюгюн да кетмез, мурдарланы тюплерине атып.

– Холамлы, сени иги ангыламадым былайда, – деди Мусса, аркъасын анга буруп сюелген Атабийге жууугъуракъ атлап, – мен айтхан хапаргъа къууанныганмы этдинг, огъесе жарсыгъанмы? Мен да дуниялыкъдан хапарым болгъан адамма, – большевикле сизни кибиклеге жакъ басхандыла деп билмейме. Кимигизни кулак этдиле да кёзкёрмезге ашырдыла, кимигизни тюрмеге сукъдула, кимигизни илишаннга салдыла.

– Мусса, ала адамны жюрегине бичакъ болуп чанчылгъан сёзледиле. Ала бизге сынатханны сенден эсе мен иги билеме. Сора адамгъа хычыуун тиймезлик сёзлени къатлап тургъандан не магъана? Ёлюм суутхан от жагъаланы къайгъылары да тамамды бизни кибиклеге, ёмюрден ахыргъа кюе жашаргъа. Алай ахыр кюню жетгенин ангылагъан адам да тюйюлдю умутсуз. Партия болгъаным, ахшы адамла бла ишлерге, жашаргъа онг тапханым – къыралыма жаным-къаным бла къуллукъ этерге кёллендирген ниет кючню магъанасы дуниягъа жангыдан тууарыма себеп болгъандыла. Алайчыгъын да унутма, мени юсюмден оюмунгу айтыргъа тебиресенг.

– Хау-хау, харип, не къадар жилямукъ тёкдюгюз, кеси ырысхыгъызгъа жалгъан даучула чыгъып. Къан тёгюлюр ючюн да къалмады. Халал жерибиз къаннга кемсиз боялды, Тейри антым... Сени атангы илишаннга салгъанларын да билеме. Анам холамлы тиширыу эди, ол жаннетли болсун, кёп хапар айтыучу эди. Бютюнда сизни туқъумну адамларын а чёплер ючюн къоймагъандыла...

Мусса ол хапарланы бошагъанлай окъуна бир жанырақъ кетди да, кёзлерин къысып, башын ёрге кётюрюп, кеси хапарларындан дуния зауугъун ала сюелди темир чалдишни къатында.

– Оллахий-билляхий, Атабий, Къаспотну кёзюм бла кёрдюм, – деди ол, тургъан жеринде сюелгенлей, кёзлерин да къысхан формасында. – Атын айтып къычырыргъа да бир болдум, алай къоркъуп къойдум. Ол мени ким болгъанымы билмеген киши тюйюлдю, – игилик этмезлик шагъат-

ладан кенгирек тургъандан игиси жокъду. Къаспот, жесирлени арасында Кавказдан адамла аз-кёп болгъанларын билир акъылда айлана эсе уа? Ол мен таныгъан Къаспот, Совет власть бла атасына да бет этерик тюйюлдю, – аны ючюн жанын саулай сугъар къабыргъа. Атабий, мен айтханланы эшитемисе? – Мусса, кёзлерин ачды да, тынгысыз къарамы бла изледи Атабийни. Ол а андан иги да арлакъда сюеле эди, кюню кече арагъа ушап.

Ол болмагъанча сагъышлыды. Бирде, кёк кюкюреп, тёгерекни къайгъылы тауушла аладыла, бирде, уллу жел жетип, жесирлени бир тар мюйюшге сюргенча кёрюнеди анга. «Къаспотлары кёп турмазла анда, – эртте-кеч болса да, артха чыгъарла, – деди Атабий, эринлерин тишлери бла къысып, мангылайын, ууртларын къол бармакълары бла кезиу-кезиу ууп, кесине эс тапдырыргъа кюрешип. – Мени жесирле ичинде кёрсе, не айтыр ол? Сёзсюз, чамланыр – манга салгъан къыйыны зыраф болгъан сунар. Манга жетген ыспассызлыкъны къыйынлыгъын англамаз ол. Германияны тюрмесинден жан алыргъа жетишген чакъда къутулуп, мында бола тургъан ишлеге къарасам да, аркъам титирей ашыра эсем кюнюмю, кечеми, сора айтсын ол манга терслигим къалайда болгъанын! Сюлеменовха тюбесин да, анга сорсун мени ким болгъанымы».

Атабий, ол шыбырдауларын жомакъгъа санады. Анга бусагъатда къутургъан суудан кёпюрсюз ётер ючюн тюзлюкню байрагъы къолуна тюшерге керекди. Алайсыз ол болгъан жерге ёмюрде танг атмазын англайды. Бу, жаралы болуп, Нальчикде госпитальда жатханы белгили болса керек Къаспотха – КГБ-да къуллукъ этген адамгъа. Сора ол бир тюрлю арсарсыз сагъыш этериги былайды – не сауланы, не шауланы арасында табылмагъан совет офицер – Батырланы Атабий, немислеге къошулгъанды – аланы шапалары болуп айланады, къайда эсе да.

Атабий Къаспотну оюмларын чотха ала тургъан кезиуде кёк къаралды да, кирши эте башлады: къыйынлыланы къыйынлыкъларына табийгъат жиляйды. Атабий, Мусса айтхан эшикден бир къауум адам чыкъгъанын эследи да, ала келлик жол таба жуукъ атлады. Дагъыда башына бир башха сагъышла келип, артха туракълады, – ахырысы-къыскасы, Къаспотха тюберге сюймеди. Бир къылыкъсыз жел жетди олсагъатда, тереклени бутакъларын ууата, беллерин ийлей, адамланы жесирлик къыйынлыкъларын унутдура. Атабий, артха туракълагъанлыкъгъа, кёкжагъа офицерледен кёзлерин алмайды. Олсагъатда аны кёзлери желни зулмулугъун да хорладыла. Жашауну бла ёлюмню арасында тургъан жаш, энди бир затдан къоркъмазгъа-элгенмезге ант

этгенча, аралады, офицерледен эки кёзюн алмай. Ол, шинель жагъасын ёрге этип, бетин боран юфгюрюуден сакъларгъа кюреше келген Къаспотну таныды. «Аперим, майор чыны барды», – деди Атабий. Аны онг жанындагъы уа Сюлеменов, – КГБ-ны полковниги. Атабийни тили тутулду да къалды, кёзлери да жукъ кёрмейдиле.

– Ра-ши-д! – деп къычырды Атабий. Аны къычырыгъы бийни таягъы желкесине жетген тилсиз жалчыны къычырыгъына ушады. Анга киши эс бурмады. Алай жаш дагъыда къычырды. Болсада бегеуюл, ушкок къалагъы бла боюнуна урду да, балчыкъгъа аудурду. Атабий, ёрге кётюрюлюрге къарыуу жетишмей, балчыкъ жугъу къолларын Къаспотланы ызларындан узатды. Бир кесекден балчыкъгъа батып тургъан тобукъларын жерден ёрге кючден айырып, аякъ юсюне аманны кебинден болду. Тёгерегине къарагъанында кёзлери къарангы этдиле. Сора, кёзлерин къаты къысды да, бола тургъан ишлени барысын да тюш арасы сунду.

Атабий ичинде жаны болгъан адамгъа ушамай эди.

Онючюнчю башы

I

Камерада кёп эдиле адамла. Атабий ала бла къазанлашмайды; бир мюйюшде чёгюп, кёзге урунургъа сюймегенин ангылатып, тынгылауну басханлай турады, кеси аркъасын тиреп олтургъан таш къабыргъача. Къаспот, мени юсюмден толу билсе: «Атабий, тюзлюкге къуллукъ этиуюнг, алгъынча, хыйласызлай къалгъанына къууандым», – дер эди. Не медет, ахырсыз жарсыуларым мени жангыдан къолгъа алгъандыла, – деди Атабий. – Не этейик, ёлгенлеге хурмет, саулагъа игилик этген заманла къайда эсе да бирде къалдыла. Ёлгенни, сауну да къыйматы бирди бусагъатда къыралгъа».

Муссаны къайры кетергенлери да белгисиз эди Атабийге. Ол да жарсытады аны. «Харамлыгъы болгъан адам тюйюл эди Мусса, – деди кеси оюмлары бла жубана олтургъан Атабий. «Бир он жылны беклерик болурла да, сени кибик жаш адамгъа неди ол?» – деп кёл этдириучю эди, бир да къуруса да. «Энди жашаунг мылы мулхар тютюнюнлей къаралмасын бир заманда да, – деп, алгъыш да этер эди Мусса. – Атабий, мен, чачылгъан чабырларым чыкъда жибий, кёп айланнганма сюрюу ызындан. Таудан юзюлген къардан да къутулгъанма кёп кере. Ол зат бла тенглешдирсек, не затды бу тюрме дегенинг?» Алай айта келсе, бирде мудах болур эди Мусса, бирде булут ичинден чыгъа кел-

ген кюн башын сылагъанча къууаныр эди!.. – Атабий, Муссаны эсгерип, мудах болду, – аны мындан ары къадары арталлыда белгисиз эди. Да жесирледе кимни къадары белгилиди да халкъгъа – бир кишини да угъай. Тейри, алагъа жаланда аманлыкъ этиуню жолун тутханлагъа окъуна белгили тюйюлдю ишни андан ары къалай боллугъу. Ала сынагъан къыйынлыкъны сынагъан къан къатыш жер окъуна алача сарнагъаннга ушагъан чакъда, аманлыкъны ишин этгенле, жесирлени ёлюклерини юслери бла атлап айланадыла, сауларын шауларына къошууну мадарларын этип.

Эшик бугъоу тауush этип ачылгъан заманда Атабий элия бутагъы чартлагъанча элгенди. Секирип ёрге туруп къалды ол, бегеуюл кесин чакъыра келгенин ангылагъанча.

– Бюйге Аксиль Якубович кимди?!– деп, хырха тауush этип къычырды бегеуюл.

– Юйюнге бир аман палах Бюйге болсун, – деди Атабий кеси акъылында. «Къоркъгъанынга жолукъгъун» дегенлей болдум. – Мен Батырланы Абдулкеримни жашы Атабийме.

– Сизни арагъызда Бюйге Аксиль Якубович кимди деп сорама?! Сангырауму болгъансыз?

– Бизде аллай адам жокъду, – деди узун бойлу, чачы артха ариу таралгъан, чынлары сыйырылгъанлыкъгъа, кесини ким болгъанын ангылагъан ёхтем адам. Тейри, тышындан къарагъанла бичген багъагъа кёре, урушда уллу жигитликле этгени, душманны къолуна кёп къыйынлыкъла сынап тюшгени даулашсызды.

– Къайдан билесе сизни арагъызда аллай адам болмагъанын, менгиреу? – деди бегеуюл, уруш къыйынлыгъын сынагъан эсе да, дуниялыкъдан ангылауу кесинден да чубур болгъаны ачыкъ кёрюнюп тургъан адам.

– Мени бла аллайла сёлешмеучюдюле, сылхыр!

– Къара бу фашистге! Менмеми сылхыр? Ол фашистле сакълагъан къанынгы тюз былайда тёгейим, – деп, бегеуюл автоматыны сампалына узалды.

– Къанынгы сууут, – деди Атабий, бегеуюл таба хыны атлай. – Сени кибик сылхыргъа бу автоматны ышаннган адамны манга бир кёргюзтчю!..

Бегеуюл бу жол автоматыны быргъысын Атабийге бурду да, сампалындан басаргъа арсарсыз таукел болду.

Тутмакъ бютюнда къарангы болгъанча кёрюндю Атабийге да, башхалагъа да. «Ёлюм аллында да жунчумагъан кимди бу?» – деди бегеуюл бла сёзню бек алгъа башлагъан жесир, Атабийни кишилигине уллу багъа биче. – Акъылынгы башынга жый, сылхыр», – деди ол, бегеуюлге чамланып.

– Бюйге Аксиль Якубович менме,– деди Атабий. – Ол мени разведкада айланнганымда жюрютген атымды.

– Кимни къайда не зат этип айланнганын биз кесигизден эсе кёп да иги билебиз, – деди чубурчукъ, автоматыны бауун инбашына илиндире.

– Бу жапысыз, мени аскер бёлюмюмде къуллукъ этген болса эди, быллайны, душманнга кёргюзтмез ючюн, илишаннга кесим салыр эдим, – деди Атабийге жакъ басхан жесир. – Кёрмеймисиз муну гынттысын?

– Илишаннга мен саллыкъма сизни! – деди чубурчукъ.

– Угъай, мени чынымдан алаша чыны болгъаннга урдурлукъ тюйюлме, ёлсем да, намысым бла ёлюрге сюеме...

Атабийни аллына сюрюп кетди бегеуюл.

... Кабинетде ючеулен олтурадыла. Атабий, Къаспотну кёргенде, жер тешик болса ары кирирча чекге жетишди. Сур къадар ийлеген Атабий, аны сюрюп келген бегеуюлден да гитчечик болду да къалды. Къаспот да таныды муну, алай къарамын бир жанына бурду да: «Бёрюден бёрю туумай не мадары бар эди» деди кеси акъылында. Ол билгенликден, Бюйге Аксильни аты къыралгъа бек уллу аманлыкъ этгенлени тизмесине жазылыпды. Аллай адамны таныргъа эркин тюйюлдю Къаспот – КГБ-ны майору.

– Тукъумунг, атынг, атангы аты керекдиле бизге. Сора къачан, къайда туугъанса? – деп сорду следователь.

– Мен Батырланы Абдулкеримни жашы Атабийме. 1910 жылда Холамда туугъанма. Атамы, къыралны душманына санап, отузунчу жыллада жойгъандыла. Кесим коммунистме.

– Кимме дейсе?

– Совет Союзну Коммунист партиясыны члениме!

Къаспотну нёгерлери кюлдюле. Къаспот а, къалын къашларын бирге жокку этип, акъ мангылайы да жыйырылып олтурады, акъдан-къарадан сёз айтмайды.

– Сен, Аксиль, къачан эсе да бирде коммунист да болгъанма деп сёлеш, – деди следователь, къол жаулугъун чыгъарып, кёзлерин сюрте. – Биз сени бери спектакль кёргюзт деп чакъырмагъанбыз. Гитлерни аскерине кимни болушлугъу бла къошулгъанса? Бюгюнлюкде къайдады ол адам? Бек алгъа бу соруулагъа тюз жуап бер.

– Мени ким болгъанымы полковник Сюлеменов Рашид Заман огълугъа соруругъузну тилейме, – деди Атабий следовательге, арталлыда буюкъмай, жунчумай. Къаспот таба бурулуп да къарамайды Атабий, баям, ол, Къаспотну кёргенли, тюзлюк жерин табарына ийнанып башлагъан болур.

Къаспот Сюлеменов бла тюбеше-тюбеше турады. Алай бир бирлери бла уллу шагъырейликлери жокъду, – тутхан

ишлери бирди, къыралны аллында ол борчну толтурууну къайгъысын этгенден башха сёз жюрюмегенди арада алыкъа.

– Жолдаш полковникни таныгъанмы этесе? – деп сорду следовательни къатында олтургъан жаш адам, следовательге сёз къошханына бир кесек жунчугъан да этип.

– Хо бир да, тёшекге башдан-аякъдан кирип айланнгандыла дейди полковник бла, – деди следователь. – Биз аны тапмазлыкъ сунуп жаншай турады.

– Сиз аны тапсагъыз, манга бек уллу игилик этериксиз, – деди Атабий.

– Къайдан таныйса Сюлеменовну? – деди Къаспот, къарамын Атабийге угъай, башха жанына буруп.

– Ол да, мен да Тельманны партиясында къуллукъ этгенбиз, – мен 1942 жылдан берисинде Сюлеменовну оноуу бла ишлегенме.

Къаспот ёрге турду да, къайры эсе да телефон бла сёлешди. Сюлеменов Рашид Заман огълуну ала болгъан жерге келирин тиледи...

* * *

Рашид Атабийни кёргенинде, жаханим отуна кириучю заманындача неда крематорийни къара тютюнюн кёрсе болуучусуча, тили тутулду да къалды. Ол, шинтикге олтуруп, Атабийни кёзюне къатханлай турду. Атабийни уа кёз жашлары кёкюрегине тама сюеледи, дуния аны биргесине къууанч этгенча кёрюне, – кюндюзню нюрю жайылды ала болгъан отоугъа.

«Атабий, бой салмадыкъ душманнга, кесибизни угъай, Туугъан журтубузну къорууладыкъ андан!» – дерик эди Рашид, бир кесек эс табып, сёлешалырча болса. Къаспот да ишни болушун ангыласа керек, Сюлеменовдан алгъа болургъа базынмайды ансы, Атабийни къучакълап, бек алгъа анга Байханатны хапарын айтырыкъды.

Атабий, Сюлеменовну аллай бир заманны тынгылап тургъанын ушатмады. «Бу нек тынгылайды, мени юсюмден бир аман хапар затмы эшитген болур? – деди Атабий, аз эс жыйып, урушну ачы ауазы, тюш арасы угъай, тюню бола, отоуда жарыкълыкъны, къара ауана къолгъа эте. – Бу да арт бура эсе, сау кёрейим, – кесими жойгъандан ёнге мадар къалмагъанды. Къаспот да къайдан табылды бери – манга палахха – халкъгъа жаяр: «Абдулкеримни биз адам этерге кюрешген жашы, Гитлерни аскерине къошулуп, бизге къажау уруш этгенди», – деп. Турнала учханча, кёкге учуп, анда жокъ болуп къалгъы эди ууала билмеген жаным. Къадар,

ёксюзлюк сынатдынг, элимден къачып, тау араларында, къалын агъач ичинде амалсыз баш кечиндирирча этдинг, эссизлени учхара сёзлерин кётюре, тангымы жиляу бла ашырырча чекге де жетдирдинг. Кимге не хатам жетгенди мени, быллай бир азапны кётюрюрча? Кёремисиз бу Къаспот къаражухну уа, тонгуз тынгылауну басып олтургъанын. Бир да къуруй эсе да, Сюлеменовну нек чакъыртханын айтсын да, ишни болушун ачыкъ этсин. Итден туугъан, мени ажымлы къадарыма жанынг аурумаймыды?»

– Атабий! – деп къычырды Рашид, ауазы къая оюлгъан тарууш эте. Хау, ол хычыуун угъай, бек огъурсуз эшитилди олтургъанлагъа. Рашид къууанып къычыргъанына ишексиз эдиле отоудагъыла. Атабий кеси да симсиреди, – ол Рашидни аллай къужур ауазын бу жолгъа дери бир да эшитмегенди. – Сюлеменов Атабийни къучакълады да: «Саумуса?» – деп, кёлю тола сорду. – Ийнан, мен сени сау сунмагъан эдим. «Жарлы Атабий мени хатамдан жоюлду», – деп тургъанма, атынгы сагъыннганым сайын тилим тутула, кёзлерим къарангы эте, къуугъун жетгенча, жюрегим чанча.

– Адамла, бери къарагъыз! Муну аты Атабийди! Ниети Кавказны мен кёрген шаудан сууларыча таза, акъылы, сабырлыгъы жерни кесича ауур. Саусуз саулукъ кюсегенча, кюсеп тургъанма муну, къайдан, кимден сураргъа билмей. Атабий мени бек ышаннган тасхачым болгъанды 1942 жылдан берисинде. Муну тюрмеге тыгъып турургъа ким эркинлик бергенди сизге?

– Бизде терслик жокъду, – деди следователь, – Бюйге Аксильни документлери бла шагъырей болгъан адам, мынга соруу эте турмай, илишаннга салгъанлыкъгъа, киши терс этгенсе деп сюеллик тюйюл эди.

– Аксильчик! Мени буйругъуму тынгылы этгенинги билеме. Аперим, санга!

Къаспот да къучакълады Атабийни. Ол, жаягъын аны жаягъына къысып: «Тилейме, кеч,– деп шыбырдады къулагъына. – Сени ишинги жюрютгенлени айтханларына толу ийнаннганма, ала ишексиз эдиле, сени Гитлерге къуллукъ этгенинге. Мен а, кесинг билесе, аллай адамгъа жакъ басаллыкъ тюйюл эдим».

– Атабий Батыров, бизни районну жашыды, – деди Къаспот кёлю кётюрюлюп, башы кёкге жетгенча болуп. – Муну юсюнден аман оюмларымы багушха ташладым. – Къаспот ол сёзлени полковник Сюлеменовха къарап айтады.

– Жашла, бусагъатда мени ышара сюелгеними кёре болурсуз. Жюрегим а жиляй турады. Айтдырмай къоймай эсегиз, ол да къууаннгандан жиляйды, – деди Рашид, – Атабий бла мен кёп сюйген тенглерибизден айырылгъанбыз.

Мени тюз ангылагъыз, урушда аллай къыйынлыкъны сынагъан жаланда биз тюйюлбюз, саула барыбыз да сынадыкъ бушуу. Жан тенглерибизден кёпле уруш бошалгъан кюнню кёрюп, жаз башыны кёзюне къарап, окъ-топ кюйдюрген жерледе кёк кырдык кёрюне башлагъанын кёрюп къууанмадыла... Атабий, кёремисе бу ишни, – деди Рашид андан ары, – Шураны тюнене ингирде ашыргъанма Ростовха – къызына. Сени атынгы бир кюнде да ауузундан кетермегенди ол жарлы тиширыу. Манга кёл этдирген Шура эди: «Атабий сауду»,– дегенлей тура эди хаман. Ой, къалай термиле эди ол сени кёрюрге!

– Жолдаш полковник, энди Атабийге не оноу? – деп сорду Къаспот.

– Аны оноуу тынчды, – документлерин жарашдырыгъыз да, бюгюнден озмай башына эркин этигиз! Партбилети мендеди. Аскер кийимле кийдиригиз, капитан чынларыны да жерлерин тапдырып. Ол затла Атабийге жарашмай къаллыкъдыла деп, айталлыкъ болмазсыз да. Атабий, эсинге салайым, бизге алыкъа уруш бошалмагъанды.

– Жолдаш полковник, Атабийге бир-эки сёз айтыргъа эркин этигиз, – деди Къаспот.

– Айт, – деди Сюлеменов.

– Атабий, сюйюнчюнг мени, – деди Къаспот, бу жол айтхан сёзю жыр тауушэте – Байханат да мындады.

Атабий сангырау болду да къалды. Холам кёзюне кёрюндю аны. «Угъай, угъай, Къанамат бийни къызы Байханатха айта болмаз бу», – деди Атабий, жюрегини ургъан тауушу къулагъына эшитиле.

Атабий «Холамдан къайтды да», Къаспотну кёзюне къатып къалды. Шашхан адамгъа ушады ол, уллу къара кёзлери къапларындан чартлап чыгъаргъа жетишдиле.

– Ким Байханат? – Атабий ол сёзлени ауузундан кючден бла бутдан чыгъарды.

– Къанаматны къызы («Бий», деген сёзню айтмады Къаспот).

Атабий атасы бла тенгши киши Байханатны атын айтханында, асыры къууаннгандан тели болургъа жетишгенине уялды да, кесине сабырлыкъ алып, сёлеширге кюрешди.

– Къалайды, не этеди мында?

– Мында уа госпитальда ишлейди. Мени ол кеси танып хапар айтханды. Сиз а экигиз да бир элли, бир жерли, кёрсе, къууаныр. Сен да жарсырыкъ болмазса, анга тюбегенликге?! Ол зат ючюн излейме сенден нохтабау.

– Оллахий, Къаспот, бек къууанч хапар айтдынг. Нохтабаусуз къоймазлыгъыма ийнан.

II

– Тюшню кертилигине туугъанлы да ийнаныпма, – деди Байханат, Атабийге асыры къууаннгандан, жюреги къаннгынчы жилягъандан сора, эс табып, кёзюн-бетин акъ халатыны этеги бла сюрте. – Былай къысха тюберикме деп, эсимде жокъ эди ансы, келлигинге уа ишексиз эдим. Холамдача болабыз да, сен, бир кёк атха да минип, башынгда да бир ариу бухар бёркюнг, башха затларынг а – аскер кийимле. Башлы сахтиян чурукъларынгы жылтырагъанлары уа кёз къамата. Сени чырайынга тийре къызла бир бирге ал бермей къарай эдиле. Сен а, бизни арбазгъа кирдинг да, атдан тюшюп, атам, анам бла да жарыкъ саламлашдынг. «Эй къыз! Къайдаса? Атабийге айран чыгъар!» – деп къычырды анам. Мен а хуна артында бугъуп къарай эдим сизге. Чабып барып, бек ыразы болуп этдим анамы айтханын. Аллах бирди, айтыргъа окъуна уялама, сен энишге ийилип, къолумдан аякъны алгъанынгда, асыры жунчугъандан, жыгъылып кетерге азчыкъдан къалдым – санларымда къалтырамагъан бир жерим жокъ эди...

Олсагъатда Атабий Байханатха аралды да къалды. Тола келген айгъа сейир этип къарагъанча къарай эди ол Байханатны кёзлерине. Ала уа – кёк жайны къызыл гюллерича ышара: «Сюебиз!» – дей эдиле ала жашха, Байханатны ич сёзюн айтханча.

– Сизни ючюн отда жанаргъа да хазырма, – деди Атабий, къол аязларын бир бирге ышый.

– Битеу Холамны къызлары ючюн дегенлигингмиди? – Байханат ышарды.

Атабий жунчуду, олсагъат окъуна жууап къайтарып къоялмагъаны да аны ючюн эди: «Мен Къанамат бийни юйюрюню юсюнден айтама», – деди жаш.

– Сен, коммунист, Совет Аскерни капитаны, Къанамат бийни атын айтыргъа къоркъмаймыса?

– Угъай. Уруш жолланы къыдыра, совет солдатланы ёлюмден къутхара келген дохтур къызны сюерге эркин болурма да, таланнган?

– Не айтдынг, Атабий?

– Тюз ол сен эшитген сёзлени кёлюм бла айтханыма ийнан, ариу къыз. – Атабий бу жол арталлыда жунчумады.

– Не затла айтаса, Атабий? – Байханатны ариу акъ мангылайына тер къакъды, жукъа жаякълары къына сюртгенча, къып-къызыл болдула.

– Аллахха ийнана эсенг, манга да ийнан Байханат, мени уруш отундан сау къутхаргъан санга сюймеклигимди.

Ахшы умутума бичакъ урсанг, кесими жоярыгъыма ийнанып къал.

– Ой-ой, сен къалай къарыусуз жашчыкъса?

– Ол сёзле сени намысынга келишмейдиле, Байханат.

– Айып этме, Атабий, эркеленеме деп, айтмаз сёзюмю айтдым. Ауузум жаншагъанлыкъгъа, жюрегим ташдан ишленнген сунма, отуннга жюрюучю жашчыкъ заманындан бери къарайма ызындан. Билеме, сен да, мен да ахтына ашырдыкъ жылланы. Кёп жиляды гюняхсыз анам, ачыудан кюе жашайды бийлиги Холам таулагъа тенг болуучу атам. Ёлмедик, жангыдан халкъгъа къошулдукъ, къыралыбыз барды деп, ёхтем айтыр заманнга окъуна жетдик, – аны да сууну, хауаны кибик багъалы кёрдюк. Итле уа алгъынча юредиле – арбазлада, къоллада, жоллада. Ол а барындан да ауур жюкдю бизни кибиклеге.

– Ол тюрлю затлагъа эс бурма, Байханат, – Атабий онг къолун алгъа узатды да, Байханатны чачын артха сылады. Ол ишге Байханатны тынгылап къойгъаны Атабийни, жерленнген эмиликге секирип миннгенча, къууандырды.

– Атабий, итлени юргенлерине эс бурмаз ючюн сылхыр болургъа керекбиз. Ийнанамыса, мени акъылыма кёре, аллай къыйынлыкъны бешик жыр окъуна сынтыл эталлыкъ тюйюлдю... Ёмюрден ахыргъа бир бирден айырылып къалыуну ачылыгъын Аллах сынатмасын бизге, Атабий... Бюгюнлюкде мен сен айтханны эталмам. «Кюнюбюз, кечебиз да жангыз сенсе, бизни ахыр кюнюбюзню та. нчагъы да сенсе», – деп жашагъан атамы, анамы мудах этип, сени бла кёз кёрмезге къалай кетип къалайым? Алайсыз да анам, тюшюмде, тюнюмде да тынчлыкъ бермей, башымы къайгъылы сагъышладан тыкъ-тыкъма этгенди. Киши жеринде анга бир зат болгъан сунуп, жаным кетгенлей жашайма.

– Байханат, айып этмезинги тилейме, сени кёргенлей, дунияда барымы, жогъуму да унутуп, къартланы къалайлыкъларын да сормагъанма.

– Игидиле деп турама, Аллах айтса. Ол дуниягъа къан жаугъан сагъатда кечеле бла къачырып къутхаргъан эдиле Батырбийни бёрюлеринден. Дагъыстаннга келип тохтадыкъ. Мени окъуулу этиуню къайгъысын кёргенлей турдула анда да. Махачкъалада медицина институтну ючюнчю курсунда окъуй тургъанымлай нёгерлерим бла бирге урушха ашырдыла. Мен кетгенден сора, кёп да турмай, алагъа жазгъан къагъытыма жуап алдым да, бек сейир этдим бир ишге: «Абайланыкъыла, Шакъманланыкъыла къоймай бизни Бакугъа кёчюргендиле, – деп жаза эди атам, дуниягъа жангыдан жаратылгъанча болдукъ, къызым. Письмонгу Махачкъаладан бери къоншуларыбыз жибергендиле.

Бизге чыртта къайгъы этме, кесинге сакъ бол, жангыз жанынга Аллахны жаны аурусун...» Ма алайды иш, Атабий. Кёчюрюлгенлерин эшитгенден сора, сени анангы, эгечинги да сорур, сурар ючюн къалмагъанма. Ахузатдан алгъан письмому жанымда жюрютеме. Гогайны саулугъун-шаулугъун билдир деп тилейди, жашырма, тюз хапар айт деп. Мен Ахузатны Гогайгъа баргъанын билмей эдим.

– Байханат, сизни, – атангы, анангы, сени,– халаллыгъыгъызды мени жау аллында жойдурмагъан, – деди Атабий, сабийлик жомакъларына батылып къалгъанча, къыз айтхан хапарладан дуния зауукълугъун ала. – Сенсе мени къыйын кюнюмде палахладан кери этген, окъ тийип, кырдыкга аугъанымда, ачыкъ жарама балхам болгъан, сенсе жашауум, къууанчым, къадарым, сагъышларым, ахшы умутларым да!..

Атабий, къызны юсюне сюелип, аллай сёзле айталлыкъды деп кимни эсинде бар эди, – аны хар сёзюн сюймеклик жырны тизгинлерине ушатды Байханат. «Сени бюгюн къатымда олтуруп, сюймеклик хапар айтханынга тынгылай эсем, – насыплыма, – деди ол. – Хар айтханынг – азат къанатлыны жыры, тамблабызны жазы. Ала Холам тёшлеринде къызаргъан наныкълагъа, жаз башында къар тюбюнден ышара чыкъгъан жанкъозлагъа, къагъанакъны биринчи ышарыууна ушайдыла. Къалай насыплыбыз экибиз да!»

– Сау бол, Атабий, – деди Байханат. – Халал жанынг, таза ниетинг ючюн да – сау бол! Алай сен айтхан затланы барысы да жарсыууму жырлары болгъанларын ангыла, зорлукъ кючю, ачы уруш салгъан къыйынлыкъдан кёп да ауурду бусагъатда сен манга жюклеген жюк. Къыйын ишле артда къалырла деп, аны умуту бла жашай эдим да, кеси кесибизни алдай кёреме да дуниялыкъда... Терилмейик болмазлыкъ ишге. Бек къууанырыкъ эдим, алгъынча элибиз, жерибиз бир болса. Бюгюнлюкде уа сени ананг, эгечинг жерни бир къыйырында, мени атам, анам жерни экинчи къыйырында. Аласыз санга, манга да жокъ жашау. Жангыз кесин а къурт-къумурсха да ёлтюрмейди.

Атабий мудах болду. Ол кеси акъылында ныхытлы жолгъа кирди, уллу суудан ётерге кечиу да изледи. Жай ахшамына, танг жарыгъына да тюбеди. Сора теренден ахтынды да, бурун жанлары агъардыла, кенг, сыйдам мангылайы жыйырылды. Атабий ызы бла бир затха да эсин бурмай тынгылады, дунияда хар затдан да айырылып, жангыз къалгъанча. Бирде ол кесин агъач къыйырында, жар эринде, жаун окъуна жибитмей сюелген турукъгъа ушатды. Жашаууну эрттегили жырлары айтыла башлагъанларына ийнанды, энди анга неден да не. Атасы жокъ къа-

тында – кёл этдирирге, туугъан журту жокъ – тарыгъыуун айтыргъа. Энди ол сабаны чагъарына, арбазында сабий ауаз эшитилирине да ийнанмайды... Бусагъатда ол Байханатны кёзюне да къараялмайды, – жюрегин жылытыр сёз айтмазын биледи. Кетип къалыргъа уа базынмайды. Аны алай этгени къызны жанына тийсе уа? «Байханатны жанына тийгенден эсе, дунияда жашамай къалгъан мен болайым, – деди Атабий. – Тилейме, Байханат, кече тюшюмде окъуна кёрюне тур. Сора мен а тюнюмде кечеги тюшюме къууана жашарма...»

III

1945 жылны июль айыны ахыр кезиуюдю. Сибирьде жерни бла кёкню арасы башха жерледен эсе жуукъ болур ансы, кюн былай къыздырып, Атабий, Кавказда угъай, Германияда окъуна кёрмегенди. Терекле окъуна шууулдамайдыла, таланнган, юслерин букъу басып, чапыракълары хуери болуп, жансыз затха ушап къалгъандыла. Кюнлюм бетле уа саргъала окъуна башлагъандыла. Жолланы, орамланы букъуларын а соргъан иш да этме, – ала тёгерекни боз туман басханнга ушатханлай турадыла. Атабий, жесирле тургъан жерге барып къайтса уа, тамам бир жыллыгъы кетеди: тутмакъ отоулада хауа айланмайды, андагъыланы ашлары, суулары жокъну орунунда, аманны кебинден жан кечиндиредиле. Кёплери ёлюп, эфендиле махтаучу «тынч жашаугъа» къутулгъандыла. Тюрмеде Муссаны да жокълагъанды Атабий. Жыйырма бла беш жылны аркъасына жюклеп аны ГУЛАГ-га ашыргъанларын айтхандыла. Атабий тюрмеде атасы кибик кишиле, боюнларын созуп, андан болушлукъ тилеген заманда, аланы кёрмез ючюн, башын энишге ийгенлей кетеди андан. Ахырында жаш кеси акъылында: «Барыбызгъа да бу азапны сынатхан душмандан алыкъа къаныбызны алып бошамагъанбыз», – дер. Ол алай кесин жолгъа хазырлагъаны ючюн айта болур, баям: Атабий Дагъыстаннга тебиреп турады. Урушну заманында фашистле жесирге алгъан совет солдатладан, офицерледен бир къауум адамны окъутуп, юйретип, сора десант тюшюргендиле Дагъыстанны жерине. Ол сатхычланы саулары агъач ичлеринде, таула, ташла араларында бугъунуп, аманлыкъдан кери бомлай айланадыла. Аланы излеп табаргъа деп, Атабийге аллай борч салыннганды. Бу сынаулу тасхачы, ол ишни Дагъыстанны чекистлери бла бирге этерикди.

* * *

Атабий, кёп сагъыш этгенден сора, уятын ташлап, Байханат бла болгъан хапарын Къаспотха айтды, кёзюне къарамай, терлегенлери аны чахауандан чыкъгъан адамгъа ушата.

– Тели болургъа жетишгенме, башым сагъышдан толуп, – деди Атабий, Къаспотну сёз айтмай тынгылагъаны кёп тюрлю оюмла туудура. – Алай айтханыма айып этме, тамата, бу къаныбыз боялгъан жерде, къабыргъа кирип къалыргъа боллукъма, саулугъуму-шаулугъуму да киши билмезча. Урушда жоюлгъан тенглеримден иги мен тюйюл.

– Ары ашыкъма, анда сен этерик жокъду, – деди Къаспот, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. – Ол дунияны махтагъанланы бирлерине да ийнанма, мени жауум да жер тюбюне батсын.

– Аны да билеме. Къаспот, ол дунияны кертилигине арталлыда ийнанмайма. Алай мен кетгенликге, кёк къаралмазын, сабанла, терекле чакъгъанларын къоймазлыкъларын да билеме. Тойла да болурла, Аллах айтса, таулу юйлеге келин келип. Кюн алгъынча батар, танг да атар. Кюн да чыгъар жангыдан, хычыуун ышара, нюрюн дунягъа жая. Кёлсюзлюгюме айып этме, Къаспот, мен а энди аланы бирин да кёрмем... «Сюймеклик адамланы акъылдан шашдырады», дегенлери керти кёреме, таланнган! – Атабий, андан ары сёз айталмай, тили тутулуп къалгъанча болду.

– Да, хомух, Къанамат бийни къызы тюз да лакъырда этгенинглей, ызынгдан тебиреп къаллыкъмы суна эдинг? Тейри, аман киши сунмайса кесинги, – деди Къаспот. – Аны хар сёзюнде оюнну, чамны ауазы сезилди эсе да, тау адетледе болгъан намысны кючлюлюгюн а ангылатды.– Сен ёмюрюнгде бу жолгъа дери къызгъа лакъырда иш этгенмисе?

– Байханатхамы дейсе?

– Ким да болсун, бу жолгъа дери къыз тилегенмисе жашауунгда? Сюйген къызынг болгъанмыды бу жолгъа дери, айтдырмай къоймай эсенг?!

– Угъай, Къаспот. Байханатны уа къыйын, зауукъ кюнюмде да жюрегим а излегенлей тургъанды.

– Да бу сени жюрегинги биргесинеми айландырады? – деди Къаспот.

«Тейри, Къаспот, бош къакъды-сокъду этесе ансы, Байханатны жюрегин да билеме, – деди Атабий кеси акъылында. «Отуннга жюрюучю жашчыкъ заманынгдан бери къарайма ызынгдан», – деп окъуна айтханды Байханат кёзюме къараргъа уяла».

Къаспот Атабийни жунчуп сюелгенин ангылады. Аны ючюн айтды кёллендирир сёзле:

– Аллах насыбынгы алмасын, – деди Къаспот, онг къолун Атабийни инбашына салып, – керти таулу къызды Байханат, – адеби, намысы-сыйы да болгъан. Тейри, холамлычыкъ, ол къыз энди бизден къутулмаз. Сюлеменовха да айтайым ишни болушун. Ол эки айгъа солургъа Бакугъа кетеди. Байханат да, сен да аны бла тебирегиз жолгъа. Бакуда Байханатны атасын, анасын да къууандырыгъыз. Къанамат бий бу ишге ыразы боллугъуна ишексизме. Алай, Аллах сакъласын, ол да бир тепсе уа, аны дауруна жана тургъан от ёчюлюр. Андан ары Дагъыстаннга да, Къазахстаннга да экигиз да бирге барырсыз. Дуниягъа Байханатны бла сени бири биригизден айырырча къыйынлыкъ келмесин. Бу эки кюнден озмай, ишигизни къурайыкъ, – тенглерибизни чакъырып, тоюгъузну этейик. Сен а, кесими ёлтюрмей мадарым жокъду деп айланаса.

Баям, Атабий хар не да тамата айтханча боллугъуна ийнанса керек, жаш киеу сунар эдинг аны Къаспотну къатында къубулгъанын кёрсенг. «Энди бир киши да чырмау болалмаз бизни ишибизге»,– деди Атабий, сёзюн Къаспотха эшитдирмей.

Байханат омакъ кийинип, башына жабылгъан акъ гыранчасыны чачакълары табанларына жете, эки къыз да эки къолтугъуна кирип, Дюгерхан – алларында, Атабийланы Холамда юйлерини босагъасындан атладыла. «Къартланы тилеклери жетсин бизге, – деди биягъы Атабий, энди къуанчы шашдырыргъа жетишдирип. – Атам харип, сау болса, битеу элни жашын жыйып, бу ишни намысына чариш къурар эди, эришгенлени тууралларындан къарап, жашына, келинине ёмюрлюкню къабыл кёрюп, бир заманда да жокъламазлыкъча ёлюм бизни. Ариу тилин аямаз эди чаришчиледен да, хар бирине махтау салып, сюйюнчю айтханлагъача, нохтабауларын къолларына тутдуруп...»

– Жаш, не сагъышлыса? – деди Къаспот. Атабий а алай элгенди, къолуна алып тургъан картузу жерге тюшюп кетди. – Тейри, Атабий, той-оюн да этербиз. Жырны уа манга къой. Шауаланы Хажимурзаны «Кулизарын» менден уста кёп адам айталмаучуду. Хар биз аллыкъ алгъыш аякъда боллукъ земзем суу а, хыйлачыланы кёзлерине от болуп къуюлсун. Кёресе да, алгъышны да къалай залим этеме мен. Алыкъа, ол шуёхдан бир кесек тартсам, кёрюрсе, алгъышны къалай къыздыргъанымы!

Бусагъатда Атабий, Къаспотну айтханларын эшитмейди. Аны: «Аллах сакъласын, Къанамат бий да, бир тепсе уа, аны айтханына жана тургъан от ёчюлюр», – деген сёзлери

мыйысын сасытханлай турадыла. «Кертиси бла да, кюйсюз бий, мени къонакъ этген угъай, атамы, анамы тойдуруп, Байханатны да юйюнде тыйып къойса, не этерикме?» Ол сагъышларыдыла жашха къайдагъысын унутдургъан. Да Къаспот да, ол сёзлени айтып, алайда къурагъан ишине жарсыу салмай къойса боллукъ эди. «Айтыгъыз, бу мени тюшюммюдю огъесе тюнюммюдю?!» – деп къычырды Атабий. Олсагъатда Къаспот шайтанлы болургъа жетишди.

– Не этесе, таулу?! – деди Къаспот, сырт башына олсагъатда ёрлеген кибик, къысха-къысха солуй.– «Сюйгенимден айырдыла, – жюрегиме кирди къама. Адамла къайгъырмайдыла, къаялагъа тарыгъама», – деп жазгъанды Кязим хажи назмуларындан биринде. Сени да сюйгенингден айырды, баям, ким эсе да?

– Айып этме, Къаспот. Бир сейирлик затла кёрюндюле кёзюме, огъурсуз сёзле эшитилдиле къулагъыма.

– Акъылынгы башынга жый. Тейри, кеси кесинг бла жаншап башласанг, Байханат къатынга бир къычырымдан жуукъ келмез.

IV

Душман тежеген азапдан сау къутулуп, мамыр жолоучулукъгъа биринчи атланнган Байханатны бла Атабийни къулакъларына сюймекликге махтау салгъан жырла эшитиле, кёллери кётюрюлюп, башлары кёкге жетгенча, дунияда аладан насыплы адам жокъча, кёк кенглигинде азат учхан къанатлы окъуна былагъа сукъланнганына толу ийнанып, тенгиз кибик кёллери, ахшы умутлары къанат къакъдыра, къууанч кечелерин жукъусуз ашыргъанла, арыгъан не болгъанын билмей къысхартадыла узакъ жолоучулукъну. Байханат, поездни терезесинден тышына къарап барады, андан ургъан аяз къара чачын тарай, бар сагъышларын да ол чача. Угъай, тюз бусагъатчыкъда аны бир тюрлю сагъышы жокъду. Ол, бийче, Байханат, насыпны къулуду, къарауашы. Энди ата-анадан сыгъыу да жокъ – ала да харам этмезле жангыз къызларын. Байханат а кеси кюсегенин тапханды.

– Атабий, сен насыплымыса? – деп сорду Байханат, терезе аллында сюелген халын тюрлендирмей.

Атабий тынгылап къойгъанында къыз дагъыда къайтарды сёзюн.

– Хау, бек насыплыма, – деди Атабий Байханатны соруун жарты-къурту эшитип. – Бакугъа биринчи кере баргъан адам насыплы болмай а. Аны сора болурса сен да?

– Угъай, мен аны сормайма, – деди Байханат, къарамын терезеден алмай.

– Мен, Къанамат бийни киеую, Батырланы Абдулкеримни жашы Атабий, бек насыплыма, – деди жаш ёрге туруп, Байханатны аркъасын кесини кёкюрегине къыса, жаягъын аны узун, чыммакъ-акъ боюнуна сала. – Кёкде учхан къанатлыдан да, тауда айланнган кийикден да мен насыплыма.

– Къара мынга? Аланы уа нелери насыплыды?

– Бусагъатда алада болгъан азатлыкъ болса эди, бизни халкъыбызда кесими бютюнда насыплыгъа санар эдим.

Байханат мудах болду. Баям, Атабий айтханына сокъуранды. Байханатны кёзюне аны ёмюрюнде биринчи кере кёргенча къарады, – къанмай эди аны сыфатындан. Олсагъатда Байханат Атабий аны къучакъласа, эркелетсе ыразы эди. Этмеди жаш алай. Къыз а кеси намысына чып тюшюрюп, былай эт деп, ёлсе да, айтырыкъ тюйюл эди. «Атабий, жаланса да, андан уялчакъса былай», – деб'а айтды.

* * *

Поезд Кавказны жерине жетип, чалбаш таула кёзге кёрюне башлагъан сагъатда Атабий, хар затны да унутуп, алагъа аралып къалды. Холамны къыйынлыкъны, зауукълукъну да сынай келген жери, энди адамсыз, тойсуз да болуп къалгъанын кёз аллына келтирди. Сора кесин къыяма басхычына жабышхан сунду. Базыныулугъу болса, поезд ичинде: «Саула, бизге жол беригиз!» – деп окъуна къычырлыкъ эди. Кеси акъылында аллай чекге жетишди Атабий. Олсагъатда Байханатны, кюн тийгенча, ышарыууу, «бу дунияда экибизден насыплы болурму?» – деп хапар айтхан чолпан кёзлери да жапсаралмайдыла жашны. «Бу чеги болмагъан къыйынлыкъ, нек жетди бизни халкъыбызгъа? – деди Атабий, мудахлыгъын Байханатдан жашырыргъа кюрешгенине бети тюрленип, эринлерин чайнап, кимлеге эсе да чамланнганы тышына таныла. – Бек алгъа ким башлады бу огъурсуз ишни? – Къызылламы, огъесе акъламы? Кимни терслегин, кимни къойгъун? Байханат да эшитмесин ансы, ачыкъ жара болгъанды жюрегим! Фашистле окъуна сынатмагъандыла сау халкълагъа быллай ыспассызлыкъны. Къалай къутулсун адам бу къыяма жашаудан?! Ёмюрюбюзню ёлюмсюз кюнлерибизни сынай ашырлыкъ болурбуз, баям. Не ишди бу? Халкъыбыз эсиме тюшсе, къабыр къазгъан адамла кёрюннгенлей турадыла кёзюме. Тюзлюкге оноу этген Аллах, нек тёзеди бу затха? Огъесе, Кязим айтханлай, ол да залимле жанлымыды?»

V

Атабий, ауузундан бир деп бир сёз чыгъармай олтурады къайын атасыны къатында. Алайгъа да Къанамат кеси къоймай олтуртханды ансы, бери келгенли да ол болгъан жерден кенгирекде болургъа кюрешгенлей турады. Сюймегенлик этип угъай, уялгъандан, бек алгъа кесини намысына сакъдан. Анса уа Атабий Къанамат бий бла къазанлашамы келгенди! Атасы Абдулкерим, бий бла тенглик жюрюте келгенин билмеген жаш тюйюлдю ол. Дуния тюрленип, палах Къанаматны юйюрюн марап айланнган заманда да, аны къатындан кенгнге кетмегенди Абдулкерим. Бюгюн аны бла жуукъ юлюш боллугъун билсе уа, «Къанаматны орунуна мени жоюгъуз», – деп окъуна айтырыкъ болур эди, баям. Алай, палах аны ызындан да айырылмагъанды ол кезиуде. Абдулкерим кеси ачыуундан къутулалмай кюе эди кече-кюн да. Аны алайлыгъын Къанамат да, Абдулкеримни жашы Атабий да иги биледиле.

– Жашым, – деди Къанамат, – ол сёзюн ахырына жетдиргинчи окъуна Атабий секирип ёрге турду. – Намыслы бол, жашым. Олтур бери, къатыма жууугъуракъ олтур.

– Атабийге «жашым» деп Абдулкерим окъуна айтмагъанды бир кере окъуна. Ол сёзню хычыуунлугъун ёмюрюнде да унутурукъ тюйюлдю жаш. – Ол аман къызны бла сени бу ишигизге бек ыразыма мен. Отдан, ёртенден да сау къутулуп, башыгъызгъа тюз оноу этгенигизге къууандым. Тюнгюлюп эдик хар затдан да, Аллаху тагъалада кюч уллуду, – кеси жаратхан жанланы къууанчсыз къоймайды. Сени атанг, мени шуёхум Абдулкерим, сау болса, халкъны жыйып, той этер эди. Не этейик, Аллахны буйругъундан киши да къутулмайды. Хайт дегиз, къууанч кюнлеригиз кёп болсунла. Сакъ жюрю, сакъ атла, – сакъларыкъ Аллахды.

– Къанаматны кёлю толду, сакъал тюбю къалтырады. Бий кесинде ол затны биринчи сезгенча, амалсыз болуп къарады тёгерекге. Сора ариу, жумушакъ, сыйдам къолларын бир бирге ышып, эс табаргъа кюрешди. Мыйыкъларын сылады, аз жётел этип, тамагъын ариулап, сёзюн андан ары бардырды:

– Жангыз балам бар эди да, энди эки болдугъуз. Аллах сизден жаратыллыкъ жанлагъа къыйынлыкъ сынатмасын. Байханат санга аманат, сен Аллахха аманат. Шерипагъа, Дюгерханнга, биз таныгъан адамланы барысына да, соруп, салам айт. «Суу ызына къайтады», дейдиле, Аллах айтса, эллерине-журтларына да къайтырла... Бизни да унутуп къоймагъыз, жашым!

Къанаматны къатыны Элмусхан, баям, бу эки кюнде аякъ

юсюне айланнганы татыса керек, эрттенли тышына чыкъмагъанды, – юйде къызы бла ушакъны къыздырады. Болгъан ишге къууаннганын Къанаматдан эсе алгъа билдиргенди тенгнге, жуукъгъа – мында тукъумларын, миллетлерин тюрлендирип, амалсыз жашау сюрген таулулагъа. Не этсинле, халкълагъа жетген палах алагъа да жетгенди. Окъа, кюмюш бла тышланнган сунар эдинг Холамда Къанаматланы юйлерин. Бийге баш уруп жашагъанла артда анга душман болуп чыкъдыла. Къанамат, Атабий бла ушакъ эте келгенинде: «Батырбийге мен кечсем да, Аллах кечмесин, – деп, эки-юч кере къатлагъаны да аны ючюн эди. – Гыржынны къачы уллуду, жашым...»

Элмусхан Атабийни кёрюрге сюеди, алай, барып, аны къатына олтуруп, ушакъ этерге базынмайды; Къанамат бий, бюгюн да кесин тахтада сунуп, оноууна киши къошулурун сюймейди. Да быллай къууанчда ол да Элмусханны артыкъ атламын чотха алып да кюреширик болмаз эди: «Дадаш къызы, кел да киеуюнг бла да бир хапарлаш»,– десе окъуна да, анга киши айып этерик болмаз эди.

Къанамат, балан бармагъын Элмусханлары болгъан отоу таба чюелтди да: «Къайын анангы къатына бар да, аны кёлюн да ал, жашым, – деди. – Аны жашаууна да адам сукъланырча тюйюлдю, – жангыз къызын кёзкёрмезге ашырады...

«Къоркъмагъыз, мен саулукъда Байханат къыйынлыкъ кёрмез!» – дерик эди Атабий. Алай айталмады, – ол аны намысына келишген иш тюйюл эди.

Къанамат, башын энишге тутхан халында (баям, кёлю толду аны), ёрге кётюрюлдю да, сагъышлы атлай, юйюню босагъасына жетип тохтады. Аны юсюнде бек сыйлы кийимлери: кёк чепкени, кюмюшбаш хазырлары, бел бауу да кюмюш тилли (къамасын жюрютюрге эркин этмейдиле), кёлегини акълыгъына къарап турурса, аны жагъасы Николай замандагъы кёлеклеча тигилгенди – тюймелери онг инбашындан башланып, тюз жаякъ табасына тирелип тохтайдыла. Бийик бухар бёркюню, башлы сахтиян чурукъларыны ариулукъларына да къарап турурса, – Къанамат дуниягъа бий болуп туугъаныны шагъатлары эдиле ала. Дуниягъа генерал болуп киши да туумайды дейдиле. Алай, Къанаматча, бий болуп туугъанла уа бардыла.

– Дадаш къызы, – деди ол шош, тамагъын ариулай. – Эшитемисе?

– Хау, эшитеме. Байханат бла ушакъ эте тура эдим, – деп, Элмусхан эрине жуукъ келип тохтады.

– Сабийлени жолгъа атланыр заманлары жете турады, хар затларын да хазыр эт, маржа!

– Тынгысыз болма, бийим. Хар зат да хаппа-хазырды.
– Жол узакъды, ауур этме жюклерин.
– Тынгысыз болма, бийим. Хар зат да тапды. – Элмускан бир кесек тынгылагъандан сора: «Хо да, была жюклерин сыртлары бламы элтирикдиле?!» – деп жиберди. Алай айтханы бла сокъураннганы тенг болду.
– Бийим, терс сёлешдим, айып этме.
– Аллах айып этмесин, Дадаш къызы. Сен айтхан тюздю, – деди Къанамат.

Онтёртюнчю башы

I

Байханат, Махачкъалада кеслери жашаучу юйню арбазына кюн сайын келип, алайдан кетмей кёп заман турады. Атабий а иши бла айланады. Кече къонакъ юйге (Байханат бла Атабий «Каспий» къонакъ юйде жашайдыла) келмей къалгъан кезиулери да болады. Байханат кеси айтхынчы, бусагъатда ол юйде жашагъанладан киши танымагъанды аны. Да жаш къызчыкъ эди ол, урушха кетген заманында. Энди уа жетген тиширыу. Андан тышында да, Къанаматны юйюрюню адамлары Махачкъалада кёзге артыкъ кёп кёрюнюрге сюймегендиле. «Хата азданды, бизни къорууларыкъ къыралда жашамагъаныбызны унутмагъыз, – деучю эди Къанамат. – Бусагъатда бизни сёзюбюз-башыбыз да окъ кёрюнеди анга».

Бюгюн а Байханат бир затдан да къоркъмайды – эри, кеси да уруш отундан тюнене къутулгъандыла. Алай бош угъай, хорлам бла къутулгъандыла. Байханатны жюрегине сюнгю болуп чанчылгъан къыйынлыгъы уа барды – урушха аны бла бирге кетген беш тенг къызындан жангыз бири да къайтмагъанды артха. Жулдузлары ёмюрде да жанмазча ёчюлгендиле беш ариу къызны, ала къазауатда, башхаланы ёлюмден сакълай, кеси жанларын алдыргъандыла душманнга. Байханат бюгюн, Каспий жагъасында олтуруп, тенглерин эсгере, кёлю тола, жибийди жай жаунга. «Татлы, ариу тенглерим, урушдан сора бирге тюберге, бирге окъургъа, ёмюрлюк тенглик жюрютюрге сёз берген эдик, – дейди Байханат, эки кёзюн тенгизден алмай.– Айтхан сёзюгюзге табылмадыгъыз, бизге сау къал айтып, саула ючюн бердигиз жаныгъызны. Патымат: «Уялмагъанчыкъ, бизни мында къоюп, жалан кесинг къайтдынг артха!» – дериксе, билеме. Халал Гюндюз а: «Мени жаным жол нёгер болсун санга!» – дерин билеме. Роза, Лида, Марьяна айтырыкъны да билеме: «Хар ингир сайын, кёкде жангы

чыкъгъан жулдузлагъа къарап, тансыкълай тур бизни!» – дерикдиле ала ючюсю да бир ауздан.

Кечгинлик беригиз, кесими къарыусуз дохтур болгъанымы билдим, – сизни ёлюмден сакълаялмадым. Барыгъызны да дуния жарыгъын сюйгенча сюйюучю жюрегим сыгын отдача кюеди. Тюз бусагъатчыкъда кёк да, тенгиз да манга къошулуп жиляйдыла. Сизден эсе мен жарлыма, – къалай къыйынды жан тенглеринден ёмюрге айырылмакълыкъ!»

* * *

Байханат, тенгиз жагъада кёп заман оздургъанын кеч ангылап, элгеннген окъуна этди. Жаш келин, башындан къызыл къолан гюлмендисин бир да тешмейди. Ол олтургъан жеринден ёрге хыны кётюрюлдю да, гюлмендисини къанатлары жел эте, къонакъ юй таба жол тартды. Ол Атабийни кёрюрге ашыгъады. Бир бирлеринден тансыкъларын алгъынчы окъуна, бу кёп заманнга айырылыуну жаратмагъанлыкъгъа, этер мадарлары жокъду, – къыралны душманларына къан къусдургъунчу, тынчлыкъ къайда?! Байханат бир кесини жашауун къара шайгъа да тергемейди, – Атабийни аягъы ташха тиймесин ансы, бусагъатда окъуна жерге кирип кетсин. Аллай къайгъылы оюмла акъылына келгенлерине окъуна кюеди-бишеди Байханат, кертиси бла окъуна бир зат болуп къаллыкъча. «Адамла кеслери кеслерине этедиле хатаны,– деди Байханат, къонакъ юйге жуукълаша, – Аллах да алагъа болушады, аямай. «Я, Аллах, тюз ниет, тюз акъыл бер, аманлыкъдан кери эт», – деп тилерни орунуна: «Я, Уллу Аллах, ол адамны юйюн къурутурча, кюч-къарыу бер манга!» – деп тилейбиз. Аллах а чамланады адам улуна. Сора аманлыкъны ишин этгенлеге болушады да къояды. Билеме мен, гитлерчиле жесирге тюшгенледен «миллет легионла» къурап, аланы окъутуп, юйретип, къолларына саууут берип, Къызыл Аскерге къажау сюегенлерин. Уруш бошалырны аллында уа, ол адамладан душманнга таза да кёллери бла къуллукъ этгенледен тасхачыла къурап жибергендиле бизни къыралгъа. Ол тасхачыла, топ болуп чачылсала да, энди бизни къыралгъа эталлыкъларын юйлерине элтсинле. Керекмиди бюгюн Атабийлагъа аланы излеп айланыргъа, кечеги башларын къолларына алып. Аллах бирди, керек тюйюлдю. Ала айлансынла агъач ичлеринде, чырпы тюплеринде. Мени ангылауумда, бусагъатда ала ёлгенлеге сукълана болурла, бир ишексиз».

* * *

Танг жарыгъына ушагъан Байханат отоугъа киргенинде, Атабий анда эди. Ол терен сагъышха кетип тура эди да, Байханат кеси сёлешгинчи, аны келгенин сезмеди.

– Къанамат бийни къызчыгъы, къайда айланаса? – деди Атабий, къайгъылы сагъышлары бийлеген башын ёрге кётюрмей.

Байханатны бети къызарды, къулакълары къыздыла, къоллары безгеги тутхан адамны къолларыча къалтырадыла; Байханат Атабийни айтханы жанына тийгенин билдирмезге кюрешди, – арада гурушхалыкъ туумаз ючюн. Атабий бир заманда Байханат таба къарады да, тейри жарыгъын кёргенча болду, – кёп тюрсюнлю эди Байханатны ариу акъ бети, аны алай болгъанында Атабий айтхан сёзлени ауурлукъларындан башха сылтау жокъ эди.

– Тансыкъ болгъанымы ангылаталмай айтханлыгъымды ол сёзлени, – деди Атабий, Байханатны къатына жуукъ атлап, аны башын кёкюрегине къыса. – Ариуланы да ариууса сен. Мен къалай насыплыма! Сен а насыплымыса?!

Байханат жашаууна ыразылыгъын кёзю-башы бла билдирди ансы, ауузундан сёз чыгъармады.

– Къыйын кюнлерибиз энтта да болурла, Байханат, алай бизни бир бирден айырыр кюч а табылмаз дунияда.

Байханат, узун къара кирпиклерин терк-терк къакъды.

– Антмы этдирликсе сен манга, алай айтып къояйым, сенсиз кюн тиймез, ай чыкъмаз манга, – деди Атабий, Байханатны чачын артха эки къолу бла кезиу сылай. – Сенсиз кюнюм болур, алгъынча, къарангы...

– Жолдаш капитан, мени ол дуниягъа ашырыргъамы хазырланаса? – деди Байханат, мудах болуп. Сен айтхан сёзлени анам эшитсе, жилямай, къоярыкъ тюйюл эди.

«Сабий жаш кибик, мени бу этгеним неди?» – деди Атабий, Байханатны айтханлары буз ауушлагъа ёрлете. – Байханат, жаным-кёзюм, кесин акъылсыз адам болгъанын алай кёпле ангыламайдыла. Айып этме, бюгюннгю кюнюмю сагъышлары мени акъылдан шашдыра турадыла: биз излеген адамланы табылмазлыкъларына толу ийнанныганма. Хунаны тутурукъ ташы тап салынмаса, эртте-кеч болса да, хуна оюлмай къалмайды. Мени ишим да оюлупду, ишими тап башламагъанма – оюмсузлугъум бла юркютгенме сатхычланы, – ала бу тийреден кечеден тангнга думп болгъандыла. Аланы кёре-кёре тургъан адамланы айтханлары бирге келишеди: Гитлерни шапалары Север Осетияда Пригорный районуна ётгендиле. Ала, уруш бошалгъандан сора, Орта Азиягъа кетип, анда туруп къайтханларына шагъатлыкъ

этгенле да бардыла. Алгъа айтылгъан оюмну да, экинчисин да тюзге санагъанла кёпдюле.

Байханат, кёлкъалдыларын да унутуп, аны айтханына уллу эс буруп тынгылагъанын ангылагъан жаш, хапарны теренден-теренине кирип башлады. Аны башында сагъышлары уа бири бирлери бла ол кеси душман бла согъушханча согъушадыла. Бири айтады: «Атабий, озгъан жауунну жамычы бла къуугъанча эте тураса», – деп. Экинчиси уа: «Къыралынг ючюн шейитча ёлсенг, киши айып этмез санга. Ызларындан къысха тюш ол итлени». Ючюнчюсю былай айтып сюеледи аны юсюне: «Кесинги да, Байханатны да башыгъызны отха сукъма. Сен энди сабий жаш тюйюлсе. Халкъынг ючюн, къыралынг ючюн тюйюлгенинг боллукъду, кесинг ючюн жашаргъа заман болгъанды».

– Билемисе, Байханат, – деди Атабий, – биз излеген бандитледен бирлери урушха дери Махачкъалада жашагъанды, медицина институтда окъугъанды. Сен аны таныгъан окъуна эте болурса. Тукъуму – Махмудов, аты – Асхад.

Байханат, аны эшитир-эшитмез, сагъайды, сора, кёзлерин къаты къысып, сагъыш этди.

– Угъай, аллай адам танымайма, – деди ол, бу жол сатхычланы излеген Атабийге угъай, къачып айланнган Махмудовха жан аурута.– Айланма къоюгъуз быланы. Сиз бир дыгалас этесиз да, таулада ала къарагъан шауданла къуруп къаллыкъ кибикди.

– Аллайла айланнган жерледе терек чакъмаз, кырдык чыкъмаз, Байханат, – деди Атабий, былайда тиширыудан онглу болгъанын ангылата. – Таш, агъач тилленирле да, ол малгъунланы къайда айланнганларын айтырла бизге. Атланнган жолум не къыйын кюнюмде да ажашдырмагъанды мени.

– Да, Атабий, палах бизге къучагъын керир ючюн къоймагъанды. Сакъ бол, сакъларыкъ Аллахды.

– Хапарымы айта башлагъанымлай т‹ хтатдынг, Байханат, – деди Атабий, къашларын тюйюп, анга соруу этиучю душманлары энди, келип, аллына тобукъланып, кечгинлик тилегенча, эки къолун артха салып, аллында сюелген адамындан жууап излегенча, юй тюбюнде ары-бери атлай, аны хапарына кёз къакъмай тынгыларыкъ Байханатха хазна эс бурмай. – Ариу къыз, сатхычла агъачны теренине кирип, башларын ёлюмден къачырып айланнганлыкъгъа, ала, жайны кырдыгын, гюллени чакъгъанларын, тереклени кёгетлери жете башлагъанларын окъуна кёралмагъанлары даулашсызды. Биз а, Аллах айтса, кюзге, къышха да сау жетербиз, къарлы кюнлени да къууанчлы ашырырбыз. Байханат, бу кюнню жылыуун, къууанчын да манга берген сенсе. Сени хайырынгдан, жауурунларымы кердим, ахшы умутларым а

тау башлагъа ёрлетдиле. – Атабий Байханатны кёлюне жетеме деп айтды ол сёзлени.

«Тейри, Байханат, – деди ол кеси акъылында, – кёрген къыйынлыкъларыбызны уа къышны, жайны къууанчлары да унутдураллыкъ тюйюлдюле. Башханы къой, Холамны хар бир адамы, хар бир ташы, сабанлыкълары, жайлыкълары эсиме тюшгенлери сайын, жюрегим кёкюрегимде ёшюн уруш этип тебирейди. Уруш аулакълада къузгъун азыгъы болгъан тенглерибиз а? Ата юйюбюзден алгъа сиз, андан сора биз къысталгъаныбыздан кюеди жюрегим».

– Бу сиз излегенле ненчаулан боладыла? – деди Байханат, Атабийни акъылын кесине бура, – была анча жылдан бери сизни сакълапмы турадыла, – къачан келликсиз деп. Сен айтханны тюз ангылагъан эсем, – Герман разведка алаы бу жерге 1943 жылда къондургъанды.

– Тюз ангылагъанса, ала ючеулен болгъандыла. Бирлерин Дагъыстанны чекистлери ауур жаралы этгендиле. Ол ёлгюнчю андан билгенлери – нёгерлеринден бири Махмудов Асхад болгъанды. Биягъында санга айтханым...

– Атабий, къалгъан экисин да къайтмазлыкълагъа къошугъуз да къоюгъуз, – деди Байханат.

Туугъанлы да кишиликлери болгъан адамлагъа ушаргъа кёл салгъанлай жашагъан Атабий: «Иги къыз, билмеген затынгы юсюнден нек мурулдайса?» – дерге аздан къалды. Сора терк окъуна кесин къолгъа алды да, аллай акъыл башына келгенине къоркъгъан угъай, элгеннген этди; тёгерегине къарап, алынып къалыргъа жетишди. Ол Байханатны кёзюне къарады да, анда ёпкелемеген халны эслеп, бир кесек жан кирди. Атабий къонакъ юйню балконуна чыкъды да, бек алгъа кёк кенглигине къарап, аны юсюнде ай къалкъыгъан тенгизге ушатды. Ол анда, къанатлыланы жай хапарларына тынгылай, иги кесек турду. Атабий, ауур борчун, арыгъанын да унутуп, дуния зауугъун этди. «Жайны эрттен чагъында жырлаучудула къанатлыла былай къазауат этип, Дагъыстанны чыпчыкъларына уа башха тюйюл кёреме, – деди Атабий кеси акъылында, – была ингир алада да къыздырадыла жырларын. Баям, урушну бошалгъанына къууана болурла!»

Атабий, артха бурулуп, къарамын жашагъан отоулары таба бурду да, кеси аллына муркку эте айланнган Байханатха: «Юйюмю, жашаууму кюнча жарытхан кюнюм, – деди, кеси кесинден уяла. – Атабий, айып болсун бетинге!..»

Жашны Байханатха сюймеклиги, хурмети да не уллу эсе да, кесини жашыртын ишини юсюнден анга хапар айтып тебирегенине сокъуранды. «Эссизлик эте турама, – деди ол, мангылайын бла сакъал тюбюн кезиу-кезиу ууа, – ти-

ширыуну бу затха къатышдырмайым. Кёрмеймисе, айта тургъанын: «Сиз аланы табарыкъ тюйюлсюз, ёлгенлеге къошугъуз да къоюгъуз», – дейди, кёзюме къарап. Угъай, быллай ишге тиширыуну къатышдырмайыкъ...»

Ол сокъураныуу болушмаса, Атабий къайда айланнганын, кимлеге тюбеп ушакъ этгенин санарыкъ эди Байханатха.

* * *

Гитлерни агентлери, самолётдан парашют бла секирген жерлеринде терен къамиш ичине ташайып, жер жутханча, думп болуп къалгъандыла. Аланы ызларындан къысха тюшгенлени жетмеген жерлери къалмагъанды – алай аякъ ызларын окъуна тапмагъандыла. Кеслерин къамишге сойдургъандан бла саскылагъа талатхандан ёнге хайыр этмегендиле.

Ала кюнлени биринде, тышындан келгенле элден узакъда, агъач къалауурну юйчюгюнде кече къалып кетген хапар эшитдиле. Кёзлери жанды чекистлени, – ол итден туугъанланы къолгъа этселе да, аллай бир къууанырыкъ болур эдиле. «Барып, агъач къалауурну богъурдагъындан тутайыкъ да, бандитлени къайда болгъанларын айтдырайыкъ!» – деди аладан бирлери. «Ашыкъмайыкъ, сагъыш этейик», – деди экинчиси. Ахырында, къалауурну агъач юйчюгюне жуукъ тохтап, Гитлерни шапаларын алайда сакъларгъа келишдиле, ала артха – бир тойгъан жерлерине– къайтмай, мадарлары жокъду. Агъач къалауурну къолгъа алып, керегин берип башласала уа, – бандитле аны билмей мадарлары жокъду. Сора зукку чибин тутарса аланы. Гитлерни шапалары да, къыйынлыкъны чуунундан тутуп, аман сагъатлы болуп айланнганлыкъгъа, бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёллюкбюз деген оюм бла къанатланып, иш ахыр чекге жетсе, урходук болуп, кёкге учуп кетерик эселе да, бир затдан да артха турмазгъады акъыллары. Кеслери да бош алай, къайда болса анда, баш кечиндирип айланмайдыла, келген жерлери бла байламлыкъ тохташдырып, ишлерин бардырадыла. Бек биринчиден, ол хапарды кёкжагъаланы, жашаусуз этип, къыш желича, суукъсуратхан. Дагъыстанны чекистлери, сауутларын да жерлеп, кими терек, кими котур артына тохтап, кырдык-ханс ичинде бауурланып, тёгерекге сакъ къарай, кёзлерин агъач къалауурну юйчюгюнден алмай сакълайдыла келликлени. Аланы бирде къанатлыланы тауушлары окъуна элгендиреди.

Кёп заман ашырадыла кёкжагъала ол халда, кече жукълагъан, кюндюз тынчайгъан жокъ. Башларын терен

сагъыш бийлеген чекистле, бирде бу ишни боллугъуна ийнанмай, ыспассызлыкъ сынай тургъанларын ангылагъанча, бир бир кёзлерине къарап, сёз а айтмай тынгылайдыла. «Бандитле, бизни былай типискиге къалып тургъаныбызны билселе, аз кёл кенгдирмез эдиле», – деп окъуна шыбырдады аладан бирлери нёгерине. Агъач къалауур юйдеди, ушкогун да инбашына алып, къайры эсе да барып къайтханын эслегендиле кёкжагъала.

– Бюгюн иш бир жанына болмай эсе, башха мадар этерге керекбиз», – деди къарамыйыкъ, базыкъбоюн, жютюкёз чекист. – Баям, ол таматалары болур эди.

Бирси жашла жауурунларын жыйырып къойдула ансы, ауузларындан сёз чыгъармадыла. Ол халлары бла къарамыйыкъны айтханын толтургъа хазырлыкъларын билдирселе керек. Къарамыйыкъ, чырпы, терек ауаналарына къысыла, арлакъгъа дери барды да, терен къолну эринине жетип тохтады. «Тейри, сакъ болайыкъ ансы, ол излеген адамларыбызны юркютюп, бери къутултсакъ, сау кёрейим»,– деди кеси кесине, жаргел эринине алыннган кёзлерин къакъмай къарай.

Энди ол да, бирси нёгерлери да бу жерлени билмеген адамла тюйюлдюле, алай къолну теренлиги, агъачны, хансны къалынлыгъыды къарамыйыкъны сагъыш этдирген. Келип, былайгъа да нек тирелди, эсинде болмагъан ишни этип? Ол гурушхалыкъ да сагъышха къалдырды. Алай къарамыйыкъ, хар заманда, артыгъыракъда бусагъатда, не гитче сансыз затны окъуна чотха алгъанлай турургъа керекли-син ангылайды, – жюрютген къуллугъу излейди андан ол болумну. Аз-кёп заманмы турду къарамыйкъ алайда, аны тергеуге не ол, не нёгерлери алмадыла, – ала турургъа онг жокъ эди, – барысы да тёгерекге-башха тынгысыз къарай ашырадыла кюнлерин. Ол терен къолну ичинде бек тынгылы тау суучукъ саркъады. Алай ол бек теренде болгъаны себепли, тауушу къарамыйыкъгъа эшитилмейди. Къарамыйыкъ, алайда табийгъатны сейирлик суратына къарап, бу жерледе нек айланнганын окъуна унутду бир кесек заманнга. Сора, сагъышларындан къутулуп, нёгерлери таба къарады. Аладан бирлери бауурундан жатхан формасында, къадалып, къол булгъагъанын эследи къарамыйыкъ. Тейри, жилян да сюркеле болмаз къарамыйыкъ келген теркликде, – ол, кёкюрегин жерден бир кесек ёрге кётюрюп, битеу ауурлугъун эки къолуна жюклеп, чырпыла бетин тырнай жетди нёгерлери болгъан жерге.

– Тюз бусагъатчыкъда агъач къалауурну юйчюгюне ючеулен, тёгереклерине сакъ къарай, ташайдыла, – деди къарамыйыкъгъа къол булгъагъан, гургун солуу эте.

Къарамыйыкъ жарыды. Алай олсагъат окъуна бетинде бир арсарлыкъ эсленди.

– Жашла, къалай этебиз? – деди ол, нёгерлерине кезиу-кезиу къарай. Аны ол соруу бу итлени биз, тышындан болушлукъ болмай, кесибиз хазна къолгъа этейик деген магъананы тута эди.

Аны айтханына не ары, не бери деген болмады, тынгылауну басханлай турадыла.

– Юйчюкню къатына жуукъ тохтайыкъ да: «Бусагъатдан ючюгюз да, къолларыгъызны ёрге кётюрюп, тышына чыкъмай эсегиз, от салып, юй бла бирге кюйдюребиз барыгъызны да!» – деп, бир ауздан къычырайыкъ, – деди къарамыйыкъ. – От ачсала, неда къачып тебиреселе, аяу жокъ – ючюсюн да, уруп, агъызыргъа!

Кёкжагъаланы къычыргъанлары бла юйчюкню терезелеринден бла эшигинден ушкок быргъыланы тышына къарагъанлары тенг болду. Къарамыйыкъ терезеледен бирлерин марап атды. Андан сора юйню ичинден да ушкок тауушла чыкъдыла. Баям, бандитле, чекистлени къалайда болгъанларын кёрюп тура болур эдиле ансы, аладан къайсы эсе да къарамыйыкъны санларын суутургъа аздан къалды – окъ аны картузуну ал жанындан тийип, къурум ийис этдирип ётдю арт жанына.

Андан сора къарамыйыкъ нёгерлерине бандитлени юслерине от жаудурургъа буйрукъ берди. Ол кезиуде юйню ичиндегиле, къачып, агъачха къутулур муратда, чартлап-чартлап чыкъдыла тышына. Къарамыйыкъ аланы бирлерин къакъды. Окъ тийген бандит, алгъа ёрге секирип, сора къычырыкъдан къырып, жерге бауурy бла тийди. Аны эки нёгери уа агъачха къутулдула.

II

Атабий, Дагъыстанны КГБ-сында болгъан къагъытлагъа къарай келгенинде билген хапары ол болду. Атабий, кёп сагъыш этгенден сора, агъач къалауургъа тюберге таукел болду: ол Махмудов Асхад дегенлери уа ким болур? Аны тюз аты, тукъуму алай тюйюл эселе уа? Атабий да, мында анга болушханла да ол соруланы тёгереклерине тепсегенлей турадыла алыкъа.

– Къайдам, аланы атлары эсимдеми турады? Андан бери кёп заман озду, – деди агъач къалауур. – Тейри, адамы, сыфатларын окъуна унутханма. Ала сау болмазла. Алгъа огъурлу адамла сунуп турдум, артдан ангыладым ажалларына къутуруп айланнганла болгъанларын. Мен ангыламагъан тил бла сёлеше эдиле. Къумукъча уста сёлешген

жаш а бир келбетли. «Ногъайлыма», – дерге кюреше эди, алай ногъайлылагъа тюбей-тюбей тургъанма, аланы сёлешгенлерине ушамай эди аны тили.

– Акъсакъал, ол бизникиле юркютген кюнден берисинде къонакъларынг сени иш жокълагъанмыдыла? – деп сорду Атабий агъач къалауургъа.

– Угъай. Андан берисинде мен да тышына сагъайгъанлай турама, – деди къарт, акъ сакъалын бла мыйыкъларын кезиу сылай. Агъач къалауурну жыл саны келгенликге, бу таза хауада жашагъаны ючюн болур ансы, бети сыйдамды, кёзлери жютюдюле, аякъ, къол къымылдатыуу да жашауу алгъа ургъан адамгъа ушатадыла аны. Айтхан сёзю да кесгин. Атабий аны бурунун баппушну бурунуна ушатды. Андан сора, чырайына тасха тюшюрген зат эслемеди.

– Соргъанны айыбы жокъду, сиз а не адамласыз? – деди акъсакъал.

– Биз а, сени къонакъларынгы излеп айланнган адамлабыз, – деди Атабий ёз тилинде. – Къыралны бек ышангылы адамлары, айтдырмай къоймай эсенг.

Къарт сагъайды. «Не къонакъ хапарды бу? – деди ичинден ол. – Бусагъатда мени къонакъларым сизсиз».

– Оллах-биллях, ол биягъында мен айтхан келбетли жаш къумукъ тилде тюз сенича сёлеше эди, – деди къарт. – Алай айтханлыгъыма, Совет властьдан юркюп, тышындан келип, мында кёп миллетни адамлары жашайдыла. Ким биледи, аладан окъуна болур эдиле ёлгени, сауу да. Угъай, угъай, жангылып жаншай турама, ол ёлген Дагъыстанны кесинден эди. Была, сиз айтханча, Совет властьха душманлыкъ этген къауумладан эселе, алгъыннгы бийлени адамлары болсала керек. Ансы Совет властьны гыржынындан тойгъан адам анга къол кётюрлюк тюйюлдю.

Бир заманда агъач къалауурну ити къылыкъсыз юрдю. Къарт, Атабийлары келгенлей окъуна, аны тагъып къойгъанды. Парий, кимге эсе да асыры тартдыргъандан, боюну буулургъа жетишди, ауузундан келген кёмюгю жаякъ жанлары бла барадыла. Атабийлары да сагъайдыла, сауутларына жабышдыла. Къарт эшикге чыкъды. Арбазына тюртюлген хауле итни кёрдю да, аны алайдан къыстап, кесини итин тынчайтып къайтды артха.

– Тейри, жашым, къуллугъугъуз бла жюрегигиз а бирге келише болмаз дейме, – деди акъсакъал, Атабийге ышарып къарай. – Ит хыны юргенликге, аллай бир нек сыкъдыгъыз? – Атабий кюлюп къойду ансы, жукъ айтмады.

Энди ол жаланда къумукъча сёлешеди. Аланы тиллерин ангыламагъанла да бардыла Атабийни нёгерлеринде –

бир къазий къумукъ жаш бла оруслу; къарт а кеси тилинде къыздырады хапарын Атабий бла.

– Тамата, ол адамланы халларында, тюзю, сёзлеринде, кеслерин жюрютюулеринде сен энчи эс бургъан шарт болгъанмыды? – деп сорду Атабий.

– Эссиз адамла тюйюл эдиле. Радио эсе да, патефон эсе да бир затлары да бар эди. Не адамласыз деп соргъанма мен алагъа. Сиз айтхан да, ала айтхан да бирге келишеди: Къыралны душманларын излеп айланабыз деп къойгъан эдиле.

* * *

Атабий кеси кесине айып этди, иши бармазын ангылагъандан сора. Ол айланнган-жюрюген жерледе бир да бир умут этдирир шартха тюбемегенди. Жилтини узакъдан кёрюне башлагъан жерге жуукъ баргъанынлай, ол да ёчюлюп къалады; кесини тюнгюлгенин таматаларына билдирирге да базынмай, кечесин жукъусуз ашырады. Жашагъан дуниясында бир затдан къоркъмагъан жаш энди агъач къалауурну юйчюгюне кеси жангыз барыргъа арсарды. Тюберге уа керекди. Ол Махмудов Асхад дегенлери ким болур? Атабий органланы юсю бла сюрюшдюргенди Махмудовну. Болгъанды аллай адам – Махмудов Асхад Асхадович деп биреу, Махачкъалада тууп ёсген. 1942 жылда урушда ёлгенини юсюнден юйюрюне къагъыт келгенди. Аллай къагъытны немисле уа жарашдыралмаймыдыла деген соруу тууады былайда. Атабий анга да эс бургъанды. Махмудов Асхад Асхадович бир антлы тенгини къолунда ёлгенди. Ол Махачкъалада жашайды – ишни къалай болгъанын жик-жиги бла айтады. Агъач къалауурдан тюз жуап табарыкъма деп да ышанмайды Атабий, алай энтта бир кере тюбемей болмайды.

* * *

– Тейри, жаш, – деди къарт, бу жол Атабийге хазна кёзкъаш бермей, алайда тюзлюкню шагъатыча сюелген кюмюш бетли къайын терекге сагъышлы къарагъанлай, – бу сизни къауумда, Гитлерни анасын къатын этдирип къайтханланы юслеринден айтама: «Урушха арсарсыз кирип, ёлюм бла арамы айыргъан кишиме мен», – демегенигиз жокъду. Сёзсюз, тюздю айтханыгъыз. Биз да мында балгъа-жаугъа батылып жашамагъанбыз. Ачдан, къайгъыдан тилибиз, кюнюбюз да тутула ашыргъанбыз жашаубузну хар сагъатын... Элни уа жаз да, къыш да къара туман бас-

ханлай. Бусагъатда ол сёзлени манга айтдыргъан – сени менсиниулюгюнгдю, иги жаш! Ма алайды, биз да къанатлыланы эрттен жырларына тынгылап турмагъанбыз.

– Айып этме, тамата, сени жанынга тиер акъылым жокъ эди, – деди Атабий, агъач къалауурдан кечгинлик тилегенликге, кеси халы бла ойнап айланмагъанын ангылата. – Заманла жарыкъ да, жарсыулу да жырлайдыла. Мен къуру кесим сынагъан сунмайма къыйынлыкъ.

– Урушдагъы, тышындагъы да къыйынлыкъ сынар ючюн къалмагъанды, – деди къарт.– Ол бери келе айланнганлада сиз излеген адам жокъ эди: Махмудов Асхад деген тукъумну бла атны ауузларындан чыгъарып эшитмегенме.

Къарт бир кесек сагъыш этди да, сора былай къошду: «Не сейир, ала мени къатымда бир бир атларын окъуна айтмагъандыла».

* * *

Бандитледен бирлерини тукъуму Махмудов болгъанын ишексиз тохташдыргъанды Атабий. Ол дагъыстанлы тюйюлдю, – къайдан болгъанын а алыкъа билмейди Атабий. Махмудов Север Осетияда Пригорный районну совхозларындан биринде, бешинчи баракда бёлек заман жашап, андан Къазахстаннга кетгенди. Энди Атабий, жаланда кесин жапсарыр сёз излейди ансы, Махмудовну табалмазлыгъын ангылагъанды. «Атабий, кюн нюрюн жайгъан заманда, кёкге къара. Жулдузла, ай чыкъгъан чакъда да къара кёкге. Ала барысы да санга нёгерлик этерле. Байханатха керти сюймеклигинг да болушур санга, кёгет тереклеринг ёсген бахчангда сабий тауушла да эшитирсе, заман жетип».

Ол эр киши ауаз къанат къакъдырады Атабийге, – ким эсе да анга бир къууанч хапар келтирди да, ол эрттенлик кюнню нюрлю таякъларыча жайылды халкъгъа. Басхан жери оюлуп баргъанча, къайгъылы Атабий къайгъыладан азат болгъанына къууанды. «Тейри, Махмудов, жер жарылып, ары кирип кетмеген эсе, табарма, адамлагъа быллай бир азап чекдирген мажюсюню эшигин да жабарма».

III

Кюнню ауурлугъу кетгенликге, шахарда къызыулукъ хазна сынтыл болмагъанды, – не юйде, не тышында солур онг жокъду, – хауа айланмайды. Аны себепли халкъ Каспий тенгизни жагъасына къуюлгъанлайды. Байханат бла Атабий, тенгиз, терек салкъыны къайгъы да этмей, къы-

зыулукъну азабын кеслери алларына кётюре олтурадыла Махачкъала шахарны менме деген къонакъ юйюню сайлама отоуларындан биринде. Атабий арт кезиуде иги да жангил, огъурсуз да болгъанды. Ол Байханатдан уялады ансы, китапха жазаргъа жарамагъан сёзлени айтып, кёлюн чёкдюрюрге да угъай дерик тюйюл эди. Аны ол чекге жетишдирген ишини алгъа бармагъаныды. Атабий бла Байханат Махмудовну ызындан, Къазахстаннга атланып тургъанлай, бир башха тюрлю хапар келип, быланы жоллары кесилди. «Махмудов Асхад Махмудович (сиз излеген Махмудов Асхад Асхадович ол болур, баям), Ата журт урушха жигер къатышхан адам, тамата лейтенант, биз болгъан жерден, Къазахстанны Чимкент элинден Дагъыстан АССР-гъа 1946 жылны июль айыны 26-чы кюнюнде кетгенди...»

Къазахстанны КГБ-сындан Махачкъала шахаргъа келген билдириуде аллай тизгинле бар эдиле.

Бу адамны, ийне болуп, гебен ичине кирсе да, тапмай къоймазгъа ант этген Атабий энди, асыры сагъышлыдан, шашып къалыргъа жетишгенди. Олсагъатда тютюн, аракъы ичсе да, жюреги къанарыкъ сунмайды. Байханатда уа жаланда бир къайгъы барды – Атабийни къыйналгъанына къыйналады. Ол бусагъатда бек тынч кёллю болургъа, сабыр сёлеширге, сабыр атларгъа керекди. Ауурлугъу иги да хорлагъан Байханатха алай дохтурла айтхандыла. Байханат, къалын къашларын къаты тюйюп, терен сагъышха кетип тургъан Атабийге жангыдан къарады да: «Бу жарлыны жаны темирден ишленнген болур? – деди. – Бу къыйынлыкъда, «Отдан чыкъ да – жалыннга» дегенлей, уруш азабын сынагъаныбыз азмы эди бизге?»

Байханатны кёлю толду. Атабий, ёрге алай хыны туруп, аны эсин кесине бурмаса, сёзсюз, жилярыкъ эди Байханат.

Умутундан арталлыда тюнгюлюп къалмагъан Атабий, излеу ишни неден башларгъа кереклисин жаппа-жангыдан хыйсаплады да, терезеге жуукъ барып, иги кесекге дери тышына къарагъанлай турду. «Ташны, терекни, кырдыкны да жанлары бар эсе, сора была ол мурдарланы къайдагъыларын бизге нек айтмайдыла? – деди Атабий кеси акъылында, къонакъ юйню къатындан узакъ болмай ёсген акъ тереклеге бла аланы тюплеринде кюн сайын сугъарылгъан къалын кырдыкга эс буруп. – Бюгюн манга болушлукъ бек керекди, тилейме, болушугъуз!»

* * *

Арыгъан-талгъан деген эсине да келмеген Атабий эки нёгери бла жолгъа бек эртте атланды Дагъыстанны тау эл-

леринден бирине. Аланы атларыны эсириклерине къанатлыла окъуна эс бура болурла дерсе – шахарны кенг орамыны эки жанында ёсген чопалбаш терекчикледе, эрттен жырларын бир бирге эришип къыздыргъан къанатлыла, атлыла кёз туурадан ташайгъынчы, шум болгъанлай турдула. Ол шошлукъ Атабийни бек сейирсиндире болур эди ансы, тёгерегинде тереклени, ташланы, къанатлыланы да тиллери тутулуп къалгъан сунду. Атланы пырх-чырхларындан ёнге, бир жерден бир тауш эшитилмейди. Атабийни нёгерлери окъуна сёлешмей барадыла, тил тутхан кибик. Жол жанларында юслерин боз букъу басхан тюртю, юлёкъу терекле окъуна мудах кёрюндюле Атабийге. «Хоу бир да, кесими къыйгъыларым, сагъышларым хорлагъандыла да, андан кёрюнеди манга хар зат да мудах», – деп, жаш кесине кёл этдирирге кюрешди. Шахарда арталлыда хауа айланмай, аман сагъатлы болуп жашагъан жашла, тау этеклерине жуукъылаша башлагъанлы, эрттен аязны хычыуунлугъуна тынгылап, дуния зауукълугъун аладыла. Юйлери анда-мында таула къоюнуна, черек боюнуна къысылып ишленнген элни кёргенинде уа, – кесин Холамгъа тюшюп къалгъан сунду. Тауладан ургъан шош жел мында хар затха да жан салгъанча кёрюнеди къонакълагъа. Бир кесек заманнга Атабий чууакъ кёллю болду; энди аны жюрегинде мудахлыкъ къайгъы тынгысызлыкъ да жокъ, – ала барысы да къанлы душманны тузагъындан къутулгъанча болдула. Тюш кёре турады Атабий. «Кёзлерине къан чапхан фашистле, бу жерлени бизден сыйырыргъа кюрешгендиле, – деди холамлы жаш, туугъан элини ташы, сууу бла ушакъ этген сунуп кесин. – Угъай, тюзлюк кеси ишин этмей къоймайды – малгъунла бизге къазгъан уруларына кеслери тюшдюле».

Къалай насыплыды бусагъатда Атабий, – бу элни адамы, гюлю, кырдыгы, ташы, сууу да тауча сёлешдиле. «Быллай жерледе жашамагъанла жарсысынла, ёмюр къысхады деп. Тауну къууаты, эрттенликни ышарыуу, бу сейирлик арбазланы толтургъан сабийлени кюлгенлери жарытады элни кюн сайын, аны кюн сайын дуниягъа жангыдан жаратхан да аладыла, тейри, – деди Атабий, – бу жерден айырылыуну къыйынлыгъы – динден айырылгъанны къыйынлыгъындан башха болмаз, мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем».

* * *

Кюн тюз элни тёппесине жетип тохташды да, бу бийикликде окъуна хауаны къабындырып, элни адамын, малын да тынгысыз этди. Атабийлары быллай затха юйреннген-

лери ючюн болур, кюнню алай къыздыргъанын хазна сезмейдиле. Ала, не сельсоветге, не колхозну оноучуларына бармай, келип, школну директоруну юйюне нек тюшюп къалгъанларын кеслери окъуна иги ангыламадыла. Артда билдиле, бу тау элчикге келген къонакъланы, бир мадар болуп, къолдан ычхындырмагъанды школну директору. Жыйырма жылдан артыкъ заман болады ол бу къуллукъну къыздыргъанлы. Жыл саны жетмишден атлагъан Казбек Алиевич Алиев, къонакъларына къууаннган къууанчын кёкюрегине сыйындыралмай, сёзюн неден башларгъа билмей: «Сизни келлигигизни сезип, тёшегимден танг жарыгъы бла бирге туруп ачханма эшигибизни къадауун, – деди ол. – Тейри, тау аязы кюйдюргеннге уа ушамайды сыфатыгъыз...»

Баям, Алиев келгенлени кимле болгъанларын билирге сюйдю. Аны ахыр айтымы ол затха бурду къонакъланы эслерин.

– Биз да бир жумушла бла ёрлей келгенбиз элигизге, – деди Атабий, картузун, башындан тешип, къолуна ала. – Ючюбюз да Махачкъаладанбыз.

– Ой жигитле, къууанч бла айланыгъыз, – деди школну директору, – бу элде мен танымагъан адам да жокъ, хапарым болмагъан иш да жокъ... Махтанныганмы этдим, бир биригизге нек къарашдыгъыз?

– Угъай-угъай, тамата, сенде аллай зат эслемегенбиз, – деди Атабий, – кесибизге керек адамны тапханыбызгъа къууаннган этдик... Бизге Махмудов Асхад Асхадович керек эди.

– Ой жигитле! Бизде Асхад Асхадович жокъду, – деди Алиев, – Махмудов Асхад Махмудович а барды. Ахшы адам. Ёз эллибиз. Фронтда къан тёгюп, орденле алып, офицер да болуп къайтханды. Бирге ишлейбиз. Къумукъ тилни бла литератураны окъутады. Махтаулу устазды. Тюнене бир фронтчу тенги бла къоншу элге ётгенди. Бюгюн ингирге къайтырыкъды. Сиз Махмудовични тенглери болурсуз?

– Хау, татлы тенглебиз, аны кёре келгенбиз, – деди Атабийни тенглеринден бири, директор сёзюн бошар-бошамаз.

– Болса аллай жаш боллукъду. Къолубузда ёсгенди.

– Къазахстандан къачан къайтханды?

– Хау, ары барып да къайтханды.

Юйню ичин шошлукъ бийледи. Къалын агъачда кече арасында кеси жангыз къалгъанча болду Атабий. Бирде, къутургъан суу ташдан ташха секире барады. Жаш, къайыкъгъа минип, ахшы умутларына ашыкъгъанча, бек тири жюзеди. Бирде, Атабийни жанына къоркъуу тюшеди: жипиге батылгъанча болады; бирде, элия уруп, деменгили те-

рекни юсюне аудуруп, эзип къояргъа жетишдиреди. Бирде уа, гюняхсыз сабийлиги келип, башында эркин турнала учадыла.

«Кимди Асхад Махмудович? Аны фронтчу тенги уа кимди?»

Атабийни сылхыр этерге жетишдирген ма ол соруладыла. Асхад Махмудович, Алиев айтханча адам эсе, Атабийни излеу жолу алыкъа узакъды. Энди директорну сёзлери Атабийге, кёз алдауча, суукъ кёрюнедиле. «Керек, керексиз жерде да къор-садагъа болуп сёлешген адам алады жанымы», – деди Атабий.

«Холамлы, тюз бусагъатчыкъда Алиевни жай кёкге ушатып тургъанса. Олсагъатда не болду санга?» – деди бир эр киши ауаз.

Атабий уялды, кечгинлик тилерге къатында адам тапмады, – нёгерлери да, Алиев да тышына чыгъып эдиле. Ол сёлешгенни да кёрмеди, тёгерегине къарап.

* * *

Ауанала келген кибик, бек шош келдиле элге Асхад Махмудович бла аны нёгери. Бата баргъан кюн, уллу ёртенча, къып-къызыл болду. Сюрюуден къайтхан малла тар орамны сют, кырдык ийисден толтургъандыла. Сюрюучю уа, жарсыуу хорлап, жырыны макъамы эсинден кетген жырчыгъа ушап, таягъыны ауурлугъу окъуна сау гебенни ауурлугъундан кем кёрюнмей, кючден атлай келеди, къарамын жерден хазна алмай. Ол Асхад Махмудовични туугъан къарындашыды. Сабийчикле, чабып барып, элге кире келген Асхад Махмудовичге тюбеп, аны сыйлы къонакъла сакъламагъанларын айтхандыла. Асхадлары элге киргенлерин Атабийлагъа да билдиргендиле сабийле. Энди сюрюучю, Алиевни къонакълары кимле болгъанларын билип, артха къайтып, эл къыйырында чучхурла къатында къалгъан къарындашына толу хапар берирге керекди. «Суукъ боран жунчутхан кибик, нек жунчуду мени къарындашым, болгъанын къалтыраукъ алып?»

Сюрюучюню жашаусуз этген ол соруду.

Атабийлары сюрюучюден алгъа болдула да, Асхад Махмудовични бла аны нёгерин ортагъа алдыла, – бир тюрлю дауурсуз бой салырларын изледиле. Асхад, кёкжагъаланы сёзлерин, кеслерин да къара шайына тергемегенин ангылата, ёхтем келди къатларына. Нёгери уа, тобукъланып, башын жерге тиреп тохтагъанды. Аны жюрегини ачыуу ачыкъ жарача ачытханы билинип турады, – жан-жанын ашайды.

Асхад Махмудович, артха къайтып, нёгерини къолтукъ-

ларындан тутуп, ёрге сюерге кюрешди. Болалмады. Ол, жангыдан жерге бауурланды да, алгъыннгы халына келип, арталлыда жаны болгъан адамгъа ушамай, не аягъы, не къолу къымылдамай тохтады.

Асхад Махмудович дагъыда кюрешди аны ёрге кётюрюрге.

– Къыйнама бу жансыз затны, – деди Атабий Асхад Махмудовичге, – нёгеринг урушда къырылгъан шуёхларыгъызны жиляуларын этеди. – Тур ёрге, хомух болма, – шибиля чыбыкъланы къыл къобуз этип, жиляр заманынг жетгенди. Тилингми тутулгъанды?!

– Мени нёгерим тилсизди, къулакълары да эшитмейдиле, – деди Асхад Махмудович.

– Ой, факъыр жан а, – деп, Атабий кёлю бла жарсыгъан сундурду.

«Тилсиз» ёрге кётюрюлдю да, тёгерегинде адамлагъа хазна эс бурмай, кетип тебиреди. Аны къарамы шашхан адамны къарамына ушады. Сора, биягъындача, аямай къычырыкъ этди.

– Жюйюсхан «комиссар», сабыр бол, акъылынгы башынга жый, энди сен бизни къолубуздан къутуллукъ тюйюлсе, – деди Атабий, ауазын кётюрюп, хатдан тайса, харам къаны къара ташлагъа жагъыллыгъын ангылатып.

– Тузакъдан азат эт мени, – деди Батырбий, Атабий таба бурулмагъанлай... – Мени къайдагъымы кишиге билдирме, – мени ёлгеннге санап къоюгъуз.

– Да, хау, бу таша жерлеге кирип, артха жол излемей, бек тынч жашайса, харам къан.

– «Аманны аман бла къуума, къанны къан бла жуума», – дейдиле, Атабий. Сагъыш эт, мен саудан ёлю, бир бедишлик жанма. – Батырбийни ауазы жанындан тойгъан тутмакъны ауазыча эшитилди.

– Жашынга, къатынынга бек жаным ауруйду. Махмудов шуёхунг, Къазахстаннга барып, Иллеукаладан хапар алып къайтханын да билеме. Аланы намысларына сени дуниядан къуругъанынг игиди...

Онбешинчи башы

I

Байханат кёп тиледи Атабийден, Холамны кёре кетейик деп. Алай Ата журтунда аны киши сакъламагъанын билген жаш жанындан сюйген къатыныны айтханын этерге унамады.

– Келе келген жолларыбызда сынагъан къыйынлыкъ-

ларыбыз тамамдыла, – деди Атабий, Байханатны кёзюне къатып, онг къол аязы бла аны чачын артха сылай. – Сора, барып, адамы угъай, сау киштиги болмагъан элни кёрюп, жюрегибизни жармайыкъ, халал бала. Барып, анда тузакъгъа тюшген къанатлыча, кеси кесибизни талап, жыртып, тобукъларыбызны да тюйюп къайтырыкъбыз артха. Байханат, анда хауада эркин учхан гёбелекге окъуна сукъланырыкъбыз... Бусагъатда терсни-тюзню сюзе айланыр онгубуз жокъду, – Аллахны келечиси биз тюйюл. Алай биз терсликни аллында тобукъланып жилясакъ, сюймегенлерибиз кёл кенгдирирле. Аманлыкъны ишин этгенле уа, ийнан сен анга, – кеслери аманлыкъгъа тюберле, эртте-кеч болса да. Заман тохташдыргъан низамгъа бой салып жашамай онг жокъду бизге, – къолубуз-аягъыбыз къысхадыла. Жолубуздан аз да тайышханыбызлай, тукъумубузну тарых тамырын къозгъап башларыкъдыла.

– Кесинге жалгъан даража излеп кюреше болурса деймеме, Атабий?! – деди Байханат, сёзюн оюннга бура.

– Угъай, ариу къыз. Киши жырын а жырлаялмам ёмюрде да, алтындан ишленнген арбасына минсем да. Сени, мени кибик аскерчилеге кёлсюзлюк да ушамайды. Антым барды халкъымы, къыралымы керти адамы болургъа. Аны бузмам, акъылым, кючюм жетишген къадар.

– Бу жол а таза да кёлюнг бла махтандынг, жашчыкъ. – Байханат кюлдю. Сора, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, Атабийни боюнуна тагъылды.

– Байханат, махтанмайма, – деди Атабий, юй бийчесин къаты къучакълай, – атамы осуяты алай болгъанды. Аны сёзюн а дуния мюлкюне окъуна алышмам.

– Атабий, ёмюрден ахыргъа бийим, патчахым, ханым да сенсе, – деди Байханат, эрин бютюнда бек эркелетип.

– Мени уа къурч къалам, бийлик жерим, бюгюлмезлик аскерим да сенсе, – деди Атабий.

II

Адамлары урушдан къайтмагъанланы сарнагъанлары Атабийни бла Байханатны акъылдан шашдырыргъа жетишдирди. Табу, Атабийни уа урушдан сау къутулгъанына сокъурандыргъан окъуна этдиле, – къыйын эди ол къыйынлыкъны кётюрген. Атабий, ёлгенлени юсюнде кесини бир уллу терслиги болгъанча, олтура эди, юй ичинде баш кийимин да тешмей, жерге къарагъанлай, эринлерин чайнагъанлай. Хар тиширыуну сарнагъаны анга: «Сатхыч, сатхыч!» – деп эшитиле эди.

Иллеука да келди, къонакъланы кёре. Аны кёзлери Ата-

бийге аралгъанлай турдула кёп заманны. Ала Атабийге: «Ол иймансызны уа кёрмегенмисе?» – деп сора эдиле.

* * *

Турсунбай, Дюгерханны эри, фронтдан къайтып, колхозгъа оноу этген адам, Атабийни бла Байханатны къазауатдан сау къутулгъанларыны, юйюр къурагъанларыны, экиайлыкъ къызчыкъларыны къууанчларын да бирге этди.

– Жарлы жюрегим жангыдан жарыды, – деди Шерипа, жашыны къатында олтуруп, кесини къол аязын аны къол сыртына салып.– Башыбыздан къыйынлыкъ басханлай жашайбыз. Да не этерикбиз, къыйынлыкъгъа тёзерге юйренмейми къалгъанбыз!

– Таукел жюрекли анам, – деди Атабий, сабыр, шош, жаланда Шерипаны кесине эшитдирип.

– Жашым, Аллах насыбыбызны алмасын, умут юзюбем. Саула урушдан къайтханлы кёп болады. Сен а жокъ. Байханат бла бу ишни этгенинг а битеу кёрген къыйынлыкъларымы унутурча къууанч берди. Аллах бири биригизден айырмасын!..

Атабий, ёрге кётюрюлдю. Шерипа, аны къолундан тутуп, энишге олтуртду.

– Бек къыйналдынгмы, балам? – деп сорду ана.

– Анам, бу дуния жаханиминден сен хапар сорма, мен а айтмайым, – деди Атабий, жаягъын Шерипаны жаягъына къаты къысып.

2000-2001 ж.ж.

Ингир ахшы болсун, сюймеклик!

ПОВЕСТЬ

I

Мен дуниягъа жаратылгъанлы, бюгюн, 1992 жылны август айыны онунчу кюнюнде, тамам жыйырма бла тёрт жыл болду. Кёп жашагъан кёпню кёреди дегенлерини тюзлюгюн тежеп кюреширигим жокъду, алай мен дуния жарыгъына кёз ачханлы кёргенни сексен жылына аякъ ургъан Шахым улу Алийхан кёрмегенине уа ишексизме. Отузунчу жыллада къол салыргъа юйренеме деп, бир кесек аман сагъатлы болгъанды ансы, ёмюрю ёре къуллукъчулай кетди. Кесин да анамы анасы Фердау окъутханды. Манга аны атын атагъан хапарлары барды. Ыннам халкъ сюйген, хар кимге да игиликни излеген адам болгъанды деучюдюле.

Фердауну школгъа барырын сюймегендиле ата-анасы. «Жашла окъусала тамамды, таулу къызгъа неге керекди билим»,– деп къойгъандыла. Артда, айтханлары болмазын ангылагъандан сора, къызны, ортагъа алып: «Школну хапарын тохтатсанг, Нальчик базарына барып, сайлап, кёзюнг къарагъан къобузну алып берейик, Къуран окъургъа да салайыкъ»,– деп кюрешгендиле. Алай, къызны окъургъа тартдыргъанын толу ангылагъандан сора, чырмау болмайдыла,– билимли болса, бирлеге жарар деп, кеслерини ахыр оюмларына бой салып къоядыла.

Ыннам элде школну бошагъандан сора, Нальчикде Окъуу шахарчыкъда, ызы бла педагогика институтда билим алгъанды. Аллай даражагъа биринчи болуп жетишген тиширыу болгъанды ыннам. Ол эртте кетгенди дуниядан – бу ёмюрню алтмышынчы жылларында, таулу халкъ эллерин, школларын, колхозларын жангыдан аякъ юслерине салып, школда директор болуп ишлей тургъанлай ауушханды, – мен дуниягъа жаратылырдан тогъуз жыл алгъа. Эри уа, аппам – Къурман, Уллу Ата журт урушдан къайтмагъанды. 1943 жылны май айында фронтдан ахыр къагъыты келгенди, андан сора аты-чууу чыкъмагъанды. Ол да бизни колхозда белгили адам болгъанды: ферма тамата, председательни экинчиси. Правленни къаумундан а бир да кетмегенди.

Шахым улу Алийхан да аппамдан уллу къуллукъгъа ёрлемегенди бир заманда да. Ат белинден а тюшмегенди. Урушха да бармай къутулгъанды, къаллайла этгенин а киши да билмейди. Мени туугъан кюнюм бла алгъышларгъа бу жолда бек алгъа ол келди. Алийхан бир уллу чулгъамны

къолума тутдуруп: «Насыплы бол, къууанчлы жаша, къызым»,– деп алгъыш этгенинде, не айтыргъа билмей, асыры жунчугъандан, къолларым къалтырап, энишге къарагъанлай турдум. Бир кесекден башымы кётюргенимде, анам амалсызлыгъымы халымдан танып, аз ышара сюеле эди. Ол манга кёз къысды. «Теличик, Шахым улун бюгюннге дери кёрмегенмисе?» – деп сора эдиле аны кёзлери манга.

Бир жанына бурулдум да, кесими отоуума ташайдым. Анам юйге къонакъла келликлерин билгенча, аш-суу хазыр этгенди, ичги да алгъанды.

– Угъай, мен олтура турмайма, сау бол, Акъбийче,– деди Алийхан анама. – Фердаугъа алгъыш этейим деп келген эдим. Ол мени туудукъчугъум бла теппе-тенгди. Аны себепли бир да унутмайма августну онунчу кюнюн. Дагъыда, былайда, къоншуда, бир бирни жокъламасакъ, айыпды. Тиширыулагъа тилеп кюрешгенме, барыгъыз да, ол сабийге алгъыш этигиз деп. Алай уялгъан этебиз деп, унамагъандыла.

– Бир да, эки да айтма, Алийхан, алай ёретинлей кетерик тюйюлсе. Фердауну атасы да бусагъат жетеме деп сёлешгенди. Ма, машина тауш эшитиледи, жете эсе да алайды.

– Ичги бла кюрешгеним жокъ, ашны да айырып ашап башлагъанма,– деп, Алийхан атамы келгенин эшитгенде, бютюнда бек ашыкъды.

– Аллах бирди, Алийхан, аш жарашмагъан адамгъа уа ушамайса,– деди анам.

Ол заманда Алийхан уллу къоллары бла тёртгюл быдырын сылады. Ызы бла уа къып-къызыл къалын уурт-ларына да къатылды къол аязлары бла.

Анам алай айтхандан сора, эшикни жеписинден Алийханнга тюрслеп къарадым. Кертиси бла да аны бир бек саулукълу адам сундум. Эки аягъын да кенгирек салып, базыкъ бутлары кёнчегини бутлукъларына кючден сыйынып, жауурунлары кёлегини аркъасын асыры кергенден, ол да атылыргъа жетип, сюеле эди Алийхан юйню ортасында. Баш кийими жокъду, алыкъа чачы къалынды, бурмады, хазна акъ окъуна кирмегенди. Бир сыйдамбет, фахмусуз поэтле болуучудула, алагъа ушаш бетинде жыйырылгъан жери да жокъду. Бирда-бирда жашауунда къыйынлыкъ сынамагъаны билинип турады. Бурунуну, кёзюню, къашыны ишленнгенлеринде да чурум табарыкъ тюйюлсе.

Атам келмеди, машина тауш бизни юйню къатындан узайып кетди. Баям, анамы «Аш жарашмагъан адамгъа уа ушамайса»,– дегени ачыуму тийген болур эди, ол былай айтды:

– Акъбийче, анангдан туугъанлы мени сындыргъандан

болмадынг. Быллай бир келепен нек кёрюннген болур эдим санга?! Сени хатангдан жашауум къаппа-къарангылай кетди.

– Къой болмачы, эски хапарланы. Атам бла теппе-тенг кишисе сен!

– Ол сёзюнг бютюнда бек чанчылады жюрегиме. Сора мен сени атанг бла тенг кишиме деп, жатып, ёлюп къалыргъамы керекме? Къалай мурдарса. Манга берген къыйынлыгъынг ючюн, Уллу Аллах иймез. Бюгюн да, туудукъларым тёгерегиме чабып айланнган заманда да, жюрегим да, кёзлерим да сени излегенлей турадыла. Къалай огъурсузса, къалай мурдарса сен. Энди мен излеген жаланда бир затды – сюймеклигими чырагъы ёчюлмегенин ангылап, тюбегенибиз сайын ариу сёзюнг, ариу халынг бла кёлюмю кётюре тур. «Мени хатамдан сюймеклик отунда къара кесеу болгъан жарлы Алийхан»,– деп, жан аурута тур.

– Охо, сен айтханлай эте турурма. Энди: «Ёлген кюнюмде бир иги жиля»,– деп да тиле,– деди анам.

– Угъай, аны уа тилерик тюйюлме.

– Нек? – Анам кесин Алийхандан онглу болгъанына – жашлыгъына махтанып, сёзю, ёзюн жюрютюую бла аны кёз кёре тунчукъдурадан-тунчукъдура бара эди. Мен къатларында болсам, анам, баям, алай тереннге кирлик тюйюл эди, алай мен да отоуумдан чыгъып, аланы къатларына барып, сюелирге базынмайма. Кесим уялгъанданмы, огъесе аланы уялтмайым депми – билмейме.

– Акъбийче, мен тилегенликге, жилярыкъ тюйюлсе да андан.

– Да нек жилямайма?.. Аз ариу сёзюнгю эшитмегенме да, аз къалач-конфетинги ашамагъанма да. Ол хурметинги унутсам, Аллах кечмез манга. – Анамы сёзлери Алийханны сындыргъанча эшитиле эдиле манга.

Андан арысында Алийхан бир сёз да айтмады, мудах болду, къарт кишини кёлю толду. Ол эшик юсюне жетгинчи, хар атлагъаны сайын ары бла бери тентирегенча кёрюндю. Алийхан онг къолу бла эшикни сабындан тутханлай турду. Сора башын ёрге, ауур жюкню кётюргенча кётюрдю да, анам таба жютю къарады. Алай аны кёзлеринде огъурсузлукъ угъай, огъурлулукъ эсленди. Къалай кёп затны юсюнден хапар айта эдиле Алийханны кёзлери. Анам аны алай аралып тургъанын эслегенинде, кеси сёзлерине сокъураннганча, Алийхандан кечгинлик тилегенча, кёксюл кёзлерин энишге бошлады. Хау, энишге бошлады, ала Алийхан табагъа, алгъынча, таукел, сындырыулу къарамайдыла. Мен ангылагъандан, ол базынмагъанлыкъ этеди ансы, олсагъатда Алийханны къучакъларыкъ эди.

II

– Аланла, ёмюрден ахыргъа бу къарт-къуртланы илишанлары болуп къалдыкъ да,– деди анам, Жашарбек бизге келип, кёп олтуруп кетгенден сора, ариу акъ тишлерин ачып, ышаргъан сагъатында, бютюнда сюйдюмлю кёрюне. Алай чамланнганмы этди, огъесе лакъырдамы,– айтхан сёзлеринден мен ангылагъан болмады.– Мен Жашарбекни акъылына, сыфатына чурум тапмайма. Алай къартды, къызым, артда сокъуранырса. Кюн сайын «Ингир ахшы болсун, сюймеклик!» – дейди да келеди, бизден да уялмай. Не хыликкя ишди бу?! Аллах бирди, ол менден кёп кичи тюйюлдю. Кёремисе аны, къарт къыжнайны.

– Анам, сени ангыларгъа бек къыйынды; бир кюнюнг – жаз, бир кюнюнг – къыш, – дедим. – «Сюймеклик ёмюрде да къарт болмайды аны татыуун ангылагъан адамгъа»,– деген сен тюйюлмюсе, анам? «Бусагъатда бир сибиртгиуу-атла бардыла да, ала бла къош болгъандан эсе, Жашарбекча, акъылы тохташхан адам бла жашау этген кёп да игиди»,– деген сен тюйюлмю эдинг ?! Ким биледи, бу ишни юсюнде мени жукъудан уятхан сен эсенг да алайды.

Мени къолларым, эринлерим къалтырадыла. Не заманда да анамдан ич сёзюмю жашырмагъанма, бир татлы тенг къызлача, ушакъ этгенлей туруучубуз. Бу жол а, ол сёзлени айтханымдан сора, бетим, мыдыхха тутханча, къызды.

– Охо-охо, не кесинги ёлтюресе? – деди анам, печьге жуукъ салынып тургъан терен табакъны башын ачып, эртенли ийленнген тылысыны ачыгъанын бла ачымагъанын кёре. – Муну кюн сайын юйге «Ингир ахшы болсун, сюймеклик!» деп киргени асыры ачыу тийгенден, къарыным бургъан этеди.

Ол алай айтханда, аямай кюлдюм.

– Кюл, хайда кюл, аямай кюл!

– Да жилягъанмы этейим, анам?

– Жилягъан да, кюлген да этме.

– Сёлешген а этейимми?

– Жаншама... Аллах бирди, жаягъынга урсам, терсине айландырырма.

Алайда анамы дыгъылына андан арысында къатылмадым. Нек эсе да огъары аягъына минип тургъанын ангылагъанма, бирда аллай кюнюн а хазна эслемеген эдим. Болсада ол, мени жаныма тийгенине къыйналып, жапсарыргъамы кюрешди, огъесе жюрегинде болгъанны манга ачыкъмы этди, кесини юсюнден хапар айтды. Баям, анамы хапарыны ётюрюк жери жокъ эди.

– Жашарбек Шахым улу Алийханнга бир ушау этеди

да, чючгюрюп, бурунундан тюшюп къалгъан кибикди, – деди анам, – ол да хар заманда «Хей, сюймеклик, этдинг мени бу арбаздан кетмезлик!» – деп келиучю эди бизге. Ма алай бетсизлиги, къажымай жюрюую бла манга бой салдыра кетген эди. Анам да адепни билген, окъууу да болгъан бир тиширыу, Алийханны жанына тиерча сёз айтмай эди. Аны бизге алай ёшюн уруш этип жюрюгенине уа, хазна ыразы тюйюл эди. Экиси да олтуруп ушакъ эте келгенде уа, жаш заманларын тансыкълап, эсгериучю эдиле. Анам дуниядан жашлай кетген жангыз къарындашы Дударыкъны атын айтханлай а, жиляп тебиреучю эди. Дударыкъ, уугъа баргъанлай, къаядан кетип жоюлгъанды, жыйырма бла алты жыллыгъында. Аллай кезиуледе Алийхан:

– Да Фердау, къыйынлыкъдан жиляп къутулургъа онг жокъду,– деп жапсарыр эди. – Барыбыз да Аллахны къолундабыз. Ол берген къыйынлыкъгъа тёзмей, не амалыбыз барды. Жашау алайды, бирлени жюреклерине жара салады, кёзлерин ачы жилямукъла бла кюйдюреди, бирлени уа тойлада тепсетеди, жырлатады...

Алийхан ол сёзлени айта туруп, эки кёзюн менден алмай эди. Баям, аны: «Акъбийче мени айтханларыма бюсюрей болурму?» деген соруула тынгысыз эте болур эдиле.

Кесибиз а алыкъа кёчгюнчюлюкдебиз. Жашаубуз Къыргъызстанны Жалал-Абад областыны Сузакъ районундады. Элибиз – Акъ Баш. Кертиди, артха къайтыргъа эркинлик берилликди кёп турмай деген хапарла уа жюрюйдюле. Аллай кюнлени биринде, ингир ала бола, Алийхан бизге келди да, анам бла, мени бла да бир жолгъа эки къолун да узатып саламлашды, энишге ийилип, кёзбаусуз жалыннганын ангылата. Анам а: «Жуукъ бол!» – деп окъуна айтмады анга, нек эсе да. Алай Алийхан, анам олтуруп тургъан ундурукъну аллында гитче шинтикчикге чёкдю да, кесин хапар айтыргъа хазырлады. Тюз олсагъатда уа, Алийханны бир къыргъызлы тенги – Орунбай, эшикден оруусуз-соруусуз кирди. Инбашында бир ауур артмагъы да барды. Ол колхозда Алийхан башчылыкъ этген ферманы эсепчисиди. «Ой, Фердау эже, къандайсыз, саламатсыздарбы?» – деп болгъанны дауургъа алдырды Орунбай. Сора артмакъны башын ачды да, андан кёп эт чыгъарып, столгъа салды.

Орунбай келтирген этин аямай махтады, бюгюн ферма да сойгъан тууарлары жаш да, семиз да болгъанын къайтарып-къайтарып айтды.

– Дуниягъа жаратылгъан хар инсан сюйгенича жашарча онг болса эди, – деди Алийхан, Орунбай дауурун бир ке-

сек сабыр этгенден сора. – Болсада, жарсыугъа, алай тюйюлдю,– хар ким да кесине таплыкъны излейди.

Олсагъатда анам аз ышарды. Алийхан а жунчуду. Алай: «Фердау, нек ышаргъанынгы ангылагъанма,– деди,– «Сен да излейсе кесинге таплыкъны»,– дегенлигингди. Кёп игилигинги кёргенме, окъутдунг, акъыл юйретдинг. Бюгюн да жарап турадыла ол затла манга. Айып этме, бюгюн да жерге къаратмазынгы тилейме,– ёмюрде къулугъуз болгъанлай жашарма. Сени аллынгда ол сёзлени айтмакълыкъ манга ёлген кибикди. Эндиге дери бир жерге байланмай тургъаным да, бюгюн сизни арбазыгъызны, юйюгюзню жылыуу жюрегими ананы бешик жырыча жылыта эселе – ала барысы да Аллахны буйругъудула. Аллахны буйругъуна уа къажау сюелирге жарамайды.

– Анам, бу киши не ариу жырлайды,– дедим, тынгылай келип.

– Кесингден тамата бла алай оспар сёлеширге жарамайды, айыпды, – деди анам. Баям, анамы: «кесингден тамата бла...» дегени Алийханнга, мен айтхандан эсе, бегирек ачыу тийди.

– Урушха кетип, анда нек жоюлгъан болмаз эдим мен? – деди Алийхан, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. – Анда ёлгенлеге сукъланып башлагъанма.

– Да, харип, Алийхан, ачыуунгдан айтханынгы билеме, ансы, ёлген – ол хычыуун зат тюйюлдю. Акъбийчени атасына жиляй, къарт болуп барабыз. Кесинг танымагъан киши тюйюл эди Къурман.

Алийхан юйню ичинде ары-бери атлады. Баш бармагъыны къыйырын ауузуна сукъду да аны тишлери бла ачыт-хынчы къысды. Ызы бла хуржунундан бир омакъ къол жаулукъну чыгъарды да къалын эринлерин сюртюп, дагъыда артха салды. Не заманда да Алийхан тизгинине бек сакъ болуучуду. Ол ингирде окъуна юсюне кийген къара моргъа тартхан костюму, акъ кёлеги, ариу жылтырагъан къап-къара чурукълары, башында да, не айтаса, тюкен къалпагъы – ала Алийханны ферма башчыгъа угъай, школну директоруна ушата эдиле. Тюзюн айтсам, аны алай тизгинлигине къарай кетип: «Мындан игисин, мындан табынмы табарыкъма, айтханыча, бой салайым»,– деген акъылгъа аз келмегенме.

– Тейри, Фердау, былайда терсле окъунамы сёлешдим дейме. Айып этмегиз, бу сагъышлы дунияда айтырыгъынгы-къайтырыгъынгы да билмейсе,– деп, Алийхан биягъы шинтикчикге олтурду. Анам а кесини анда-мында агъы таныла башлагъан чачын артха сылады, ол юйде жаулукъ къысмаучуду башына. Узунуракъ жукъа бурунуну сыртын

да сылады къол аязы бла. Ол кезиуде аны бетине бир сейирлик ариу нюр урду: алгъа бети терлегенча кёрюндю, андан сора уа ингиликлери жангы жетген къызны ингиликлерича къызардыла. Анам сол къолун Алийханны инбашына салды. Олсагъатда Алийхан анам таба къарады да, аны уллу къара кёзлеринден ургъан жылыуну ачыкъ сезди. Алгъа жунчуду, – кесин бир башха дуниягъа тюшюп къалгъан сунду. Не уа инбашында тургъан къолундан ургъан жылыууну хычыуунлугъу уа! Анам къолун алайдан кетермезин тилейди Аллахдан. Юйню ичинде сёз айтхан жокъду... Жаланда Орунбай, кесине эс бурулмагъанын ангылады да, туруп кетип тебиреди.

– Угъай, ушхуур хазыр бола турады, кетерик тюйюлсе,– дедим да, жерине олтуртдум. Мен алай этгенимде, Алийхан, башын къымылдатып, ыразылыгъын билдирди.

– Фердау, бюгюн сизге бир уллу тилек бла келгенме,– деди Алийхан, олтургъан жеринде ары-бери тепчий, башын а арталлыда ёрге кётюрмей.

– Эй-а, таланнган,– деди анам, не сыфатында, не халында бир тюрлениую болмай.

Андан сора биягъы отоуну шошлукъ бийледи. Мени башыма уа бир акъыл келгенди да, кёзлериме ау чапханча болгъанды. Къулакъларым эшитмейдиле, суу тауш этип тургъан болмаса. Бусагъат Алийхан: «Фердау, Акъбийчени бла мени оноуубузну эт»,– деп тохтарыгъына ишексизме. Анам билимли, дуниялыкъдан уллу хапары да болгъан адамды. Алай таулу намысха жетгенде уа, кишиге бет этмеучюдю. Алийханны айтханларына тёзюп тургъанына окъуна бек сейирсинеме. Анам къолун Алийханны инбашындан кетерди. Баям, Алийхан аны алай терк ангылагъан болмаз ансы, къолу бла кесини инбашына узалды да, анамы къолун изледи. Сора бир затдан элгеннгенча, артха къарады да, анам эки къолун бирге жокку этип, аланы сакъал тюбюне тиреп, кёзлери да чыракъ барып, бир терен сагъышха кетип тургъанын кёрдю. Алийхан, анга чырмау болмайым дегенча, башын энишге этип, бир кесекге тынгылады. Баям, ол анамы сагъышларын бузаргъа базынмады.

Орунбай да бизни юйде бола тургъан ишледен арталлыда жукъ ангыламай, ауузундан бир сёз да чыгъармай, олтурады, къысха бутларыны тобукъларын бирге тиреп, бирде сап-сары тишлери бла тышына иги да кёпчюп тургъан ууртларын чайнайды, бирде уа, топал бармакълары бла кёсе сакъалында, излей кетип, тюк тапса, аны юзюп, зауукъ этеди.

– Эй, Фердау эже, сиз Капкъаздан кёчгенли къанча жыл болду? – деп сорду Орунбай, олсагъатда кесин бир уллу иш

этгеннге санап, такъыясын къолуна алып, сыйдам жюлюнгген семиз башын эки къолу бла кезиу къашый. – Онбеш жыл болдуму?

– Орунбай, Аллах бирди, отуз жыл окъуна бола болур.

– Жокъ, анча болбойт.

– Да, болмай эсе да, бизге аллай бир кёрюнеди, иги жаш...

Алийхан, ёрге кётюрюлдю да, эшик таба атлады. Тышына уа чыкъмады, не къолу, не аягъы, не башы къымылдамагъанлай, сюеледи.

Сюелип тургъанлыкъгъа, Алийхан олсагъатда жаны болгъан адамгъа арталлыда ушамай эди. Бир кесекден артха бурулгъанын да эледим, бет къаныны къуруп тургъанын; бурун жанлары агъарып эдиле, кёз тюплери да къаралдымгъа тартып. Алай тюйюл эселе да, манга алай кёрюндюле. Аллах бирди, ууртларыны къалтырагъанларын да эледим. Жаным ауруду Алийханнга.

– Эй жаш, кетипми тебирегенсе? – деп сорду анам Алийханнга. Ол, артха бурулду да, бир ауукъну анамы кёзюне къарагъанлай турду, сора жаякъларын эки къолу бла кезиу-кезиу ийледи, мангылайын, чачын сылады.

– Къыз, ашынг бишмедими? – деди анам.

– Хазырды. Олтуругъуз столгъа.

– Алийхан, Орунбай, столгъа жууукъ олтуругъуз,– деди анам. Орунбай, экинчи айтдырмай, терк окъуна ёрге туруп, шинтигин столгъа жууукъ тартды. Алийхан а сюеледи.

Олсагъатда аны къатына барып, къолтугъуна кирип, ариу айтып, столгъа олтуртургъа да угъай дерик тюйюл эдим. Къалай эсе да бир сейирлик сезим бийледи мени. Бирде ол жюрегими жылытады, бирде къалтыратады.

– Нек олтурмайса, не жалындыраса кесинге? – дедим Алийханнга, башымы къатышдыра тургъан оюмларымы тунчукъдуррургъа кюреше.

Бир ишексиз, мени тырманым ол адамгъа хычыуун тийди. Ариу ышарды да, бетине нюр чапханча болду. Тишлери да бир ариу акъла, бу жол болмаса кёрмегенме аланы.

– Оллахий-билляхий, Фердау, сени бла бир столда олтуруп ашаргъа айыпды манга,– устазымса. – Алай айтды да, анамы къолтугъуна кирди да, келтирип столгъа олтуртду да, къууанчын жюрегине сыйындыралмай, керилди. Анам, баям, аны ол затына бюсюремеди, алгъа анга къаш тюплери бла къарады, сора башын бир жанына буруп къойду. Ашха окъуна узалмады анам. «Ашагъыз, сизге халалды», – деп къойду. Тюзю, ол столгъа эр кишиле бла олтуруучуладан тюйюлдю. Алай, мен ангылагъандан, Алийхан аны столгъа алай кёлю бла олтуртханында, бир зат ауузланыр деген акъылдан а къуру тюйюл эдим. Алайда Алийхан не эсе да

айтыргъа башлады. Алай тыкъ-мыкъ этип къалды. «Тели лохпай,– дедим ичимден. – Тели, тиргизиле тургъан отунга суу къуйдунг. «Тукъумсуз адам столда бир чийин эслетмей къоймайды»,– дегенлери тюппе-тюздю, атам сау келсин. Къарт теке! Дынгырайыр заманы да жетип тургъанлай, не кериледи, не созулады столда?! Аман кюн келлик. Сылхыр, башсыз...»

Ичимден анга айтмагъаным къалмады. Не да айтсын энди, къулагъыма аллыкъ тюйюлме. Тели башым, бир кесек жумушай башлагъан эдим, айтхан сёзлери, лакъырдасы да бир хычыуун кёрюнюп. Зукку чибин этбаш Алийханны къолуна.

Алийхан анамы халын ангылапмы этди, огъесе кесин намыслы адам кёргюзтюргеми кюрешди, байрым аны кёмсюн, ашха батмады. Суусап да ичмеди. Орунбай а башын кётюрмей кюрешеди, къыргъызча кеси-кесине бир затла да жаншай.

– Фердау, бюгюн сизге бек уллу тилегим болуп келгенме,– дейди Алийхан эки къолун мен столгъа салгъан жан жаулукъ бла угъай, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, аны бла сюрте. Биягъы мени башыма дуния бла бир зат келеди.

– Да тилеб'а, не затыбызны тилериксе, Алийхан,– деди анам, олтургъан жеринден тепмей,– ортакъгъа берирге атыбыз, эшегибиз жокъ, жумушха иерге, сени да сыйынг тёппебизде болсун, жашыбыз жокъ.

Ол сёзле Алийханны тынгысыз этгенлери даулашсыз эди. Энди ол кесини акъылында болгъанны айтыргъа базынмазлыгъына уа къууандым. Ансы бетинеми уяллыкъды. «Къызынгы жашау нёгерге излейме»,– деп тохтарыкъды.

– Айып этме, Фердау, кёлюнге бир тапсыз оюм келмесин.

– Да, Алийхан, не тапсыз оюм келликди мени башыма?

– Угъай, энди... дагъыда, алай айтханлыгъымды. Былайда, къоншу элде, Къызыл Байракъда, Шамил деп бир иги къарачайлы тенгим барды. Ол да анда колхозну фермасын жюрютеди.

– Таныйма, Алийхан, – деди анам. – Энди былайда Къызыл Байракъгъа башха элди дерча да тюйюлдю,– баш орамларыбыз бир бирге тирелип турадыла. Жашха уа мен да айып салаллыкъ тюйюлме. Келбетли, сабыр сёзлю, этимли адам кёрюнеди.

«Ма къара къайгъы, бу бизге Шамилден келечилик айта келген кёреме, – дейме кеси акъылымда. Аякъ бармакъларымдан башыма дери зызылдады этим. – Угъай, аны сюйген къызы барды – кеси эллеринде устазлыкъ этген Гюл-

жан. Мен билгенликден, аны таба, башхагъа узаллыкъ тюйюлдю жаш».

– Шамил сенден кёп да жашды, баям, – деди анам. – Урушха иймей, жыл саны жетмегенден къойгъандыла ансы, Аллах бирди, букъусун бардырып сюрюр эдиле.

Анам, жыл санына къатылгъанын жаратмады Алийхан, олтургъан жеринде ары-бери тепчип къойду ансы, сёз айтмады. Алай, айып этме, мен а Алийхан жумушун айтырын ашыгъып сакълайма, ёмюрде эсимде болмагъан ишге тюбей тургъаныма ийнанама. Тюбеген заманыбыз болса, Шамил манга лакъырда сёзчюклерин а бир-бир ызындан къуйдуруучуду. Бир а: «Сюйген жашынга менден, соруп, салам айт»,– деп окъуна тилеген эди. Мен да: «Кимди мени сюйген жашым?» – деп. «Ма битеу къызланы жашаусуз этип айланнган Алийхан».

Мен Шамил ол сёзлени ойнап айтханнга санап къойдум эсем да, кертиси уа алай эди. Болсада Алийхан мени сюйген жашым угъай, мен аны сюйген къызы эдим. Шамилни безирегенин а мен Алийханнга къызгъанып этген суннган эдим. «Энди, кёресиз да, манга келечиге Алийханны кесин жибергенди,– дедим ичимден.– Ма жаш десенг».

– Шамил бизден не излейди? – деди анам.

– Къатын келтиргенди...

Ол алай айтханда, жюрегим чанчды. Кёзлерим къарангы этдиле... Кесими ол чекге нек жетдиргеними уа ангылаялмадым. «Угъай-угъай, къыркъдырма, нек амалсыз болгъанымы бек дурус ангылагъанса,– деди манга бир жашырын ауаз.– Шамилни жаратып тургъанса, ич сёзюнгю башхалагъа айтыргъа да уялып. Бюгюн а къолдан ычхындыргъанынга кюесе. Къоркъма, мычымай бек иги жашха тюбериксе...»

Алайда мен шашхан этгенча болдум. «Не ишди бу?» деген соруудан къутулалмай турдум иги кесек заманны.

– Мени Шамил тойгъа чакъыргъанды,– деди Алийхан, башын анам таба буруп.

– Да иги этгенди, чакъыргъан эсе, бар,– деди анам. – Эки-юч кере да къатыракъ сёлешди ол Алийхан бла. Аны себепли ол да кёлюндегин олсагъат окъуна айтып къоялмай, къым-тым этип кюрешеди.– Чакъыргъан эсе, барыргъа керексе,– деп къошду анам дагъыда.

Алийхан ёрге турду, жылтыраукъ къара настик кёлегини баш тюймесин тешди, аз жётел этип, тамагъын ариулады да, былай айтды:

– Тойгъа Налдюз да барады...

– Бек иги этеди. Сен да иги этесе,– эгечин тойгъа элт-

ген айып тюйюлдю,– деди анам, Алийханны андан арысында айтырыкъ сёзюн билген этгенча.

Тюзюн айтсам, анамы бу жолгъу тюртдю сёзлерин жаратмадым,– ол, жарлы Алийханны ауузуна чабып, хар сёзюн гида бла кесгенча этгени аны кесини намысына окъуна келишмейди. Анам Алийхан мени тилеп айланнганын биледи, кюню къарангы болуп. Хо да, сюймеген бал да, жау да ашамайды, ариу айт да, ашыр юйюне,– намысы бла уа ойнама.

– Фердау, Акъбийче да Налдюз бла келсин, ышан къызынгы бизге. Оллахий, кёп турлукъ тюйюлбюз. – Ол уллу кишини мангылайы терледи.

Анам да, мен да тынгылайбыз. Ангылаймыса, олсагъатда тойгъа барыргъа угъай дерик тюйюлме. Жибермей тохтаса, ачыу окъуна тиерикди. Да жашауда не кёребиз биз, аллай бир жерге барып да, кёз ачмасакъ. Шамил келтирген мёлекни да бир кёрейик.

– Энтта да къайтарып тилейме, Фердау, угъай деп айтма,– деди Алийхан.

Тюз олсагъатчыкъда эшик къагъылды. Ачдым эшикни. Налдюз, омакъ да кийинип, тышында сюелип тура эди. Эрттеден бери кёрмей тургъан адамын къучакълагъанча, къучакълады ол мени. Бир ариу дух ийис урду кесинден да, ариулугъу, адамлыгъы да болгъан къызды Налдюз. Тюз аны ючюн окъуна алданырыкъды адам Алийханнга.

– Сен а жигит жаш болуп тураса да,– деди Налдюз Алийханнга.– Акъбийчени тойгъа къура деп, манга уллу борч салып, сора кесинг а бери келип. Жангыз къарындашым ёлмесин, сен Акъбийчени кишиге ышанырыкъ тюйюлсе.

Ол алай айтханда, Алийхан бютюнда амалсыз болду. Алай къууаннган а этди. «Нек къууанмайма, хар ким да билсин, битеу дуния окъуна, Акъбийче мени кёз жарыгъым болгъанын»,– деп шыбырдагъанча кёрюне эди Алийхан, тышындан къарагъаннга.

– Э къыз, тебире,– деди Налдюз, юсюме ёре сюелип. – Къарачай тойда бир сюзюлюп къайтайыкъ... Шамил къурурукъ мында да табарыкъ эди къыз, башха районнга барып айланмаса да. Базаркъургъандан келтирген хапары барды. Тебире, турма.

Анама айт деп, Налдюзге кёз къыйырым бла билдирдим.

– Жангыз къарындашым ёлмесин, Фердау, бу иш сени оноуунгсуз боллукъ болмаз. Кёрмеймисе, бу къызны тынгылауун. Кёп турмакъ, Акъбийче бла Налдюз келмей къалмасынла деп, Шамил бек тилегенди, дейдиле.

– Ким айтханды ол иги хапарны санга? – деди анам.

– Ма былайда сюелген Алийхан, – деди Налдюз, кёп сагъыш эте турмай.– Жумушха сабий жашны жибергенди деп, кёлкъалды уа этерик тюйюлсе.

Биз кюлдюк, Алийхан а амалсыз болду.

– Да нек бармайсыз, барыгъыз,– деди анам,– жашны, къызны тойгъа чакъыргъан адетди. Угъай демейме...

* * *

Бирда бурмай айтайым, тойгъа баргъаныма сокъуранмадым. Несин айтаса, адам сыйынып болмайды, жашла, къызла тойну къыздырадыла, арбазны юйге жууугъуракъ жанында стол жарашдырылгъанды,– тойда, столда да намыс, адет да жюрюйдю, акъсакъалла гоппанны бозадан толтуруп, бир бирге кезиу-кезиу берип, тартадыла, стол азыкъ жарлысы да тюйюл. Бир-бирде къызла, жашла да, таматаланы тойгъа чакъырып тепсетедиле, къарслары дунияны буза. Алийхан тиледи да, аны бла тепседим мен да. Алай Темур андан сора Алийхан бла бир кере тепсерге къоймады. «Къарыны аурур къарт текени, тойда сенича мёлекчик бла сюзюлмесе уа»,– деп, Темур, тепсей тургъаныбызлай, къулагъыма шыбырдады.

Аны кесинден таматагъа алай айтханына бюсюремедим, ачыу окъунамы тийди дейме. Тойда къоюп кетерге да бир кезледим. Этмедим алай да, сёз да айтмадым. Бир сагъат тенгли замандан мен ёмюрюмде эсимде болмагъан ишни сынарыгъымы билсем, кёргюзтюр эдим Темургъа да оюнланы. Энди Темур ишлеген жерине – элни школуна, кюн сайын жюрюп тургъанын кёре-кёре келгенме, манга да дунияны лакъырдасын этип, алай экибизни арабызда бир тюрлю жюрек сёз айтылмагъанды. Бюгюн а, бирде лакъырда эте, бирде теренден ахтына, къарайды кёзюме.

– Акътамакъ, бюгюн сени къачырып кетсем, не этер эдинг? – деди, ауазы къалтырай.

– Мен Акътамакъ угъай, Акъбийчеме,– дедим.

– Сен мёлексе, дуния жарыгъыса.

– Аллай сёзчюкле адамны учуз этген сунама.

– Сени учуз этген кюнюмде, атдан кетип ёлейим.

– Къаргъаннган эр киши алады жанымы.

– Сора мени жанымы сен ал.

– Андан бек озсанг, той ортасында къоюп кетерикме.

– Тохтадым, балачыкъ. Ой, айып этме.

Мен кесими бузгъанлыкъгъа, Темурну айтханлары хычыуун тие эдиле. Аны ючюн эди, ол тойгъа тартса, арсарсыз чыкъгъаным да.

Той бир кесек шош болгъанды, келинни да баш ауун алгъандыла. Энди кетгенден игиси жокъду деген акъылгъа келеме да, Налдюзню жокълайма. Ол да, тойдан къанмай, кюрешеди. Тапдым да, кетерге кереклисин ангылатдым.

– Ол къарачайлы жашны кёремисе? – деп, Налдюз гюренни ары жанындан бизге аралып тургъан биреуню кёргюзтдю.– Ол бир бек тилейди да, аны бла бирчик тепсейме да, кетебиз. Алийханнга да айтханма. Ол да хо, дегенди.

Алай Налдюзню тойгъа чыкъгъаны да анам бла ючге айланнган эгечибизни къызы Кытыуну, инбашыма тийип, мени артха къаратханы тенг болдула.

– Юйге кетер акъылынг жокъмуду? – деди ол манга.

– Бусагъат, Налдюз тойдан чыкъгъанлай, кетерикбиз.

– Аны нек сакъларгъа керекбиз? Былайда жашланы арбалары барды да, ала бла кете барайыкъ.

Кытыуда не эсе да бир уллу тынгысызлыкъ болгъанын ангылап турама. Жюрексинмей, сёлешалгъан окъуна этмейди.

– Угъай, бери Алийхан да, Налдюз да, мен да бирге келгенбиз, аланы къоюп, кеталлыкъ тюйюлме. Айыпды.

– Келчи арлакъгъа, бир зат айтама,– деди Кытыу.

Мен арсарсыз тебиредим биргесине. Арбаздан арлакъгъа кетип, илипинчикни юсюнде аякъ кёпюрден ётюп, орамгъа чыкъдыкъ. Алайда экеулен сермеп, къолтугъумдан тутдула да, бир ат арбагъа миндирдиле. Кытыу да минди ары.

– Мен Налдюзланы къоюп кетерик тюйюлме,– дедим.

– Налдюз сени къайгъылы тюйюлдю,– деди жашладан бири.– Сюйсенг а къарап окъуна турайыкъ, къарачайлыла Налдюзню къалай къачырлыкъларына. Сен да бизге ыспас этерге керексе ансы, букъунгу бардырып, алып къачарыкъ эдиле.

– Алийханны бери чакъырыгъыз. Ишни болушун айтайыкъ.

– Къоркъма, Алийхан бусагъат ызыбыздан жетерикди,– деди Кытыу, – ол сени бизни бла бирге болгъанынгы биледи. Налдюз да тилеген этгенди, Акъбийче ишиме чырмау болмасын деп.

Ат арба алай хыны тебиреди алайдан, артха бюгюлгенимде, аркъа жиклерим, окъуна ачыгъан эдиле. Жашланы юслерине аугъанымда уа, Кытыу билегимден ёрге тартды.

Жашла, къызла да бир бирге къуш-муш этедиле, мени уа аланы не айтханларындан хапарым жокъду. Болсада жюрегимде уа бир тюрлю тынгысызлыкъ эсленмейди. Барама ырахат, алай Кытыугъа жукъ сорсам, тынгылап къоя-

ды ансы, жууап бермейди. Бир заманда арбаны элни огъары жанына элтген орам таба бурдула.

– Эй, къайры барасыз? – дедим. – Тохтатыгъыз, былайдан ары жаяу да бараллыкъма. Тохтатыгъыз!

– Не къайгъыдан къыраса, Ахмат, тепсейме деп, аягъын ачытханды да, кёрмеймисе, жиляргъа хаппа-хазыр бола баргъанын,– деп, жашла нёгерлеринден бирини жарсыуун этдиле.– Аны юйюне жетдирейик да, сора сени элтебиз юйюнге, сени ызынгдан Кытыуну.

Алай, биз юйню къатына жетгенибизлей, мени арбадан кётюрюп тюшюрдюле да, элтип, бир ариу жасалгъан отоугъа орнатдыла.

Ма къара къайгъы! Кесими эшик таба атдым. Тутдула да, тепдирмей къойдула. Аямай жилядым.

– Тели болма,– деди Кытыу.– Санга дери уа эрге баргъанмы болгъанды дунияда! Къарынынгы аурутма, бек тап жерге тюшгенсе.

– Кимге келтиргендиле мени?!

Кытыу аямай кюлдю.

– Бу юй кимники болгъанын танымаймыса? Ой, теличик.

– Танымайма.

– Темурланы юйлериди. Сени анга келтиргендиле.

Анамы ол хапары дерс эди манга, андан ары жашаууму юсюнден сагъыш этдирирге керекли. Алай, жашлыкъдан болур эди, баям, Жашарбек эшикден киргенлей, хар затны да унутдум да, дуния зауукълугъун сынатхан бир сейирлик сезимни кёлюнде жюздюм. Ол бу жол, алгъынча, сант да сёлешмеди. «Ингир ахшы болсун, сюймеклик», – демеди. Анамы къолун кёзю-башы жарып тутду да, сабийлерине, баш иесине, юйюне, кесине да алгъыш этди. Келтирген саугъаларын да анга берди. Ала уа кёп эдиле: манга алтын сагъат, француз дух, тю машалла демей къарамазча, уллу гинжи, бир топ сыйлы конфет, анама бек ариу кишмир жаулукъ, атамы аты бла да сыйлы ичгиле: коньяк, шампан шешала...

– Акъбийче, дунияда сенден насыплы адам жокъду,– деди Жашарбек...

– Быллай бир саугъа къоллу болгъаным ючюнмю айтаса алай?

Ол заманда Жашарбек жунчугъан окъуна этди, кёзню ачып-жумгъунчу, бурун сырты терледи. Аны алай амалсыз болуп, бу жолгъа дери бир да эслемегенме.

– Угъай-угъай, Акъбийче, ол акъылда айтмайма,– деди Жашарбек, добар акъ къолларыны аязларыны терлегенлерин юсюне сюрте.– Аллах къызгъанмасын, толу юйюрюнг,–

тюз боюнлу сабийлеринг, эл багъасы кишинг. Кесинг да билимли, халкъда намысы жюрюген бир тиширыу...

– Да, Жашарбек, къатынынгдан айырылмай турсанг, эндиге дери сени да боллукъ эди толу юйюрюнг,– деди анам.

Ол заманда жарлы Жашарбекге бютюнда аман кюн келди; манга бла анама кезиу-кезиу къарагъанлай турду бир кесек заманчыкъны. Ол, лакъырдачы да, таукел да адам, суудан чыгъарылгъан тауукъгъа ушап къалды. Дагъыда кесине таукеллик алды да:

– Акъбийче, мен бери Фердаугъа алгъыш этерге келгенме. Бюгюн аны туугъан кюнюдю, – деди.

Анам Жашарбекни жанына тийгенин арталлыда жаратмадым. «Къаллайла жаншайса?» – деп жуап этерге аздан къалдым. Эки сёз айтса, ючюнчюге: «Мен ханладанма!»– деп, тукъуму бла махтаныучуду; тукъум адамы уа аллай ыспассыз сёзлени къанлы жаууна да айтмайды.

– Мен бюгюн бери Фердау бла бирге къууаныргъа келгенме,– деди Жашарбек, чачы иги да жукъаргъан башын ёрге кётюрюп. Ол кезиуде аны ёхтемлигинден мен ангылагъан: «Акъбийче, къатын къойгъаным, къатын алгъаным бла да кимни не иши барды?! – деген оюм эди.– Акъбийче, мен не этерими, къалырымы билмеген киши тюйюлме. Айтдырмай къоймай эсенг, мен поэтме, халкъ хар сёзюмю сатып алгъан...»

Папам ёлмесин, Жашарбек оздуруп сёлешди эсе да, бу жол айтханларына ыразы болуп къалдым. Анда терслик жокъ эди, анамды Жашарбекни чекден чыгъаргъан. Анам, диванны къатына барды да, Жашарбек келтирген саугъалагъа кезиу-кезиу къарай, сюелди. Энди ол аланы барысын да Жашарбекни къолуна тутдуруп, юйюне ашырлыгъына ишексизме. Баям, ол затны Жашарбек да сезди, – ол анам таба жалыныулу къарады. Асыры терлегенден а, халек болады, насыпсыз.

– Аллах бирди, Жашарбек, бу жол а аман тереннге кирдинг,– деди анам, – сен поэт эсенг, мен устазма, Темур школну директоруду, Фердау аспирантды, былай ууакъ поэтчиклени юслеринден угъай, Къулийланы Къайсынны поэзиясыны юсюнден жазады диссертациясын, жашла экиси да – Амирхан бла Алий – университетни бошай турадыла... Мен тели сени лакъырданы ангылагъан адамгъа санап сёлешдим. Сёлешеме дедим да, дуниягъа айтылгъан поэтни юсюме чапдырдым...

Жашарбек, алайда анамы аллында тобукъланып, кечгинлик тилерге угъай дерик тюйюл эди. Алай, сёлеширге угъай, аны таба атларгъа окъуна базынмады. Жашарбек башын ёрге зор бла кётюрдю да, эки кёзю манга аралдыла

да къалдыла. Аны алай кёргенимде, къоркъуругъум окъуна келди, анга бир зат болуп къалгъан сунуп. Кертиси бла да, аны кёзлери шашхан адамны кёзлерине ушай эдиле: алгъындан эсе уллула, жандыраукъла, кирпиклерин да къакъмайды. Бир заманда Жашарбек кёзлерин къоллары бла къадалып ууду. Ол заманда ангыладым Жашарбек мени экили кёргенин.

Аны ол халы аркъа жиклерими къалтыратдыла. «Анам, ауузунгу тый!» – деп, къолумдан келгенича къычырыргъа аздан къалдым. Анам алайда Жашарбекни угъай, кесин ыспассыз этгенин ангыламагъаны бютюнда ачыу тийди манга; неге керек эди болмагъан жерде сёз къозгъаргъа? Жашарбек, анамы кёлюне къалай жетерге билмей: «Акъбийче, дунияда сенден насыплы адам жокъду»,– деди эсе, ыразы бол да, къууан да къой, айтылгъан сёзню тамырын къозгъап кюрешме да. Былайда мен айтханны да эшитмесин ансы, анам терсди, агъачдан-ташдан да терсди. Сени жаны кибик кёрген адамны башы бла ойнаргъа жарамайды.

Бир заманда анам Жашарбек келтирген саугъаланы барысын да къолуна алды. Энди жангыз бир ушагъыусуз сёз айтханлай, ол затланы барысын да къолундан сермеп алып, ёмюрде кёзюме къарамай къоярыкъ эсе да, жаныма бек тиерикме. Аны хатасындан, кёлюм тартхан, жаным сюйген адамымдан къуру къалгъанма. Жетинчи классда окъугъанымдан берисинде Таубий дуниягъа жаланда мени ючюн жаратылгъан сунуп тургъанма, ол да алай айта эди манга. Къачан эсе да бирде анасы бла сёз болгъанма деди да, юсюме сюелди да: «Сен Таубийге барсанг, кесими ёлтюрлюкме»,– деди да тохтады. Ананг, ёшюнюн чыгъарып, ант этсе, ийнанаса, бой саласа. Баям, сюймекликни кючюн терен сезалгъан болмаз эдим ансы, ким не айтса да, Таубийден къаллыкъ болмаз эдим. Сора ахшы муратларыбыз толмай къалсала: «Аллахны буйругъу алай болур эди»,– дегенни айтып, жаныбызгъа хошлукъ алыргъа кюрешебиз. Да Аллах иги затны нек буюрмады манга, Таубийни нек сыйырды менден?! Школда, Къабарты-Малкъар къырал университетде окъугъан заманыбызда да битеу халкъгъа туура эди бизни сюймеклигибиз. Ол – экономика, мен филология факультетни бошадыкъ, кюн сайын бир бирге тюбемей къалсакъ, кюнюбюз къарангы болгъан сунуп. Ахырында, мен ишни болмазлыгъын ангылатханымда, кёз жашлары тамгъанларында, жюрегим кюйген, боюнум буулгъан этгенча болдум, къарыным къаты бурду.

Ма анамы анга да, манга да этген саугъасы!

Таубий мени тенг къызыма юйленди – Розагъа. Къызчыкъларына Фердау атагъандыла. Бир сейирим, Роза аны

къалай унагъан болур? Алай Таубийни къолгъа этгенине асыры къууаннгандан, ол айтханны жерге салмайды. Бусагъатда аланы эки тюкенлери, машиналары, сыйынып болмагъан ырысхылары. Жюрек тынчлыгъ'а бармыды? Сюйгенин тапмагъанны жюрек тынчлыгъы болмайды. Таубий бюгюн да мени ючюн жашаусузду; аны кеси ачыкъ айтмай эсе да, манга хар тюбегени сайын, теренден ахтынмай къалмаучуду, саламлашса уа, къоллары къалтырарла...

...Жашарбек келтирген затларын анамы къолунда кёрдю да, жалыннган ауаз бла былай айтды:

– Акъбийче, сабийлик этме... Терслигими боюнума алама.

Анам саугъаланы ич отоугъа кийирирге хазырланнган эсе да, билмейбиз. Алай Жашарбек да, мен да аланы артха къайтарлыгъына уа ишексизбиз. Анам саугъаланы жангыдан диван юсюне салды да, кеси да ары чёкдю.

Ол заманда Жашарбек мени таба къарады: папам ёлмесин, олсагъатчыкъда кёз кёре къан кирди бетине; арыкъсуу бетини ууртлары аз-маз къызардыла, къалагъыракъ да тартхан сакъалына тер къакъды, уллу акъ мангылайы да терледи, аны инбашлары алгъындан да кенгирекле кёрюндюле. Аны тап ишленнген санлары алгъыннгы халларына келдиле да, Жашарбек, алгъынча, ёсюмлю да, субай да болду. Эслеп къарачыгъыз, боюнлары узун эр кишилени богъурдакълары тышына чыгъып, бир эриши кёрюнюучюдю. Жашарбекде уа ол зат арталлыда эсленмейди.

– Жашарбек, олтургъан эт, – деп, шинтикни кёргюздюм. – Ол, арсар бола, чёкдю шинтикге. – Анам, къууанч кюнюмде, мудах этдинг, – дедим, бир кесекни тынгылап тургъандан сора. – Энди не ариу сёзюнг да хазна жапсарсын мени. Энди биз да сабийликден чыкъгъанбыз, – аманны бла ахшыны бир бириндан айыра билебиз, айтдырмай къоймай эсенг.

– Не бла мудах этдим сени? Мен, ойнап, Жашарбекге бир-эки сёз айтханлыкъгъа, кесинги асыры ёлтюресе, – деди анам, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. – Асыры кесинги ёлтюресе бир къарт теке ючюн.

Ол сёзле Жашарбекге иги ётген болур эдиле ансы, секирип ёрге турду да, кесин эшик таба атды.

– Бар-бар, жолунг мамукъданды, – деди анам. – Барма къоюгъуз ол ёпкелеуюк сабийчикни.

Жашарбекни билегинден тутдум да, жибермезге умут этдим. Ол къолун силкиндирди да, жумдургъу жухума тиерге аздан къалды. Аны Жашарбек кеси да эследи, жаны кетди, артха бурулуп, къол аязы бла бетими сылады! Аны къол аязыны терлеп тургъанын сездим, болсада аны бети-

ми сылагъаны хычыуун кёрюнюп къалды. Биринчи кере этди ол алай манга. Насыпха, ол затны анам эслемеди ансы, бютюнда кырты боллукъ эдик, – аярыкъ тюйюл эди ауузуна келгенни. Алтууланы Зоя тюз жырлайды: «Анам нек унутханды кеси къалай къачханын?» – деп.

– Жашарбек, бу юйден бир жары да теберик тюйюлсе,– дедим, къолундан къаты тутуп,– бусагъат папам да жете болур, кёп къалды нек эсе да.

– Айып этме, Фердау,– деди Жашарбек,– кесинг айтханлай, бу къууанч кюнюнгде жюрегинги къыйнагъаныбыз ючюн, терс болдукъ сени аллынгда. Тюзю – мен терс болдум. – Жашарбек ол сёзлени ауазы къалтырай айтды.

Анам ёрге турду да, бизге бир сёз да айтмай, ич отоугъа кирди. Андан да мычымай чыкъды, телефонну чолпусун къолуна алып, къайры эсе да сёлеширге хазырланды.

– Алан, бу не ишингди? – деди анам. – Юйюнг къонакъладан топпа-толу болуп тургъанлай, не сакълатыуду бу?!

Ол атам бла сёлешгенин ангылап, къууандым, Жашарбек да къууанды.

* * *

«Поэт – жерини, тилини да жюрегиди». Къайсынны ол сёзлери мени ишимде жол нёгер болгъанлай турадыла. Кишини кёлю кюлмесин, поэзиядан ангылауу болгъан адамма. Бюгюн анам Жашарбекни сындырып сёлешди эсе да, анга къарыусуз поэтди деп айталлыкъ тюйюлме. Аны назмуларында керексиз омакъланыу, махтаныу жокъду. Философия теренликлери болмагъанлыкъгъа, халкъгъа жууукъдула. Ёмюрде эсимде болмагъан сезимни къозгъагъан да аны сюймеклик назмуларыдыла. Бек биринчиден, кесимме терс; Жашарбекни манга письмо бла жиберген назмуларын окъуй да, аны хыликкя эте, къарт гяуурну бир серлендирейим дей да, назмула жаза да жибере кетдим да, экибиз да сюймеклик отуна кирдик да тохтадыкъ.

Аллах эки сюйгенни
Бирге нек тюбетмейди?
Жашауну къууанч бла
Барырча нек этмейди?

Ах кюнюм, къалса эди
Эки сюйген бир болуп, –
Дуниябыз жарыр эди,
Жашаубуз нюр болуп.

Санга тюбегениме
Ийнаналмай жашайма,
Ол дум-къара кёзлеринг
Жюрегими ашайла...

Аллай тизгинлени жазып, Жашарбекни серлендиреме деп, кесим сер сюймекликни тузагъына тюшюп къалдым. Жашарбек мени назмуларымы хазна къалмай барысын да кёлден биледи. Ма бюгюн да, анам ич отоугъа кетип, экибиз бирге къалгъан кезиучюкню ичинде, бу тизгинлени экиюч кере къатлады:

Аллах эки сюйгенни
Бирге нек тюбетмейди?
Жашауну къууанч бла
Барырча нек этмейди?

Мен а, кеси кесими къолгъа алалмай, аны таба аралып къалдым. Жашарбекни кёзлеринде болгъан термилиу хал мени мудах этди; анга асыры жаным ауругъандан, олсагъатда, секирип ёрге туруп, мангылайындан уппа этерге кезледим. Алай ол ишни этерге Аллах къарыу бермеди манга. Сюймеклик эски болмайды дегенлери кертиди,– дедим кеси акъылымда. Сора Жашарбек манга жазып жиберген назмуладан бирини тёрт тизгинин, кёзюне къатып, кёлюмден айтдым:

Термилте да, таралта, –
Менде хазна жан къалсын,
Сюйгенинден къалгъанны
Кёзлеринден къан тамсын!..

Ол кёзюме жалыныулу къарагъанында, кёлюм толду; къычырыкъдан къырып жиляргъа аздан къалдым.

Олсагъатда анам ич отоудан этеклери бла тюйюше чыкъды. Эсли, огъурлу, ариу анама бюгюн не болгъанын билмейме. Жашарбек да, кёз къарамы бла манга: «Не от тюшгенди мынга?!» – деген соруну береди. Къарап-къарагъынчы, юч-тёрт кере тюрленеди.

Жашарбекни кёзюне къарай кетдим да, аны къаныны бузулгъанын эледим. Да не этсин да, къаллай бирни тёзерге боллукъду? Бютюнда анам аны хатасындан дауур этип айланнганын ангылагъандан сора.

– Айып этмегиз,– деди Жашарбек, бирде кёлегини жагъасын тюзетирге кюреше, бирде къол аязы бла чачын артха сылай,– кетмей болмайма, анса да кёп мычыдым.

Фердау, къууанч кюнлеринг кёп болсунла. Акъбийче, бюгюн кёлюнге ушамагъан сёз айтхан эсем, кечеринги тилейме...

Жашарбекни сакъал тюбюню къалтырагъанын эледим. Мангылайы терледи, кёзлерине ау чапханча болду. Анам: «Бар-бар, жолунг мамукъданды»,– дегенча, сёз да айтмай, биягъы ич отоугъа ташайды. Жашарбек, онг къолун кёкюрегине салды да, энишге ийилип, сау къал, жаным, деген белгини берди манга.

– Тели болма,– дедим.– Бир уллу киши, андан сора, акъылынг жокъмуду?.. Папам айып этер.

– Хар ким да манга айып этип турургъа нек керекди? Аллай бир телиге саналып нек къалдым? Угъай, алай а жарарыкъ тюйюлдю...

Жашарбек, ол сёзлени айтып, эшикге чыгъып кетгенинде, жюрегим чанчды. Кертиси бла да, кеси жашауумда жюрегими чанчханын биринчи кере сездим. Эринлерим къургъакъсыдыла да, тюкюрюгюмю кючден жутдум. Тобукъларым къалтырап, диванны къатына кючден жетдим да, энишге чёкдюм. Терлегенлерим да жаякъ жанларым бла бара, диванда артха таянып, кёзлерими да къаты къысып, кесиме эс тапдырыргъа кюреше тургъанымлай, анам, шош атлай келип, къатымда сюелип тургъанын сеземе, алай кёзлерими ачып, анга къараргъа уа къолумдан келмейди. Анам а тауушсуз сюеледи. Ой, къалай ташжюрекди ол – манга кёл кенгдиреди ансы, жаны аурумайды. «Не болгъанды?» – деп окъуна сормайды ёле тургъан къызына. Жашарбек энди манга сёлеширик тюйюлдю деп, аны къоркъуун этген сунмагъыз. Тюзю, ол иш да борбайларымы къыймагъанды деп айталлыкъ тюйюлме. Алай, ийнаныгъыз, кёзню ачып жумгъунчу, бу чекге нек жетип къалгъанымы уа билмейме.

Менде иги жанына тюрлениу эсленмейди. Анам а сёз айтмай сюеледи. «Ай, ариу анам а! Бюгюннгю кюнюмде жюрегими къыйнамай къойсанг да боллукъ эди...» Ол сёзлени кеси кесиме шыбырдаргъа кюрешеме.

– Тур ёрге,– деди анам бир заманда.– Ол къарт теке ючюн, кесинги аллай бир нек ёлтюресе? Къоркъма, алай кёп сакълатмаз кесин; эки аягъын ёрге-ёрге ала келир къоянчыкъ, ат кибик. Атанг жете болур, хычинле биширирге керекбиз. Кеси жангыз келмезлигине уа толу ийнан.

Анам алай айтыр-айтмаз, атам, биргесине ишлеген ючеуленни да нёгер этип, юйге кирди. Ала бусагъатда школну жангы окъуу жылгъа хазырлап кюрешедиле.

– Жангыз къызымы бюгюн уллу кюнюдю,– деди атам,– алгъышлагъыз, шуёхларым.– Ёрге кючден кётюрюлдюм.

Атам, «къызым» деп, къубултуп, къучакълады. Нёгерлери къолуму тутдула, ариу сёзле айтдыла. Келтирген чулгъамларын анама узатдыла. Атам а хуржундан ариу алтын сынжырчыкъны чыгъарды да, боюнума такъды. «Атангдан Аллах айырмасын»,– дедиле къонакъла. Мен да, башымы къымылдатып, ыразылыгъымы билдирдим.

Бир сейирим: атам Жашарбекни жокъламагъаныды. Билген а эте эди, бери келип, сакълап тургъанын. Не заманда да Жашарбекни кесини бир керти адамына санай келгенди. Мени бла сюймеклик къазанын къайната айланнганын да биледи; ол ишге ыразы болур ансы, алыкъа бир чюйре сёз айтмагъанды.

Къонакъла ариу жасалып тургъан столгъа олтурдула да, алгъыш аякъны къолгъа бир бири ызындан терк-терк ала башладыла. Мени уа кёзюме бир зат кёрюнмейди, – Жашарбек ала бла жокъ эди.

IV

Ол кюнден сора Жашарбек бизге келиуюн тохтатды; ол да, мен да университетде неда Нальчикде республикалы библиотекада тюбешебиз. Бу кезиуге дери халкъны ичинде аны бла бирге кёрюнюрге тартыннган этиучю эдим: бу атасы кибик киши бла не айланады деп айтмасынла деп. Энди уа, Жашарбекни кеси бла келишип, университетде чыгъармачылыкъ ингирин къурай айланама. Кафедрабызны таматасы профессор Къонгур улу Зейтун да угъай демегенди. Ол кеси да кесаматчыды. «Тюз оноу этгенсе, Жашарбек сансыз этип къоярча поэт тюйюлдю»,– дегенди Къонгур улу. Ол ингирде мен да Жашарбекни бир къауум назмусун кёлюмден окъурукъма, жангы китабыны («Ингир ахшы болсун, сюймеклик!») юсюнден оюмуму айтырыкъма.

Жашарбек бизден кёлкъалды болуп кетгенден сора, юч кюн озуп, ингирде сагъат бешде уллу библиотеканы къатында тюбешдик да, алайда терек бахчагъа барып, узун шинтикледен бирине олтурдукъ. Ол кёп болмай боялгъаны кёрюнюп турады. Кеси да жашил бояу бла боялыпды. Баям, иги къуругъунчу олтургъан болур эдиле, шинтикни эки-юч жерине газет хурттакла жабышыпдыла. Иги кесекге дери биз тынгылауну басабыз. Жашарбек эки къолун да тобукъ юслери бла узун ийгенлей турады.

– Поэзия ингиринге хазырланамыса? – деп сордум. Нек эсе да, мен ол сёзлени къайры эсе да ашыгъып бара тургъан адамгъача, жюрексинип сордум, Жашарбекге бюгюн биринчи кере тюбегенча, жунчудум.

– Бюгюн окъуна хазырма,– деди Жашарбек, ёню къал-

тырай, менден да бек жунчуп.– Назму окъурукъ болурбуз да, баса беребиз, къаллай бир керек болса да.

– Соруула да берирбиз... Осал назмуларынгы кёзюнге тутуп, критикагъа да тартырбыз...

– Кет, алай эсе, барлыкъ тюйюлме. Не этерик эсегиз да, кесигиз этигиз,– деди Жашарбек... – Бюгюн санга бир письмо окъургъа сюеме.

– Къолума тутдур, юйге барсам, кесим окъуй турурма. Хайда-хайда, кёзюме бош къарайса. Мени письмом бла не ишинг барды?

– Письмо сеники тюйюлдю. Бир ариу тиширыу манга жазгъанды. Сен таныйса аны – Зариятны. Бир школда окъугъанбыз. Мен – онунчугъа, ол а алтынчы классха жюрюген заманыбызда, татах болгъан эдик. Сен сабийсе деп кюрешгенлигиме, менден айырылыргъа сюймеучю эди. Болмачы адамгъа тюбеп, жашауу болмазына толу тюшюннгенден сора, къызчыгъын да алып, ата юйюне кетип къалгъанды.

– Сора ол санга сюймеклик письмола жазады? – дедим, ачыу тийгенин хазна ангылатмазгъа кюреше.

– Угъай-угъай, сюймеклик письмо тюйюлдю. Не затны юсюнден жазгъанын ангыламагъанма да, аны ючюн окъургъа сюеме санга. Ма тынгылачы.

Жашарбек, къоюн хуржунуна терен узалды да, Зариятны письмосун чыгъарды. Биреуню ич сёзюн башхалагъа баям этерге жарамагъанын да айтып, айып этерге кезледим. Болсада алай этмедим,– окъурун сюйюп къойдум. Мен тынгылайма, Жашарбек да тынгылайды. Ол письмону бир къолундан экинчисине ала, угу-жугу эте кетди да, сора хуржунуна сукъду.

– Нек окъумайса? – дедим.

– Окъуюм... Эркин этемисе?

– Да эшикге да манга соруп чыгъа болурса.

Олсагъатда Жашарбек къалай эсе да бир учхара, болмачы адамча кёрюндю манга. Ол письмону къолуна алды да, къоллары къалтырай, ёню къарыгъа, окъуду, бурун сыртды да терлеп:

«Жюреги, бла сезип, мыйысы бла сюзюп, къоллары бла да къаламын ишлетип, жазгъанын да аламат китап этип, аны да манга саугъа этип ийген уллу поэт Жашарбекге жюрек тамырларымдан сыгъып чыгъаргъан саламымы жибереме. Сени саугъанг манга ёмюрлюк къууанчды. Билеме, бизни школда окъугъанладан кёпле алгъандыла ол саугъаны. Мени унутмагъанынг ючюн, бек сау бол. Жюрегими къобуз къылларына къатылыргъа керекли болуп тургъанынгы кесинг ангылагъанса.

Тюрлю-тюрлю сыйлы адырланы ары – бийикге – салып, аланы арталлыда хайырланмай тургъаныбызны сылтауу недеди – аланы кёзюбюзмю къыймайды, огъесе сынарла депми къоркъабыз, огъесе терк-терк жууп, онгдурурбуз депми къоркъабыз, не уа жашау букъу мутхуз этер депми къоркъабыз, хар кюнде хайырланылгъан адырла уа башхала...

Мени шкафымда да бар эдиле бек ариу, сыйлы сауутла – адырла. Алай аланы хайырландыра билмегенденми болур, ала кеслерини энчи жашаулары бла, мен да кесими алагъа келишдиралмай, математикада параллель прямойлача жашайбыз. Ол шкафны ачхычлары да кесимде, эшигин ачсам, этсем да, кесим эркинме, ол эркинликни жашаугъа келишдирир болум а къайда?! Ол юлешиннген заманда, очередьде сюелмей, андан юлюшсюз къалгъанлагъа дарман билген бармыды экен?!

Къабыргъалары тюрлю-тюрлю эгелип, кюн таякъланы тейри къылыч бетли этген, сейир адырла – сауутла жараусуз тургъанча, адамны юсюнде да ненча тюрлю сезими жашауда кесини жерин тапмай къояды?!

«Бу сандыракъланы несин жазаргъа кюрешгенди?» – деп окъуй болурса. Тынгысызлыкъ, жюрек термилиулюк адамны сант этеди дейдиле. Алай эсе уа, ол къыйынлыкъны сынагъан мен биринчи тюйюлме. Сени кибик закийле меничаланы кюзгюдеча кёрюрге борчлудула. Алайды да, манга саугъагъа жиберген китабынг ючюн бек сау бол. Бир ариу, терен магъаналы ат атагъанса кесине да – «Ингир ахшы болсун, сюймеклик!»

Зарият.

Июль айны отузунчу кюню,
1992 жылда».

Мен письмо тизгинледе болгъан философия оюмлагъа, суратлау амаллагъа кёмюлдюм да, къулагъыма Жашарбекни угъай, Зариятны ауазы эшитилди. Къаллай фахмулу адамла жашайдыла бизни халкъыбызда, баш кётюрмей, махтанмай – ташада. Сау китаплары Зариятны жангыз письмосуну къыйматын тутмагъанла уа, ай да, кюн да кеслери ючюн чыкъгъан сунуп, жалгъан даражаларыны байрагъын Минги тауну бийиклигинден да бийикге кётюрюрге кюрешип, ауазларын, атламларын да тюрлендирирге кюрешип айланадыла халкъны ичинде. Суратлау сёзюбюзге Зариятчаланы хайырларындан кюн тийгенди. Машалла болсун аллайлагъа! Ёрге турдум да, Жашарбекге айтдым:

– Уллу Аллах сени онгнган къулларындан этсин. Бюгюн манга этген игилигинги ёмюрде да унутурукъ тюйюлме. Малкъар халкъгъа башха миллетледен энчи бир жарыкъ жулдуз чыкъгъанды – ол Зариятды. Аны бу сен окъугъан письмосун – сейирлик суратлау чыгъармасын басмагъа берирге керексе. Жангы жулдузубузну халкъ билсин. Къайда да тас этерсе аны.

Алайда Жашарбекге сау къал деп да айтмай, терк-терк атлап, юйюбюзге кетдим. Ол ызымдан къычыра эди. Мен а жукъ эшитмейме.

Жашарбек мени ёпкелеп кетген суннганды. Мен а ол оюмдан кенгдеме. Жашарбек, биринчиден, Зариятны письмосун манга окъуп, тиширыуну намысына тасха тюшюргенди. Алай ол аны кишиге окъумай, бир жанына атып неда жыртып, кюйдюрюп къойса, Зариятны фахмусу ол письмо бла бирге кюйюп кетерик эди. Жашарбекге да жаным ауруду, аллай чыгъармагъа кезиуюнде багъа бичмегенине. Махтаныргъа сюйгенликге, кесамат этиуде чубурбуз.

* * *

Экинчи кюн окъуна «Минги-Тау» журналны редакциясына бардым да, Зариятны чыгъармасыны хапарын айтдым. Фахмулулагъа баш ура жашагъан баш редактор ол ишни къолгъа мычымай алды. Мен а жаланда Зариятны чыгъармасыны юсюнден сагъыш этеме. Анда суратлау амалла, уллу усталыкъ бла къуралгъан сыфатла, окъуучуну сагъыш этдирген оюмла кёз юсюмде ары бла бери жюзгенлей турдула.

Билеме, Жашарбек жашаусузду: энди мени тапмазлыгъын биледи. «Мен телиме,– дейди кеси кесине,– ол письмону окъугъан ауузум къуруп къалса, тап боллукъ эди. Зарият а ёмюрюнде игилик кёрмесин: манга этерин этди...»

Жашарбек кеси да эки кюнню ичине топ атылгъан жерде зылдыла тюбюнден чыкъгъан адамгъа ушап къалгъанды; бети къара кесеу, юсю-башы тозурап, сылхыр адам кибик, сёлешген заманында да хаман бир жерге къарагъанлай турады. Сёлеше келгенде, кёлю толгъан кезиулери болады.

Бу жол биз университетде тюбешдик. Жашарбек сёлеширге базынмагъанын ангыладым да: «Тынгысыз болма, поэзия ингиринги бек тап къурар акъылдабыз, – дедим.– Жыйырма бла тогъузунчу сентябрьде бардырыргъа оноулашханбыз...»

– Манга андан сора айтырыгъынг жокъмуду? – деди

Жашарбек. – Мен башсыз адамма. Телиме. Мени бла сёлешмей къояргъа окъуна эркинсе. Мен итме...

Жашарбек ол сёзлени бир жанына бурулуп, университетни филология факультети болгъан этажда терезеден тышына къарап айтды.

– Билеме, мени бу жолгъу терслигими ёмюрде да кечерик тюйюлсе. Не этейим, не бла кёлюнге жетейим?.. Жашарыгъым келмейди. Кеси кесими алдап, эшигими жапханма. «Тенг – тенги бла, тегене – бауу бла».

Жашарбек, онг къолуну бармакъларын бирге къысып, къаты жумдурукъ этип, аны бла башына-башына къатылды. «Ёмюрде да болмагъанды муну ичинде бир зат».

– Не болгъанды, Жашарбек? Кесинге не чамланыргъа къалгъанса? Жан тынчлыгъынг жокъду нек эсе да.

– Мен телиме. Сени жанынга тийгенме... Зариятны письмосун окъугъанымлы, мен санга тыш адамча болуп къалгъанма. «Буттукъ ыйых кюн тирилир», – дегенлей, ол кюн къайдан да тюбедим санга...

– Иги жаш, къарайма да бюгюн тюбегенинге да сокъуранып тура болурса дейме. Папам ёлмесин, асыры сюйгенден ёле турсам да, аллай оюнларынгы уа кётюраллыкъ тюйюлме.

– Угъай, къалай сокъуранырма. Ол деген не сёздю?!

– Ма алайды, Жашарбек,– дедим,– Зариятны чыгъармасын окъугъанлы уа, кертиси бла да, кесиме тынчлыкъ тапмайма. Аллай адамланы сен да, мен да, саулай халкъ да кёз гинжибизча сакъларгъа керекбиз. Кёлюмде болгъанны айтайым: Зарият бла бир юйюр къурайма десенг, кесими ёлтюрлюк тюйюлме, алай андан башхагъа кёз къаратыб'а бир да ойнама. Аллах бирди, таматалыгъынгы бетин этип къоярыкъ сунма...

Мен кюлдюм. Жашарбекни жанып сёлешгеним ючюн, кеси кесими хыликкя этип кюлдюм. Алай айтхан а кёлюмде болгъанны этгенме. Ол а асыры къууаннгандан ёледи.

V

Сау ыйыкъ болады жауун жауып тургъанлы; эрттенликден башлап, сагъат экиге-ючге дери кёкню бирде ауур боз булутла, бирде булгъана-чулгъана айланнган булутла баса, бирде – ачылгъан кибик этеди да, андан сора уа, аямай жауады да башлайды. Бир башласа уа, кече белине дери тохтамайды. Ырхыла жолланы, тигирек жерледеги бахчаланы талап, халек этгендиле; кюзлюкле кезиуюнде жыйылмай, кёп мирзеу зыраф болгъанды, кюн кёрмеген картоф бахчала да доюн тюйюлдюле деп жарсыйдыла адамла,

башлары эртте окъуна къуруп кетгендиле, жаунла тюйюп тургъанларыны хатасындан, адетли картофу болгъан тёбе да жокъду.

Жашарбек да элге кетгенли, ыйыкъдан артыкъ болду – бичен чалыргъа кетгенди. Къарт анасы бла жангыз эгечи жашайдыла элде – ата юйлеринде. Бичен кереклиси да жокъду юйюрге, малчыкъларын эртте окъуна къоратхандыла, къарар адамлары болмагъаны себепли. Алай Жашарбек, атасыны чаллыкъ жерчигинде башха адам кёрюнюрюн сюймей, къарт ёлгенли да, алгъынча, алайны чалып, биченин жыйып, юйюне ташыучуду. Да ол да иги болушлукъду Жашарбекни анасына, эгечине,– биченни сатып, башларына жаратадыла.

Балкъыз – Жашарбекни эгечи – эсли адамды, чырайына да бир да адам чурум табарыкъ тюйюлдю. Тюз да эрге барып, бир ай жашагъанлай, эри къыйынлыкъгъа тюшюп, машинасы ауып, дуниядан ажымлы къорап кетгенди. Ол къыйынлыкъны хатасындан, Балкъызны ючайлыкъ къарыны кетгенди. Энди уа анасы бла бирге жашайды. Мен жангыла эсем, Уллу Аллах кечсин, Балкъыз аллай къыйынлыкъланы сынап, юйюне къайтып къалгъанына къууанып къойгъанды анасы.

Мен Жашарбекни артха теркирек къайтырын ашыгъып сакълайма. Элге башха заманлада барса, анда жаланда бир кечечик къалып, артха къайтып келиучюдю, бу жол анда тургъаны уа сау жылча кёрюндю. Хар ингир сайын манга телефон бла сёлешеди; жюрегингде болгъанны бир бирге ачыкъ айтып, дуния зауукълугъун алмасанг, андан не файда: ата-анангдан уяласа, сюйген жашынг бла тынгылы хапарлашыргъа. Ол да: «Дырыным чирип барады»,– деп, аны жарсыуун этгенден, терен ушакъгъа кирмейди. «Оюндан от чыгъар» дегенлей болуп къалгъанма – башым-аягъым бла сюймекликни тузагъына тюшюп къалгъанма. Жети жукълап тюшюмде да жокъ эди – кесимден жыйырма жылгъа тамата эр кишини сюйюп, аман сагъатлы болурма деп. Биз жашагъан уллу юйню ал жанында бийик къайын тереклеге къонуп жырлагъан къанатлыла окъуна эрттен сайын манга Жашарбекден хапар келтирген сунуп, аланы тансыкълайма, къол аязым бла башчыкъларын сылап, эркелетирик эдим, учуп кетмей, тынгылап турсала. Керексиз кокаланыу сёзле бла мындан кёп баш кечиндиралмазлыгъымы ангылап тохтагъанма. Ахырысы-къысхасы, Жашарбек: «Бу туруудан магъана жокъду, башыбызны мадарын кёрейик»,– деп, сёзню чорт салса – салсын, алай тюйюл эсе уа, мен айтырыкъма ол оюмну. Баям, Жашарбек базынмагъанлыкъ этеди,– мен аны, алгъынча, серлендирип айлан-

нган сунады. Тюз да, къатына келип, хапарлашып башлагъаныбызлай, жаякъларын бла эринлерин чайнап тебирейди; айтыр сёзю тамагъында къалгъан кезиулери аз болмайдыла. Бирде, кёзлери къарангы этип, мени экили кёргенине да ишексизме. Къалай-алай эсе да, алыкъа кеси башыбызгъа оноу эталмай, ашырабыз кюнлени.

Бу сюймекликни ахыры не бла бошаллыгъын бир Аллахдан сора киши да билмейди.

VI

Жашарбек элден къайтхан ингиринде бизге келди да, манга айтхан сёзюне табылды. Ол, алгъын этиучюсюча, дауурду, чамы бла угъай, буюгъа-буюгъа кирди юйге. Мангылайыны терлегенин къол аязы бла сюртдю. Атам жарыкъ болду Жашарбекге. Анам да, алгъынча, сансыз этмеди; Жашарбекни къолун тутду да: «Жуукъ бол, бери ёт да, диваннга олтур,– деди.– Бир да Басхан ауузунда ёре сюелген чёп къоймай, чалгъан хапарынг барды...»

Жашарбек, тёгерегине къарады да, дагъыда мени таба айланып, аз ышарды. Алайда аны халын ангыларгъа къыйын эди; анамы чам этгенинеми къууанды, огъесе чимдимей а къояренг да деп, амалсызданмы ышарыргъа кюрешди, ким билсин. Атам элден хапар сорургъа къалды да, Жашарбекге, баям, бизге белгисиз тынгысызлыгъын унутдурду. Аны бети биле-биле жарыды, олтургъан жеринде да юйню бир адамыча жюрютеди кесин; артха таянып, эки аягъын да бири бири юсюне салып хапарлашады атам бла. Ол элни оноучуларын аямай сёгеди; колхозну мюлкюн чачтюк этип бошагъанларына жарсыйды. «Уялгъан-буюкъгъан жокъду,– дейди Жашарбек,– мал, мюлк дегенден зат да къалмагъанды. Бир къаум адам, ол сен кёрген ырысхылы колхозну аякъ тюплерине салып, жукъ къоймай, ашап бошагъандыла. Алгъыннгы малчыла, сабанчыла эл тюбюне жайылып къалгъандыла. Ишсиздиле. Дуния – ичгичи, уручу...»

– Да, сени кибик, бу жазыу иш бла кюрешгенле къыралны тюп этдиле, – деди атам, Жашарбек айтырын айтып бошагъынчы тынгылап туруп. – Учхара халкъсыз: кимни арбасына минсегиз, аны жырын жырлап тохтайсыз... Ол а иги тюйюлдю. Адамла сизни кибиклеге ийнаннган этедиле.

Жашарбек атам ол сёзлени ойнап айтхан сунду да, тауушун иги да чыгъарып кюлдю. Атам, аны намысын кётюрюп: «Адамла сизни кибиклеге ийнаннган этедиле»,– дегенине къууанды, баям, ол атам бла алгъындан да эркин сёлеше башлады. «Тейри, сен ойнап айта эсенг да, миллет-

лени араларында дауурла чыкъгъанларында, республикаы башчылары бек алгъа жазыучуладан бла алимледен излегендиле болушлукъну. Анса уа, школлада къалай жарыкъ тюбейдиле бизге. Сабийле, назмуларыбызны окъуп башласала, кёзлерибизден жилямукъларыбыз чыкъмай къалмаучудула...»

Олсагъатда атам, асыры ары бла бери тепчигенден, къызыу къанжалны юсюне олтургъан сунар эдинг.

Манга да бек ачыу тийди аны ол зыраф хапары. Папам ёлмесин, къолумдан келсе, жалгъауучда бёреклени арыбери аудура тургъан шишими къабыргъасына чанчырыкъ эдим. Жашарбек, бусагъатда этгенича, зыраф жаншап башласа, бир бек кёлюм чыгъады да, аны бла къазанлашханыма сокъуранама, дагъыда къуру экибиз болгъан жерде уа, сёзю, кесин жюрютюую бла да мени чабакъ аугъа жыйып къояды; тилим да тутулуп къалады, сёз айталмай. Къатындан арталлыда кетеригим келмейди. Бу не ишди?! Кёп заманыбызны бирге ашырып, артда, хар ким юйюне кетип тебиреген чакъда да, Жашарбек мени уллу къара бохчамы (ол да Жашарбекни саугъасыды) башын ачып, ары письмо атмай къоймаучуду. Аны окъургъа уа асыры ашыкъгъандан, юйюбюзню атлауучларындан чапханлай ёрлеучюме. Письмода уа хар заманда да жаланда эки айтым: «Фердау, сени эки кёзюнге жаланда бир кере къараргъа окъуна онг тапхан адам насыплыды. Мен насыплыма!»

Письмода, аладан башха, сёз жазылмагъанын да биле тургъанлай, аны окъургъа асыры ашыкъгъандан, юйге жетгинчи, кесиме тынчлыкъ тапмайма.

– Къыз, не болдунг, сен бюгюн бизни сыйларыкъмыса, огъесе угъаймы?– деди атам, башын мени таба буруп, боюнун иги да созуп.

Ол къонакъны кетерине ашыкъгъанын ангыладым, – биягъы Жашарбек эссиз сёз айтды да, кесине хата этди. Мен атамы айтханын эшитмегенча этип къойдум, хазыр болса, салырма аллыгъызгъа аш деген магъананы ангылата. Атам а ёрге кётюрюлдю да, телевизорну салды. Аны тюеклерине кезиу-кезиу баса кетди да, кеси жаратхан зат эслемегенинден сора уа, ёчюлтдю да къойду.

Энди Жашарбекни кетерине мен да ашыгъама. Аны себепли къанатлары бирге жыйылыучу столну жайдым да, юсюнде олсагъатда бишире тургъан бёреклерим ден да, бишлакъ, жау, тузланнган баш эт, атама Бызынгыда Шауаланы Кымый саугъагъа берген уллу гоппан бла бир айран да салдым. Анам а ич отоудады. Ингирде Жашарбек бла саламлашып кетгенли, артха къайтмагъанды.

Атам кёп кюрешип олтуртду Жашарбекни столгъа.

«Угъай, ашар кереклим жокъду, элде адамыча сыйланып чыкъгъанма»,– деп, аны аякъ тирегенин кёрсенг!.. «Кертиси бла да ашар кереклинг а болмаз, алай башынга уа бир затла керек эдиле»,– дедим кеси акъылымда.

Аллай къылыкълары жюрегими ачыта эселе да, ийнаныгъыз, Жашарбексиз болалмай къалгъанма. Анча заманны ичинде кёрмей, туралгъаныма сейир окъуна этеме: «Мени быллай бир къыйнап ишлеген биченинге от тюшсюн!»– деп аз айтмагъанма, ол элден къайтхынчы. Кеси сезиминги, арталлыда ангылашынмагъан сезимни къулукъарауашы болуп тохтамакълыкъ бек сейир ишди. Ма бусагъатда да столну юсюнде Жашарбекни эссизлиги къаным бузду эсе да, кесими ол оюмумдан кери этер ючюн, акъылымы башха сагъышлагъа бурургъа кюрешдим. Алай атамдан жашыртын Жашарбекни кёзюне къарадым да, дунияда барымы-жогъуму да унутдум. Аны уллу кёзлери окъуна бар эдиле бир орталыкъ жашны багъасы; биз хапарла эшитген асыл бийледен бирини уланы сунар эдинг аны; ашдан ёле турса да, жутлукъ этип кёрмегенме Жашарбекни.

– Тейри, Фердау, бизге бир кючлюрек затчыкъ уртлатсанг да, хатасы жокъ эди,– деди атам, ауузкъабынын жутуп, ызындан айран уртлай.– Мен не тюрлю болсам да, къонакъ ушатмаз бу ишинги.

– Угъай-угъай, Темур, бир да, эки да айтма,– деди Жашарбек,– мен ичги бла кюрешмегеними Фердау бек уста биледи.– Баям, Жашарбек ол артда сёзлени айтханына сокъуранды дейме.– Да, Темур, сен а билмеймисе, мен ичги бла хазна къазанлашмагъанымы? – деп къошду, хуржундан къол жаулугъун чыгъарып, аны бла къолларын сюрте, андан ары ашха батмазлыгъын ангылата.

– Ичги дуниягъа жазыучула ючюн жаратылгъан эсе да алайды, сен нек аякъ тирейсе ансы?

– Ол затны сюйгенле, жазыучуладан сора да, кёпдюле... Тюз айтаса, жазыучуланы араларында да аз тюйюлдюле аллайла,– деди Жашарбек.

Алайда айтылгъан сёзле не атама, не Жашарбекге керек тюйюл эдиле; ала экиси да ичгиден юрке айланнган адамладыла. Алай ичгини сюйгенлеге айып этип да эшитмегенме. Атам кеси кибик кишиге акъыл юйретген кезиуюн да кёрмегенме. «Ол айып ишди, – деучюдю,– сабийни къатында окъуна кесинги андан акъыллы кёргюзтюрге кюрешме. Башхагъа оюмлулугъунг бла, этген иги ишинг бла, намысынгы-сыйынгы жюрюте билиуюнг бла юлгю бол. Кесинг кибик кишиге акъыл юйретсенг а, аны масхара, хы-

ликкя этгеннге саналлыкъса. Аман, жараусуз сёз айтмаз ючюн, тилинги тыйып тургъандан игиси уа жокъду...»

– Жашарбек, сени бла тюбешиуню онжетинчи сентябрьде бардырыргъа келишгенбиз кафедрада,– дедим, столда сёзню башха жанына бурулурун сюйюп.– Таулу студентлени араларында ары келирге айтмагъан жокъду. Телевидениядан, радиодан, газетден да адамла чакъыргъанбыз... Мен ангылагъандан, хар зат да тап боллукъду.

– Бек сау болугъуз, Фердау,– деди Жашарбек,– бу ишге сен уллу къыйын салгъанынгы билеме. Сени айыплы этмезге кюреширме.

...Анам ич отоудан чыкъмай тургъанына къууаннган окъуна этдим; ол былайда болса, Жашарбекге бир хыны сёз айтмай къоярыкъ тюйюл эди. Алгъын уллу Аллахдан Жашарбекге саулукъ-эсенлик тилер ючюн, намаз этерге, ораза тутаргъа хаппа-хазыр болуучу анама не болуп къалгъанын арталлыда ангыламайма. Аны бирибиз да ангылаялмайбыз – атам да, Жашарбек да, къарындашларым да. Насыпха, узакъдан къакъды-сокъду этген болмаса: «Сен бу ишни этсенг, менден ичген сютюнг харам болсун», – деп айтырча чекге уа жетмегенди. Ол Жашарбек кетип тебиреген инде да чыкъмады биз болгъан отоугъа. Атам а Жашарбекни арбазгъа дери ашырды. Биз Карашаев атлы орамны тёртюнчю юйюнде, экинчи этажда сексенинчи фатарда жашайбыз.

VII

Арбазда тизгин орнатылгъан субай акъ къайын тереклени ёсюулери бизни балконубуздан иги да бийикге кётюрюлгендиле. Эрттенликде, къанатлыла алагъа къонуп, бирлери жырлап, къалгъанлары анга эжиу этип тебиреселе, кесинги бир башха дуниягъа тюшюп къалгъан сунаса. Къалай сейирди табийгъатны жашауу! Къанатлыла сюймеклик жыр айтханларына арталлыда ишекли тюйюлме; бирлери жырлап, башхасы анга эжиу этген заманында, къанат къагъып, башчыгъын ары бла бери чайкъап, дуния зауукълугъун алгъанын сезмей амалынг жокъду. Алай эсе уа, «жырчы» кесини сюймеклик жырлары бла нёгерлерини кёллерин кётюреди, ыразы этеди. Андан иги уа не барды – сюйгенинги кёлюне жетгенден.

Сентябрь ай бар эркинликни къолгъа алып тохтагъан эсе да, кюн жылыды; къанатлыла уа жаз башы босагъадан тюз бусагъатда атлагъанча, къанкъылдайдыла. Ма бу эрттенликде балконнга чыкъдым да, къайын терекледе жырларын тохтатмай, бир бутакъдан экинчисине къона айлан-

нган чорбат чыпчыкъланы кёрдюм. Онг къолуму ала таба узатдым да, келигиз да, къол аязыма къонугъуз, деп тиледим. Ох, анасыны, ала керти окъуна, келип, къол аязыма къонсала, къалай эркелетирик эдим аланы! Сюйгенлеринден хапар соруп, сора ызы бла уа мен да Жашарбекден хапар айтырыкъ эдим. Келмейдиле ала къатыма, юркген да этмейдиле,– кеслери кеслерин жубатханлай турадыла. Ол кезиучюкде, бизге къоншу юйню арбазында, бутакъларыны чачакълары тёшекден олсагъатда кётюрюле келген тиширыуну чачыны тозурагъанына ушагъан, базыкъ тал терекни ауанасында сюелип, бизни балконнга аралып тургъан Жашарбекни эледим. Ол хар кюнден да келеди алайгъа. Жашарбек мени университетге дери ашырады да, андан сора къайтады артха. Ингирликде да аллыма къарамагъан кезиую хазна болмайды. Билеме, сюймеклик жунчутхандан, алгъынча, эркин окъуна сёлешалмайды,– мен берген соруулагъа жууап къайтарыргъа кюрешген болмаса, кеси бир хапарны башлап, аны ахырына окъуна жетдиралмайды. Жашарбек, эки къолун да ёрге кётюрдю да, мени сакълап тургъанын, тансыкъ болгъанын да ангылатды. Мен да, башымы къымылдатдым да, мычымай чыгъарыгъымы билдирдим.

* * *

Бу эрттенлик эрттенликледен башха эди – мен кесими бек насыплы адамгъа санадым. Биз автобусха минмедик, Ленин атлы орам бла энишге тигелей бардыкъ да, Ногмов орамгъа жетгенлей, сол къолгъа бурулуп, ушакъ эте, университетге къалай жетгенибизни сезген окъуна этмедик. Жашарбек «Восток» кинотеатрны къатында базарчыкъдан бир ариу гюл къысым алып, къолума тутдургъанды да, аны да къучагъыма къысханлай, кирдим университетге. Башха кюнледе болса, эрттенликден окъуна гюл къысым алып айланмазлыгъым баям эди; не этеди бу тели, дерле мени кёргенле дер эдим. Бюгюн а, кишиден да уялмайма, Жашарбекни гюл къысымы битеу дунияны саугъасындан да багъалыды, насыплыма, – Жашарбек бла болжал этгенме, бешинчи октябрьде, Жашарбекни туугъан кюнюнде, башыбызны оноуун этерикбиз. Хар ким да билсин, – кёрсюн, сукълансын, – Жашарбек бла мен бир юйюрлю болургъа келишгенбиз.

Аллай къууанчлы сагъышла бла кирдим университетге. Кёз жашларым чыкъгъанларын а эслемегенме. Атлауучла бла экинчи этажгъа ёрлеп бара тургъанлай, аллыма

Зейтун Хамидович тюбеп къалды, ол мени устазымды. Алай жыл саны бла Жашарбекден жашды. Ол мени тохтатды да, сейирсиниу къарамы бла кёзюме тюрслеп къарады, тынгысыз ауаз бла сорду:

– Не болгъанды, Фердау?!

– Бир зат да угъай, Зейтун Хамидович,– дедим, бир тюрлю тасхамы билдирмей.– Не боллукъ эди. – Ол акъыллы адам сыфатымда тюрлениу болгъанын эслегенин сездим. Да мен да телиме ансы, Жашарбек бла болжал этерге бюгюннге дери да онг табарыкъ эдим; бюгюн а нек учундум да ол зат ючюн? Угъай, киши айып этмесин, мен жашауумда биринчи кере сынайма быллай ишни.

– Сен жилягъан этгенсе. Танг атмай ким къыйнагъанды сени жюрегинги?

– Папа ёлмесин, киши да къыйнамагъанды мени жюрегими.

Устазым къол жаулугъун чыгъарды да, аны бла кёзлерими жилямукъларын сюртдю. Ол заманда билдим, кёзлерим иги да мылы болуп тургъанларын. Нек жилягъанымы айтыргъа уа уялдым. Баям, Зейтун Хамидович, гюл къысымгъа эс бургъандан сора, ангылады мени кёз жашларым бир бек къууанчлы кюнлерими белгиси болгъанларын. Сора кёзлерими жилямукъларын экинчи кере да сыйпады, ызы бла зыбыр къара чачымы къол аязы бла сылады: «Къууанч кюнлеринг кёп болсунла, ариу бала!» – деди да, энишге тигеледи, мен а экинчи этажгъа ёрлеп кетдим.

* * *

Тюзюн айтсам, Жашарбекни университетде тюбешиую алай тынгылы боллукъду деп эсимде жокъ эди. Биринчиден, адамла кёп жыйылгъандыла: профессорла, илмуланы кандидатлары да бар, студентлени уа несин айтаса – сыйынып болмайдыла. Илму-излем институтдан, Жазыучуланы союзундан да бар адамла, Нальчик шахарны школларында малкъар тилден окъутхан устазладан да бир къауумла. Анда, арт шинтикледе, малкъар кафедраны адамларыны къатларында мен танымагъан бир жаш да олтурады. Папам ёлмесин, ётюрюк айтыргъа сюймейме, анга жыйырма бла он жыл бола болур. Къалын бурма чачына аз-маз чал къакъгъаны узакъдан окъуна эсленеди. Къашлары бла мыйыкълары уа – къарала. Кеси да тизгинин жыяргъа сюйген адам болур, баям.

Бюгюн Жашарбекни поэзиясыны юсюнден мен да сёз айтыргъа керекме. Махтанып айтхан сунмагъыз, не школ-

чуланы, не студентлени алларында, дерслеримде, бир заманда да жунчумагъанма. Бу жол а тилим тутулуп къаллыгъына ишексизме. Жашарбек кеси да бир омакъ кийинип келгенди. Кюл бетли бир ариу костюму, чыммакъ кёлеги, къызыл галстугу, чурукъларына да бир киши шарайып табарыкъ тюйюлдю – къаралдымгъа тартхан мор чурукъла. Бюгюн Жашарбек кесини жыл санындан эсе он жылгъа жаш кёрюнеди. Ол мени таба къарагъанлай тургъанын эслегенме. Баям, къайдагъысын да унутхан болур эди олсагъатда Жашарбек. Мени уа къулагъыма ол письмоларында жазыучу сёзле эшитилдиле: «Сени кёзлеринге бир кере окъуна къараргъа онг тапхан насыплыды. Мен насыплыма!»

Жашарбекни чыгъармачылыкъ ишини юсюнден сёзню студентле башладыла. Аланы ызларындан университетни, школланы устазларындан да болдула Жашарбекни поэзиясыны юсюнден айтханла. Аладан сора мен да чыкъдым сахнагъа, иги да таукел болуп. Сёзсюз, поэзиядан ангылауум болгъанын кёргюзтдюм. Жашарбекни эки назмусун а кёлюмден айтдым. Папам да, къарындашларым да ёлмесинле, бек шатык окъудум назмуланы. Ары жыйылгъанла алай хахай этип къарс урдула манга, уялгъан окъуна этдим. Ол мен танымагъан жаш а сюелип къарс урду, сора башын эки-юч кере да энишге ийип, манга ыразылыгъын билдирди.

Студентле Жашарбекни назмуларына этилген жырланы да жырладыла. Бир заманда Зейтун Хамидович, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлдю да, былай айтды: «Бюгюн бизге къонакъгъа малкъар литератураны бек сюйген, ёмюрю поэзиягъа къулланнганлай жашагъан адам келгенди. Ол да Асхатланы Борисди. Москвада жашайды, тёртюнчю медицина институтда ишлейди. Тамам бир айдан кандидат диссертациясын къоруулап, медицина илмуланы кандидаты боллукъду. Мен быллай жашларыбызгъа къууаннган этеме. Бек уста жырчыды. Келигиз, барыбыз да тилейик Борисни бир жыр айтырын!» Барыбыз да къарс урдукъ да, аны сахнагъа чыгъардыкъ.

Ол жырчы студент жашны къолундан къыл къобузун алды да, аны бир ариу согъа, Жеттеланы Мустафирни бла Къулийланы Хажи-Мусаны «Сюйгенден сюе барама», «Акъ халатчыкъ» деген жырларын айтды. Кертиси бла да, Зейтун Хамидович айтханча, фахмулу адам.

* * *

Иш бошалгъандан сора, Жашарбек, мен, сора Зейтун Хамидович тышына чыкъдыкъ. Биз эрттенликде баргъан жолубуз бла тебиредик юйге. Зейтун Хамидович автобусха

минерге ыразы эди, алай бизден айырылмады. Ол Борисни юсюнден хапарын бир да тохтатмайды.

– Мен университетде ишлегенли жыйырма жыл болуп келеди, – деди профессор, – кёп фахмулу адамла окъугъандыла мени къолумда. Алай бу Асхатланы Борисни таныгъанлы уа, муну Аллах бизни халкъыбызгъа къызгъанмасын дегенлей жашайма. Билими, сёз айта билиую бла да менме деген илмулу адамланы арасында окъуна уллу намыс тапхан жашды. Москвагъа барып, мынга тюбемей кетмегенме артха. Анда болгъанынгы билсе уа, бир да къонакъ юйге жибермеучюдю...

– Алан, Зейтун, Борисни угъай, мени поэзиямы юсюнден баргъанды сёз,– деп, Жашарбек профессорну хапарына бюсюремегенин ангылатды.– Буруну да, тууар ашыгъы кибик, бугъур къайнап.

– Тейри, Жашарбек, сыфатына чурум табар жеринг а жокъду,– деди Зейтун Хамидович...

– Былайда мен да профессор жанлыма,– дедим.– Папам ёлмесин, бек чырайлы жашды.

– Эр кишиге тиширыуну багъасы бийигирек болур, бизни багъа бичиуюбюзден эсе,– деди Зейтун Хамидович.

Аны, мени айтханымы да ушатмады Жашарбек. Бурунун терк-терк тартды да, аз жётел этип, тамагъын ариургъа кюрешди ансы, андан арысында иги кесекге дери сёзге къошулмады. Мен аны ол халындан ангылагъан: профессор, мени поэзиямы юсюнден айтмай, къайда эсе да бир врачны жырлагъанын махтап нек турады, дегенлиги эди. Кертиси бла да жазыучуланы бирлерини къатларында экинчилерин махтасанг – жаратмаучудула.

– Аллахха жаным къурман болсун,– деди бир заманда Жашарбек,– халкъыбыз окъуулу болгъанды.– Баям, ол бусагъатда Асхатланы Борисча жашларыбыз, къызларыбыз да кёпдюле деген магъананы ангылата болур эди. – Ол затда, Зейтун Хамидович, сени кибик адамларыбызны къыйынлары уллуду. Сизни халкъгъа этген игилигигиз бир заманда да унутуллукъ тюйюлдю.

– Да дуниягъа жаратылгъан адам, ким да болсун, кесини борчун ангыласа – игиди, – деди Зейтун Хамидович. – Биз кеси борчубузну толтурабыз, аны ючюн ыспас этер кереклиси жокъду.

– Жашауда кеси борчун хар ким да бирча тынгылы толтуруп бармайды да, олду бизни жарсытхан, – деди Жашарбек.

– Ол оюмунг да тюздю, – деди профессор. Сора юйюне жетгенин ангылата, къонакъгъа чакъырды. Жашарбек да, мен да анга жюрек ыразылыгъыбызны билдирдик да, ан-

дан ары кетдик. Зейтун Хамидовични бла бизни юйню арасында узакълыкъ жаланда бир къычырымды.

– Шукур Аллахха, уллу ишден бет жарыкълы къутулдукъ,– дедим, Жашарбекни сол жанына ёте. «Ол мени хар заманда онг жанына салыучуду. Мен а болалмайма,– бетим жетмейди кесимден таматаны онг жанына ётерге.

– Ариу бала, сени хайырнгдан болду хар зат да тап, – деди Жашарбек. – Бек тынгылы сёз да айтдынг, назмуланы уа, кёзбау этген сунма, кёлден сенича ариу, шатык, магъаналарын чыгъарып, бир жангыз артист окъуяллыкъ тюйюл эди. Таза жюрегингде болгъанны ангылатханса бюгюн манга. Жаным къурман болсун жанынга, Аллах къыйынлыкъдан сакъласын, кеси ёмюрюмде сени бир затдан керекли этмем; намысынгы тёппемде жюрютюрюкме, эки къолунгу суукъ суугъа тийирлик тюйюлме, – битеу дунияны тиширыулары санга сукъланырча этерме...

Ала омакълыкъгъа айтылгъан сёзле тюйюлдюле, – эр кишини сёзлеридиле.

Ол кезиуде башымда бир бирлерине ал бермеген сагъышла демлешдиле да, къулакъларымы суу тауушха алдырдыла. Мен Жашарбекни айтханларына ийнанмагъанлыкъ этмедим олсагъатда. Халкъ не айтыр: кими – Фердау атасы кибик кишиге барыргъа къалай базынды дер, кими – поэтни ахчасына терилип этгенди ол ишни дер, дагъыда айтырыкъла болурла оюмсуз сёзлени. Юрген юре турсун, сюеме, барлыкъма! Башха тюрлю оноу болургъа амалы жокъду. Алай кесинден таматагъа баргъан мен биринчи тюйюлме; аталарындан да таматагъа баргъанла да бардыла. Мен а толу ийнанама этген ишиме сокъуранмазлыгъыма.

VIII

Бюгюннгю кюнюмю дунияда бек иги кюнлеримден бирине санагъаным ючюнмюдю, огъесе, анам манга жарыкъ тюбеп, Жашарбекни студентле бла тюбешиую къалай болду деп, къайтарып-къайтарып соргъаны ючюнмюдю, билмейме, бусагъатда санларымда аллай бир женгиллик барды, къанатларым болсала, кёкге учуп кетерик эдим. Университетде болгъан ишле кёзюме кёрюнюп, адамланы айтханлары къулагъыма эшитиле, кесими сёлешгеними къууанчы да учундуруп, дуния зауукълугъун сынап, жатама диванда. Атам юйде жокъду, жашла да алыкъа дерсден къайтмагъандыла, анам а аш-суугъа къармашып кюреше-ди. Саулай да акъылым Жашарбекни университетде тюбешиюне кетгенди да, анамы манга айтхан сёзлерин жарты-къурту эшитеме. Бусагъатда менде болгъан хычыуун

сезим, бир тюрлю ишексиз, жаланда иги умутла береди, къуанчлы ишле сакълагъанларына ийнаныпма. Мени кёзюме жаланда ахшы адамланы сыфатлары кёрюнедиле, аллайланы огъурлу сёзлери эшитиледиле къулагъыма.

Бир заманда телефон зынгырдады. Анда да жеримден къымылдамадым; анам тынгыласын телефоннга, мени жокъларыкъ адамны сау кюнню ичинде биргесине болгъанма, башхала бла уа ишим жокъду. Ох, анасыны, бюгюн Жашарбекге къаллай бир намыс бердиле. Къалай тизгинли, къалай чырайлы эди кеси да,– бир бузгъан жери болмай. Студент къызчыкъла окъуна аны бла жашыртын ушакъ этерге кюсегенлерин ангылап тургъанма. Ауруум къарыныгъызгъа, энди мен аны Зариятха окъуна берлик тюйюлме. Ол сынарын сынагъанды,– мындан арысында уа къалай сюйсе, алай жашасын,– ким бла да не ишим барды! Алай бюгюн Жашарбекни бир затына бюсюремедим, – мени да, Зейтун Хамидовични да къатыбызда Борисни масхаралап сёлешмезге керек эди: «Буруну да туар ашыгъы кибик, бугъур къайнап». Ойнагъан этеме деп, бир-бирде мен да оздуруучума, алай адамны хыликкя этип сёлешмеклик иги тюйюлдю. Аллай кезиуде адам бек алгъа кесини намысын тюшюреди. Акъсакъны эриклеген – акъсакъ, сокъурну эриклеген – сокъур болмай амалы жокъду, деп да айтыучудула кёпню кёрген сынаулу адамла. Папам ёлмесин, игилик эте билирге юйреннгенден мажалы болмаз. «Тилчиге уа бир заманда да жарыкъ болма»,– деучюдю анам.

– Эй къыз, келчи бери,– деди анам, телефонну чолпусун мени таба тута,– Аллах бирди, ким эсе да, сен сунуп, дунияны ариуун айтды манга.

Мен телефонну чолпусун къулагъыма жуукъ элтип, тынгылагъанымы билдиргенимлей, эр киши ауазны эшитдим:

– Фердау, анангы бла сени ауазларыгъыз бир бек ушайдыла,– деди ол.– Сени ауазынга ушаш, аны ауазы да хычыуунду. Баям, ананг алыкъа жаш адам болур... Бюгюн сёлешгенинге тынгылап, бир бек къууанганма да, аны билдиргенлигимди, айып этме, ариу къыз.

Алыкъа билмейме ким сёлешгенин; шагъырей адамгъа ушайды, таныялгъан а этмейме.

– Сен кесинги ким болгъанынгы билемисе? – деди телефондагъы.

– Ол деген а не сёздю?

– Сен кесинги ким болгъанынгы билмейсе. Телефонну чолпусун жерине хыны салдым да, барып жериме олтурдум. Жангыдан зынгырдады телефон. «Тынгылайма»,– дедим. Къанымы бузулгъаныны уа чеги жокъду.

– Сен танг аласында чыгъыучу Чолпан жулдузса. Фердау, сен эрттенликде Кавказ тауланы тёппелерин ийнакълагъан кюн таякъларыса,– деди, биягъында манга сёлешген эр киши ауаз.– Айып этме, кёлюмде болгъанны, акъылым жетгенин букъдуруп кюрешмеучюме. Сени адамлыкъ даражанг бла ариулугъунг бири бирин тутханларына арталлыда ишекли тюйюлме. Бусагъатда санга сёлешдирген да ол оюмуму кючюдю.

– Кимсе? Не сандыракъла эте эсенг да, ангыламайма.

– Ма алайчыкъда уа тохуйлатдынг, ариу бала. Мен сандыракъ этмеучюме, акъылымда болгъанны акъылым бла ангылатыучума адамгъа...

Ол адам алай айтды да, аямай кюлдю. «Аллах бла тилейме, айып этме, Фердау, – деди манга телефон бла сёлешген. – Кертиси бла да сандырадым. Мен Борисме, бюгюн университетде эдим. Алай сен хазна эс бургьан болмаз эдинг манга. Энтта да тилейме, айып этме, айтмаз сёзлерими айтханымы ангылап турама».

Андан алгъа бир кесек кёлюм чыкъды эсе да, сёлешгенине уа ыразы болдум. Ойнагъанмы этесе, Москвада жашагъан, анда къыралгъа белгили медицина институтда ишлеген, кёзню ачып-жумгъунчу медицина илмуланы кандидаты боллукъ, бир ариу жаш мени юйюме телефон бла сёлешип, аямай махтагъан этгенди. Жырлагъаны уа! Санларым зызылдадыла, къулакъларым да бир сейирлик таууш этдиле. Анам а, баям, бетимде тюрлен улени ангылагъан болур эди, кёзюме къатды да къалды, «мынга не болгъанды?» деген сорууну кеси кесине бере.

– Мен мында чыгъар айны экисине дери турлукъма, – деди Борис, – иш бла келгенме. Жумушум тынгылы болмаса, дагъыда бираз мычыргъа боллукъма...

Энди мен жукъ да эшитмейме, ауузум къургъакъсып, суу ичеригим келди. Борис сёлешеди, мен а тынгылайма.

– Тамбла университетде малкъар кафедрада боллукъма.

– Мен а барлыкъ тюйюлме,– дедим, не айтханымы, къалгъанымы кесим да ангыламай.

– Нек? – деди Борис, ауазы бир кесек тюрленип, тынгысыз болуп.

– Бармазгъа сюеме.

– Фердау, санга сорлукъларым бардыла.

Бу жол жашны жунчугъанын ачыкъ сездим.

– Да сор, не зат сорлукъ эсенг да, не адыргы этип кюрешесе.

– Тамбла сорургъа сюеме.

Мен тынгылайма. Ол да тынгылайды. Анам а сюеледи биягъындагъы халында.

Олсагъатчыкъда жашла да, атам да бирге кирдиле юйге.

* * *

Экинчи кюн университетге бармазгъа таукел болдум; телефон бла сёлеширме да, бир сылтау этерме. Тёртюнчю курсда малкъар литературадан семинар дерсле бардырыучума да, тамбла андан да бошма. «Терс боласа, Борис санга не зат айтыргъа сюйгенине да бир тынгыла. Ол адам къачар жашха ушамайды...»– дегенча сёзлени къулагъыма шыбырдагъан да бир ауаз барды. Мен анга да бой салмадым, университетге бармазгъа таукел болуп, кирдим тёшегиме. Алай жукъу къайда; бирде Жашарбекни, бирде Борисни сыфатлары кёрюнедиле кёзюме, Зейтун Хамидович да «къатымда олтуруп», насийхатларын айтханлай турады: «Борис къолайлы жашды, Аллах аны халкъыбызгъа къызгъанмасын!»

«Иги эсе – кесине иги, къырдыгъыз муну бла», – дедим кеси акъылымда, Зейтун Хамидович бла керти да жашауда ушакъ этгенча. Аллай зат башыма келгенине окъуна уялдым, мен Зейтун Хамидовични таныгъанлы, аны къатында эссиз сёз айтырма деп асыры къоркъгъандан, ауузуму къысып туруучума.

...Алай эте – кеси оюмларым бла даулаша, къалкъыдым.

* * *

Шош эрттенликде бек алгъа къанатлыланы жабуларын эшитдим; аланы жырлары ёмюрлюк жомакъ болуп къалгъандыла манга. Назмучуну учундурлукъ жомакъ. Сагъатыма къарадым да, университетге барыучу заманым эртте озгъанын кёрюп, терк окъуна, къол-бет жууып, кийинип, тышына чыгъаргъа ашыкъдым. Алай ингирликде этген оюмума бой салдым да, телефонну чолпусун къолума алып, кафедраны таматасына сёлешип, дунияны сылтаун этип, ишге бармазлыгъымы ангылатдым. Сора балконнга чыкъдым да, Жашарбекни чачакълы тал терекни тюбюнде сюелип тургъанын кёрдюм. Ол къалай къууанды мени кёргенинде; эки къолун да хауада бирча ойната, мени узакъдан тансыкълады. Бир сейирлик хычыуунлукъ мени да учундурду. Тышына терк-терк атлап чыкъдым. Ийнанамысыз, Жашарбекге къол берип, саламлашханымдан сора, башымы кёкюрегине тийирдим. Алай кёзню ачып-жумгъан заманчыкъны ичине дагъыда артха туракъладым. Жашарбекден асыры уялгъандан, бетими къызаргъанын кесим сездим. Баям, мени ол халым Жашарбекни да жунчутханды; ышарып тургъан болмаса, ауузундан сёз чыгъармайды.

– Э къыз! Келчи юйге, ким эсе да, телефонну асыры зынгырдатхандан, башыбызны суугъа атарыкъ этди! – деп къычырды анам, балконнга чыгъып.

– Да, телефонну ал да, тынгыла, ол, ким эсе да, мени излегенин ким айтханды санга?– дедим, анамы къаугъасы ачыууракъ тийип.

– Алло! – деп тургъанлыгъыма, мени бла сёлеширге кюсемейди.

– Жашарбек, бюгюн университетге барлыкъ тюйюлме,– дедим, анамы айтханына андан арысында къулакъ салмай.

– Нек? – Жашарбек тынгысыз болуп сорду.

– Барлыгъым келмейди.

Жашарбек сагъышлы тынгылады. Ол алайда эртте ишленип сюелген таш суратха ушады; аны ичинде жаны барды деп айтырыкъ тюйюл эдинг. Алай бирде эринлери, бирде ууртлары къалтырайдыла. Ким билсин, олсагъатда аны акъылына не зат келгенин? Жашарбек башын ёрге кётюрюп, мени кёзюме къарады. Дагъыда аякъ бурунларына къарады.

– Кимди телефон бла сени къан-къазауат этип излеген?

Энди ангыладым, Жашарбек бир такъыйкъаны ичине ташдан ишленнген суратха нек ушап къалгъанын, жашауу ёчюлген адам кибик.

– Билмейме, анамы кезиулю кёл ашауу болур манга; сени бла былайда сёлешгеними жаратмагъанлыкъ этеди.

Андан сора Жашарбекге бир кесек жан кирди; бети жарыды алайда, тал терекни тюбюнде, узун шинтикни къыйырына чёгерге кезледи да, дагъыда саскы къапханча, элгенип, белин ёрге тюзетди.

– Бар,– дедим,– Аллах айтса, тамбла тюбеширбиз,– артха туракълай. Кёзлерими къысып-ачып, анга хычыуунлукъ берирге кюрешдим, онг къолуму ёрге азчыкъ кётюрюп, бармакъларымы къымылдатып, «ахшы жолгъа бар» деген магъананы ангылатдым. Мен кетдим. Жашарбег'а турду кёпге дери, жеринден тепмей.

Тюз мени да юйге киргеним – телефонну да зынгырдагъаны. Жюрегим бир бек элгенди ол заманда. «Манга ийнанмагъанлыкъ эте эдинг да, кёрдюнг да кесинг»,– деген магъананы ангыладым, анам мени таба бети тюрленип къарагъанында. Да эрттенли анамы тынгысыз этип тургъан адамны уа мен да керегин берликме.

– Алло!

– Эрттен ахшы болсун, Фердау! Мен Борисме.

Мен бир зат да айтмай, тынгылайма. Папам ёлмесин, борбайларымы къалтырагъанларын ангылап турама.

– Алло! Фердау, мен Борисме. Кафедрада бюгюн бери келмезлигинги айтхандыла да, тынгысыз болуп сёлешеме. Телефонну эки-юч кере да ананг алгъанды, анга жукъ айтыргъа уялып къойгъанма... Фердау, тюбеширге керекбиз. Санга сёзюм барды. Эшитемисе? Нек тынгылайса?

– Кимсе сен? Не хапарла айтаса?

– Мен Борисме. Асхатланы Борис. Тюнене университетде бир бирни кёрген эдик да. Ингирде юйюгюзге сёлешгеними уа унутханмы этгенсе?

Борисни айтханларында бир жашырынлыкъла болгъанларын жюрегим сезип турады; бирде аны айтханларына тынгылап турлугъум келеди, бирде хар сёзю жюрегими элгендирген этеди.

– Бюгюн тюбешмей мадарыбыз жокъду,– деди Борис, эрттеден татах адамы бла сёлешгенча.– Мен айтханны эшитемисе?

Кёзлерим къарангы этгенча болдула. Дагъыда эс жыйдым да: «Жашарбег'а, Жашарбек, – дедим, аны бла тауускхан сёзюм бузулуп къалыр деп къоркъгъандан, къарыным бурургъа жетип.– Андан эсе, Аллах мени уруп, жерге кёмюп къойсун!»

– Бош тынгылайса. Мен ол тийреге барайым... Арбазгъа чыкъ, жаланда он минут заманынгы аллыкъма.

Телефонну чолпусун жерине салдым. «Ким да сёлешсин, бюгюн телефоннга тынгыларыкъ тюйюлбюз»,– дедим анама. Ол онгсунмады. Мен а кесими отоуума кирдим да кетдим.

IX

Экинчи кюн университетге заманында тебиредим. Эшикге чыкъгъанымда, Жашарбек биягъы терекни къатында сакълай эди мени. Саламлашдыкъ да, биягъы жолубуз бла университет таба жаяулай кетдик. Мени бирде – бир ангылашыныусуз шургу, бирде уа жюрегими артыкъ жылытмагъан къууанч онгуму алып, Жашарбекни айтхан сёзлерин жарты-къурту эшите барама. Суу къуйгъанлай болуп тургъанымы уа Жашарбек да ангылапды; жукъ айтмагъанлыкъгъа, сагъышлыды, тынгысызды. Мен аны соруларына тюз жууап бермегенимден окъуна сезипди ишни тюрленип тургъанын.

– Болжалыбызны алгъаракъ кёчюрсек, иги болурму эди? – деди Жашарбек. Мен сансыз этип къойдум аны айтханын. Ол дагъыда уяла, папам ёлмесин, кюе айтды,– Фердау, мéни тилегими къабыл кёрюрюнгю тилейме, болжалыбызны алгъаракъгъа кёчюрейик.

– Аны не жалыныр кереклиси барды, санга керекли насып манга уа керек тюйюлмюдю, – дедим, не айтханымы магъанасын кесим иги да ангыламай. – Алыкъа анама да билдирмегенме оноуубузну. Аны айтырыгъына да тынгылайыкъ. Аякъ тиреп тохтарыкъ эсе да, билмейбиз.

– Аллай сёзлени айтхан этген угъай, акъылынга окъуна келтирме.– Жашарбекге жаным ауруду. Кесими юсюмде болгъан къыйынлыкъ да жетерик эди бусагъатда манга.

– Фердау, ауругъанынгмы барды? Ангыламайма халынгы.

Тюз олсагъатда университетни босагъасына жетдик да, Жашарбекни сорууна жууап берирге онг окъуна тапмадым; танышла тюбедиле да, ала бла саламлаша, хапарлаша къалдым. Ичине кирип, экинчи этажгъа ёрлеген жерге жуукълашханымлай а, жарыкъ ышара, мени таба келе тургъан Борисни кёрдюм. Жашарбек айтханлай, аны бурунуну къыйыры бир кесек шонтугъуракъ болгъанын да эследим: Баям, ол аны чырайына шарайып салмайды. Борис къолуму эки къолу бла тутуп, саламлашды. Ол заманда мен жунчугъан окъуна этдим. Адам, олсагъатда Борис манга тюбегенча, жаланда эрттеден шагъырейи бла – бир керти адамы бла тюберге боллукъ эди.

– Эки кюнден бери сен жюрюучю жоллагъа аралып къалдым,– деди Борис.

– Мен жюрюучю жолланы уа къайдан билесе? – дедим, таукел болуп.

– Жюрегим къулагъыма шыбырдагъанды.

– Не айтып шыбырдагъанды?

– «Сылхыр, олтуруп турма, Темурну шахар багъасы къызы Фердау кюн сайын, Ленин атлы орам бла Ногмовагъа дери келип, андан сол къолгъа бурулуп, университетге дери жаяулай жюрюйдю. Фахмулу поэтлерибизден бири – Жашарбек, аны атасыны шуёхуду, ол себепден Фердауну кюн сайын университетге ашырмай къоймайды»,– дегенди.

– Жюрегинг артыкъ тюз хапар айтмагъанды – Жашарбек мени сюйген жашымды.

– Сёзге уста болгъанынгы ол кюн окъуна ангылатхан эдинг. Алай чамгъа да от кёреме.

– Мен кёлюм бла айтама,– Жашарбек сюйген жашымды.

Баям, Борис мени ол айтыуумда къалай эсе да бир учузлукъну ангылады. «Сен хайыуанмыса, алай айтыргъа бетинге уялмаймыса?» – деп шыбырдай эдиле Борисни азмаз добарыракъ эринлери. Кёксюл кёзлерини гинжилери да уллуракъ болгъанча кёрюндюле манга.

– Тели болма,– деди Борис.

– Аллай бир нек тангкёрдю этесе?

– Угъай... дагъыда алай. Бусагъатлыкъ дунияда, этсенг, хар зат да ушап къалады.

– Сен болмасанг, Жашарбекни намысын эниш этип сёлешген адамгъа тюбемегенме. – Кетип тебиредим.

– Жашарбекни намысы бла къалай ойнарма, – деди Борис, айтхан сёзлерине сокъурана,– анга къошхан кёп поэтим жокъду... Алай санга жюрегимде болгъанны айтмай а къоярыкъ тюйюлме.

– Айып этме, иги жаш, бюгюн мени биринчи дерслерим бардыла,– дедим да, экинчи этажгъа ёрледим.

* * *

Ой къалай алданады адам! Сёзюнде, кесин жюрютюуюнде да бир учхара затын сезе тургъанымлай да, Борисни къатында сюелирге, анга тынгыларгъа сюйюп башладым. Эсим бла угъай, кесим ангыламагъан сезим бла кечиндим ингирге дери. Мен ишден чыгъар заманнга аллыма Жашарбек келди. Борис да атлауучладан тюшген жерде сюелип тура эди. Ол уялмады, буюкъмады; Жашарбекни къолун жарыкъ болуп тутду, мени бла да саламлашды. Баям, Борис да бизни бла барлыкъ болур эди, алай мени онгсунмагъанымы ангылап, ол тургъан жеринден тепмеди, ахшы жолгъа барырыбызны Аллахдан тиледи.

...Ол кюнден арысында Борис манга тынчлыкъ бермеди. Борисден къутулмазлыгъымы толу ангылагъанма. Бу ишни юсюнде Жашарбекни ётсюзлюгю да жюрегими эгеу бла эгейди; Борисни бла мени бирге бара тургъаныбызны кёре тургъанлай, узакъдан бугъуп къарагъан болмаса, къатыбызгъа келип: «Бу не ишингди?» – деп сюелмегенди бир кере да. Алай айып этмезигизни тилейме, бюгюнлюкде Жашарбекден эсе, Борисни айтханын этерге ыразыма. Ол оюмум ючюн кесиме чамланнган да этеме, андан къутулалмазлыгъыма уа толу ийнаныпма; жангыз бир ыйыкъны ичинде жашауум тюп-тамыры бла тюрленип къалгъанды, – Аллах мындан арысында мени жангыз бир кюнню да Бориссиз этмесин. Байрым кюн Нальчикни баш эфендисине барып, некях этдирликбиз – муслийман некях, сёлешгенбиз, къолубузгъа мухур урулгъан къагъыт да берликди. Атам, анам да ыразыдыла бу ишиме. Ол окъуна нени багъасы барды. Борисни эки эгечи да элден келип, мени кёрюп кетгендиле,– ала да ыразыдыла Борис сайлагъан жашау жолгъа. Анса уа, тенг къызларым къалай сукъланадыла манга!

Иш таза да алыу-барыугъа жетгенли, Борисден жаланда бир кере кёлюм чыкъгъанды. Ингирликде бизни арбаз-

да къалын чачакълы тал терекни ауанасында олтуруп, жюреклени жылытхан хапарланы дуния зауукълукъларына батып тургъан кезиуюбюзде, Борис, тёгерегине сакъ къарай кетди да, мени сермеп алып, тобукъларына олтуртду. Ызы бла уа уппа этерге кюрешди. Ичим от болуп къалды, санларым къалтырадыла. Кючден бла бутдан ычхындым. «Сен а бетсиз адам кёреме да,– дедим.– Бу жолдан сора мени атымы сагъынсанг, эшитмегенме деме».

Юйге кетдим. Бир кесекден телефон бла сёлешди да, кечгинлик тиледи. «Манга кечгинлик бераллыкъмыса? Бу жол бир кечсенг, ёмюрден ахыргъа къулунг, къазагъынг болгъанлай жашарма. Сен акъыллыса, намыслыса. Мен а тууарма. Мени кибикни эссизлигин а бармакъгъа чёргеме...»

Борисден айырылсам, жашауум замансыз юзюллюк сунуп, айтханына бой салгъан эдим. Мен мындан арысында жаланда Борисни жашауу бла жашаргъа керек эдим.

X

Биз некях этдирип чыкъдыкъ баш эфендини къуллукъ этген жеринден. Борисни эки тенг жашы: Нальчик больницаны врачлары – Ахмат бла Масхуд – университетни Борис бла бирге бошагъанла. Мени экиге айланнган эгечим, школда малкъар тилни окъутхан устаз – Аслижан, аны эри Алим – жырчы. «Эльбрус» ресторанда стол къуралып тургъанын билеме. Эки машинагъа минип барабыз ары.

– Аслижан, Алим, сиз айып этмегиз,– деди Борис,– бюгюн мени бек къууанчлы кюнюмдю. Бу ишге барыгъыз да, мени бла бирге къууанырыгъызны тилейме. Ашагъаничген да этигиз, Фердаугъа бла манга алгъыш да этигиз!

– Муслийман некях этдирген кюн аракъы ичип а ким кёргенди! – деди чамны сюйген Аслижан, иги кюлюп.

– Быллай къууанчда адетин этгенликге, эфендиле кечерле,– деди Борис. Бирси жашла да аны жанлы болуп сёлешдиле.

Къалай зауукълу эди, къалай къууанчлы эди ол кюн. Мен бир затны юсюнден да сагъыш этмейме – тамбла не боллугъундан а хапарым жокъду – бюгюннгю къууанчым ёмюрюме жетерик сунама. Мен насыплыма!

* * *

Ресторандан чыкъгъаныбыздан сора, хар ким юйлерине кетдиле. Аслижан бла Алим мени да биргелерине алып кетерге кюрешдиле, Борисден айырылыргъа сюймедим.

«Нальчик» къонакъ юйде ол жашагъан отоугъа бардыкъ да, мындан ары жашаубузну юсюнден кёп ушакъ этдик.

– Энди сен мени халалымса, Кязим хажи къатынына айтханлай,– деди Борис.– Биз эр бла къатынбыз. Бюгече мында къаллыкъса.

– Андан эсе, эки атылайым. Хар зат адети бла болсун, – юйюнге элт, мен хуна тешигинден чыкъмагъанма, намысымы битеу дунияны ырысхысына да алышындырлыкъ тюйюлме.

– Сени намысынг бла ойнагъандан эсе, дунияда бир кюн да жашамай къалайым,– деди Борис, аллымда тобукъланып, эки къолуму уа кетип, ызы бла аланы кезиу-кезиу уппа эте.– Мени жюрек тебиуюмсе. Санга уллу кёллю болгъан кюн санларым къыркъылып тюшсюнле.

Ол мени къоюнуна кётюрюп, ундурукъгъа жатдыргъанында уа, къычырыкъдан къырдым. «Сабыр бол, къычырма. Мен тыш адамы тюйюлме»,– деди. Ахырында бетин тырнагъандан ёнге зат эталмадым...

Кече халкъ тынчайыр заманнга, Борис мени юйюбюзге ашырды.

* * *

Борис экинчи кюн сагъат онбир бола кафедрагъа телефон бла сёлешди да, былай айтды: «Жаным, кёз жарыгъым. Жанынга тиймесин, бюгече Москвадан телефон бла сёлешгендиле, мычымай ары жетерге керекме. Элге барып, адамларымы кёрюрге окъуна онгум жокъду. Фердау, мен кёп турмай къайтырма, Аллах айтса. Узакъ созмай, тоюбузну да этербиз. Сау къал. Кафедрада жашлагъа салам айт».

Мен Борисге «ахшы жолгъа бар» демедим – тынгылап къойдум. Университетде уа адамла; кими къучакълап, кими къолуму тутуп, Борис бла бир юйюрлю болгъанымы алгъышлай эдиле.

* * *

Андан сора Борис манга не письмо жазмады, не телефон бла сёлешмеди. Жашарбег'а эрттен сайын бизни арбазгъа келип, тал терекни ауанасында кёп заманны сюелип кетеди. Мен а анга тюберик тюйюлме; аны башы бла ойнаргъа сюймейме, кесими намысымы сындыргъаным да тамамды.

1996 жыл,
Нальчик

АТЛАРЫ

Дуния жаханими. Роман 7
Ингир ахшы болсун, сюймеклик! Повесть 275

ISBN 576801896-4

9 785768 018962

Литературно-художественное издание

Шаваев Хасан Исмаилович

ЗЕМНОЙ АД

Роман. Повесть.

На балкарском языке

Редактор *М. Х. Табаксоев*
Художник *И. Я. Аккизова*
Художественный редактор *Ю. М. Алиев*
Технические редакторы: *Р. О. Алимбетова, Л. И. Прокопенко*
Корректор *Л. Б. Кучмезова*

Лицензия ИД 05895 от 21. 09. 01.

Сдано в набор 27.05.03. Подписано к печати 15. 09. 03. Формат 84x108 $^{1}/_{32}$. Бумага офсетная № 1. Гарнитура Школьная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 16,8. Уч. изд. л. 18,4. Тираж 500 экз. Заказ № 214. Издательство «Эльбрус». Нальчик, ул. Адмирала Головко, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года. Мининформпечати КБР. Нальчик, пр. Ленина, 33.